BOZKIR KAVİMLERİ

M.Ö. VII. YÜZYILDAN M.S. VI. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR BATI TÜRKİSTAN VE KUZEY HİNDİSTAN'DAKİ BOZKIRLILAR

EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK

ÖTÜKEN

BOZKIR KAVİMLERİ

M.Ö. VII. YÜZYILDAN M.S. VI. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR BATI TÜRKİSTAN VE KUZEY HİNDİSTAN'DAKİ BOZKIRLILAR

EGEMEN ÇAĞRI MIZRAK

M.Ö. VII. yüzyıldan başlayarak M.S. VI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde vuku bulan Gök-Türk fetihlerine kadar Doğu İran, Toharistan, Soğdiyana ve Kuzey Hindistan coğrafyaları Avrasya bozkırlarının muhtelif atlı-okçu savaşçı kavimleri tarafından hâkimiyet altına alınmıştı. Bunlar arasında en meşhur olanlarını kronolojik bakımdan "Sakalar, Yüeh-chih'ler ve Hunlar – Chionit, Kidarit, Eftalit/Ak Hun" şeklinde sıralayabiliriz. Bazı bilim adamları bu atlı-okçu bozkır kavimlerinin menşeinin Altaylı olduğunu iddia ederken, diğerleri (ki bilim adamlarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır) onların Hint-Avrupalı oldukları görüşündedirler. Keyfî ve/veya siyasî bakış açılarıyla motive edilmiş antropolojik ve etimolojik çalışmalar nedeniyle bu kavimlerin kökenleri tartışmalı kalmaya devam etmektedir. At-yetiştiricisi bu göçebelerin kültürel karakteristikleri ve yaşam tarzları en otantik şekliyle günümüz Orta Asya ve Güney Sibirya'nın Türk boylarıyla örtüşmektedir. Egemen Çağrı Mızrak, Bozkır Kavimleri kitabında, soy şecereleri, sosyo-kültürel ve fizik antropolojik yapıları ile genetik işaretlerinin analizleri sonucunda, bahsi geçen bozkır göçebelerinin Altaylı ve özellikle de Türk kökenli olabileceklerine dair güçlü deliller ortaya koyuyor.

9 786051 555898

ÖTÜKEN

Bozkır Kavimleri

M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar

Egemen Çağrı Mızrak

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1244
KÜLTÜR SERİSİ: 712

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-589-8

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Haziran 2017

Egemen Çağrı Mızrak; 1978 yılında doğumdu. Orta ve Lise öğrenimini Hüseyin Avni Sözen Anadolu Lisesi'nde (İstanbul/Üsküdar) tamamladı. 2001 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek Lisansını, 2002-2005 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı programında yaptı. Prof. Dr. Hüseyin Salman danışmanlığında savunduğu, "Peter B. Golden'ın Khazar Studies isimli çalışmasının tercüme ve kritiği" başlıklı Yüksek Lisans Tezi, 2006 yılında Selenge yayınları tarafından "Hazar Çalışmaları" adı ile basıldı. 2006 yılında askerlik görevini yerine getirdi. 2007 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bölümü'nde Doktora Programı'na başladı. 2009 yılında Doğukan Mızrak ile İngilizce'den tercüme ettikleri George Vernadsky'nin "Rusya Tarihi" isimli eseri Selenge yayınları tarafından basıldı. Prof. Dr. Ahmet Taşağıl danışmanlığında savunduğu "M.Ö. VII. Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkır Kavimleri" isimli tezi ile 2014 yılında doktorasını tamamladı. Yazarın Hazarlar, eski Türk ve bozkır kavimleri hakkındaki çalışmalarının dışında Kuzey Amerika Kızılderilileri Na-Dene'ler üzerine de bir çalışması bulunmaktadır. Aslen Erzincan/Refahiyeli olan Egemen Çağrı Mızrak evli ve bir çocuk babasıdır. Hali hazırda Namık Kemal Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 11
Kısaltmalar 13

Birinci Bölüm
Giriş/ 15

İkinci Bölüm
İlk Yurtlar, Ezelî Düşmanlar: Hun-Yüeh-Chih Çatışması ve Tetiklenen Zincirleme Göç Dalgası

2.1. Yüeh-chih'lerin Ataları ve Eski Yurtları 19
2.2. Linguistik, Sosyo-Kültürel ve Etnik Bağlantılar: Yüeh-chih –Tohar ve Yüeh-chih–Kuşan 22
2.3. Yüeh-chih'lerin Baktriya (Toharistan) Sahasına Geliş Zamanı Üzerine 31
2.3.1. Hun – Yüeh-chih Savaşları 31
2.3.2. Han İmparatoru Wu-ti ve Sadık Elçisi Chang-Ch'ien 36
2.3.3. Büyük Yüeh-chih – Küçük Yüeh-chih Bölünmesi ve Büyük Yüeh-chih'lerin İli-Çu Havzasına Geliş Zamanı Üzerine 38
2.3.4. Kunmo'nun Yükselişi ve Eski Usun Yurtları 43
2.4. M.Ö. VII – II. Yüzyıllar Arasında Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'a Yapılan Saka/İskit Göçleri 49
2.4.1. İskit – Saka Coğrafî Ayrımı ve Batı Türkistan'daki Saka Grupları 56
2.5. Büyük Yüeh-chih'lerin Baktriya Bölgesine Gelişi ve Göç Kronolojilerinin Analizi 62
2.5.1. Büyük Yüeh-chih Devleti'nin Merkezi ve Beş Yabguluk'un Konumları 72
2.6. Yabguluktan İmparatorluğa: Kuşanların Yükselişi ve Düşüşü 80

Üçüncü Bölüm
Hunların Ataları ve Tarihsel Kökenleri

3.1. Aşağı Ordos'un "Hayaletleri/İblisleri" 89
3.2. Hsien-yün'ler, Jung'lar ve Ti'ler 94
3.3. Hun Şeceresi 100
3.4. Hun Devlet Teşkilatı 107

Dördüncü Bölüm
M.S. IV-VI. yy. Arasında Doğu İran, Baktriya/Toharistan ve Kuzey Hindistan'da Zuhur Eden Bozkır Kavimleri

4.1. Chionit/Hionit Halkı ve Kidarit Ailesi 115
4.2. Bizans Kaynakları'nda Bahsi Geçen "Sakæ – Massagetæ – Kermichon – Türk" Bağlantısı Üzerine 123
4.2.1. Kermichion/Hermihion Kralı Askel 127
4.3. 1000 Yıl Sonraki Döngü: Kızıl Hun – Ak Hun Bölünmesi 132
4.4. Kion/Hion/Chion Adı Üzerine 138
4.5. Ak Hunlar (Eftalitler) 141
4.5.1. Ak Hunların Ortaya Çıkışı ve Siyasi Kökenleri 141

4.5.2. Ak Hun – Sasanî Mücadelesi 153
4.5.3. Ak Hunlar'ın Kuzey-Doğu Fütuhatı: Ak Hun – Kao-ch'e Mücadelesi 163
4.5.4. Ak Hunlar'ın Hindistan Fütuhatı: Yabancı İstilacılar (Pushiyamitra'lar ve Hunâ'lar) 166
4.5.5. Orta Asya Ak Hunları'nın Çöküşü 176
4.5.6. Ak Hunların Etnik ve Kültürel Yapıları 181

Beşinci Bölüm
Fizik Antropolojik Veriler Işığında Eski Çin'in Kuzey-Kuzeybatı Sınırlarındaki "Sarışın-Kızıl" Sekenelerin Menşei

5.1. Avrasya Coğrafyası ve Muharip Bozkır Kavimleri 189
5.2. Batı Kaynaklarında Avrupa Hunları'nın Kökenleri ve Dış Görünüşlerine Dair Bazı Kayıtlar 196
5.3. Eski Zamanlarda Bazı Sanat Eserlerinde ve Paralarda Resmedilmiş İç Asyalılar'ın Yüz Morfolojileri 202
5.4. Avrasyalı Kadim Bozkır Kavimlerine Ait Buluntular Üzerinde Yapılan Fizik-Antropolojik Çalışmalar 206
5.4.1. Ting-ling'ler 209
5.4.2. Usunlar (Wu-sun'lar) 212
5.4.3. Chieh Hunları (Chiang-c'hü Hsiung-nu) 218
5.5. Orta Avrupa'da Roma ve Avar Dönemlerine Ait Fizik-Antropolojik Bulgular 225
5.6. Turanî/Turanid/Turanoid Tip 229
5.7. Günümüz Kavimlerinin Sefalik Endeks Ölçümlerine Dair Bazı Çalışmalar 234

Altıncı Bölüm
Konumuzla Bağlantılı Geçmiş ve Günümüz Kavimlerinin Genetik Analizleri Üzerine

6.1. Eski Kazakistan'ın Menşei Araştırmaları (M.Ö. 15. yy–M.S. 5. yy.) 243
6.2. Eski İskandinavya'nın Genetik Kodları 245
6.3. Egyin Göl Vadisi Hunları'nın Genetik Bağları 247
6.4. Günümüz Kansu Koridoru Milletlerinin mtDNA Analizlerine Dair Kısa Bir Değerlendirme 250
6.5. Tarım Havzası'nın Kadim Mumyaları ve Yüeh-chih – Toharlar'ın Etno-Genetik Menşei Üzerine 252
6.6. Sakalar'ın "Türklüğü" Meselesi 265

Yedinci Bölüm
Sonuç/ 273

Sekizinci Bölüm
Kaynakça/ 289

Dizin 308

Kizima

Önsöz

Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan sahaları tarih boyunca Avrasya'nın savaşçı bozkır kavimlerinin ilgisini cezbetmiştir. İlk Çağ'da muhtelif Saka boyları, Yüeh-chih – Kuşanlar ve Hunlar gibi atlı-okçu kavimler tarafından defalarca istila edilen bu coğrafyalar bilhassa Gök-Türk Çağı'nda, Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra ve Moğol istilasının devamındaki süreçte "Türklükleri" şüphe götürmez kavimlerin veya hükümdarların kurdukları devletlerin himayesi altına girmişlerdi. Bu durum XVIII. yüzyıl sonraları ve XIX. yüzyılda Büyük Britanya'nın Hindistan ve Afganistan sahalarında gerçekleştirdikleri işgal ve sömürge politikalarına kadar devam etmiştir.

Çalışmamızın Giriş'ten sonra gelen II. bölümünde Yüeh-chih'lerin kökenleri ve eski yurtları hakkında bilgi verdikten sonra Hunlara karşı verdikleri amansız mücadele, batıya yaptıkları büyük göç ve Baktriya merkezli olarak kurdukları Kuşan İmparatorluğu'nun tarihini anlatacağız. Bu bölümde ayrıca Hun-Yüeh-chih çatışmasından birinci derecede etkilenen Usunlar ve özellikle de Saka boylarının yaşadıkları göç hareketlerine de değinmekteyiz. III. bölümde Shang ve Chou Hanedanları zamanında Çin "merkezî ülkesinin" kuzey ve batı sınırlarında yaşayan bozkır kavimlerinden, bunların Hunlarla olan soy bağlantılarından bahsederek Türk boylarının kökenlerine ve siyasi geleneklerine dair bazı ipuçları bulmaya çalıştık. IV. bölümümüzde Sasanîler tarafından Kuşan İmparatorluğu'na son verilmesinin ardından, İran'ın doğu – kuzeydoğu bölgelerindeki eski Kuşan mülkleri üzerinde beliren yeni bir atlı-okçu kavmin yani Hunların, adeta geleneksel bir kurgu üzerinden kendilerini Kuşanların varisleri olarak görerek, M.S. IV.-VI. yüzyıllar arasında eski Kuşan İmparatorluğu mirası üzerinde yeşerttikleri yeni devletlerden bahsettik. Bu bölümde Bizans kaynaklarındaki kayıtlardan hareketle, Saka–Massaget–Kermichion–Gök-Türk kavimleri arasında kurulan genolojik akrabalıklara değinmekle beraber, esas üzerinde durduğumuz konu Ak Hunlar ya da diğer adlarıyla Eftalitler oldu. V. bölümde Avrasyalı bozkır kavimlerinin dış görünüşlerine dair kayıtlara ve antropolojik özelliklerine dair bazı araştırmalara yer veriyoruz. VI. ve son bölümümüzü ise soy-genetiği araştırmalarına ve konumuzla bağlantılı geçmiş-günümüz milletlerinin genetik akrabalıklarına ayırdık.

Çalışmamızda sıkça kullandığımız Çinceden tercüme edilmiş metinlerde " " içinde gösterilen kısımlar çevirenin kullandığı orijinal transkripsiyon sistemine {*Wade-Giles* ya da *Pinyin*} sadık kalınarak Türkçeye aktarılmıştır; lakin karşılaştırmalı kaynak kullandığımız durumlarda özel isim, yer adı, kavim adı gibi Çince ifadelerin transkripsiyonları her iki sistemle de [ ] veya ( ) kullanılarak belirtilmiştir. Çalışmamız içinde ilk kez kullanılan tercüme edilmiş Çince bir ifade / işareti kullanılarak her iki transkripsiyon şekliyle de verilmiş –örneğin, *w.-g.Yüeh-chih/pin.Yuehzi*– fakat ilerleyen kısımlarda ifadenin yalnız Wade-Giles sistemindeki yazımı tercih edilmekle beraber zaman zaman / işareti kullanılarak her iki transkripsiyon şekli de hatırlatılmıştır.

Okuyucular için hatırlatmakta yarar gördüğümüz bir diğer nokta da, atlı-okçu/atlı-çoban/atlı-savaşçı/avcı-çoban/konar-göçer gibi muhtelif tabirler aynı kültür dairesine mensup göçebe bozkır kavimleri için eş değer ifadeler olarak kullanılmıştır.

Konumuzla ilgili olarak sıkça kullandığımız Han dönemi kronikleri *Shih-chi* ve *Han-shu*'ya ait kayıtlarda; E. L. Shaughnessy, Yu Taishan, Li Xinru, C. G. R. Benjamin, Zhang Ye gibi *Pinyin* transkripsiyon sistemini kullananların metinleri ile E. G. Pulleyblank, N. Di Cosmo, Ying-Shih Yü, Ayşe Onat {*Han Hanedanlığı Tarihi* 94 A-B ve 96 A-B (Chang-Ch'ien + Li Kuang-li Biografileri)} gibi *Wade-Giles* transkripsiyon sistemini kullananlar karşılaştırılmıştır. Batılı ana kaynaklardan Heredot *Tarih* (terc. Robin Waterfield; terc. Mümtekim Ökmen), Arrien'in *Anabasis* (terc. E. J. Chinnock), Justinus'un *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus* (terc. John Selby Watson), Polybius'un *Tarih* (terc. E. S. Shuckburgh), Strabo'nun *Coğrafya* (terc. H. C. Hamilton ve W. Falconer), Marcellinus'un *Roma Tarihi* (terc. C. D. Yonge), Procopius'un *Savaşlar Tarihi* (terc. H. B. Dewing), Jordanes'in *Gotlar'ın Tarihi* (terc. C. Christopher Mierow) adlı eserlerini kullandım. Ayrıca Hint kaynağı olarak Kalhaṇa'nın *Rājatarangiṇī*'sinden (Terc. M. A. Stein) yararlandım. Gupta krallarına ait yazıtlarda J. F. Fleet; Nakş-ı Rüstem ve Behistun Kitabeleri'nde yer alan ilgili yazıtlar için Roland Kent'in İngilizce tercümelerini kullandım.

Gerekli görülen yerlerde anlamı kolaylaştırmak ve akıcılığı sağlamak amacıyla kendi yaptığımız ilaveler { } veya – – ile gösterilmiştir. Eserlerinden yararlandığımız müelliflerin kendilerine ait ilaveleri ise aynı şekilde bırakılmıştır: [ ], ( ) veya (:).

KISALTMALAR

AAH	Acta Antiqua Academiae Scientarium Hungarica
Am J Hum Genet.	American Journal of Human Genetics
Am J Phys Anthropol.	American Journal of Physical Anthropology
Annls. hist.-nat. Mus. natn. hung.	Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici
Anthrop. Hung.	Anthropologia Hungarica
AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
BAVA	Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental Studies
CS	Chou-Shu
HJAS	Harvard Journal of Asiatic Studies
Hum. Genet.	Human Genetics
IAPN	International Assosiation of Professional Numismatics
Int. J. Morphol.	International Journal of Morphology
JAS	The Journal of Asian Studies
JNAH	Journal of Northeast Asian History
JRAS	Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Pin. / pin.	Pinyin Transkripsiyon Sistemi
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society
PS	Pei-Shih
Proc. Biol. Sci.	Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences
TFYK	Ts'e-Fu Yüan-kuei
TT	T'ung Tien
TTK	Türk Tarih Kurumu
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
W.-G. / w.-g.	Wade-Giles Transkripsiyon Sistemi
WHTK	Wen-hsien T'ung-k'ao

Birinci Bölüm

Giriş

Kuzey ve Güney Çin arasındaki karşıtlıklar, genel anlamda İç Asya platolarının konar-göçer bozkır kavimleriyle, Çin'in yerleşik ve gelişmiş tarım toplumu arasındaki mücadelelerin karşılaştırması olarak görülebilir. İç Asya ile Çin arasındaki zıtlık hali her anlamda belki de tarihteki gelmiş geçmiş en eski ve en köklü çatışmaların başında gelmektedir. Aslında İç Asya, Çinli olmayan fakat Çin'e bitişik bölgelerin Mançurya'dan başlayarak Moğolistan ve Türkistan yoluyla Tibet'e kadar uzanan geniş bir kavis şeklinde meydana getirdikleri coğrafî bir hat şeklindedir[1]. Güçlü bir idare anlayışı, tarıma dayalı bir bürokrasi geleneği ve kalabalık bir nüfusa sahip Çin'in çiftçilikle uğraşan yerleşik ahalisi ile avcı-çoban bozkır kavimlerinin mücadeleleri özellikle bozkırlardaki büyük kuraklık ve kıtlık zamanlarında daha da şiddetlenmekteydi.

Eski dönemlerde, *Chung-kuo/Zhungguo*[2] yani "Merkezî Ülke" ya da "Orta Krallık" denilen Sarı Nehrin güneyindeki verimli ovalarda kurulan Çin devletleri, çeşitli stratejilerle sınırlarını sürekli olarak genişletmek istemiş ve bu bağlamda Orta Krallığın çevresini saran kendilerinden olmayan İç Asyalı "Yabancılara" karşı uzun soluklu mücadeleler yürütmüşlerdir. Çin devletleri açısından İç Asyalılar arasında en tehlikeli olanları tabiî ki Kuzey ve Batı dairesinde tuttukları dayanıklı, keskin zekâlı, çevik ve "mobilize" olan atlı-okçu kavimler idi. Kuzey – Kuzeydoğu dairelerindeki Moğol-Tunguz, Kuzey – Kuzeybatı ve Batı dairelerindeki Türk kökenli kavimler ise bunlar arasında en meşhur olanlarıydı. Pek tabiî ki *Ch'iang*'lar gibi göçebe proto-Tibet kabileleriyle, kökenleri tartışmalı Saka ve Tohar menşeli kavimler de bu kadim çatışmadaki önemli aktörler olmuşlardır. Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Kuzey ve Batı hattından Orta Krallığı çevreleyen bu "yaban-

---

[1] John K. Fairbank – Merle Goldman, *China: A New History*, 2006, s. 23.

[2] *Han Hanedanlığı Tarihi: Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Terc. ve Haz. Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, 2004, dn. 38: s. 2, 103; E. Porter Wilkinson, *Chinese History: A Manual*, II. baskı, Harvard Univ., 2000, s. 132.

cılar kuşağı", defalarca Çin sınırlarından içeri girmiş, zaman zaman Çin'in kuzey bölgelerini ve hatta bazen de tüm Çin'i (Chou, Yüan, Ch'ing hanedanları gibi) egemenlikleri altına alarak yönetmişlerdir.

Lakin Asya'nın doğusundaki bu çatışma hali yalnızca güneyi temsil eden Çinli ahali ile kuzeydeki İç Asyalı "yabancılar" arasında değildir. Han sülalesi döneminden itibaren sistematik ve düzenli olarak tutulmaya başlanan resmî Çin yıllıkları sayesinde, Çin'in kuzey ve batı sınırlarındaki atlı-okçu kavimler arasında da sert ve acımasız mücadelelerin geçtiğini öğrenmekteyiz. Aslında, yerleşik kavimleri "av" olarak gören bozkır düzeni, ne yazık ki en insafsız ve ölümcül kıyımları yine kendi içinde uygulamış, muhtelif dönemlerde farklı boyutlarda gerçekleşen İç Asya'daki çatışmaların sonucunda değişen yaşam-alanları ve haritalar irili ufaklı göçlere sebep olmuştur. İster ezelî düşmanları Çin'e karşı ister kendi aralarında vuku bulan savaşlar sonucunda meydana gelsin, yola koyulan bozkır kavmi önündekileri iterek yeni yaşam-alanları bulmaya çalışıyor; bu süreç zarfında da bazen zincirleme reaksiyonlara sebebiyet vererek Orta Avrupa'ya kadar uzanan muazzam göç dalgaları oluşuyordu. Orta Asya'daki anavatanlarından batıya göç etmek zorunda kalan bozkır kavimlerinin güneybatı yönünde hareket eden gruplarını ilk olarak tarım kuşağının refah içindeki vaha devletleri, İran ve Hint alt-kıtasının zenginlikleri kendine çekiyor daha sonrasında ise tıpkı bir kara-delik gibi onları yutarak içlerinde absorbe ediyordu.

Baktriya/Toharistan, Soğdiyana, İran ve Kuzey Hindistan tarih boyunca Avrasyalı muharip bozkır kavimlerinin ilgisini cezbetmiştir. M.Ö. VII. yüzyıldan başlayarak M.S. VI. yüzyılın 3. çeyreğinde vuku bulan Gök-Türk fethine kadarki bir milenyumu aşkın süre zarfında bu coğrafyaları istila eden "Saka, K'ang-chü, Yüeh-chih, Chionit-Kidarit-Ak Hun" gibi atlı-okçu bozkır kavimlerinin kökenleri daima bir tartışma konusu olmuş, bilhassa iki güçlü tez; "Hint-Avrupalı-Altaylı" arasında sıkışıp kalınmıştır. Fakat ne ilginçtir ki "kökenler" konusu devreye girdiğinde tarihçilerin önemli bir bölümünün, objektif bir tutum sergilemekten ziyade sanki siyasallaşmış bir yapının sözcüleriymiş gibi hareket etmeleri, meseleyi daha da karmaşık bir hale sokmuş ve neticede bir türlü sağlam yargılara varılamamıştır. Türkçe konuştukları kesin olarak tespit edilmiş Ortaçağ Türk kavim ve devletleri dışında, dilleri hususunda çok az şey bilinen bu eski bozkır kavimleri, her nedense geçmişte ve günümüzde "atlı kültürün" en üst temsilcileri olduğunu düşündüğümüz Türk kavimlerinden ziyade, bu kültürün diğer güçlü temsilcileri olarak görülen kadim Hint-Avrupalı/İranî veya zaman zaman da Moğol menşeli kavimler ile özdeşleştirilmektedirler. Çünkü "Hint-Avrupacıların" genel hipo-

tezine göre güya VI. yüzyılın ortalarına kadar sözünü ettiğimiz coğrafyalar – özellikle Batı Türkistan kastedilmektedir – demografik bakımdan neredeyse tamamen "İranî" yapıdaydılar ve bu dönemden sonra gerçekleşen Gök-Türk fetihleriyle birlikte Türkler, İslam fetihlerinin başladığı VII. yüzyılın ortalarına kadarki 100 yıllık kısa bir süre zarfında milyonlarca kilometrekarelik bir sahayı "Türkleştirmeyi" başarmışlardı. Bilimsel ahlaktan uzak bu mesnetsiz görüşün ne kadar gülünç olduğu ortadadır.

İşte bu bağlamda Gök-Türklerin ortaya çıkışından önce Batı Türkistan coğrafyasının önemli bir kısmında ve Hindistan'ın kuzeyinde hâkimiyet kurmuş bozkır göçebeleri olan Sakalar, Yüeh-chih'ler, Chionit/Hionit'ler ve Ak Hunların kökenleri meselesi büyük bir öneme sahiptir.

Gök-Türk çağından önce Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan coğrafyalarında uzunca bir süre yaşamlarını sürdüren Avrasyalı bozkır kavimlerinden muhtelif kollara ayrılmış ve 8.000 kilometreyi aşkın uzunluğu, 1.000 km.'den fazla genişliği ile Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanan Eski Kıta'nın step kuşağını da içine alacak şekilde devasa bir coğrafyaya yayılmış Saka boyları, Hint-Avrupa mı Fin-Ugor mu yoksa Altay kökenli miydiler? Ya da genel olarak Sakalar şeklinde tesmiye edilen bu boylar farklı etnik menşeli kavimlerden mi müteşekkildiler? Tohar – Yüeh-chih'ler Hint-Avrupalı mı Türk mü yoksa Kuzey-Tibetli miydiler? Toharlarla aynileştirilen Yüeh-chih'ler tek bir kavim miydi yoksa her ikisi de farklı kavimler ya da boy birlikleri miydi? M.S. IV. yüzyılın ortalarından itibaren İran'ın doğu sınırlarında kendini gösteren ve ardından Kuzey Hindistan coğrafyasına giren Hun grupları Chionit – Kidarit ve Akhun/Eftalitler'in kökenleri neydi? Dış görünüşleri bakımdan bu kavimler İndo-europoid mi, Mongoloid mi, yoksa Turanoid miydiler? Eski zamanlarda yaşayan Türk boyları arasında "sarı veya kızıl saçlı, beyaz tenli, renkli gözlü ya da gür sakallı" unsurlara rastlanılmakta mıydı? Avrasya'nın bu kadim bozkır kavimleri genetik açıdan günümüz milletlerinin hangileriyle yakın idiler?

Çalışmamızda, işte tüm bu sorulara yanıt arayacak; Saka, Yüeh-chih ve Hunların-Chionit, Kidarit, Ak Hun/Eftalit göç serüvenlerini ve tarihlerini kısaca anlatarak, tartışmalı olan etnik kökenlerini kaynaklardaki soy-şecereleri, sosyo-kültürel yapılarını, fizik-antropolojik özellikleri ve günümüz milletleriyle genetik akrabalıkları bağlamında bir araya getirerek, muhtelif tespitler yapmaya çalışacağız.

İkinci Bölüm

İlk Yurtlar, Ezelî Düşmanlar: Hun–Yüeh-Chih Çatışması ve Tetiklenen Zincirleme Göç Dalgası

2.1. Yüeh-chih'lerin Ataları ve Eski Yurtları

Çin kaynakları, ilk kez M.Ö. 318 tarihli bir kayıtta olmak üzere, kuzey sınırlarının ötesinde yaşayan Hunlardan (*w.g.* Hsiung-nu/*pin.* Xiongnu) sıkça bahseder. M.Ö. 318 yılında bir anlaşma dolayasıyla en bilinen Hsiung-nu transkripsiyonu ilk defa kullanılmış ve bu yazım şekli bir daha değişmemiştir[1]. Çin için her zaman büyük bir tehdit kabul edilen, neredeyse kusursuz bir askerî stratejiye ve olağanüstü savaşçılara sahip bu atlı-savaşçı kavim, M.Ö. III. yüzyılda Sarı Nehrin (Huang-ho) doğusunda, İç Moğolistan'ın orta-güney sahası konumundaki Ordos Platosu civarında arz-ı endam ederken, nehrin batı tarafındaki Kansu bölgesinde ise bir başka aktif atlı-savaşçı kavim, Hunların kadim düşmanları Yüeh-chih'ler yaşamaktaydı[2]. *"w.g.*Yüeh-chih / *pin.* Yüezhi" [月氏], Çinlilerin onlara verdiği isimdi ve Çince'de "Ay Soyu (Irkı)"[3] anlamına geliyordu.

Han dönemi Çin yıllıklarında [*Shih-chi* böl. 123'de ve *Han-shu* böl. 96A][4] yer alan *"Esasen, Yüeh-chih'ler Tun-huang [pin. Dunhuang] ve Ch'i-lien [pin. Qilian]*

---

[1] A. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, 2013, s. 51.

[2] Éva Aradi, "The Yue-chis, Kushans and Hephtalites", 2010, s. 46.

[3] John M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, 1967, s. 7. S. Levi, meşhur Kuşan İmparatoru Kanişka'yla birlikte Kuşan hükümdarlarının taşımaya başladığı Hintçe bir unvanın (sansk. *Candana;* Çince transkripsiyonu *chan-t'o/chen-t'o*) Çinlilerin "Yüeh-chih"'siyle aynı anlama geldiğini ("ay halkı") ilk tespit eden araştırmacıdır. Sylvain Lévi, *"Kaniṣka et Śātavāhana*: deux figures symboliques de l'Inde au premier siècle", 1936, s. 61-121; bkz. O. Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", 1945, s. 80 (dn. 110).

[4] Yüeh-chih'lerin Hunlarla mücadeleleri ve Batı'ya yaptıkları uzun göç yolculukları hakkındaki en detaylı bilgileri dönemin çağdaşları olan *Ssu-ma T'an* tarafından hazırlanmaya başlanıp Çin tarih yazınının Heredot'u olarak bilinen oğlu *Ssu-ma Ch'ien* (M.Ö. 148-86) tarafından bitirilen *Shih-chi* (Tarih Kayıtları) isimli ilk resmî Çin hanedanlık yıllığı ile ilgili bölümlerdeki bazı ufak

arasında ikamet ederlerdi"[5] kaydındaki referansı dikkate alarak, Yüeh-chih'lerin eski yurtlarını tespit etmeye çalışmışlar ve Çin kaynaklarındaki bazı kayıtları inceleyen araştırmacılar özellikle Ch'i-lien Dağları'nın neresi olduğu hususunda tartışmışlardır. Bu noktada iki temel görüş vardır: 1) Ch'i-lien Dağları bugünkü Ch'i-lien Dağları ile aynı yerdir; 2) Ch'i-lien Dağları bugünkü Tanrı Dağları'dır (Tien-şan)[6].

Shih-chi ve bilhassa da *Han-shu*'daki başka diğer kayıtlar üzerinden konuyu hayli teferruatlı bir şekilde tartışan Taishan Yu: Han hanedanı döneminde, Tun-huang'ın aslında *Tun-hung/Dunhong* Dağları (bugünkü Ch'i-lien Dağları) olduğunu, Ch'i-lien ya da Ch'i-lien – Tien olarak geçen dağın ise aslında bugünkü Ch'i-lien Dağları olmadığı ve buranın bugünkü Tanrı Dağları'nın doğu ayağı olduğunu iddia etmiş; Yüeh-chih'lerin eski topraklarının da bugünkü Ch'i-lien Dağları'nın kuzeyiyle Tanrı ve Altay Dağları'nın doğu ucu arasında uzandığını ileri sürmüştür[7]. Yani Hun hükümdarları Mo-tu ve oğlu Lao-shang Chi-yü'nün saldırılarından önce Yüeh-chih'lerin oturdukları ülke aşağı-yukarı bu mıntıkalarda yer almaktaydı. Ch'i-lien'in, Toharca bir kelime olduğu ve "kutsal, tanrısal" anlamlarına geldiğini belirten diğer bir önemli Çinli bilim-adamı Lin Meicun da bu dağın Kansu bölgesindeki Ch'i-lien Dağları'ndan ziyade yine Tanrı Dağları bölgesiyle ilişkilindirilmesi gerektiğini söylemiştir[8].

Yüeh-chih'ler, Ch'in hanedanı öncesi dönemdeki kitap ve kayıtlarında "Yu-zhi"/Yü-chih [ngio-tie], "Yuzhi"/Yüchih [ngio-tjie] ve "Niu-shi"/Niu-shih [ngiu-tjie] olarak zikredilmişlerdir. Mu Tianzi Zhuan/{Mu T'ien-tzu Chuan} birinci bölümündeki kayıttan ["*Jiawu gününde Göğün Oğlu Yu [Dağı]'nın dik yamacını aştı. Jihai günü Yanju ve Yuzhi'nin geniş düzlüklerine vardı*"] hareketle Taishan, Yen-chü/"Yanju" ve Yü-chih/"Yuzhi" düzlüğünün Hetao'nun

---

değişikliklerin dışında büyük oranda *Shih-chi*'den alıntılanan, Pan Piao (M.S. 3-54) tarafından yazılmaya başlanan ve Pan Ku (M.S. 32-92) ve kızı Pan Chao (M.S. 48-116) tarafından bitirilen *Han-shu* (Han Tarihi) isimli hanedanlık yıllığından öğreniyoruz: bkz. Jason Neelis, "Passages to India: Śaka and Kuṣāṇa Migrations in Historical Contexts", 59, *On the Cusp of an Era (Art in the pre-Kuṣāṇa World)*, 2007. *Shih-chi* böl. 110 ve *Han-shu* böl. 94A/B)'daki Hun monografisi; Chang-Ch'ien ve General Li Kuang-li biyografilerinin bulunduğu *Shih-chi* böl. 123 Fergana Monografisi – *Han-shu* böl. 96A/B Batı Bölgeleri Monografisi; ayrıca içinde sadece Chang-Ch'ien ve Li Kuang-li biyografilerinin yer aldığı *Han-shu* böl. 61.

[5] [*Shih-chi* 123]: E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", 1970, s. 154; [*Han-shu* 96A]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s.36; pinyin sistemine göre yazılan *Dunhuang* ve *Qilian* için bkz. Yu Taishan, "A Study of Saka History", 1998, s. 48.

[6] Taishan, "A study of Saka History", 1998, s. 49.

[7] Taishan, "a.g.m.", 48-52.

[8] Lin Meicun, *The western region of the Han-Tang dynasties and the Chinese Civilisation*, 1998, s. 64-67, 78.

kuzeyinde uzanması gerektiği sonucuna ulaşmış ve bu bağlamda Savaşan Devletler Dönemi'nde (M.Ö. 475-221), *Yü-chih*'lerin Hetao'nun doğusunda ve Yanmen Dağları'nın kuzeybatısında yaşadıkları ileri sürümüştür[9]. Taishan, eskiden Hetao düzlüklerinde yaşayan [河套] *Yü-chih*'lerin kökenini [有虞] *Yu-yo/Youyo*'lara ve sonuncularınkini de [顓頊] *Chuan-hsü/Zhuanxu*'lara götürmektedir[10]. Ona göre *Chuan-hsü*'lerin de ilk yurtları orta-batı Çin'de yer alan Sichuan bölgesindeki Ruo Nehri Vadisi idi; ve oradan doğuya *Ch'iung-sang/"Qiongsang"*'a hareket ettiler. Burada Shaohao beyinin yerine geçtiler ve daha sonra Shun'un liderliğinde, Lu üzerinden Jin'in güneyine hareket ettiler. Shun ölünce *Yu-yo*'ların bir kısmı bölgeden göç etti. Bir kol kuzeye giderek Yüeh-chih'leri meydana getirdi; başka bir kol ise yine Ho-hsi bölgesi (Hexi ya da Kansu Koridoru) yoluyla İli ve Çu vadilerine ulaştı. İli – Çu sahasına gelenler Çinlilerin Sai dedikleri Sakaların bir kabilesi haline geldiler[11]. Yine yakın bir zaman önce yapmış olduğu çalışmasında Yang Hsien-i, *Tso-chuan*'da yer alan kayıttan hareketle Dük Hsiang'ın hükümdarlığının 14. yılında (M.Ö. 559) adları geçen Chü-chih'lerin, sonraki dönemlerdeki Yüeh-chih'ler olduğunu iddia ederek bu ikisini özdeşleştirmiştir. Chü-chih esasında bir şahıs adı idi. Tso-chuan'daki anlatıma göre Chü-chih'in atası, sonraki bir dönemde Yüeh-chih isminin hükmü altında göreceğimiz Kua-chou'dan sürgün edilmiş Wu-li idi; ve Chü-chih, Ch'iang Jung grubuna mensup Jung-tzu kabilesinden bir barbar olarak tanımlanıyordu[12]. Neticede Chü-chih'in atası, Kua-chou'ya sürülmüştü yani oralı değildi ve diğer taraftan her ne kadar bir şahıs ismi olan Chü-chih, bir kavim/kabile adı olan Yüeh-chih ile aynı sesi veriyor olsa da bu durum ikisinin aynileştirilmesi için yeterli bir dayanak değildir[13].

[9] Taishan, "A Study of Saka History", 1998, s. 47. Taishan'ın metinlerindeki Çince transkripsiyonlar *pinyin* sistemine göredir.

[10] Taishan, "The Origin of the Kushans", 2011, s. 11.

[11] Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", 2000, Giriş s. 2. W. Eberhard da Çinlilerin Sai dedikleri halklarla, Yüeh-chih'lerle akraba başka bir kolu kastettiklerini belirtmektedir; bkz. Wolfram Eberhard, "Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", çev. Mecdut Mansuroğlu, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942, İstanbul, s. 168.

[12] K. Enoki, G. A. Koshelenko & Z. Haidary, "The Yüeh-chih and their migrations", s. 172-173.

[13] K. Enoki, et al. "a.g.m.", s. 173.

2.2. *Linguistik, Sosyo-Kültürel ve Etnik Bağlantılar: Yüeh-chih –Tohar ve Yüeh-chih–Kuşan*

Çoğu bilim adamı Toharlarla ilişkilendirdikleri Yüeh-chih'leri Hint-Avrupa dil ailesine mensup *europoid* bir halk olarak tanımlamaktadırlar. Hem Yüeh-chih'lerin Toharlar olup olmadıkları meselesi hem de Toharca'nın mensup olduğu dil-ailesi meselesi hayli tartışmalı konular olmakla beraber, bu hususdaki hiçbir iddia henüz kesin olarak ispat edilememiştir.

Araştırmacıların önemli bir bölümü Yüeh-chih'ler ve onların devamı olan Kuşanlar'ın Hint-Avrupa dil ailesine mensup İranî bir lisan konuştuklarını ileri sürerken, bazı bilim adamları onların bir Türk dili konuştuklarını iddia etmektedirler. Erken dönem Yüeh-chih'lerle bağlantılı olan *"yabgu"* gibi bazı kelime ve unvanların[14] sonraki dönemlerde de Türk dillerinde yaşamayı sürdürmesi "Türk tezinin" en kuvvetli argümanlarından bir tanesidir. Diğeri ise Yüeh-chih ifadesinin [月氏] Arkaik Çince'deki transkripsiyonuyla [ngiwᵑŋt-tśie < *ngi̯wăt-tia][15]/[*zngi-wăt-t'ia'*][16] ilişkilidir. Fujita Toyahachi *Ghuttal*[17], B. Karlgren *gwat/gwot*[18], S. P. Tolstov *Gweta-äli/Gweta*[19], G. Haloun *zguja/skudja*[20], Maenchen-Helfen *Kusha*[21] transkripsiyonlarını önerirken, bazı

---

[14] Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde "Usunların kökenleri" kısmında bu konuya daha detaylı olarak değineceğiz.

[15] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", 1945, s. 77.

[16] Enoki, et al. "a.g.m.", s. 174.

[17] K. Enoki, *On the Nationality of the Ephthalites*, Toyo Bunko, Tokyo, 1959, s. 12. Yuttal, Yettal, Haythal, Ephthal vs. bu formun bozulmuş şekilleri olduğunu ileri sürerek Yüeh-chih – Eftalit ilişkisi kurmuştur.

[18] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", 1945, s. 77.

[19] Enoki, *a.g.k.*, 1959, s. 12.

[20] Enoki et al., "The Yüeh-chih and their migrations", s. 174; Enoki, *On the Nationality of the Ephthalites*, s. 12. Haloun onları İskitler ile bağlantılandırmıştır. Haloun'un bu görüşüne katılan Enoki, Yüeh-chih'lerin bizzat İskitler olduğu diğer bir deyişle bir İskit kabilesinden ziyade bu ismin asıl taşıyıcıları olduklarını düşünmektedir. Zira burada bahsolunan kelime Yunanlılar'ın onlara verdiği isim olan *Skyth*/İskit değil, Herodot'un eserinde onların kendilerine verdiği ad olduğu söylenen *Skolot*'dur.

[21] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", 1945, s. 77, 80.

bilim adamları ise bugün en çok kabul gören *"qasch"*[22] önermişlerdir. İşte bu sonuncu transkripsiyon Eski Türkçe'deki "yeşim-taşının" etimolojisini doğrulamaktadır. Eski Türkçe'de yeşim-taşı *"qasch"* ve yünün bir türüne de *"qusou/jusou"* denilmekte ve her iki kelimenin de Yüeh-chih ve Qusou kabile adlarının Çince transkripsiyonlarına uyduğu düşünülmektedir[23]. Çin kaynakları Yüeh-chih'ler (Toharlarla ilişkilendirilen)[24] ve onların atalarının Avrasya'nın meşhur yeşim-taşı tüccarları olduklarını yazarlar[25]. Arkeolojik buluntular, söz konusu dönemlerde Doğu Türkistan bölgesi merkezli (bilhassa Hotan yeşimi Çin'e gönderilmektedir)[26] olarak çıkartılan yeşim-taşının, Avrasya bozkırlarından Çin ülkesine kadar uzanan devasa bir hatta başta ticaret olmak üzere çeşitli kanallarla dağıldığını göstermiş ve Çin kaynakları da böylelikle desteklenmiştir[27].

Yüeh-chih'lerin etnik menşei hususundaki en yaygın görüş ise "Tohar" hipotezidir[28]. Büyük Yüeh-chih iktidarı içinden filizlenen Kuşanlar, Hindistan topraklarının kuzeyini istila ettikleri dönemde, Hint kaynakları tarafından *Tukhara* ya da *Tushara*[29] şeklinde tesmiye edilmişlerdir. Bu bağlamda, Çin kaynaklarında umumiyetle *T'u-huo-lo* yani Tohar adıyla bilinen kavim ile Yüeh-chih'ler arasında genolojik bir bağın bulunduğu düşünülmektedir[30].

Yüeh-chih – Tohar ilişkisini ilk kuran bilim adamı F. W. Richthofen (1877) idi[31]. Haloun da bu görüşü desteklemiştir (1937)[32]. Shiratori, başlangıçta

---

[22] Taishan, "A study of Saka History", s. 61.

[23] Taishan, "a.g.m.", s. 61 (dn.: 1).

[24] K. Jettmar, "Archäologie in Xinjiang und ihre Bedeutung für Südsibirien", *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie* (1992), vol. 12, s. 139–153; bkz. J. Romgard, "Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade", 2008, s. 34, 37.

[25] J. Romgard, "a.g.m.", s. 18, 34; Taishan, "A study of Saka History", 1998, s. 61.

[26] Xinru Liu, "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies", 2001, s. 265.

[27] Yeşim taşı = Proto Türk. *Kāš*; Eski Türk. *qaš/{kaş}*; Batı Moğol. *qas(i)*; Orta Moğol. *qaši*: bkz. S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak, *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, s. 14. M.S. I. yüzyıl civarında Yunanlılar'ın, Kunlun Dağ silsilesinin Tarım Havzası'nın güneyinden kuzeyine doğru uzanan "yeşim taşı" ile ünlü bölgesini *Casia* olarak adlandırmışlardır; bkz. K. Enoki, G. A. Koshelenko & Z. Haidary, "The Yüeh-chih and their migrations", s. 172. Bu bilgiler *Yüeh-chih = kaş/qash* transkripsiyonunu güçlendiren önemli verilerdir.

[28] Bu konuya "Tarım Mumyaları ve Yüeh-chih'lerin Etnik Menşei" bölümümüzde detalı olarak değineceğiz.

[29] Xinru Liu, "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan", s. 265-266.

[30] Eberhard, "Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", s. 171.

[31] W. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, s. 480.

[32] Taishan, "A study of Saka History", s. 40 (dn. 27).

(1938) Toharlar'ın Baktriya'nın (Toharistan) yerli unsurları olduklarını ve topraklarının batıya göç eden Yüeh-chih'ler tarafından tarafından istila edildiklerini ileri sürmüştür. Lakin daha sonrasında (1941-3), Ptolemy'nin *Thaguri* dediği halkın yaşadığı bölgenin, verilen coğrafî bilgilere göre konumlandırıldığında Ho-hsi bölgesine denk düştüğünü ve buranın da Yüeh-chih'lerin eski ülkesi olduğunu belirterek Yüeh-chih'leri Toharlar ile özdeşleştirmiştir[33]. Tarn da Grek, Çin, Hint, Tibet ve Hotan metinleri üzerinde yaptığı incelemelerde Toharların eski yurdunun Ho-hsi bölgesi olduğunu söyleyerek bu teze destek olmuştur[34]. Maenchen-Helfen (1945), Togar/Tohar'ın aslında Yüeh-chih'lerin (= *Kusha*) kabile adı olduğunu iddia ederek Yüeh-chih – Tohar bağlantısını savunanlar arasındaki yerini almıştır[35]. Cen (1981), Shiratori'nin ilk görüşüyle aynı şekilde Toharları Baktriya'nın yerli unsurları olduğunu belirterek, bu Toharlar'ın doğudan gelen Yüeh-chih'lerle birlikte Greklere koordineli hücumlar gerçekleştirdiklerini iddia etmiştir[36].

Genel itibariyle Toharlar soy bakımdan *europoid* bir ırk olarak lanse edilmekle beraber bugün kaybolmuş bir lisan olan Toharca'nın da Hint-Avrupa dil ailesinin geçmişteki bir üyesi olduğu varsayılmaktadır[37]. Fakat Toharların kim olduğu ve Toharca'nın hangi dil ailesine mensup olduğu sorusu bilim dünyası için aslında tam bir bilmecedir ve bugüne değin çözülememiştir. Eldeki kısıtlı Toharca dokümanlar üzerinde yapılan çalışmalar, Toharca'nın Hint-Avrupa dil ailesinin hiçbir koluyla bağlantısı olmayan, kendine has bir karakter taşıdığını net bir şekilde göstermektedir[38]. Eldeki az sayıda Toharca

---

[33] Taishan, "a.g.m.", s. 39 (dn. 19).

[34] W.W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, 1951, s. 263-287.

[35] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", 1945, s. 77, 80.

[36] Taishan, "A study of Saka History", 1998, dn. 19: s. 39.

[37] Bilhassa geçmiş dönemlerde Toharca'nın Hint-Avrupa dil ailesine mensup olduğuna dair yaygın bir düşünce vardı. Bu görüşün bazı destekçileri şunlardır: H. Pedersen [İtalo-Keltik: 1913], A. Meillet [İtalo-Keltik – Slavo-Ermeni dilleri arası: 1914], J. Charpentier [Keltik: 1917]; E. Hermann [Frigce ile yakından, Ermenice ile uzaktan ilişkili: 1922], E. Benveniste [İtalo-Keltik – Greco-Ermenice arası: 1936]; H. Pedersen [İtalo-Keltik, Frig ve Hitit dilleriyle bağlantılı: 1925, 1938, 1941]; W. Porzig [Esas olarak en yakın Balto-Slavik ve Cermenik, daha uzaktan Grek ve Trako-Frik dilleriyle bağlantılı: 1954], G.S. Lane [Balto-Slavik ve Greko-Ermeni diller arasında olup son olarak İtalo-Keltik ve Slavik dillerle temas etmiştir: 1970], D. Q. Adams [bilhassa Cermenik diller ve Grekçe ile bağlantılı olup ikinci dereceden Baltık ve Latin dillerinin tesiri vardır: 1984]; bkz. D. Q. Adams, "The Position of Tocharian Among the Other Indo-European Languages". *Journal of the American Oriental Society*, v. 104 (n. 3), 1984, 395-402.

[38] Toharca, Hint-Avrupa dil ailesinde "gırtlaksılar" (Guttural'ler) ayrımına dayanan palatal (damaksılar), velarlar (yumuşak damaksılar) ve labiovelarlar (ön-damaksılar) ya da sibilant sesler arasındaki farklılaşmalar ile ilişkili Centum-Satem modellemesine göre bazı bilim adamları

yazmanın üzerine yenilerinin eklenmesi ve ortaya çıkan belgelerin incelenip daha detaylı linguistik araştırmalar yapılarak bu dilin mensup olduğu aile ve kökenlerinin tam olarak ortaya konmasıyla ancak mesele hallolacaktır[39]. Toharca'nın kökenleri ve akraba dil-ailelesi meselesiyle ilgili son olarak şunu da belirtmekte fayda vardır ki Lubotsky ve Starostin'in 2003 senesinde yayımlanan çalışmasıyla Proto-Türkçe'den Proto-Toharca'ya geçmiş 10 kadar kelime açık bir şekilde tespit edilmiş ve "Toharca araştırmaları" dil-bilimsel anlamda yeni bir boyut kazanmıştır[40]. Bu sonuncu çalışmayla birlikte bir yandan dil bilimcilerin ne denli zorlu ve karmaşık bir bulmacayı çözmeye çalıştıkları gözler önüne serilirken, diğer yandan meselenin "Hint-Avrupa" saplantılı subjektif döngüsünden çıkartılarak, Altayistik boyutunun da incelenmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Bu zamana kadar yazı kullandıklarına dair herhangi bir işarete rastlanmayan göçebe Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına göç etmeden evvel İç Asya'daki yurtlarında – ana-vatanları ile kısa süreli bir konaklama yaptıkları İli-Çu Havzaları – yaşadıkları dönemlerde, hangi dil-ailesine mensup bir lisan ko-

---

Toharca'nın Hint-Avrupa dil ailesinin Satem tipinden (Slavik, Baltik, İndo-İrani, Ermenice) tamamen ayrı tutularak Centum (Germenik, Keltik, İtalik, Helenik diller) tipine mensup bir lisan olduğunu iddia ederlerken, bazı bilim adamları ise Toharca'nın Centum-Satem modellemesiyle uyuşmadığını iddia etmektedirler. Örneğin Georgiev, Hititçe ve bilhassa da Toharca'nın keşfinden sonra Centum-Satem ayrımının ortadan kalktığını söylemektedir; bkz. Ş. Recai Tekoğlu, "Bibliyografya-Kitap tanıtımı: V. Georgiev, *Introduction to the History of the Indo-European Languages*, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofya, 1981", s. 183-200.

[39] Eldeki Toharca belgelerin büyük kısmı Brahmi hece alfabesinden bozma bir yazı sistemiyle yazılmışken Manihey alfabesiyle yazılan belgeler de bulunmaktadır. Agni ya da Turfan Toharcası [Toharca A = Doğu Toharcası] ve Kuça [Toharca B = Batı Toharcası]: Bkz. P. Daniels & W. Bright (eds.), *The Worlds Writing Systems*, Oxford University Press, New York, 1996, s. 531; *Encyclopedia of Buddhism*, ed. Robert E. Buswell, vol. I, Macmillian Reference, New York, 2004, s. 121; A. K. Narain, "Indo-Europeans in Inner Asia", 1990, s. 152. Külliyatının önemli bir bölümü bilhassa Budist dini metinlerinin oluşturduğu Toharca'nin özellikle B lehçesinde yazılan dokümanlar daha çoktur. Yakın zamanlarda yapılan bazı tespitler ise Toharca'nın kaybolmuş başka bir lehçesinin olup-olmadığı sorusunu ortaya çıkarmıştır. Tarım Havzası'ndaki Krorän bölgesinde (Xiaho ve Qäwrighul mezar komplekslerine yakın) bulunan özellikle siyasi yazışmalarda kullanılan Hint kökenli bir dil olan Prakritçe belgelerde, Toharca'nın başka bir formu olduğu anlaşılan ve bölgenin yerli halkının konuştuğu dilden ödünçlendiği belli olan birçok özel isim ve sözcük dağarcıklarına ait öğe tespit edilmişti. Bazı bilim-adamları Toharca'nın kullanımına dair en erken kayıtlar olarak nitelendirdikleri bu Toharca formunu Krorän Toharcası ya da Toharca-C olarak adlandırmışlardır; bkz. J. P. Mallory, "Bronze Age Languages of the Tarim Basin", s. 48-49.

[40] A. Lubotsky & S. Starostin, "Turkic and Chinese loan words in Tocharian", *Language in time and space*, eds. L. M. Bauer, 2003, s. 258-262.

nuştuklarını bilmiyoruz. Henüz bu yönde ispat niteliği taşıyan kesin bir veri elimizde yoktur. Bilim adamları bu problemi çözebilmek için büyük gayret harcamış olsalar da ne yazık ki tatmin edici bir sonuca ulaşamamışlardır[41]. Fakat nihai göç noktaları olan Baktriya'da tesis edilen Yüeh-chih hâkimiyetinden 100 küsür yıl sonra iktidarı ele geçirecek olan *Kuei-shuang/Guishuang* yani Kuşan Yabguluğu'ndan itibaren bilhassa numizmatik vesikalar yoluyla Kuşanlar'ın kullandıkları resmî dil ya da diller hakkında birtakım verilere sahip olabiliyoruz.

Numizmatik referanslardan hareketle Kuşan devletinin iki ana resmî dili olduğu tespit edilmiştir. Basılan sikkelerden elde edilen malumata göre bunlardan biri Grek alfabesiyle yazılan Baktrice, diğeri ise Brahmi veya Kharoṣṭi alfabesiyle yazılan Sanskritçe ve Prakritçe[42]. Hindistan'ın kuzey-batısında Kharoṣṭi tercih edilirken, Ganj bölgesinde Brāhmī yazısı kullanılmıştır[43]. Bilinmeyen bir alfabeyle bilinmeyen dilde yazılan bir tane daha vardır ki yapılan çalışmalar sonucunda bu lisanın Hotanca (Hotan Sakacası) ve Kharoṣṭi lisanına çok yakın olduğu tespit edilmiştir[44].

Kuşanların bir Saka dili konuştuğunu iddia eden Maenchen-Helfen'e göre Erken Kuşan madenî para sistemi Yunan Hermaios modelinden türetilmişken, artık bir imparatorluk hüviyeti kazanan Sonraki Kuşanlarda ise devasa boyutlarda genişleyen topraklarla bağlantılı olarak meşruiyet ilkesi bir kenara konmuş ve iki dilli sikke basımına geçilmiştir. Birinci tip sikke yine kendi ana dillerinde bastırılırken, diğeri kontrol edilen bölgedeki aslî tebaanın dilinde {bir nevi hâkim kültürün kimliğine göre} basılmıştır. Maenchen-Helfen, Kuşanlar'ın kendi Saka dilini Baktriya'da kabul ettirememesinin nedeni olarak da Baktriyalılar'ın Soğdça'nın bir lehçesini konuşmalarını göstererek, Kuşanlar'ın Baktriya kökenli bir halk olmadığını savunmuştur. Sten Konow'un (1939), numizmatik çalışmasını dikkate alan Maenchen-Helfen, bastırılan Kuşan sikkelerindeki yazıtların tam anlamıyla Hotan Sakacası olduğunu belirtir ve Haloun'un, Kuşanların, Saka lisanını Kuzey-batı Hindistan'daki Saka yöneticilerinin meşru halefleri sıfatıyla kullanmış olabilecekleri söylemine itiraz eder. Buna sebep olarak da şu ana kadar herhangi bir Saka kralına ait üzerinde Sakaca yazılı bir sikke bulunamamasını göstererek, Saka krallarının bastırdıkları sikkelerde Hintçe ve Yunanca kullandıklarını belirtir[45]. János

[41] Taishan, "A study of Saka History", s. 61.

[42] Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 14.

[43] Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, s. 9.

[44] Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 14.

[45] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", s. 73.

Harmatta, Kuşan yönetici sınıfının kuvvetle muhtemel bir Saka lehçesi konuştuğu kanaatinde olup, bu lehçeyi Deşt-i Navur yazıtları üzerinde yaptığı tetkiklerde Baktriya diliyle çok benzerlikleri olan Hotan Sakacasıyla bağlantılandırır[46]. N. Sims-Williams ise Kuşanların ve daha genel tabirle Yüeh-chih'lerin, Baktrice'ye aralarında küçültme son eki "– *(η)ьκο*" da bulunduğu bazı Sakaca dil unsurları soktuğunu söylemektedir[47].

Taishan bu hususta şunları söylemektedir:

> "Kuşanlar, Saka kabilelerinin bir koluydular ve aralarında İranî diller konuşan kollar vardı. Lakin onlar Hint-Avrupa dil ailesinde gösterilen fakat İranî bir lisan olmayan Toharca (B-Kuça Toharcası) konuşuyorlardı. Uzun süreler birlikte yaşadıkları İranî göçebe kabilelerle aralarında ödünç kelime ya da unvan adı geçişlerinin olması ve ortak kelimelerin bulunması çok normal bir durumdu. Tabiî ki Toharcayla ilgili eldeki verilerin eksikliği bu ortak kelimelerin hangisinin İranî hangisinin Toharî kökenli olduğunu tespit etmemizi engellemektedir"[48].

Yüeh-chih'lerin eski kültürleri ve gelenekleri hususuna gelirsek; bu bağlamda, eldeki kayıtlar çok azdır. Dinsel inanış, gelenekler (kıyafetler ve kişisel süsler vs.), resmî unvanlar ve tabiî ki resmî dil gibi değişebilen, ödünç alınabilen, yeni yerleşilen bölgenin hâkim kültürü ve siyasal tesirinden etkilenme ya da yayılabilen bir takım nitelikler pek tabiîdir ki bilhassa atlı-savaşçı göçebe kavimlerin ırkî aidiyeti hususunda bizlere kesin bilgiler veremez. *Shih-chi* bölüm 123[49] ve *Han-shu* bölüm 96A[50]'da Yüeh-chih'lerin hayvan sürüleriyle birlikte göç eden ve gelenekleri Hunlarla aynı olan bir kavim olduklarından söz edilmiştir. Yine kaynaklarda ordularının atlı okçulardan oluştuğu, at binme ve ok atma hususunda mahir savaşçılar oldukları da belirtilmiştir. Sonraki dönem Çin yıllıklarının bazılarında ise onların geleneklerine dair şu kısıtlı ve ilginç bilgiler sunulmaktadır; *"Yüeh-chih'lerin toprakları genişti. Gelenekleri Bayırkular'a benziyordu..."*[51]. *Hsin Tang-shu, T'ung Tien* ve *WHTK*'da aktarılan bu bilgi de gelenek bakımından Yüeh-chih'lere benzetilen Bayırkular'ın – tarih

---

[46] J. Harmatta, "Languages and Literature in the Kushan Empire", s. 418-420, 422-427.

[47] Nicholas Sims-Williams, "Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions", s. 240.

[48] Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 15.

[49] *Records of the Great Historian: Han Dynasty-II*, trans. Burton Watson, 1993, s. 234.

[50] *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, s. 36.

[51] [HTS 217B, s. 6146; TT 1081b; WHTK 2699c]: bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 129.

sahnesine ilk çıktıklarında Tola Irmağı'nın kuzeyinde yaşıyorlardı –[52] gelenek ve âdetleri hususunda ise şu verilere ulaşabilmekteyiz;

> "Bayırku (Pa-ye-ku), çam ağacını iki sene suya sokar ve taşlaştırırlardı. Sonra bunu bulundukları yere dikerler. Ataları buna k'ang-kan derlermiş. İnsanları, tahta ayakkabılar giyerler ve buzun üzerinde ren-geyiklerini takip ederler. Soy olarak avcılığa çok düşkündürler. Az ekin ekip biçerler. Ağaç üzerine çıkarak geyik avlarlar. Memleketlerinde güzel at çoktur. Ayrıca demir çıkar. Gelenekleri Töleslerle (T'ie-lo/T'ie-le/T'ieh-li) aynı olup sadece dillerinde biraz farklılık vardır"[53].

Bu kayıtlardan anlaşılacağı üzere sonraki dönem Çin yıllıklarında Yüeh-chih'ler gelenek bakımında doğrudan ya da dolaylı olarak Hunlar ve Tölis/Töleslер gibi Türk kavimleri kitlesinin önemli iki unsuruyla benzeştirilmişlerdir.

Şimdi de Çin kroniklerinde geçen ve bazı bilim adamları tarafından Yüeh-chih'lerin "İndo-europoid" bir kavim oluşuna delil olarak gösterilen iki pasaja yer vererek meseleye kısaca değinecek ve konuyu çalışmamızın bu bölümü bağlamında sonlandıracağız. Şunu belirtelim ki her iki kayıt da Büyük Yüeh-chih kitlelerinin Baktriya sahasına göçünden sonrasındaki dönemlere aittir:

> "Dayuan'ın batısından Anxi devletine kadar uzanan sahada pek çok farklı dil konuşulur, fakat gelenekleri genel anlamda aynıdır; bu kavimler birbirlerinin dillerini anlarlar. Bu bölgenin sakinleri çukur gözlü olup, çoğu bıyık ve sakal bırakır. 1 shu'nun küsuratları için dahi pazarlık eden mahir tüccarlardır"[54].

Bu kayıttan *Ta-yüan/Dayuan* yani Fergana'dan İran'a kadar uzanan coğrafyada birbirine çok yakın diller konuşulduğu ve bu insanların çukur gözlü, gür sakallı ve gür bıyıklı oldukları anlaşılır. Genelde araştırmacılar o dönemde Amu-derya'nın kuzey mecraları ve Baktriya'da konuşlanmış Büyük Yüeh-chih'leri de bu silsileye mensup bir halk olarak kabul etmektedirler. Şimdi bu noktada Büyük Yüeh-chih ülkesine gönderilen meşhur elçi *Chang-ch'ien/Zhang Qian* yolculuğuna dair kısa bir malumat vererek durum değerlendirmesi yapacağız.

---

[52] [TT 1081a; WHTK 2699a; TPHYC 198, 737]: bkz. Taşağıl, *a.g.k.*, s. 51.

[53] [TT 1081a; WHTK 2699a; HTS 217B s. 6140]: bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 51-53.

[54] Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 12-13; Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", Giriş s. 3. Çin ağırlık birimi 1 Shu = 0,64 gr. Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, çev. Ayşe Onat, 2012, s. 113, Tablo-2.

Han hanedanı adına Büyük Yüeh-chih'lerle Hunlara karşı ittifak kurma misyonuyla yola çıkan ve 10 yıllık esaret dönemi sonunda Hunlardan kaçmayı başaran Chang, İli-Çu Havzası'ndaki ikinci yurtlarından göç eden Büyük Yüeh-chih'leri takibe koyulmuş ve bu göç güzergâhındaki ilk önemli mevkii olan Ta-yüan sahasına ulaşmayı başarmıştı. *Shih-chi* böl. 123'de Fergana'ya ulaşan Chang'ın bölgeden ayrılma sürecine dair kayıt şu şekildedir:

> "Yanına tercümanlar ve rehberler veren [Dayuan devleti] [Zhang] Qian'ı yolladı. Kendisi Da Yuezhi [ülkesine] geçeceği Kangju [ülkesine] ulaştı. Da Yuezhi kralı Hu'lar tarafından öldürülmüştü ve veliaht prens hükümdar ilan edilmişti; [veliaht prens] Daxia'yı boyunduruk altına almış, ülkeyi istila etmişti..."[55].

Ta-yüan'dan ayrılırken Chang-Ch'ien'e tercümanlar verilmesi çok hassas bir noktadır. 12/13 yıllık seyahat macerasından da anlaşılacağı üzere oldukça donanımlı bir saray-memuru olan Chang Ch'ien, diplomatik ilişki kurmak zorunda olduğu Yüeh-chih'lerin ve hatta topraklarından geçmek zorunda olduğu baş düşmanları olan Hunların dilini kuvvetle muhtemel biliyordu. Yanındaki *Hu* yani Hun kökenli {Han döneminde *Hu* tabiri bilhassa Hunlar için kullanılmıştır} köle ise düşman bölgesini ve halkını çok iyi tanımasından dolayı Hun ülkesinden geçerken kullanacağı yerli bir rehber görevi görüyordu.

"Dayuan'ın batısından Anxi'ye kadar çok farklı diller konuşulur ama kendi aralarında bu kavimler anlaşabilirler" şeklindeki ilgili referansı da dikkate alırsak, bu da Hunlar ile Yüeh-chih'ler'in dili ister yakın ister farklı olsun, Ta-yüan'ın batısından itibaren Saka dilleri ve lehçelerinin devreye girdiğini gösterir. Yüeh-chih'lerin konuştuğu lisan bu Sakaların lisanından farklıydı ki; Yüeh-chih'ler ile ittifak kurmak için görevlendirilen ve muhtemelen onların dilini bilen Chang-Ch'ien, Ta-yüan'da tercümanlara ihtiyaç duymuştur. Bu arada söz konusu kayıt, ortak-dil sınırının batıda *An-hsi/Anxi*'ye yani Part İran'ına kadar olması da soyadları *Parni* olan Dahae Sakaları'ndan inme olan Partlar'ın, doğularındaki diğer Sakalardan lisan bakımından farklı olduklarını da göstermektedir. Bu da esasında bir takım kesin yargılar ortaya koymadan önce mutlaka objektif analitik analizlere yer verilmesi gerektiğini göstermektedir.

Çin kaynaklarındaki diğer önemli pasaj ise Büyük Yüeh-chih'lerin devamı sayılan Kuşanların dış görünüşlerine dair "Kuşan Çağı" dönemine rastlayan bir kayıttır:

> "[Da Yüehzi], Tianzhu'nun yaklaşık 7.000 *li* kuzeyinde yer alır. Kralına 'Göğün Oğlu' denir. Krallıktaki savaş-arabası çeken ve sefere giden atların toplam

[55] Taishan, "A New Theory About Zhang Qian's Mission to the Western Regions", s. 7.

sayısı yaklaşık olarak birkaç yüz bindir. Şehir duvarları ve saraylar tıpkı Roma'daki gibidir. Halkı kızılımsı-beyaz tenlidir ve ok atıp, at binmede mahirdirler"[56].

Bilim çevrelerince her ne kadar beyaz ten, kızıl ya da sarı saç gibi fiziksel özellikler "Hint-Avrupalı" kavimlerin hususiyetlerindenmiş gibi yansıtılsa da aslında Altay dilli bilhassa da Türk kökenli kavimlerin arasında sarışın, kızılımsı ve beyaz tenli bir sekenin varlığı belirgindir. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde bu meseleye detaylı olarak değinecek ve önemli bilgilere yer vereceğiz.

[56] Kayıt *Shiji Zhengyi*'de yer alan Wan Zhen'in *Nanzhouzhi*'sinden alınmıştır; Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 13.

2.3. Yüeh-chih'lerin Baktriya (Toharistan) Sahasına Geliş Zamanı Üzerine

2.3.1. Hun – Yüeh-chih Savaşları

Hsiung-nu yani Hun adının ortaya çıktığı dönemlerde Yüeh-chih'ler, Çin'in kuzeyinde arz-ı endam eden atlı-savaşçı kavimler arasında en tanınmış ve en kuvvetli olanlarından biriydi. Hükmettikleri topraklar, doğuda bugünkü Ch'i-lien Dağları'ndan Altay ve Tanrı dağlarının doğu ucuna kadar uzanıyordu. Nüfuz bölgeleri ise Hetao'ya (Sarı Nehir büklümüne) kadar yayılmıştı[57]. Fakat M.Ö. III. yüzyılın sonlarında Moğolistan Platosu'ndan aktif bir güç olarak yükselen Hunlar, Yüeh-chih'lerin doğu istikametindeki ilerleyişini kontrol altına almayı başardılar.

> "Tam o sıralarda Tung (: Doğu) Hu'lar güçlüydü; Yüeh-chih'ler de gittikçe kuvvetleniyordu. Hsiung-nu (: Hun) Ch'an-yü'sü T'ou-man, Ch'in'e karşı başarı sağlayamayınca kuzeye çekildi. 10 yıldan fazla bir süre sonra Meng T'ien ölünce, yerel beyler Ch'in yönetimine baş kaldırmışlar ve Merkez Ülke topraklarında karışıklık çıkmıştı...T'ou-man Ch'an-yü'nün Mo-tu adlı bir veliahtı vardı. Sonradan sevdiği bir yen-chih'den (: eş/hatun) bir oğlu olunca Mo-tu'yu uzaklaştırıp bu küçük oğlunu başa geçirmek istemişti; bu sebeple Mo-tu'yu Yüe-chih'lere rehin olarak göndermişti. Mo-tu rehin bulunduğu sırada T'ou-man, Yüeh-chih'lere ani bir saldırı düzenlemişti. Bunun üzerine Yüeh-chih'ler, Mo-tu'yu öldürmek isteyince, Mo-tu onlardan cins bir at çalıp kaçarak [ülkesine] geri döndü. T'ou-man, onu çok güçlü ve cesur bularak onbin atlının komutanlığına getirdi..."[58].

---

[57] Taishan, "A New Theory About Zhang Qian's Mission to the Western Regions", s. 3.

[58] *Han Hanedan Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 5.

Fragmanın devamında ise Mo-tu'nun babasını, üvey annesi ve kardeşi ile iktidarına itaat etmeyenleri öldürüp, kendini Ch'an-yü {Şanyü} ilan etmesinden bahsedilir [M.Ö. 209]. Neticede söz konusu dönem için M.Ö. III. yy.'ın sonları denilebilir. Şunu da belirtelim ki yukarıdaki *Han-shu*'dan alıntılanan pasajdan T'ou-man döneminde Yüeh-chih'lerin, Hunlara karşı siyasi bakımdan daha üstün bir konumda oldukları sonucu çıkmaktadır.

Mo-tu'nun başa geçtiği dönemde yerleşik Çin medeniyeti dışında, Hunların iki güçlü hasımları vardı: Tung-hu'lar (Doğu Hu'ları) ve Yüeh-chih'ler. Her iki düşman da şiddetle defedilecek ve boyunduruk altına alınacaktır. Fakat Mo-tu'nun, aralarında geçirdiği esaret günlerinden kaynaklanan "travmatik bir dönemin" yarattığı kalıcı bir kin ve nefretten midir yoksa siyasi hegemonya sahası ve ticaret yolları hâkimiyetine bağlı stratejik bir karar mıdır bilinmez; Yüeh-chih'lere karşı beslediği öfke çok daha derin ve şiddetlidir.

Mo-tu, başa geçtikten sonra ilk olarak kendisini sürekli olarak taciz eden kuzey – kuzeydoğu hattındaki Tung-hu'ların üzerine yürüdü. Savaşı hazırlayan şartlar ise Tung-hu hükümdarının megaloman tavrı ve egemenlik politikaları nedeniyle kendiliğinden oluşacaktı. Tung-hu'lar peş peşe elçiler göndererek Mo-tu'dan önce *Ch'ien Li Ma* isimli atını, daha sonra *yen-chih*'lerinden (: eşlerinden) birini istemişlerdir. Hun soyluları bu hakaretvari isteklere karşı derhal savaş açılmasını talep etmelerine rağmen Mo-tu, Hun beyleriyle tartışmış ve küstah komşusunun taleplerini karşılamıştır. Lâkin ne zaman ki Tung-hu'lar ondan, aralarındaki *Ou-t'ou* sahasını[59] istemiş, işte o zaman hiddetlenen Mo-tu'nun *"toprak devletin temelidir, nasıl olur da verilebilir ?"* sözüyle birlikte, Hun orduları derhal harekete geçerek Tung-hu'lar üzerine hücum edilmiştir[60]. Mo-tu, kendisini hafife alan ihtiyatsız Tung-hu hükümdarını çok ağır bir mağlubiyete uğratmış; tüm topraklarını, mal-mülklerini ele geçirmiş kaçamayıp geride kalan halkını da köleleştirmiştir[61]. Canlarını kurtaranların çoğu daha sonra isimlerini alacakları Wu-huan Dağı ve Hsien-pi Dağı'na çekildiler[62]. Bu seferden sonra Moğolistan ve Mançurya sahalarının büyük bir bölümü Mo-tu'nun hâkimiyeti altına girdi.

---

[59] Asyalı göçebe devletlerin birbirlerinin sınırları arasında bıraktıkları boş, kullanılmayan araziler; Tung Hu'lar ile Hsiung-nu'lar arasındaki *ou-t'ou*, 1000 *Li* (~415 km.)den daha geniş bir alanı kapsıyordu: bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 7 (dn. 112), 108.

[60] [Han Shu 94A, 3750]: *Han Hanedanlığı Tarihi*, 2004, s. 6-7.

[61] *Han Hanedanlığı Tarihi*, 2004, s. 7.

[62] Gumilëv, *Hunlar*, 2002, s. 80. "Tung-hu" tabiri Çince'de "Doğu Hu'ları yani Doğu Yabancıları/Barbarları" anlamına gelmekte ve transkripsiyonunun Türkçe'deki "Tungus/Tunguz" biçiminde olduğu düşünülmektedir. Bu da Çinlilerin, Türkçe'de "domuz/domuz halkı" gibi bir anlama gelen bu kelimeyi, Türk komşuları üzerinden aldıklarını göstermektedir. Tung-hu'ların kökeni

Tung-hu'lara karşı yürüttüğü çetin savaşın ardından ordusunu dağıtmayan Mo-tu, hiç vakit kaybetmeden batıya yöneldi[63]:

> "Geri döndükten sonra batıya saldırarak Yüeh-chih'leri sürmüş; güneyde, [Sarı] Nehrin güneyindeki Lou-fan ve Pai-yang beylerinin [topraklarını kendisine] katmıştı. Ch'in [devletinin] Meng Tien'i göndererek zapt etmiş olduğu Hsiung-nu topraklarını yeniden ele geçirerek eskiden olduğu gibi Han ile [Sarı] Nehrin güneyinde sınır oluşturmuş, Chu-na ve Fu-shih'ya kadar ulaşmıştı... Böylece Mo-tu güç kazanmış; yay çeken askerlerinin sayısı 300 bini aşmıştı"[64].

---

kesin olarak bilinmese de araştırmacıların genel kanaati onların oluşturduğu devletin, Proto – Tunguz, Proto-Moğol ve Proto – Kore kavimlerinin birleşiminden meydana gelen bir göçebe federasyonu olduğu şeklindedir. Çin kaynakları genolojik bakımdan Tung-hu'ları, sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan Wu-huan'lar ve Hsien-pi'ler ile doğrudan birbirlerine bağlamaktadır. Bu üçü genel olarak Proto-Moğol ve Proto-Tunguz kabilelerinin de ataları olarak kabul görmektedirler. *Hou Han-shu*'daki kayıtlar bu akrabalığa dair önemli deliller sunmaktadır: *"Wu-huan'lar köken bakımından Tung-hu'lardan gelirler. Han sülalasinin başlangıcında onların devleti Hsiung-nu Mo-tu tarafından yıkıldı. Onlardan geri kalanlar Wu-huan dağına sığındılar. Bundan dolayı bu dağın adını aldılar..."*. Tung-hu'ların Hunlar tarafından galebe çalındığı sözkonusu dönemde Hsien-Pi'ler ise Wu-huan'ların kuzey-doğusundaki dağlık araziye kaçmışlardır: *"Hsien-pi'ler, Tung-hu'ların bir kolu idiler. [Mo-tu'nun akınından sonra] ayrılarak Hsien-pi Dağı'na sığındılar. Bundan dolayı onlara böyle dendi. Onların dilleri ve gelenekleri Wu-huan'lar gibidir..."*. Bkz. E. H. Parker, *A Thousand Years of The Tartars*, Kelly&Walsh Limited, 1895, s. 117-119, 126; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. I, 1981, s. 324-325. Yine bazı Çin kaynaklarında, Asya Avarları ya da Cücenler dediğimiz Juan-Juan'ların soyu da Tung-hu'lara bağlanmıştır; bkz. B. Ögel, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", s. 264. Çin kaynaklarında geçen genolojik bağlantılar ve soy-silsilelerinin devamı meselesi önemlidir. Çünkü resmî hanedan kayıtlarının devreye girdiği M.Ö. II. yüzyıldan itibaren, Çin'i kuşatan "yabancılar", yüzyıllar geçse bile bilhassa kurdukları devletlerin bilinen en eski atalarına kadar götürülmüştür. Özellikle yüzyılları içeren uzun-soluklu genolojik takvimler, Türk-Moğol-Tunguz-Tibet ya da başka kökenlerden gelen kavim ve devletlerin soy bakımından birbirinden ayrılmasında araştırmacılara yardımcı olmaktadır.

[63] Tung-hu'ların itaat altına alınma tarihi kesin değildir. M.Ö. 205: bkz. B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, 1981, s. 324; M.Ö. 206: A. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 54; M.Ö. 205-204 civarı: bkz. Gumilëv, *Hunlar*, s. 80; M.Ö. 201 civarı: bkz. Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 58; M.Ö. 190'lar: Maurizio Riotto, "Ancient Koreans and Xiongnu: What was the Nature of their Relationship ?", s. 14. Ögel, Hunların, Yüeh-chih'lere ilk saldırısının M.Ö. 203 civarlarıyla tarihlendirmektedir; bkz. Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 264. Biz bu süreci yani Hunların önce Tung-hu'lar, ardından Yüeh-chih'lere saldırı dönemini M.Ö. 206/205 olarak alacağız.

[64] *Han Hanedanlığı Tarihi*, 2004, s.7. Chu-na, bugün Kansu eyaletine bağlı, güney ve doğu istikametlerinde Şensi Eyaletiyle sınır olan, *Pigliyang* şehri olmalıdır; Fu-shih de yine Ordos mıntıkasının güney ucundaki Şensi eyaletine bağlı, doğuda Şansi eyaletiyle sınır olan Ya'nan/Ye-nan şehrinin eski adıdır: bkz. J. M. de Groot-G.A. Asena, *Hunlar ve Türkistan*, Pan Yay., İstanbul,

Han imparatoru Hsiao Wen'in (yani Wen-ti) saltanatının 3. yılı yaz mevsiminde [M.Ö. 177], Hunların Sağ Bilge Beyi Sarı Nehrin güneyine inerek sınır ihlali yapmış ve Çin topraklarını yağmalamıştı. Buna karşılık Wen-ti, Mo-tu'ya yüklü miktarda hediyelerle birlikte bir de mektup yollamış, durumu açıklayarak uyarmıştır. Bunun üzerine ertesi yıl [M.Ö. 176], Mo-tu da Han devletine bir cevab-î mektup yollamıştır:

> "Gök tarafından tahta çıkarılan Hunların büyük Ch'an-yü'sü saygıyla İmparatorun hatrını sorar... Sağ Bilge Beyi'ni cezalandırarak, batıdaki Yüeh-chih'leri bulup onlara saldırması için gönderdim. Göğün yardımı ile yetenekli askerlerimiz ve güçlü atlarımız sayesinde Yüeh-chih'leri ağır bir hezimete uğratarak hepsini ya öldürdük ya da tâbi kıldık ve böylece bu meseleyi de hallettik. Lou-lan, Wu-sun, Hu-chieh ve yakınlarındaki 26 ülkenin hepsi artık Hun oldu. Yay çeken kavimlerin hepsi tek bir aile içinde toplandı ve böylece kuzey bölgelerinde huzur sağlandı. Artık askerlerimi dinlendirip atlarımı besiye çekmek istiyorum..."[65].

İmparator Wen-ti, hükümdarlığının birinci devresinin altıncı yılında [M.Ö. 174], Mo-tu'ya bir mektup daha yollar, fakat bu mektup gönderilikten kısa bir süre sonra Mo-tu ölür; "... *Kısa bir süre sonra Mo-tu ölünce, oğlu Chi-yü başa geçti ve ona Lao-shang Ch'an-yü unvanı verildi*"[66].

Tıpkı Tung-hu'lar gibi Yüeh-chih'ler de Hunları hafife almış, fakat akibetleri onlardan daha beter olmuştu. Lao-shang Chi-yü (salt. M.Ö. 174-161) babasından kalan kini devralmış ve Yüeh-chih'lere çok ağır bir şekilde üçüncü darbeyi indirmiştir. *Shih-chi* 123 ve *Han-shu* 96A'da Yüeh-chih'lerin Hunlara karşı aldığı acı mağlubiyetler ve Baktriya'da nihayetlenen kaçış serüvenlerini kısaca şu şekilde özetlenmişti;

> [*Shih-chi* 123]: "Eski zamanlarda (Yüeh-chih'ler) kuvvetliydi ve Hsiung-nu'ları hafife aldılar. Mao-tun yükselince, Yüeh-chih'lere saldırdı ve onlara galebe çaldı. Hsiung-nu Şan-yü'sü Lao-shang zamanında, Yüeh-chih

---

2011, s. 75; "Pingliang", Encyclopædia Britannica Online, http://www.britannica.com/EBchecked/topic/461026/Pingliang, © Ency.Brit., Inc. 2013; "Yanan-Yenan", Collins English Dictionary Online, http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/yanan#yanan_1, Harper Collins Publishers © Collins 2013. Bu iki kentin coğrafi konumları içinayrıca bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi*, 2004, Ekler: Harita-3.

[65] [Han Shu 94A, 3749]: bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, 2004, s. 13-14. Krş. [Shih-Chi 110, 6a]: B. Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", 1948, s. 259.

[66] [*Han Shu* 94A, 3759]; bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 16.

kralını öldürdüler ve onun kafatasından içki-kâsesi yaptılar. Esasen Yüeh-chih'ler Tun-huang ve Ch'i-lien (dağları) arasında yaşarlardı. Yüeh-chih'ler Hsiung-nu'lara mağlup olunca, uzağa kaçarak Ta-yüen üzerinden geçip batıda, Ta-hsia'ya saldırdılar ve tâbi kıldılar. Daha sonra başkentlerini Kuei-shui'nin (Oxus/Amu-derya Nehri) kuzeyine kurdular ve orayı kendi pay-i tahtları yaptılar"[67].

[*Han-shu* 96A]: "Büyük Yüeh-chih'ler aslında göçebe bir devletti. Hayvanlarıyla birlikte yer değiştirirlerdi. Gelenekleri Hsiung-nu'larla ile aynıydı. [Vaktiyle] 100.000'den fazla okçu [askere sahiptiler ve bu] güçlerine dayanarak Hsiung-nu'ları küçük gördüler. Esasen Tun-huang [ile] Ch'i-lien arasında oturuyorlardı. Mo-tu Ch'an-yü zamanında [Hsiung-nu'lar] Yüeh-chih'leri mağlup etmiş [ve] Lao-shang Ch'an-yü Yüeh-chih [kralını] öldürüp, kafatasından içki kâsesi yapmıştı. Yüeh-chih'ler bunun üzerine uzağa kaçarak Ta-Yüen'i geçip batıda Ta-hsia [devletine] saldırmış [ve] [onları kendilerine] tâbi kılarak merkezlerini Kuei Nehri'nin kuzeyine kurmuşlardı. [Batıya] gidemeyen küçük bir grup, Nan-shan'da, Ch'iang [kaviminin] koruması altına girmiş [ve] Küçük Yüeh-chih'ler adını almıştı"[68].

Burada kronolojik bir hata olduğu kesindir. Çünkü 139/38 civarlarında Yüeh-chih'lere gönderilen elçi Chang-ch'ien'in raporlarından anladığımız kadarıyla, M.Ö. 129/28'lerde Büyük Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına geleli çok olmamıştır. M.Ö. 128 civarlarında sinsi Han diplomatı Chang-ch'ien, Büyük Yüeh-chih'leri bulduğunda onlar, Amu-derya sahillerinde arz-ı endam ediyorlardı[69]. Tabiî ki Çin yıllıklarının böyle bir durumdan haberdar olmaması ve 30 yıllık bir hata yapmış olmaları çok zor gibi gözükse de söz konusu ha-

---

[67] Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", s. 154; *Shih-chi* 123'deki kayıdın daha detaylı hali için bkz. *Records of the Great Historian: Han Dynasty II*, çev. Burton Watson, Columbia Universty Press, 1993, s. 234.

[68] *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 36. Laoshang Şanyü zamanında Yüeh-chih'lere tattırılan acı mağlubiyet ve krallarının kafatasından içki kâsesi yapılmasına dair diğer bir kanıta *Han-shu* bölüm 94'deki Hun monografisinde Hu-han-yeh Şanyü dönemine ait bir kayıtta yer verilmektedir: *"Han İmparatoru Yuan-ti zamanında M.Ö. 43'lerde Şanyü Hu-han-yeh'e, sarayda rehin oğluyla birlikte bir garnizon komutanını (Han Ch'ang) ve saray danışmanını (Chang Meng) elçi sıfatıyla göndertmişti. İttifak yapıldıktan ve Ch'an-yü, Han imparatorunun vasalı olmayı kabul edip onların sınırlarını koruma sözü verdikten sonra; Ch'an-yü, Meng, Han Chang ve devlet ileri gelenleri Nuo Nehri'nin doğusundaki dağa çıkmış, bir kır at kurban etmişlerdi. Ch'an-yü özel bıçağıyla atından bir parça kazıyarak içkisine katıp kaşıkla karıştırmıştı. Lao-shang Ch'an-yü tarafından esir alınıp öldürülen Yüeh-chih kralının kafatasından yapılan içki kabından birlikte içilerek kan andı yapmışlardı"*: bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B) Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, 2004, s. 57-58.

[69] Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", s. 159.

diseler, teferruatlı bilgi eksikliği ve Çin sınırlarını bizzat ilgilendirmediği için yüzeysel bir şekilde yazılmış olabilir. Han yıllıklarında Büyük Yüeh-chih'lere dair bir monografinin bulunmaması erken Yüeh-chih'ler hakkında daha detaylı bilgilere sahip olmamızı engellemektedir.

Şimdi, Yüeh-chih'lerin göç kronolojilerine ilişkin tespitler yapmaya çalışacağız.

2.3.2. Han İmparatoru Wu-ti ve Sadık Elçisi Chang-Ch'ien

"Batı Bölgeleri" doktrininin Han ve sonraki Çin devlet geleneğine yerleşmesindeki belki de en önemli aktörler İmparator Wu (yani Wu-ti: M.Ö. 140-87) ve onun sadık memuru *w.g.* Chang-ch'ien / *pin.* Zhang Qian'dır.

Han dış siyasetinde yayılmacılık politikasının mimarı olan İmparator Wu, batısında, surlarla çevrilmiş kentleri olan ve tarım yapan devletlerle ittifaklar kurmak suretiyle Hunlara çift taraflı cephe açmak ve Kansu koridoru bölgesini kolonize ederek hem Hunlar ile Tibetli Ch'iang'lar arasındaki bağlantıyı kesmek istiyor, hem de çöller-dağlar ve stepler arasında uzanan tarım için elverişli toprakları Han milletine açmak istiyordu[70]. Bu amaçla başarılı bir saray görevlisi olan Chang'ı, ezeli düşmanları Hunlara karşı ittifak teklif etmesi için Büyük Yüeh-chih'lere göndermişti. Chang-Ch'ien M.Ö. 139/38'de yanına aldığı Hu (*Hsiung-nu/Hun*) kökenli bir köle de dâhil olmak üzere yaklaşık 100 kişilik bir heyetle yolculuğuna başlamış, fakat çok geçmeden Hunlara esir düşmüştür. 10 yıllık bir esaret hayatından sonra kaçmayı başaran Chang, esaret yıllarında Yüeh-chih'lerin şiddetli bir Usun (Wu-sun) saldırısı sonucunda uzun bir göçe koyulduğunu öğrenmiş ve kullandıkları göç-yolu üzerinden giderek onları bulmuştur (M.Ö. 129/128). Bir yıldan uzun bir süre Yüeh-chih ülkesinde kaldıktan sonra, dönüş yolunda Hunlara tekrar esir düşmüş, Şanyü Chün-Ch'en'in (M.Ö. 161/160-126) ölümü üzerine Hun ülkesinde çıkan karışıklıktan faydalanarak, bu sefer kısa süreli bir esaretten sonra birkez daha kaçmayı başarıp yaklaşık 12/13 yıl sonra ülkesine ve çok sevdiği imparatoruna ulaşmıştır (M.Ö. 126)[71].

Büyük Yüeh-chih'leri kendi saflarına çekmeyi başaramasa da[72] daha önce tüccarların raporları dışında, hakkında çok az şey bilinen batı bölgeleriyle il-

---

[70] Julia Lovell, *The Great Wall*, 2006, s. 72-73.

[71] Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", s. 154.

[72] "...[Yüehzi'ler] Han [ülkesinden] çok uzak olduklarını düşünüyorlardı ve Hu'lardan intikam alma gibi bir niyetleri de yoktu. Qian, Yüehzi'lerden [ayrılarak] Daxia'ya gitti, neticede Yüehzi'lerin ilgisini cezbetmeyi başaramadı"; bkz. [Shiji 123]: Taishan, "A New Theory About

gili olarak paha biçilmez bilgilerle dönerek, imparatorun gözde adamlarından biri haline gelen Chang, Yüan-shou'nun 6. yılında (M.Ö. 123), Hunlara karşı general rütbesiyle gerçekleştirdiği başarılı bir seferden sonra (*Po-Wang hou*)[73] unvanına nail oldu. Lakin iki yıl sonra Hunlara karşı düzenlenmekte olan yeni bir seferde, meşhur Han komutanı Li Kuang'la buluşma bölgesine geç kaldığı ve bunun sonucunda Han ordusu ağır kayıplar verdiği için idam cezasına çarptırıldı[74]. Han yasaları gereğince hayatını kurtarabilmek için fidye olarak rütbelerinin sökülüp asaletinin elinden alınarak sıradan birine dönüşmeye razı gelen Chang, birkaç yıl sonra, kaybettiği talihini geri kazanmak adına imparatorun teklif ettiği batıya yapılacak ikinci bir elçilik görevini memnuniyetle kabul etti (M.Ö. 119 ya da sonrası)[75]. Emrine verilen daha geniş bir heyetle yola çıkan Chang'ın bu seferki misyonu, Hunlara karşı Usunlar ile ittifak kurmaktı.

Shih-chi böl. 123 Ta-yüan Monografisi ve *Han-shu* böl. 96 Batı Bölgeleri Monografisi Chang-Ch'ien Biyografisi'nde, Chang ve Yüeh-chih ülkesine gerçekleştireceği seyahatinin başlangıç devresi hakkında şunlar kaydedilmiştir:

> *Pin.* [Shiji 123]: "Zhang Qian, Hanzhong [eyaletinden] bir adamdı. *Jianyuan* saltanat devresinde [M.Ö. 140-135] saray memuru olarak hizmet veriyordu. O sırada Göğün Oğlu, Xiongnu'lardan kaçan firarilere ilişkin tahkikat yaptırmaktaydı ve tamamı Xiongnu'ların *Yuehzi* kralını mağlup ettiğini ve kafatasından içki kâsesi yapıldığını bildirdiler. Yüehzi'ler kaçtı, fakat onlar Xiongnu'lara öfkelenmişken, işbirliği yapıp onlara birlikte saldırabilecekleri bir müttefikleri yoktu. Eğer bu olsaydı, Han, Hu'lara saldırıp onları yok etmek için harekâtlara başlamak isterdi; ve bu haberler duyulunca, [Han] elçilik heyetleri yoluyla [Yüehzi'lerle] temasa geçmek istedi. Fakat yolları, Xiongnu toprakları içinden geçmek durumundaydı. Bunun üzerine görevi üstlenebilecek kişiler için bir duyuru yapıldı. Ch'ien saray memuru vasfıyla Yüezhi'lere gönderilmek üzere [bu] çağrıya cevap verdi. Daha önceden Tan-Yi ailesinin Hu [kökenli] kölesi olan Ganfu'yla birlikte Longxi [eyaletinden] yola çıktı..."[76].

Zhang Qian's Mission to the Western Regions", s. 7.

[73] Batı dünyasındaki "Markizliğe" denk bir unvan; bkz. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", s. 154.

[74] *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 83.

[75] Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", s. 154-155. *Han-shu* 96B Chang-Ch'ien monografisinde anlatılan olaylara göre M.Ö. 119 civarı ya da en geç M.Ö. 118 gibi görünmektedir; bkz. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 83-84.

[76] Taishan, "A New Theory About Zhang Qian's Mission to the Western Regions", s. 3-4.

W.g. [*Han-shu* 96B]: "Chang Ch'ien, [aslen] *Han-chung* [ilindendi]. *Chien-yüan* saltanat devresinde [M.Ö. 140-135] "*Lang*"[77] görevinde bulunuyordu. O sırada Hunlardan kaçıp sığınanların söylediklerine göre Hunlar, Yüeh-chih kralını mağlup etmiş ve kafatasından bir içki kâsesi yapmışlardı. [Böylece] Yüeh-chih'ler [uzaklara] kaçarak, Hunlardan nefret etmişlerdi. Ancak [onlara] karşı birlikte saldıracakları [bir müttefikleri][78] yoktu. Aslında, Han [hükümdarı], Hu'lara [Hunlara] saldırarak onları yok etmeyi planlamaktaydı. Bu söylentileri duyunca [Yüeh-chih'lere] elçi [göndererek] [onlarla] ilişki kurmak istedi. Fakat [yol] Hun toprakları içinden geçiyordu. Bunun üzerine [İmparator] elçilik görevini üstlenmek isteyenler için [resmî bir] duyuru çıkarttı. [Chang] Ch'ien "Lang" [saray görevlisi] olarak Yüeh-chih'lere gönderilmek üzere [bu] çağrıya cevap verdi ve Tan-Yi ailesinin [kölesi] Kan-fu ile birlikte Lung-hsi'den yola çıktı..."[79].

Bilhassa Chang-Ch'ien'in raporlarından ve kısmen de Çin kaynaklarında verilen bazı tarihler üzerinden hareketle, Yüeh-chih'lerin ikiye ayrılması, Büyük Yüeh-chih'lerin İli – Çu Havzası'na yerleşmeleri ve nihayet Baktriya sahasına gelişleri ile Yüeh-chih – Usun – Hun üçgeninde olup-bitenlere kısaca değinmeye çalışacağız.

2.3.3. Büyük Yüeh-chih – Küçük Yüeh-chih Bölünmesi ve Büyük Yüeh-chih'lerin İli-Çu Havzasına Geliş Zamanı Üzerine

Şanyü Mo-tu zamanında Hunlar, Yüeh-chih'ler üzerine 2 sefer düzenlendiler. Birincisi Tung-hu seferinden hemen sonra idi ve yukarıda da zikrettiğimiz gibi tarihinin M.Ö. 206/205 civarlarında olması kuvvetle muhtemeldir. İkinci ve daha şiddetli olanı ise M.Ö. 177/176'da gerçekleşti ve her ikisinde de Yüeh-chih'ler kesin mağlubiyete uğratıldılar. Mo-tu'nun oğlu Chi-yü yani Şanyü Lao-shang zamanında gerçekleştirilen üçüncü seferde ise Yüeh-chih hükümdarının kafası kesilerek içki kasesi yapılmış ve Yüeh-chih'ler bir daha eski yurtlarına dönemeyeceklerini kesin olarak anlamışlardı.

---

[77] İmparatorun yakın hizmetinde bulunan bir tür saray memuru. Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, s. 79 (dn. 2).

[78] *Han-shu* 61'de "Onlara yardım edecek hiç kimse yoktu" şeklinde geçmektedir: bkz. [*Han-shu* 96B]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, s. 79 (dn. 4).

[79] *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, çev. Ayşe Onat, 2012, s. 79.

Shih-chi ve *Han-shu*'daki kayıtlara göre Lao-shang unvanlı Chi-yü Şanyü döneminde (M.Ö. 174-161) Hunlar, Yüeh-chih'lere ağır bir darbe indirmiş ve Yüeh-chih kralının kafatası bir içki kadehine dönüştürülmüştü. Han yıllıkları bu hadiseden sonra Yüeh-chih'lerin Fergana üzerinden geçerek Baktriya'da nihayetlenen uzun göçlerinin vuku bulduğunu yazsalar da, kronolojik bir hatanın ortada olduğu da muhakkaktır. Çünkü kaynakların, Chang-Ch'ien'in Yüeh-chih'lere ulaşmak için giriştiği maceralı yolculuğu hakkında aktardıkları bilgiler, onların Baktriya'ya en geç M.Ö. 130/129 civarlarında geldiğini göstermektedir ve daha önce de bahsettiğimiz üzere elçi Chang; Hun esaretinden kurtulduktan sonra Büyük Yüeh-chih'lerin göç yolunu takip etmiş, Fergana devletinin (Ta-yüan) yanına tahsis ettiği tercümanlarla *K'ang-chü/Kangju* üzerinden Baktriya sahasına geçmiştir.

Yüeh-chih'lerin, İli-Çu Havzaları ve Issık Göl'ün kuzey bölgesindeki ikinci ikametgâhlarına Mo-tu zamanında değil de Lao-shang zamanında indirilen darbe sonucunda (M.Ö. 160'larda)[80] gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. G. Haloun'un çalışmasından etkilenen Maenchen-Helfen'e göre M.Ö. 174-160 arasındaki dönemde Hunlarla yapılan çetin savaşlar sonucunda Huang-ho'nun batısında Kansu ve Ning-hsia'daki topraklarından göç eden Yüeh-chih'ler, batıya doğru hareket ettiler. Yolda ikiye bölünerek; Büyük Yüeh-chih'ler denilen asıl kol Tanrı Dağları'nın kuzeyi, yukarı İli, Çu ve Narin bölgelerinde arz-ı endam eden Saka boylarının topraklarına girdiler ve onları mağlup ederek 30 yıl kadar ikamet edecekleri bu sahaya yerleştiler[81]. Küçük Yüeh-chih denilecek olan diğer kol ise Tibet Platosu ile kuzeyindeki Kansu koridoru ve Tarım havzası arasında adeta doğal bir sınır görevi gören Altun Tag'ın (Altın Dağ) doğu cenahıyla Ch'i-lien Dağları civarlarına, Kokunor Gölü çevresine yerleştiler[82]. Tanrı Dağları-İli Havzası'ndaki Büyük Yüe-chih'ler bölgede 30 yıl kadar kaldıktan sonra M.Ö. 133-129 arasında Usun saldırısına uğrayarak yeni bir muhacerete başladılar ve Baktriya'ya girerek bölgeyi işgal ettiler[83].

---

[80] Craig Benjamin bu ilk büyük göç tarihini M.Ö. 162 civarları olarak verirken, Rosenfield ise M.Ö. 165 civarı olarak göstermektedir: bkz. C. Benjamin, "The Yuezhi Migration and Sogdia", 2003: http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/benjamin.html; Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, 1967, s. 10.

[81] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-Examined", s. 71.

[82] Anup Rej, "Scythians and Sarmatians (Migration of the Aryan Tribes)", 2003, s.6; Maenchen-Helfen, "a.g.m.", s. 71; Aradi, "a.g.m.", s. 46.

[83] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-Examined", s. 71. Maenchen-Helfen'e göre Baktriya Sakalar tarafından hiçbir zaman işgal edilmemiş; bir kez ve kesin olarak yalnızca Yüeh-chih'ler tarafından işgal edilmiştir.

M.Ö. 160'larda gerçekleşen 1. Büyük Göç sırasında Küçük Yüeh-chih'lerin yerleştikleri coğrafî konuma dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Lakin daha önce de zikrettiğimiz *Han-shu* 96A'daki kayıttan, onların, Nan-shan'daki (şimdiki Ch'i-lien Dağları)[84] Proto-Tibet *Ch'iang/Qiang* kabileleriyle sıkı münasebetler kurdukları, etnik ve kültürel melezlenmeye girdikleri bilinmektedir: *"... [Batıya] gidemeyen küçük bir grup, Nan-shan'daki (Güney Dağları) Ch'iang boyları arasına sığınmış ve Küçük Yüeh-chih'ler adını almışlardır"*[85]. Kaynağa göre bu hadise, Lao-shang Şanyü'nün saldırısından sonra, mağlup Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına göçleri sırasında vuku bulmuştur. Shih-chi ve Han-shu'daki muhtelif kayıtlarda Lao-shang zamanında büyük bir göç hareketinin vuku bulduğunu, fakat kronolojik açıdan bunun Baktriya'ya değil de Issık Göl civarlarına yapılan göç olması gerektiğini belirtmiştik. Fakat burada tahmini daha zor olan husus Büyük Yüeh-chih – Küçük Yüeh-chih ayrışmasının Mo-tu dönemindeki darbeden sonra mı yoksa Lao-shang dönemindeki darbeden sonra mı gerçekleştiği meselesidir.

Şimdi *Shi-chi* 123 ve *Han-shu* 96A'da verilen bilgilerin dışındaki başka bazı kayıtlara bakacağız.

Hou Han-shu böl. 87'de *Huangzong*'da arz-ı endam eden Küçük Yüeh-chih'lerle ilgili şu kayıt yer almaktadır:

> "Huangzhong'daki Yüezhi Hu'larının ataları Da Yüezhi'lerden ayrılma bir kabiledir. Esasen onlar ***Zhangye ve Jiuquan*** askerî valiliklerinin bulunduğu topraklarda yaşarlardı. Yüezhi kralı, Xiongnu Modu tarafından öldürüldükten sonra, geride kalanlar ayrıldı, batıya hareket ettiler ve Congling'i (Pamirler) aşdılar. Onların zayıf olanları dağ geçitlerine doğru ilerlediler ve muhtelif Qiang kabilelerine bağlı kalarak oralara yerleştiler, ve bunun tabiî bir sonucu olarak da evlilikler yoluyla akrabalık ilişkileri kurdular. Piaoqi generali Huo Qubing Xiongnu'lara saldırarak, Xihe Bölgesi'ni işgal edip Huangzhong'u yerleşime açınca bu Yuezhi'ler boyun eğdiler ve Han halkıyla birlikte yaşadılar"[86].

---

[84] Taishan, *Han shu*'da Küçük Yüeh-chih'lerin (Siao Yüeh-chih/Xiao Yuezhi) batıya giden Büyük Yüeh-chih'lere katılmayarak, kendilerine korunaklı bir alan olarak görerek yerleştikleri "Nan-shan/Güney Dağları" bölgesinin aslında bugünkü Ch'i-lien Dağları'na tekabül ettiğini yani bugünkü Ch'i-lien Dağları'nın, Han döneminde Güney Dağları (Karakurum Dağları, Kunlun Dağları ve Altın-tag) adıyla geçtiğini ileri sürmüştür; bkz. Yu Taishan, *A Study of Saka History*, s. 49-50.

[85] *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s.36; Taishan, *A Study of Saka History*, s. 49.

[86] Yu. A. Zuev, "The Strongest Tribe -Ezgil-", s. 39, *Historical and Cultural Relations Between Iran and Dasht-i Kipchak in the 13-18th cc.*, Materials of International Round Table, Almaty, 2004; Taishan, "A Study of Saka History", 1998, dn. 16, s. 63.

Görüldüğü üzere *Hou Han-shu*'da yer alan bu kayda göre Büyük Yüeh-chih – Küçük Yüeh-chih bölünmesi Şanyü Mo-tu döneminde vuku bulurken, Huangzong sahasındaki Yüeh-chih bakiyelerinin Küçük Yüeh-chih'ler olduğunu öğreniyoruz[87]. Kayıtta, Mo-tu'nun bu hücumundan sonraki süreçte Pamirlerin aşılması hususu meseleyi ana-kronik bir noktaya süreklemiş gibi gözükse de "Yüeh-chih'lerin ikiye bölünmesinin" kimin döneminde gerçekleştiği sorusu bağlamında önemli bir bilgi olabilir. Bir başka deyişle kayıtlardan elde edilen genel kanaat "Yüeh-chih bölünmesinin" Baktriya'ya gidiş süreci esnasında gerçekleştiği yönünde olsa da, aslında sözkonusu bölünmenin, Baktriya bölgesine yapılan göçten çok önce, Mo-tu dönemindeki büyük hücumdan sonra, gerçekleşmiş olabileceği de göz ardı edilmemeledir.

Konumuza, bizlere çok önemli ipuçları veren iki stratejik bilgiye değinerek devam edelim.

Hunları kontrol altına alarak onları Han yönetim sistemine çekmeyi ve yeni bir stratejik politikayla vasallaştırılmış Hunların gücünden yararlanmayı düşünen bilge danışman *Chia-I/Jia Yi* İmparator Wen'in ilk hükümdarlık evresinin 8. yılında (M.Ö. 172) sunmuş olduğu önergede (*Hsin-shu/Xinshu*) şunları söylemiştir[88];

> "Xiongnu kitlelerini Han'ın tebaaları haline getirmek zorundayız. Onları kontrol ederek, sınırların korunması maksadıyla Lonxi'den Liaodong'a kadar uzanan sahada kendilerine tahsis edilecek otlakları parçalar halinde onlara mülk verip her 1.000 aileyi bir eyalete dönüştürerek, sınır istihkâmlarının ötesinde yaşamalarını sağlayabiliriz; böylece Yüezhi ve Guanyu'ların çıkarttıkları kargaşalara karşı sınır güvenliğimiz muhafaza edilir ve tamamı müesses karakol bölgelerinin tebaaları haline gelirler"[89].

Bu kayıttan öyle anlıyoruz ki M.Ö. 172'de Yüeh-chih'ler hâlâ "eski toprakları" civarlarında, Çin sınırlarına yakın bölgelerde yaşıyorlardı. Yani Mo-

---

[87] A. Rej'e göre Küçük Yüeh-chih'ler, güneydeki dağları aşarak Tibet sınırlarından içeri girmiş ve Ch'iang'ların orada ki bir kolu olan *Jangrig*'lerin topraklarına yerleşerek bölgedeki ahaliyle karışmışlardır. Daha sonra bugünkü Yunnan eyaletinin bulunduğu bölgede Nanchao Krallığını kurarak, aynı bölgede Kunming civarlarında kurulan ve dünyanın en önemli Bronz Çağı kültürlerinden biri kabul edilen Dian Krallığı ve Han'dan kaçarak kuzeye çıkan göçmen Proto-Tai kabilelerinin M.Ö. 122 civarlarında Yunnan bölgesinde kurduğu küçük bir krallık olan Ailao ile mücadeleye girişeceklerdir. Neticede bu yeni müstevliler Dian Krallığını ele geçirecektir. Ailao Kralığı ise Han İmparatorluğu tarafından ortadan kaldırılacaktır. Bkz Anup Rej, "Scythians and Sarmatians (Migration of the Aryan Tribes)", s. 6.

[88] C. T. Sanft, *Rule: A Study of Jia Yi's Xin Shu*, s. 284-85.

[89] Yu Taishan, "A Study of Saka History", 1998, s. 53.

tu'nun akını muhtemelen onları doğu taraflarından vurmuş ve biraz daha batı-güney istikametinde çekilmeye mecbur etmiş olabilir. Henüz çok uzak coğrafyalara kaçmamış olan Yüeh-chih'ler ise muhtemelen eski yurtlarına dönmek için zaman zaman akınlar düzenleyerek Çin ve Hun güçlerini tartıyor, ganimet topluyor ve Hunlara intikam saldırıları düzenliyorlardı.

Yukarıda giriş kısmını zikrettiğimiz Chang-Ch'ien monografisi'nde, Chang'ın Hunlara esir düşmesiyle ilgili olarak verilen malumatta da konumuza ilişkin çok hassas bir nokta yer almaktadır:

> "...Hsiung-nu [topraklarından] geçen kestirme bir yolu takip ettiler, fakat Hsiung-nu'lara yakalandı ve Ch'an-yü'ye gönderildi. Ch'an-yü, onlara şunları söyledi: 'Yüeh-chih'ler bizim kuzeyimizde uzanır; Han, nasıl olur da elçilerini oraya gönderir? Eğer ben *Yueh/Yue*'ye[90] elçilerimi göndermek istesem, Han bana müsaade eder mi ?'..."[91].

Chang-Ch'ien'in seyahatine M.Ö. 139/38 civarında başladığı ve seyahatinin henüz başlarında Hunlar tarafından esir edildiği düşünüldüğünde; Yüeh-chih'lerin Hunların kuzeyinde oturması demek Büyük Yüeh-chih'lerin hâlâ {M.Ö. 139/38 civarları} Issık Göl bölgesinin kuzeyi ve İli-Çu Nehir Vadileri'nde ikamet ettikleri anlamına geliyordu – Issık Göl'ün güneyi ise Hun mülküydü[92].

Neticede bilgi hanemize bu iki hassas veriyi de eklemiş oluyoruz: 1)Yüeh-chih'ler M.Ö. 172 civarında hâlâ Çin sınırlarına yakın bir konumdaydılar; ve babası Mo-tu'nun ölümünden sonra M.Ö. 174 senesinde tahta oturan Lao-shang'ın taarruzu en azından M.Ö. 172-161 arasında bir tarihte gerçekleşmiş olmalıydı; 2) M.Ö. 139/38 civarlarında ise Yüeh-chih'ler Issık Göl'ün kuzeyi, İli ve Çu Havzaları'nda arz-ı endam ediyorlardı.

---

[90] Kastedilen Güney Yüeh Krallığı'dır. M.Ö. 112'de Wu-ti döneminde Han İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Bugün güney-batı Çin ile Vietnam arasında bulunan bir bölgedir. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, s. 79-80 (dn.: 8).

[91] [*Han-shu* 96B]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 79-80; [Shiji 123]: Taishan Yu, "A New Theory About Zhang Qian's Mission to the Western Regions", 2006, s. 3-4.

[92] Taishan, "A New Theory About Zhang Qian's Mission to the Western Regions", s. 5. O dönemde Hunlar yalnızca Ch'i-lien dağlarının kuzeyinden Tanrı ve Altay dağlarının doğu ucuna uzanan devasa coğrafyaya hükmetmekle kalmıyor, aynı zamanda Cungarya Havzası ve Tarım Havzası'ndaki vaha devletçikleri de dâhil olmak üzere Altay Dağları'nın güney ayağını da kontrol altında tutuyorlardı. Bu bağlamda düşünüldüğünde Hun topraklarının bazı bölgeleri İli-Çu Havzası ve Issık Göl mıntıkasının güneyinde kalıyordu: bkz. "a.g.m.", s. 4. Usunların Issık Göl mıntıkasındaki ikinci vatanlarının sınırları hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", 1948, s. 269-274.

2.3.4. Kunmo'nun Yükselişi ve Eski Usun Yurtları

Chang-Ch'ien, Hunlar arasında kaldığı 10 yıllık esaret döneminde duyduğu bir hikâyeyi, rütbeleri sökülüp de sıradan bir vatandaşa dönüştürüldüğü dönemde imparatoruna anlatacaktır[93]. *Shih-chi* böl. 123 ve *Han-shu* böl. 96 ve 61'de bu hikâye bazı farklılıklar ile yer alsa da Usun Kunmo'nun yükselişi; Yüeh-chih, Wu-sun/Usun ve Sakaların eski yurtları ve güneye hareketleri ile Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına göç kronolojisi hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır.

> [*Han-shu* 61]: "Ben Hsiung-nu'lar arasında yaşarken Wu-sun kralına K'un-mo dendiğini duydum. K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, aslında Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Büyük Yüeh-chih'lerle birlikte oturmaktaydı. Küçük bir ülkeleri vardı. Fakat bir gün Büyük Yüeh-chih'ler onlara saldırdı ve Nan-tou-mi'yi öldürüp topraklarını ele geçirdiler. Halkı, Hsiung-nu'lara sığındı. Oğlu K'un-mo yeni doğmuştu. Çocuğun vasiliğini yapan *Pu-chiu Hsi-hou* (=Yabgu) onu kaçırdı ve çalıların içine saklayarak, yiyecek bir şeyler aramaya gitti. Döndüğünde dişi bir kurdun onu emzirdiğini; gagasında et parçası tutan bir karganın da onun etrafında dönüp durduğunu gördü. O an çocuğun 'Kut' sahibi olduğunu anladı ve onu Hsiung-nu'lara götürdü. Şanyü onu sevdi ve büyüttü. K'un-mo, tam anlamıyla yetişkin bir erkek olunca Şanyü, babasının halkını ona geri verdi ve onu ordu birliklerinin komutanlığına getirdi. Zaferler kazandı ve ününe ün kattı.
>
> Tam da o dönemlerde Yüeh-chih'ler, Hsiung-nu'lar tarafından zaten mağlup edilmiş ve batıya hareket ederek Sakalar'ın kralına (Sai Wang) saldırmışlardı. Sakaların kralı güneye doğru kaçtı ve çok uzaklara gitti. Yüeh-chih'ler onun topraklarını işgal etti. Yeterince güçlenen K'un-mo, babasının öcünü almak için Şanyü'den izin istedi. Böylece batıya doğru hareket etti ve Büyük Yüeh-chih'lere taarruz ederek onları ezdi. Büyük Yüeh-chih'ler ise bir kez daha batıya doğru göç ettiler. Ta-hsia'ya geçtiler. K'un-mo kendi halkını biraraya getirdi ve orada oturup kaldı. Ordusu iyice güçlendi. Şanyü öldü. (K'un-mo) artık ne Hsiung-nu sarayına uğrayıp kur yapmak ne de onlara hizmet etmek istiyordu. Hsiung-nu'lar onun üzerine ordu sevk etti, fakat zafere ulaşamadılar. Hsiung-nu'ların tamamı, bu Wu-sun kralının ilahî bir güce sahip olduğuna daha da çok inandı ve ondan uzak durdular..."[94]

---

[93] *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, s. 84.

[94] [*Han-shu* 61]: E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s.

Hikâyeden anlaşılacağı üzere Kunmo, Yüeh-chih'lere darbeyi vurup onların topraklarına yerleştiğinde ve Yüeh-chih'ler de *Ta-hsia/Daxia* yani Baktriya bölgesine göç ettiği dönemde, C'hang-Chien Hunlar arasında esirdi. Ve esaret süresinde elde ettiği bilgiler sayesinde, Yüeh-chih'lerin göç güzergâhını takip ederek onları bulacaktı.

Türlü zorluklara rağmen görevini sağ-salim tamamlayan Chang, görüş ve tavsiyelerini imparatoruna şu şekilde sunmuştur:

> "Son zamanlarda Ch'an-yü artık Han tarafından iyiden iyiye baskı altına alınmıştır ve K'un-mo'nun toprakları ise boş durmaktadır. Barbarlar, kendi eski yaşam-alanlarının özlemini çekiyor. Aynı zamanda Han'ın mallarına da gıpta ediyorlar. Şimdi biz bu fırsatı değerlendirerek Wu-sun'lara bol bol hediyeler verip onları doğudaki eski topraklarına gelmeye teşvik edersek ve aynı zamanda (K'un-mo'ya) eş olarak bir Han prensesi göndereceğimiz (sözü verirsek); kuvvetle muhtemeldir ki kabul edeceklerdir. Ve biz de böylelikle Hsiung-nu'ların sağ kolunu kesmiş olacağız. Wu-sun'larla ittifak yaptığımız takdirde Ta-hsia ve etrafındaki devletlerin tamamı saraya gelebilir ve bizim dış karakolluğumuzu üstlenen tebaalarımız olmayı talep edebilirler."[95]

Han-shu 96 ve 61'de yer alan bu kayıtların, *Shih-chi* böl. 123'den alındıklarını biliyoruz. Fakat başka bazı kayıtlarda – örneğin Yüeh-chih'lerin Baktriya'da tesis ettikleri 5 Yabguluk –[96] olduğu gibi *Han-shu*'nun müellifinin metinde bir takım değişiklikler yaptığını görmekteyiz. Bunun nedeni zaman zaman elde edilen yeni bilgilere bağlı düzeltmelerden kaynaklanacağı gibi, bazen de geçen zamanın getirdiği bir takım siyasi değişiklikler dikkate alınarak daha çağdaş bir kurgu yaratma gayretinden de kaynaklanbilir. Şimdi bu her iki duruma da örnek teşkil edebilecek *Shih-chi* bölüm 123'de yer alan konumuza ilişkin metni inceleyelim.

> 1) Öncelikle birinci önemli nokta, [*Shih-chi* 123]'de Kunmo'nun babasının adından ve yabgu unvanlı yaverinden bahsedilmiyor. Ayrıca babasının, Yüeh-chih'ler tarafından değil de Hunlar tarafından öldürüldüğünü yazıyor:

156-157. Ayrıca bkz. [*Han-shu* 61]: Taishan, "A Study of Saka History", 1998, s. 131; [*Han-shu* 96]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 84. Pulleyblank'ın *[Han-shu* 61] *"Ben Hsiung-nu'lar arasında yaşarken Wu-sun kralına K'un-mo dendiğini duydum"* şeklindeki çevirisi Taishan [*Han-shu* 61] ve Onat'ın [*Han-shu* 61] çevirilerinde *"Ben Hsiung-nu'lar arasında yaşarken Wu-sun kralının unvanının K'un-mo olduğunu duydum"* şeklindedir.

[95] E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 156-157.

[96] Beş Yabguluk konusundan ilerleyen bölümlerde bahsedeceğiz.

"Hsiung-nu'lar saldırdı ve babasını öldürdüler..."[97]. Vahşi doğada dişi bir kurt ve bir kuzgun tarafından beslenmesi ile Hun Şanyüsü tarafından evlat edinilmesi hikâyesi her iki kaynakta da aynıdır. Kunmo yetişkin bir adam olduğunda Hun Şanyüsü, gerçekleştirdiği askerî hizmetlerden dolayı, Batı Bölgelerini (ya da Batı Duvarını)[98] ilelebet koruması kaydıyla babasının halkını ve topraklarını ona geri veriyor. Şanyü'nün ölümünden sonra ise Kunmo halkını da yanına alarak uzaklara gider, devlet kurar ve bir daha itaat arz etmek için yeni Şanyülerin huzuruna çıkmaz[99]. Tarihsel gerçeklere bakıldığında Kunmo'nun, "babasının intikamını" Yüeh-chih'lerden aldığı muhakkaktır. Ayrıca Kunmo, Yüeh-chih'ler tarafından öldürülen babasının hakimiyetindeki eski Usun topraklarına vasal bir konumda sahip olabilmiştir.

2) Yukarıda da zikredildiği üzere metnin devamında, İmparator Wu-ti'ye bazı tavsiyeler vermeye çalışan Chang-ch'ien, "Hunların Sağ Kolunu Kesme" stratejisini anlatır. Stratejinin ana fikri, güçlenen ve Yüeh-chih'lerin İli Havzası'ndaki ikinci vatanlarında ikamet etmeye başlayan Kunmo'nun; babasına ve kendi halkına ait olan eski topraklarına dönmesi, hediyeler sunulması, saraydan bir Çinli prensesle evlendirilerek *ho-c'hin/heqin*[100] akdinin uygulanması ve böylece Usunlarla ittifak kurularak Hunlara karşı Han'ın yanına çekilmelerinin sağlanmasıdır. Bu bağlamda *Han-shu* ve *Shih-chi*'deki kayıtlar tek bir farkla tamamen aynıdır. *Shih-chi* 123'de Kunmo'nun geri gelmesi istenen boş ve insansız saha için "Kun-mo'nun eski toprağı" değil de *"Hun-ya'nın eski toprağı..."*[101] ifadesi bulunmaktadır. Yani Hun-ya (Hun-yeh) denilen yönetici ile Kunmo'nun eski toprakları aynı yerdir. Japon âlim Kuwabara'ya göre *Han-shu*'nun müellifi Ban Gu, Kunmo ve Hun-ya'nın eski yerlerinin aynı bölgeler olduğunu bildiği için Hun-ya'yı zikretmemiş ve meseleyi daha bütünlüklü bir hale sokmuştur[102]. Bu nokta, Yüeh-chih – Saka ve Usun göçlerine dair vuku bulan hadiselerin zamanları açısından çok önemli bir ipucudur.

Chang-Ch'ien'in rütbelerinin söküldüğü başarısız seferden sonra Çin'in Çevik Birlikler Generali (P'iao-chi) Huo Ch'ü-ping, M.Ö. 121'in ilkbaharında,

---

97 Pulleyblank, "a.g.m.", s. 155.

98 Pulleyblank, "a.g.m.", s. 155 (dn. 4).

99 Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 155.

100 *Ho-ch'in* yani akrabalık ya da evlilik yoluyla barış akdi stratejisi ilk kez Han sarayı nazırlarından Liu Jing tarafından İmparator Gaozu'ya sunulmuştur (M.Ö. 200 civarı); bkz. Charles Theodore Sanft, *Rule: A Study of Jia Yi's Xin Shu*, 2005, s. 287. Tanımı için ayrıca bkz. *Han Hanedanlığı 94 A/B*, 2004, s. 110 (dn.: 146).

101 Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 155; Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 267. K'un-yeh, Hun-yeh ya da K'un-Hsieh şekillerinde de okunup yazılmaktadır; *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 83 (dn. 35); *Han Hanedanlığı Tarihi (94A-B)*, 2004, s. 27.

102 Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 267.

komutası altındaki 10.000 süvariyle Hunların Sağ (Batı) topraklarına saldırdı ve 8000'den fazla Hun'u öldüren general, Prens Hsiu-t'u'nun bölgesini ele geçirerek *Ch'i-lien* Dağları'na kadar ilerledi. Ardından Ch'i-lien Dağları'ndaki Hunlara saldıran general burada da aralarında onlarca soylunun bulunduğa en az 30.000 Hun'u katletti[103]. Binaenaley M.Ö. 121'in Sonbaharı'nda, Hun Şanyüsü onbinlerce Hun'un ölümünden sorumlu tuttuğu batısındaki Hunya ve Hsiu-t'u'yu huzuruna çağırtıp öldürtmek istedi; fakat korkup kaçan iki bey Çin sarayına sığınmaya çalıştılar[104]. Hun-ya, yolda Hsiu-t'u'yu öldürerek onun halkını ve askerlerini de kendisine katıp Han İmparatorluğu'na teslim olmuştur[105]. Böylece Chin-ch'eng'den, Hê-hsi'ye ve Nan-shan'dan Yen-tsê'ye kadarki geniş alan Hunlardan boşaltılmış oldu[106]. Boşaltılmış saha da Chiu-ch'üan, Wu-wei, Chang-yeh, Tun-huang illeri kurulmuş ve Çinlilerin tedricen bölgeye göç ettirilme çalışmaları başlatılmıştır[107].

Daha önce de belirttiğimiz gibi *Shih-chi* 123, *Han-shu* 96, *Han-shu* 61'deki kayıtlarda Usunlar ve Yüeh-chih'lerin esasen Tun-huang ile Ch'i-lien (Qilian)[108] arasında oturdukları kaydedilmekteydi[109]. *Hou Han-shu* 117'de ise Yüeh-chih'lerin eski yurdunun Chang-yeh ile Chi-chüan arasında bulunduğu belirtilmektedir[110]. Ayrıca eski toprakları dikkate alındığında Usunların, Yüeh-chih'lere göre

---

[103] *Han Hanedanlığı Tarihi (94A-B)*, s. 26-27.

[104] *A.g.k.*, s. 27.

[105] [*Han-shu* 96A]: *Han Hanedanlığı Tarihi (94A-B)*, 2004, s. 27; [Han-shu 96B]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 83.

[106] [*Han-shu* 96B]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 83.

[107] [*Han-shu* 96A]: *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s. 17. Bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde bulunan bu illerin konumları için bkz. *aynı eser*, s. 17 (dn.; 52, 53, 54). Ögel, ise bu illerin konumlarını şu şekilde verir: Wu-wei (Liang-chou), Chang-yeh (Kan-chou), Chiu-chüan (Su-chou); bkz. Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 266.

[108] Daha önce de belirttiğimiz gibi yapılan araştırmalar o dönemlerde Ch'i-lien adıyla geçen dağın bugün Kansu bölgesindeki Ch'i-lien dağları olmadığını göstermiştir. Bilimadamları farklı görüşler ortaya koymuştur. Bilhassa Çinli araştırmacıların yapmış oldukları detaylı kaynak incelemeleri sonucunda Han döneminde, Tun-huang'ın aslında Tun-hung (Dunhong) Dağları (bugünkü Ch'i-lien Dağları); Ch'i-lien ya da Ch'i-lien – Tien olarak geçen dağın ise bugünkü Tien-şan'lar {yani Tengi Tağ/Han Tengri/Tanrı Dağları} ve bilhassa da bu dağ silsilesinin doğu ayağı olduğunu ileri sürmüşlerdir: bkz. Lin Meicun, *The western region of the Han-Tang dynasties and the Chinese Civilisation*, 1998, s. 64-67, 78; Taishan, "A Study of Saka History", 48-52.

[109] Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 264.

[110] Ögel, "a.g.m.", 1948, s. 265. B. Ögel Chang-yeh'i bugünkü Kan-chou, Su-chou ile özdeşleştirir. Harita üzerinde bu noktalara (Kan-chou ve So-chou) bakıldığında göçebelerin doğal yaşam-alanlarına göre Çin'in hayli içlerinde ve doğusunda yer aldığı görülmektedir. Meselenin tetkiki için farklı kaynaklara da başvurmak gerekebilir.

daha batıda oturdukları da bilinmektedir[111]. Kunmo'nun babasının eski topraklarını yöneten prens Hun-yeh de doğal olarak prens Hsiu-t'u'nun batısındaydı. Meseleyi tartışarak aynı zamanda kendi analizlerini de ortaya koyan Ögel, eski Usun arazisinin Kan-chou – Su-chou arasında bulunduğunu, eski Yüeh-chih arazisinin ise Su-chou'nun doğusunda olduğunu ifade etmiştir[112]. Bu sahaların kesin konumları tespit edilemese de özetle, Hun-yeh eski Usun mülkü üzerinde otururken, Hsiu-t'u ise eski Yüeh-chih mülkü üzerinde oturuyordu diyebiliriz.

Şu an için yalnızca tercüme edilmiş Çin kaynakları referans alınarak aktarılan tüm bu bilgilerin karşılaştırmalı analizleri ışığında kısaca şunları söyleyebiliriz: M.Ö. 206 civarlarında Mo-tu'nun (M.Ö. 209-174) Yüeh-chih'ler üzerine gerçekleştirdiği Batı seferi, Hun – Yüeh-chih – Saka – Usun bağlamında söz konusu süreçteki ilk göç hareketini başlatmış olmalıdır. M.Ö. 177/76'da Mo-tu'nun Hunları, Yüeh-chih'leri bozguna uğratarak içlerinde Usunların da bulunduğu 26 halkı kendilerine bağladığında, muhtemelen Yüeh-chih'ler batılarındaki Usun sahasına girmiş ve topraklarını işgal etmişlerdir. Jia Yi'nin raporunu dikkate aldığımızda ise M.Ö. 172 civarlarında yani Mo-tu'nun oğlu Lao-shang Chi-yu zamanında (M.Ö. 174-161) Yüeh-chih'lerin Kansu'nun batısından güneydeki Kokunor'a kadar uzanan sahada, bir şekilde nüfuz alanına sahip olduklarını ve Çin'in batı – güney-batı sınırlarına saldırılar düzenleye bildiklerini görüyoruz. Nitekim bunlar – eğer ki bölünme Mo-tu döneminde gerçekleştiyse – daha sonra adlarını duyacağımız Küçük Yüeh-chih'ler olmalıdır. Dolayısıyla Büyük Yüeh-chih – Küçük Yüeh-chih bölünmesi ister Mo-tu dönemindeki taaruzlardan sonra olsun ister oğlu Lao-shang zamanındaki taaruzdan sonra olsun, M.Ö. 172 civarlarında Yüeh-chih'ler yekpare ya da ikiye bölünmüş bir şekilde Hunlara ve Çinlilere bitişik sahalarda varlıklarını sürdürmekteydiler. Nihayet kaynaklarda tam bir ittifakla kaydedildiği üzere Şanyü Lao-shang, Yüeh-chih'leri çok ağır bir bozguna uğratmış ve eski bir göçebe geleneğine uygun olarak öldürdüğü Yüeh-chih hükümdarının kafatasından içki kâsesi yaptırmıştı. Bu zamanın ise M.Ö. 172-161 arasında bir tarih olması gerekir. Tüm kavmin küçük düşürülmesi anlamına gelen bu hareketten sonra hiç vakit kaybetmeyen Yüeh-chih'ler 1. Büyük Göçleri'ne başlamışlardır. Göçe koyulan Yüeh-chih'lerin nüfusunun yaklaşık 600.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir[113]. Çok ağır bir darbe alan Yüeh-chih'ler Issık Göl'ün kuzeyi ile İli-Çu Havzası bölgelerine yerleşirken, boşalan eski top-

[111] Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", 1948, s. 264.

[112] Ögel, "a.g.m.", 1948, s. 266, 269.

[113] Éva Aradi, "The Yue-chis, Kushans and Hephtalites", s. 46.

rakları ise Hun Şanyüsü Lao-shang'ın atadığı prensler tarafından idare edilmeye başlandı. Muhtemelen, Hsi'u-tu'nun yönettiği eski Yüeh-chih bölgesi Mo-tu'dan itibaren Hunların elinde olsa da, ileride Hun-yeh'in idare edeceği eski Usun bölgesi kısa bir süreliğine de olsa Yüeh-chih'lerin hâkimiyetine girmiş fakat Lao-shang'ın hücumundan sonra tekrar Hun topraklarına dâhil edilmişti. Bu arada yeni bir aktör devreye girmektedir: Usun Kunmo. Daha bebeklik dönemlerinden itibaren Hunların himayesi altında yaşayan Kunmo, onlar arasında aldığı eğitim ve içinde bulunan ilahî kudretin yardımıyla cengâver bir asker ve üstün yetenekli bir idareciye dönüşmüş; artık olgun bir adam yaşına gelince de büyük olasılıkla Şanyü *Ch'ün-chen/Junchen* döneminde (M.Ö. 161/160-126) babasının eski topraklarına askerî vali – Batı Bölgeleri ya da Batı Duvarı başbuğu – olarak tayin edilmiştir. Hun Şanyüsü dışında kimseden emir almayan bir konuma sahip Kunmo, Şanyü'den babasının intikamına almak için izin istemiş, müsaade verilince de M.Ö. 130 civarlarında Yüeh-chih'lere nihai bir darbe vurarak Issık Göl – İli-Çu Havzaları'ndaki yeni ikametgâhlarından onları kovmuştur. Büyük Yüeh-chih'ler ise daha önce Issık Göl ve İli-Çu Havzalarında arz-ı endam eden Sakaları sürdükleri gibi, yine önlerine kattıkları yeni Saka güruhlarıyla Çinlilerin Ta-hsia dedikleri Baktriya sahasına doğru büyük bir göç hareketi başlatmışlardır. Bu onların ikinci Büyük Göçü olacaktır.

Şimdi, M.Ö. III. yüzyılın sonlarından başlayarak M.Ö. 130'lara kadar süren Hun – Yüeh-chih çatışmasıyla bağlantılı olarak Batılı kaynaklarda adları sıkça duyulan Saka/İskitlerin, sözkonusu dönemlerde Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan bölgelerine gerçekleştirdikleri göç hareketlerini inceleyeceğiz. Böylece hem Yüeh-chih göç kronolojisini daha sağlam bir zemine oturtmaya çalışacağız hem de bu sahalarda yaşam sürmüş bozkır kavimlerinin kökenlerine, askeri ve siyasi faaliyetlerine girmiş olacağız.

2.4. M.Ö. VII – II. Yüzyıllar Arasında Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'a Yapılan Saka/İskit Göçleri

Yüeh-chih'lerin kademeli batı göçleri hiç şüphe yok ki ciddi zincirleme reaksiyonlara sebep olmuştur. Öncelikle kökenleri kesin olarak bilinmeyen muhtelif Saka güruhları yaşam-alanlarından kaçarak batıdaki mümbit toprakların tarımla meşgul yerleşik medeniyetleri üzerine adeta bir sel oup akmışlardı. İç Asya'da başlayan bu fırtına, İran ve Hindistan sınırlarının içlerine kadar ilerlemeştir.

Avrupa'da Skyth/İskit, İran ve Hint coğrafyalarında Saka/Sakya, Çin sınırlarında ise Sai şeklinde tesmiye edilen bu göçebeler kimdi, kökenleri neydi ve ana vatanları neresiydi?

Aslında Sakaların ilk olarak Asur kaynaklarında Kral Asarhaddon zamanında (M.Ö. 680-668) *"Aşguzai" (Ažkuzai, Iškuzai)*[114] adıyla görülen kavim olduğu düşünülmektedir[115]. Bu boylar konfederasyonu M.Ö. 653'de müttefikleri olan Asur'a saldıran Medlere ağır bir darbe vurmuş ve M.Ö. 653-24 yılları arasında Medya'yı yönetimleri altına almışlardı[116]. Ön-Asya ve Mezopotamya bölgelerine akınlar düzenlemiş, hatta Anadolu'nun bazı bölgelerine yerleşmişlerdi. M.Ö. 626 civarlarında parçalanan Urartu Krallığını işgal etmek için Anadolu'ya girmiş, Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametini kontrol altına almışlardı. Yine aynı dönemlerde Med muhasarası altındaki Asurlara yardım etmiş, alınan başarılardan sonra zafer sarhoşluğu ile Filistin'e kadar inerek tüm bölgeyi talan etmişlerdi. Mısır'a girmelerini ise Mısır Kralı Psametik I'in verdiği haraç engellemiştir[117]. Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da

---

[114] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 2002, s. 37.

[115] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, 1987, s. 3.

[116] M. A. Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", *History of Civilization of Central Asia*, vol. II, s. 37.

[117] E. H. Minns, *The Scythians and Northern Nomads*, s. 189; T. T. Rice, *The Scythians*, s. 45.

M.Ö. VII. yüzyıl ile M.Ö. VI. yüzyılın başlarına ait arkeolojik sit alanlarındaki şehir duvarlarında ve Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur'daki yakılmış bir Kuzey Urartu istihkâmının duvarlarında bulunan "İskit" tipi bronz ok uçları, bu muharebe ve istila hareketlerinin doğrudan kanıtları niteliğindedir[118]. Daha sonrasında Med kralı *Cyxares*, Sakalara ağır bir darbe indirerek, güç bela da olsa onları Medya'dan kovmayı başarmıştır (M.Ö. 624)[119].

M.Ö. VI. yüzyılın sonlarında (M.Ö. 514-512) ise Sakalar belki de tarihlerinin en büyük kahramanlık destanına imza atmışlardı; Pers hükümdarı Darius, muazzam ordusuyla (Heredot'a göre 700.000 kişilik, Ctesias'a göre 800.000 kişilik) Saka topraklarına girerek istila etmeye çalışsa da Sakalar, sistematik göçebe-savaş taktikleri sayesinde dönemin bu süper gücünü yıldırmış ve topraklarından kovmayı başarmış, böylece kadim dünyada, "Saka topraklarının asla feth edilemeyeceği" algısını kesinkes oturtmuşlardı[120]. Bu aktif topluluğun Anadolu'nun bazı bölgelerinde de hâkimiyet tesis ettiği kesin gibidir. Ksenophon, *Anabasis* adlı eserinde Anadolu'da ilerleyen Yunan askerlerinin, Harpasos Nehri'nden (Çoruh Nehri) sonra *Skythen*'lerin memleketine girdiklerinden bahseder (M.Ö. 400'lerin başı)[121]. Saka'ların M.Ö. VII. – VI. yy.'lar arasında Mezopotamya, Suriye, Mısır, Anadolu ve Kafkasya'daki yerleşik kavimler üzerine giriştikleri şiddetli saldırıların kanıtları arkeolojik materyallerle de desteklenmiştir (bilhassa Saka/İskit tipi bronz ok uçlarından)[122].

Yunan klasik kaynakları; Karadeniz'in kuzeyi, Anadolu, Balkanlar, Doğu ve Orta Avrupa'da at koşturan ve kökenlerini Orta-Asya'daki akrabalarına kadar götürdükleri bu atlı-savaşçı göçebelere *'Skythai'* demiş; Persliler ise İskitleri de dâhil ederek tüm Avrasya bozkır göçebelerini *'Saka'* adıyla tanımlamışlardır[123]. Hint kaynaklarında da bu kavimler yine *Śaka*[124] ya da *Sakya* adıyla görülmüşlerdir[125].

Pers hükümdarı Darius I'in Nakş-ı Rüstem yazıtlarında, üç ayrı Saka konfederasyonundan bahsedilmektedir: 1) Yerleşik hayat tarzına geçmeye baş-

---

[118] A. I. Melyukova, "The Scythians and Sarmatians", s. 100.

[119] Dandamayev, "Media and Achaemenid Iran", s. 37.

[120] A. I. Melyukova, "a.g.m.", s. 101.

[121] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s.7.

[122] A. I. Melyukova, "Scythians and Sarmatians", s. 99-100.

[123] M. A. Dandamayev, "a.g.m.", s. 37. Heredot, İskitlerin kendilerine *"Scoloti"* dediğini belirtmiştir; bkz. Heredotus, *The Histories*, trans. Robin Waterfield, s. 237.

[124] Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 37.

[125] C.T.Metcliffe, *"The Rajput Tribes" on the basis of the Agnipurana*, vol.1, reprint: 1982, s. 20.

layan Pamiro-Alay silsilesi ve Fergana'daki *Saka Haumavarga*'lar (*Hauma* içen ya da hazırlayan Sakalar)[126]; 2) Sir-Derya'nın ötesindeki bölgede ve Semirechye'de yaşayan *Saka Tigraxauda* (sivri başlıklı Sakalar)[127]; 3) son olarak da *Saka tayaiy paradraya* [denizin (Karadeniz) karşısında yaşayan Sakalar][128] yani Avrupa Sakaları (İskitler)[129]. A. Hermann, Tigraxauda Sakaları'nı Massagetler ile aynileştirmiş ve B. A. Litvinsky'de bu görüşü desteklemiştir[130]. Klyashtorny ise bu görüşe katılmamış, Dahae İskitleriyle Massaget İskitlerinin de aynileştirilmemesi gerektiğini iddia etmiş; Arrien'in *Anabasis*'inde eş zamanlı olaylar anlatılırken "Dahae İskitleri" ve "Massaget İskitleri" tabirlerinin kullanılmasını delil göstererek, bunların iki farklı grup olduğunu belirtmiştir[131]. Zerdüştizm'in kutsal eseri olan *Avesta*'nın muhtelif metinlerinde Ariler'in ilk yurtları (Aryanam Vaija = Arilerin Engin Ülkesi) ve onların ezelî düşmanlarından bahsedilir. Arilerin bu hasımları; *Vorukaşa* Denizi (Hazar Denizi) sahillerini paylaştıkları, *Bavri* ülkesi (Kunduz ülkesi = Kama Havzası) ve *Ranha* Nehri (Volga Nehri) civarlarında yaşayan "hızlı-atlı" *Tura/Tur*'lar ile "sivri uçlu miğferler" takan, "kötü kalpli" *Hion/ Xiyona*'lardır. *Avesta*'daki en eski dönemlerin anlatıldığı, efsaneler ve mitolojilerin muhafaza edildiği *Yaşt*'larda [*Yašt* XVII'de (Ard-Yaşt = tanrıça Aši ilahisi)] Ariler'in Turalar ve Hion kabileleriyle yaptıkları savaştan bahsedilmiştir[132]. *Avesta* geleneğinde Zerdüşt'ün hâmisi *Vištāspa*'nın düşmanları olarak karakterize edilmiş olan ve konumuzla yakında ilişkili *X'iionna*'lar[133] da kesin olmamakla birlikte tıpkı Nakş-ı Rüstem yazıtlarında bahsedilen *Saka Tigraxauda*'lar (sivri başlıklı Sakalar)[134] gibi sivri

[126] Roland G. Kent, *Old Persian (Grammar-Texts-Lexicon)*, 1950, s. 211-212. Frye, onların Fergana'dan Çin Türkistanı'nı da kapsayacak şekilde uzanan geniş bir alanda yaşadıklarını düşünmektedir; bkz. Richard Frye, *The Heritage of Persia*, 1963, s. 66. Klyashtorny, onların meşhur Ari tanrısı altın gözlü Haoma/Hauma'ya taptıklarını ve isimlerini buradan aldıklarını iddia etmektedir; bkz. Klyashtorny, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, 2004, s. 39-40.

[127] Kent, *a.g.k.*, s. 138, 186. Saka reisi *Skunkha*, Behistan'da bulunan kaya rölyefinde işte bu tipte bir sivri-uçlu şapkayla resmedilmiştir; bkz. aynı eser, s. 186.

[128] Kent, *a.g.k.*, 1950, s. 138.

[129] Abetekov - Yusupov, "a.g.m.", s. 24-25.

[130] B. A. Litvinsky, *Drevneyşiye Koçevniki*, Krışi Mira, Moskva, 1972, s. 172-173; bkz. Klyashtorny, *a.g.k.*, 2004, s. 41.

[131] Klyashtorny, *a.g.k.*, s. 41, 44.

[132] S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *a.g.k.*, s. 23-27; Abetekov-Yusupov, s. 23. Pehl. *Hyon/Xyon*, Aves. *X'iiaona* [*Hyaona*]; bkz. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, c. I, Berlin, 1959, s. 52-53; H. W. Bailey, *"Iranian Studies"*, *BSOAS*, vol. 6, No. 4 (1932), s. 945-46.

[133] Wolgang Felix, *"Chionites"*, *Encyclopædia Iranica*, Vol. V/Fasc. 5 (1992), s. 485-487.

[134] Roland G. Kent, *Old Persian (Grammar-Texts-Lexicon)*, American Oriental Society, New Ha-

uçlu şapkalar ve miğferler giyiyorlardı[135]. Bu görüşe katılan Franz Altheim onları Sakalarla özdeşleştirmektedir[136]. Ayrıca Turalar da M.Ö. 641-640 gibi erken bir tarihte Asur kaynakları tarafından *Saka* adıyla tesmiye edilmişlerdir[137]. Ne ilginçtir ki bu her iki kavim de sonraki tarihî kaynaklardan ve linguistik çalışmalardan hareketle, bilim çevrelerince genellikle Hunlar ve Türkler ile ilişkilendirileceklerdir[138].

XIX. yy.'da Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser "İskitler'den" kaldığını söyledikleri bazı kelimeler ve dini inançları hakkında verilen malumattan hareketle onların İranî bir kavim olduğunu ileri sürmüş; XX. yy.'da Albert Herrmann (1926), sadece Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grupla ilgili linguistik çalışmalar üzerinden onların Doğu İrani kökenli göçebeler olduklarını; yine Kretschmer (1921), Junge (1939), R. Grousset (1939)[139], J. Potratz (1963), Rostovtzeff (1969) de onların İranî bir kavim olduklarını savunmuşlardır[140]. Sakaların yaşam tarzları, örf ve geleneklerinden hareketle B. G. Niebuhr (1830), Neumann (1855), Grote (1857) onların Türk-Tatar kavimlerinden olabileceklerini savunmuş; Çivi yazısı uzmanı Mordtmann (1870), Sus'daki çivi yazılı metinleri inceleyerek *Saka tigrakhauda* ve *Saka haumavarga*'ların Türk olduğunu ispatlamaya çalışmış; 1880'de *Codex Cumanicus*'u neşreden Geza Kuun eldeki filolojik malzemeleri tetkik ederek onların Türklüğünü kabul etmiştir. G. Nagy (1895), Ural-Altay kavmi olduğunu iddia ederken O. Franke (1904) de Türk olduklarını belirtmiştir. E. Meyer (1926) ise Avrupa İskitlerini İranî kabul ederken Amu-derya ve Sir-derya dolayları ile buraların kuzeyinde yaşayan Saka gruplarının Türk soyundan olabileceklerini beyan etmiştir. Minns (1970), filolojik ve arkeolojik malzemeyi değerlendirerek Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir[141]. Huntignford (1935) İskitleri Asya kökenli Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmiş; Von der Osten (1956) İskitleri genel itibariyle İranî kabul ederken Avrasya bozkır kuşağı içinde vuku bulan böylesi bir büyük harekette Türk

---

ven-Connecticut, 1950, s. 138, 186. Saka reisi *Skunkha*, Behistan'da bulunan kaya rölyefinde işte bu tipte bir sivri-uçlu şapkayla resmedilmiştir; bkz. aynı eser, s. 186.

[135] Wolgang Felix, *"Chionites"*, *Encyclopædia Iranica*, Vol. V/Fasc. 5 (1992), s. 485-487.

[136] F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, c. I, Berlin, 1959, s. 52-53; bkz. Wolgang Felix, "a.g.m.", s. 485-487.

[137] Abetekov & Yusupov, "a.g.m.", s. 23.

[138] Bu meseleye özellikle üçüncü bölümümüzde değineceğiz.

[139] René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, 2011, s. 18.

[140] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, 1987, s. 22; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, 2008, s. 13.

[141] İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s. 15.

toplulukların da olduğunu söylemiştir[142]. Richthofen'a göre İskitler doğudaki Ural-Altaylı unsurlarla karışmışlardı; Weisner ise, Hipokrates'in tavsiflerine ve yapılan kafatası ölçümlerine dayanarak, İskitler'i *Turanid* tiple örtüştürmüştür[143]. Kul-Oba'da bulunmuş olan İskit vazolarındaki resimlerden hareket eden ve resimlerdeki elbiseleri eski Rus giysileriyle karşılaştıran İ. E. Zabelin; ikna edici deliller sunamayan Mannert ve Cuno ile G. İlovaiski, Sakalar'ın Slavlık tezini ileri sürmüşler, fakat Sakalar'ın kökeni hususundaki bu nazariye Rus ve Slav bilim adamları dışındaki diğer bilim çevrelerinde rağbet görmeyerek ilmî temelleri zayıf görüşlerden biri olarak kalmıştır[144].

Görüldüğü üzere Sakaların ırkî kökenleri hayli tartışmalı olmakla beraber, bu hususta bilim çevrelerince en çok kabul gören görüş onların İranî kökenli {Hint-Avrupalı} oldukları yönündedir. Yukarıda da belirttiğimiz Richtofen, E. Meyer ya da Von der Osten gibi "İranî" tezini desteklemekle beraber daha objektif bir yaklaşım sergileyenler ise Doğu'daki Saka zümreleri arasında Türk soylular {veya daha kapsamlı haliyle Altay kökenliler} olabileceğini savunmuşlardır.

Avrasya'nın tipik atlı-savaşçı bozkır kavimlerinden müteşekkil Sakaların, ırkî kökenleri meselesine fizik-antropoloji ve genetik tetkikler bölümlerinde tekrar değineceğiz.

Saka boylarının dağılımı ve yaşam-alanları meselesi, "ırkî kökenler" kadar olmasa da yine tartışmalı bir konudur. Saka boylarının kontrol altında tuttukları ve hüküm sürdükleri bölgelerin tam olarak tespiti belki yazılı kaynaklar ve tahminî rotalardan hareketle çok geniş kapsamlı arkeolojik çalışmalar ile mümkün olabilir. Şimdilik yapılabilecek en iyi şey, elimizdeki yazılı kaynaklardan ve varsa arkeolojik kalıntılardan hareketle kısa bir değerlendirme yapmaktır. Arkeolojik materyalden anlaşıldığı üzere İskit ya da Saka adıyla tesmiye edilen bu büyük göçebe boylar kuzey – doğu hattında, Güney Sibirya ve Altay Dağlarından başlayarak Tanrı Dağları, Kazak bozkırı ve Ural Dağlarına; güneyde Pamir Dağlarından başlayarak Hint Alt-Kıtası'nın kuzey ve orta kesimleri ile bugünkü Pakistan, Afganistan, İran'a; batıda Karadeniz'in kuzeyi, Ukrayna steplerinden Karpat Havzası ve Tuna sahillerine kadar uzanan devasa bir coğrafyada yayılmışlardır. Bu muazzam coğrafya Asya'da Pamir, Tanrı ve Altay dağ silsileleri tarafından kırılmıştır. Ural Dağları ise Asya'yı Avrupa'dan ayıran doğal bir set görevi görmektedir. Ancak engel gibi görünen bu coğrafi

[142] Durmuş, *a.g.k.*, s. 16.

[143] László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, b. 3, 1993, s. 13.

[144] Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, 1987, s. 22; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s. 14.

yapılar hiçbir zaman göç hareketlerini sekteye uğratamamış, otlak arayan göçebe kavimler arasındaki iletişimler, geleneksel sınırlar içerisinde çok uzun dönemler boyunca devam etmiştir[145]. Sakalar, 40. ve 50. paraleller arasında ve 7000 km.'den fazla uzantıya sahip bir sahaya yayılmışlardı[146]. Yine arkeolojik buluntulardan ve Antik Yunan tarihçilerinin aktardıkları bilgilerden, kökenlerinin ve ana-yurtlarının Çin'in kuzeyi, Güney Sibirya – Altay Dağları sahası ve Orta Asya'ya dayandığı net bir şekilde söylenebilir[147].

Yaşam-alanları, ana-vatanları ya da ırkî kökenleri bir yana, bilhassa Yunan ve İran medeniyetleri için İskit ya da Saka adı, ırkî ya da linguistik birliktelikten ziyade yerleşik topluluklardan farklı ortak bir hayat tarzını ve sosyo-kültürel yapıyı temsil etmiştir. Arkeologlar ve sanat tarihçeleri Saka çağına ait kazılarda bulunan at koşum takımları ile at binmede kullanılan diğer gereçlerin; tunç ve demir silahlarla hayvan-üslubu sanat eserlerinin Avrasya'nın göçebe kültür dairesinin tamamında büyük oranda benzerlik gösterdiğini belirtmektedirler. Aynı şekilde Sakalarla ilişkilendirilen kurganlarda atıyla gömülen savaşçıların mezarında ortaya çıkan altın mücevherat, atlar, silahlar ve diğer materyallerin, M.Ö. 1500-1000'lerden itibaren Avrasyalı göçebe gruplarda sıkça rastlanılan ortak bir defin merasimi şekline işaret etmektedir[148]. Tüm bu veriler aslında aynı dile ve aynı ırka mensup olmasalar da "Avrasya göçebe kültür dairesi" içinde yaşam süren bir kavimler bütününe işaret eder. Belki de bugüne değin göçebeler için kullanılmış hiçbir ad, "Saka/İskit" kadar kapsayıcı olmamıştır ve devasa bir coğrafyada ortak bir isim altında at koşturan bu toplulukların sadece tek bir ırkî temele dayanması ise neredeyse imkânsızdır. Onlar en genel tabiriyle tipik Avrasyalı atlı-savaşçı kavimler topluluğudur.

---

[145] Ekrem Memiş, *a.g.k.*, 1987, s. 15; Hermann Parzinger, "Scythians: Nomadic Horsemen Of the Eurasian Steppe", 2008, s. 19.

[146] Abdülhaluk M. Çay – İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, s. 576.

[147] Hermann Parzinger, "Scythians: Nomadic Horsemen Of the Eurasian Steppe", s. 19.

[148] L. R. Pavlinskaya, "The Scythians and Sakians: VIII. to III. Centuries BC.", s. 19, 30-31; Karl Jettmar, *Art of the Steppes*, s. 195-197; Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, 32-33, 40-42.

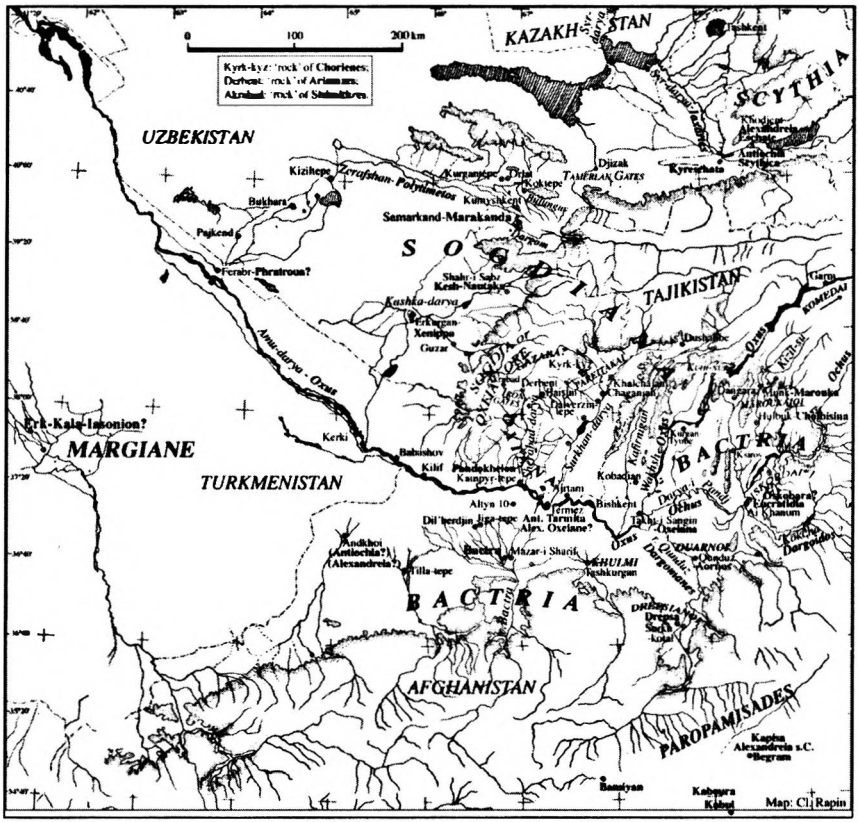

***Harita 1**: Baktriya ve Soğdiyana Bölgeleri*[149]

[149] C. Rapin, "Nomads and the Shaping of Central Asia: From the Early Iron Age to the Kushan Period", s. 30.

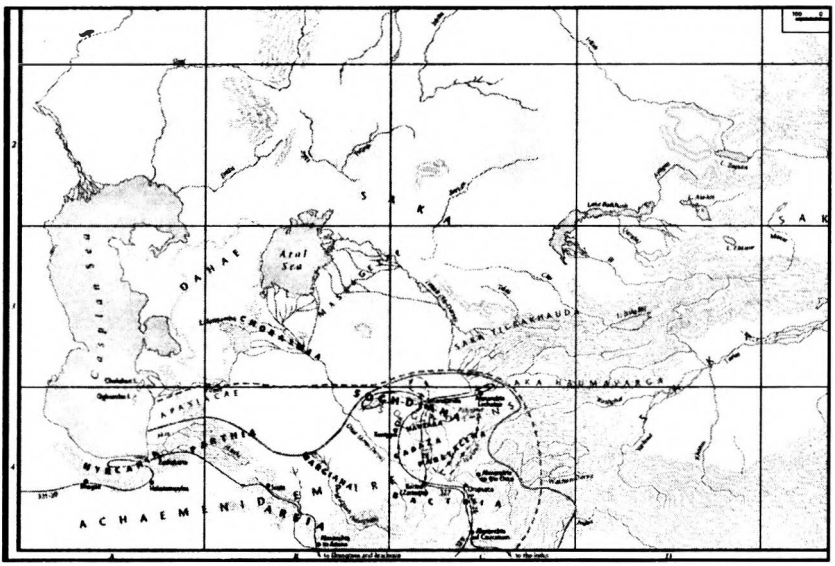

Harita-2[150]***: M.Ö. IV. yy.'da Orta-Asya'nın Siyasi Durumu***

2.4.1. İskit – Saka Coğrafî Ayrımı ve Batı Türkistan'daki Saka Grupları

Saka ya da İskit boylarının yaşam alanlarının coğrafî dağılımını belki de en teferruatlı bir şekilde aktaran müelliflerin başında gelen Strabo, *Geographia*'sının *Sacae-Massagetae* bölümünde [Kit. XI, Böl. VIII], Hazar Denizi'nden başlayarak arz-ı endam eden İskitler'e *Dahæ İskitler* {Kralî İskitler} dendiğini, onların çok daha doğusunda yaşayanlarına ise Massagetæ ve Sacæ denildiğini; genel itibariyle İskit adıyla isimlendirildiklerini, fakat dağınık halde yaşayan kabilelerin kendilerine has isimleri bulunduğundan söz etmektedir[151].

[150] Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 7.

[151] Aslında dönemin Batı dünyası (Antik Yunan) perspektifinde kabul görmüş bu görüş, benzer bir şekilde dönemin Doğu dünyası (Persler) perspektifinde de fakat "Sakalar" adıyla kabul görmüştür. Tüm Avrasya ve Orta Asya'da hüküm süren atlı-savaşçı göçebe kavimler İskit ya da Saka adıyla genel bir tanımlamaya tâbi tutulmuş, fakat bu temel çatıların altında irili-ufaklı muhtelif kabile isimlerine de yer verilmiştir: bkz. A. Abetekov & H. Yusupov, "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia", s. 24.

[Kitap XI, Böl. 6, frag. 2]; "Hazar üzerinden deniz yoluyla gelindiğinde, sağ tarafta Don Nehri (Tanais) ile Deniz arasında kalan ülke İskitler ve Sarmatlar tarafından iskân edilmiş olup Avrupalılarla sınırdaş konumdadırlar ve bunlar [İskitler ve Sarmatlar] defaatle söylediğim üzere çok büyük bir oranda göçebe veya çobanlıkla uğraşan boylardır. Sol yakada ise ta Doğu Denizi'ne ve Hindistan'a kadar yayılmış olan Doğu İskit Nomadları arz-ı endam eder. Eski Yunan tarihçileri kuzeye doğru yaşayan kabilelerinin tümüne genel olarak İskit ya da Kelto-İskit demişlerdir. Müellifler, halihazırda bunlardan daha kadim olan Karadeniz, Tuna (Danube), Adriyatiğin yukarısında yaşayan kavimlere ise Hiboryan'lar, Sauromatæ ve Arimaspi demektedirler. Lakin Hazar Denizi'nin diğer tarafındaki kavimlerden söz ederlerken bunların, bazılarına *Sacæ* diğerlerine ise *Massagetæ* demektedirler; Cyrus'un Massaget'lere karşı yaptığı savaştan bahsetmelerine rağmen onlar hakkında kati bir malumat vermekte yetersizdirler..."[152].

Strabo, daha sonra VIII. bölümün 5. fragmanında Kiros'un (Cyrus) *Sacae*'lere karşı giriştiği meşhur mücadelesine değinmiş ve *Sacae* adını genel bir tabir olarak kullanmıştır. Çünkü hemen ardından 6. Fragmanda savaşın kahramanı olarak gösterdiği *Massagetae*'ler için özel bir bölüm ayırmıştır ki, onların yaşadıkları bölgeleri, gelenek göreneklerini anlatan bilgileri Heredot'dan alıntıladığı açıktır. Bununla birlikte onları yaşam-alanları bakımından bölümlere (bataklıklar, dağlar, stepler) ayırarak az da olsa geçim kaynaklarının neler olduğundan söz eder[153]. Heredot {M.Ö. V. yy.}, eserinin [Kitap I: (CCIV-CCXVI)] bölümlerini Massaget Kraliçesi *Tomyris* ile Pers hükümdarı Büyük Kiros arasındaki mücadeleye ayırmış[154] ve Massagetler hakkında önemli birtakım

[152] H. C. Hamilton & W. Falconer, *The Geography of Strabo*, vol. II, 1856, s. 240.

[153] *The Geography of Strabo*, 1856, s. 247.

[154] Antik kaynaklar, Büyük Cyrus'un Orta Asyalı göçebelerle yaptığı bu savaşta, Perslilerin rakibi olan Tomyris komutasındaki göçebeler ordusuna dair farklı isimler vermişlerdir; Heredot'da *Massaget*'ler, Strabo'da hem *Saka* hem de *Massaget* {daha doğrusu Massaget'leri Sakalardan saydığı için bir yerde doğrudan Massaget ismini kullanıyor, fakat savaşı anlatırken ise sürekli Saka ismini zikrediyor}; Quintus Curtius'da *Abiae*; M.Ö. 358'de Yunanistan'a dönen Knidos'lu tabip Ctesias'da *Derbices*'ler; Babilli rahip ve tarihçi Berossus'da ise *Dahae* adıyla zikredilmişlerdir; bkz. Heredotus, *The Histories*, çev. Robin Waterfield, 1998. s. 88; C. Hamilton & W. Falconer, *The Geography of Strabo*, vol. II, s. 240, 247; A. Abetekov & H. Yusupov, "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia", s. 24; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 23-27; Abetekov-Yusupov, "a.g.m.", s. 37. VI. yy. Romalı müellif Jordanes'in *Getica*'sının X. bölümünde, Pers hükümdarı Büyük Cyrus'la *Getae*'lerin Kraliçesi Tomyris'in mücadelesinden (M.Ö. 529/530 civarı) söz edilir. Jordanes'in Gotlar'ın tarihini anlattığı *Getica*'da, Getae ve

bilgiler vermiştir. [Böl.201]: "... Savaşçı bir halk olan Massagetler, Doğu'da *Araxes*'in[155] ötesinde, İssodonlar'ın karşısında yaşarlar. Kimisi onların bir İskit kabilesi olduğunu söyler..."[156]. [Böl.204]: *"Hazar Deni zi'nin doğusunda uçsuz-bucaksız bir ova uzanır. Cyrus'un saldırmak için açlık duyduğu Massagetler işte bu engin ovanın çok büyük bir kısmını hükmederler..."*[157]. [215-216]'ıncı kısımlarda onların geleneklerine değinen Heredot, kıyafet tarzları ve yaşam biçimlerinin İskitlere (*Skyth*) benzediğinden[158]; at üstünde ya da yaya olarak savaşabildiklerinden, çünkü her iki yöntemde de yetenekli olduklarından; savaşlarda ok, kargı ve *Sagaris* {bir çeşit savaş-baltası} kullandıklarından; bronz ve altın işçiliğinde çok mahir olup, mızrak-ok uçlarında ve *sagaris*'lerinin bıçağında tunç; başlık, göğüslük ve kemer süslemelerinde altın kullandıklarından {at koşum takımları için de benzer bir uygulama yapıyorlardı}; tarım yapmadıklarından, hayvancılık dışında balıkçılıkla da uğraştıklarından; içki olarak süt tükettiklerinden {kuvvetle muhtemel kımız} bahsetmekte, ayrıca onların Güneş'e taptıklarını, insan ve hayvan kurban ettiklerini yazmaktadır[159]. M.S. II. yüzyılın Grek asıllı Romalı tarihçisi Arrien de Büyük İskender'in seferlerini ve fetih macerasını anlattığı *Anabasis* adlı eserinde [Kitap IV-b, böl. XVI-XVII], İskender'e isyan eden Soğdiyanalı Spitamenes'le işbirliği yapan, fakat daha sonra onun başını kesip İskender'e götüren "Massaget İskitleri"'nden bahsetmiştir[160]. Öyle anlaşıyor ki Massagetler en azından M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Batı Türkistan'da hüküm süren çok meşhur ve aktif bir atlı-savaşçı topluluktur.

Got terimleri birbirlerinin yerine kullanılmış, *Getae*'ler Gotların ataları olarak gösterilmiştir; *The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, 1915, s. 67. Gotlar ve Türkler arasındaki birtakım bağlantılara tezimizin muhtelif bölümlerinde yer vereceğiz.

[155] Amu-derya nehri ve o dönemlerde henüz kurumamış olan Amu-deya'nın ana-kolu olan bereketli Uzboy nehri kastedilmektedir; bkz. S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *a.g.k.*, 2004, s. 37.

[156] Heredotus, *The Histories*, s. 88.

[157] Heredotus, *The Histories*, s. 89.

[158] Heredot, eserinin IV. Kitabı'nda (Melpomene) İskit geleneklerini oldukça detaylı bir şekilde anlatmaktadır.

[159] Heredotus, *The Histories*, s. 94-95. Massaget'lerin atlı savaşta mahir oldukları gibi ve yaya olarak da savaşabilme özelliğine benzer bir nitelendirmeye M.Ö. 714 ile tarihlendirilen Doğu Chou dönemi bir Bronz Kazan kaydında, bilhassa Hunlar ile özdeşleştirilen savaşçı Hsien-yün'ler içinde rastlarız. O dönemde savaş arabaları kullanan Hsien-yün'lerin yaya olarak da savaştıkları resmedilmektedir; bkz. N. Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 109.

[160] Arrien, *Anabasis*, trans. E. J. Chinnock, 1893; http://websfor.org/alexander/arrian/book4b.asp; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 44.

Yeniden Strabo'ya dönelim. Strabo, eserinde Batı Türkistan'daki Saka gruplarıyla ilgili önemli bilgiler aktarmaya devam ederken aynı zamanda çalışmamız bağlamında kilit bir bölge olan Greko-Baktriya Krallığı'nın sonunu hazırlayan fâillerin de adlarını vermektedir:

> [Kitap XI, Böl. 8, frag. 1-2]: "Hirkanya Denizi'yle Arii arası yaklaşık 6000 stadia'dır. Daha sonra sırasıyla Baktriya, Soğdiyana ve son olarak göçebe İskitler gelir... Sol yaka (Hirkanya Denizi'nin güney-doğusundan doğuya doğru gidilince), bu anlattığımız parçaların tam karşısı, kuzey yönünde, İskitler ve göçebe kavimler tarafından doldurulmuştur. Hazar Denizi'nden başlayarak meskun olan İskitlerin çoğu Dahae İskitler adıyla bilinirler, ve onların daha doğusunda yaşayanlara ise Massagetae ve Sacae denir; genel olarak İskit adıyla anılmalarına rağmen müstakil her kabilenin kendine özgü bir ismi vardır. Bu kabilelerin tamamı ya da ekseriyeti konar-göçerdir. İçlerinde en meşhur olanları ise Iaxartes'in diğer tarafındaki, Sacae ve Sogdiyana'nın karşı yönündeki ülkeden gelen ve Baktriya Grekleri'ni süren Asii, Pasiani, (Asiani?), Tochari, Sacarauli kabileleridir; Dahae kabilelerinden bazılarının soyadları Aparni, bazılarının Xanthii, diğerlerinin ise Pissuri'dir. Aparniler bu kavimler arasında Hirkanya ve Hazar Denizi'ne en çok yaklaşanlarıdır. Diğerleri ise Arya'nın karşısındaki ülke boyunca yayılmışlardır "[161].

Strabo aynı kitabın 7. Bölümünde ise Dahae İskitleri hakkında şunları yazıyordu: [Kitap XI, Böl. 7, frag. 1]; "Hazar Denizi girişinde sahilin sol yakasında yaşayan göçebe veya yağmacı boylara şimdikiler tarafından *Dahae* denir, ve soyadları *Parni*'dir"[162]. Strabo, eserinin [Kitap XI, Böl. 8, frag. 8] kısmında *Sacae*'lerle Soğdiyan'ları Sir-derya Nehri'nin (Iaxartes); Soğdiyan'larla Baktriyan'ları ise Amu-derya Nehri'nin (Oxus) ayırdığını belirtmektedir[163]. Ayrıca Soğdiyanlar ile Baktriyanlar'ın eski zamanlarda yaşam tarzları ve gelenekleri bakımından o dönemki nomad kavimlerden pek de farklı olmadıklarını, lakin daha sonraları az da olsa medenileştiklerini söylemiştir[164]. Bu iki kayıttan as-

[161] *The Geography of Strabo*, s. 245-246.

[162] *The Geography of Strabo*, s. 241. "İskit" adı gibi Dahae İskitleri'nin adı da uzun süreler sonra bile bozkır göçebelerinin genel bir ifadesi olarak Batı tarih yazınında görülmeye devam edecektir. Jeromos'un "Kuzey Kurtları" dediği, M.S. 395'de Başik/Basık ve Kuşik/Kursık isimli komutanlar liderliğinde Küçük-Asya'ya akın eden Hunlar, Romalı tarihçi Priskos'a (V. yy.) göre Dahae İskitler (Krali İskitler) arasından neşet etmişlerdi; Gyula Nemeth, *Attila ve Hunları*, s. 65, 93.

[163] *The Geography of Strabo*, s. 248.

[164] [XI, 11, 3]:*The Geography of Strabo*, s. 253. Aynı fragmanın devamında, Baktriyanların hâlâ uyguladıkları fakat bölgeyi feth eden İskender'in yasakladığı; '70 yaşına gelenlerin haps edilip

lında Sir-derya ötesinin "gerçek" Saka yurdu olduğunu; Sir-derya ile Hazar Denizi arasında kalan Dahae İskitleri gibi göçebe topluluklar ile Baktriya ve Soğdiyana gibi yerleşik ülkelerin kavimlerinin de Sakalar'dan neşet ettikleri sonucunu çıkartabiliriz.

Tarihî kayıtlardan da anlaşılacağı üzere Hazar Denizi civarı ile onun kuzey ve batı sahillerinden, Karadeniz'in kuzeyi ve Tuna sahillerine uzanan sahada yaşayan grupları İskit; Hazar Denizi'nin doğusundan Çin sınırlarına uzanan bölgelerde yaşayan grupları ise Saka biçiminde adlandırmak uygun gözükmektedir. Heredot ve Strabo'nun kayıtlarında anlatılan İskit – Saka coğrafî ayrımının benzeri Hunların Avrupa'ya girişinden sonra İskit – Hun şekline dönüşmüştür diyebiliriz. Örneğin VI. yy. Romalı tarihçi Jordanes, detaylı bir "İskitya" tarifi vermiş ve batıda İskitler'in yaşam sürmüş oldukları coğrafyaları ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Heredot ve Strabo'da Sacae/Saka topraklarının başladığı bölgeler ise Jordanes'de artık Hun toprakları adıyla geçmiştir:

> "Şimdi, İskitya'nın hudutları Germanya'daki İster Nehri [Tuna] membaından *Morsian* bataklığının [bugünkü Hırv. Ösijek, Mac. Eszek] geniş alanlarına kadar uzanır. Hatta bu sınırlar, Tyra [Dinyester'in bir kolu], *Danaster* [Dinyester] ve *Vagosola* nehirlerini [günümüzdeki Bug nehri olduğu tahmin edilmektedir], Taurus Dağları – Asya'dakiler değil, Kırım bölgesine mahsus sıradağlar – düzlükleri boyunca uzanan Büyük *Danaper*'i [Dinyeper] ve tüm *Maeotis* Gölü [Azak Denizi] sahasını kapsar. Maeotis Gölü'nün ötesinde, Kafkas Dağları'ndaki *Bosphorus* boğazının [Kimmer Boğazı; Kırım] ve *Araxes* Nehri'nin [Aras] diğer tarafına doğru yayılır. Önce daralan sonra yuvarlak bir şekil alarak bir mantar şekline benzeyen Asya'nın en uzak kısmındaki kuzey-doğu okyanusunun bir parçası olan Hazar Denizi'nin arkasına erişen İskit ülkesi sınırları, burada sola kıvrılarak Hun ülkesine, Albanya'ya ve *Seres*'e [Çin] erişir... [31], İskitya dediğimiz bu uçsuz bucaksız sahanın doğusunda, tarih sahnesine çıkışlarından bu yana Hazar Denizi'nin kıyısında yaşayan *Seres* kavmi vardır. Batısında Cermenler ve Vistül Nehri; kuzeyde, kutup bölgesinin etrafını saran Okyanus vardır. Güneyinde Pers diyarı, Albanya, Hiberya [Kafkas İberyası, Gürcistan], Karadeniz ve kaynağından ağzına kadar nehrin tümüne Tuna adının verildiği İster'in en uzak yatağı yer alır. Bundan başka; İskitya'nın Karadeniz kıyılarında yer alan topraklarında adlarıyla nam salmış *Boristhenis, Olbia, Callipolis, Cher-*

aç bırakılarak' açlıktan ölmeleri ve kemiklerinin ise meydanlara yığdırılması geleneğinden bahseder; ve benzer âdetin fakat daha insaflı bir biçiminin halihazırda İskitler'de de devam ettiği belirtilmektedir.

son [Herson], *Theodosia* [Kefe/Feodosya], *Careon* [Kerç], *Myrmecion* ve *Trapezus* [Trabzon] kasabaları vardır [Trabzon hariç diğer kasaba ve şehirler, eski Latince ismi *Chersonesus Taurica* olan Kırım'da yer almaktadırlar]. Bu kasabalarda arz-ı endam eden vahşi İskit kabileleri, Yunanlılara ticaret için müsaade ederler. Asya ve Avrupa'nın birbirinden ayrıldığı yer İskit topraklarının ortasındadır, yani büyük *Tanais* [Don] Nehri'nin doğduğu *Riphaei* Dağları'nı kastediyorum. Bu nehir, 144 mil uzunluğunda bir çember oluşturan ve sekiz kulaçtan daha derin bir bataklık olan Maeotis'e dökülür..."[165].

[165] *The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, 1915, s. 58-59. Paragrafta geçen yer adlarıyla ilgili detaylı bilgi için; bkz. *aynı kaynak*, s. 147-148.

2.5. Büyük Yüeh-chih'lerin Baktriya Bölgesine Gelişi ve Göç Kronolojilerinin Analizi

Ahameniş İmparatorlarından Darius'un Bisutun (Behistun) yazıtında yer alan ve Kserkes (Xerxes)'in de Persepolis kavimlerinden biri olarak kaydettiği *Dahae*'ler –soyadları *Aparni* ya da *Parni* denilen bir boyun önderliğindeki büyük bir göçebe boylar konfederasyonu–[166] M.Ö. 247 civarında Arşak ailesi önderliğinde Büyük İskender bakiyesi Selevkos İmparatorluğu'ndan ayrıldılar[167]. Yine aynı dönemlerde M.Ö. 246/45'de Selevkos'ların Baktriya satrabı Diodotos I, İmparatorluğu'ndan ayrılarak Fergana ve Soğdiyana'nın bir bölümünde [Semerkant (Marakanda) ve Kaşkaderya vahaları] bağımsız bir yönetim tesis etmiş ve bilinen adıyla Greco-Baktriya Krallığı'nın temellerini atmıştır[168]. Diodotos I'in oğlunu tahttan indiren[169] satrap Euthydemos'un zamanında (M.Ö. 220-186), Greko-Baktriya Krallığı, Selevkoslar'ın şiddetli saldırılarına hedef olacaktı. Selevkos İmparatoru Antiochus III önce Arius Nehri Savaşı'nda Euthydemos'u ağır bir yenilgiye uğratmış, ardından da eski valisinin başkenti Zariaspa'yı (Baktra/Belh) muhasara altına almıştır[170]. Polybius *Tarih*'inde [Kit. XI, böl. 34], M.Ö. 212-205 yılları arasında geçen hadiseler anlatılırken, Euthydemos'un Antiochus III tarafından gönderilen Teleas adlı bir elçiyle arasında

---

[166] Bu bağlamda Strabo'nun eserinde [Kitap XI, Böl. 7, frag. 1] Dahae'ler hakkında verdiği bilgi önemlidir: "Hazar Denizi girişinde sahilin sol yakasında yaşayan göçebe veya yağmacı boylara şimdikiler tarafından *Dahae* denir, ve soyadları *Parni*'dir"; bkz. Strabo, *a.g.k.*, s. 241. 'Şimdikilerin ya da bu zamandakilerin' şeklinde belirttiği dönem M.Ö. I. yy.'ın sonları ve M.S. 1. yüzyılın başlarıdır.

[167] Gene R. Garthwaite, *The Persians*, s. 76.

[168] Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 1.

[169] C. Benjamin, "The Yuezhi Migration and Sogdia", Ērān und Anērān, Webfestschrift Marshak 2003: http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/benjamin.html.

[170] Hans Loeschner, "a.g.m.", s. 1; Polybius, *Histories*, trans. E. S. Shuckburgh, 1889, reprint:Bloomington,1962:[Kitap10,böl.49]http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D10%3Achapter%3D49.

geçen ve konumuz bağlamında bizim için büyük önem arz eden bir diyaloğa yer verilmiştir. Euthydemos, Teleas'a kendisinin bir isyancı olmadığını, Krallık yaşam-alanına gittikçe yaklaşan büyük göçebe güruhlarının her iki taraf için de mühim bir tehdit oluşturduğunu ve bundan ötürü duyduğu kaygıdan bahsederek bir an evvel barış yapmalarının gerekliliğinden söz etmiştir[171]. Eğer Antiochus'un eski Partya ve Baktriya satraplıklarını tekrardan Selevkos otoritesine bağlama amacıyla başlattığı seferde (M.Ö. 208), önce Hirkanya üzerine gittiğini, ardından yönünü Baktriya'ya çevirerek Arius Nehri Savaşı'nda Euthydemos'un ordularını yenip Baktra'yı kuşattığını ve muhasaranın neredeyse 2 yıl sürdüğünü[172] göz önüne alırsak, göçebe ordalarının Baktriya bölgesi sınırlarını sıkıştırdıkları tarihin M.Ö. 206/205 civarları olduğunu tahmin edebiliriz. Öyle ki bu tarihin, Mo-tu'nun, meşhur Tung-hu seferinden sonra batıya yönelerek Yüeh-chih'lere saldırdığı tarihle bağlantılı olduğu açıktır. İşte şimdi Yüeh-chih göç kronolojisinin tamamlanmasındaki belki de en önemli noktayı yakalamış oluyoruz; Batı medeniyetinin doğudaki son karakolu olan Greko-Baktriya Krallığı topraklarına yapılan büyük Saka göçleri ile Çin sınırlarında yaşanan Yüeh-chih – Hun+Usun çatışmalarının bağlantısı.

Batı kaynaklarının M.Ö. 206/205 civarlarıyla tarihlendirdiği bu büyük Saka göçünden yaklaşık 60 yıl sonra yeni bir dalga, fakat bu defa daha da şiddetli ve etkin bir şekilde Baktriya sınırlarını kasıp kavuracaktır. Greko-Baktriya Krallığı, M.Ö. 145-140 civarlarında bir tarihte Strabo'nun meşhur "Sakaları'ndan" aldığı ağır bir darbe ile merkezî otoritesini kaybedecek ve dağılacaktır: "... *İçlerinde en şöhretli olanları ise Iaxartes'in diğer tarafındaki, Sacae ve Sogdiyana'nın karşısındaki ülkeden gelen ve Baktriya Greklerini süren Asii, Pasiani, (Asiani?), Tocharı, Sacarauli kabileleridir...* "[173]. Strabo, iki fragman sonra saldırının şiddetinin Ermenistan ve Karadeniz'in Anadolu sahillerine kadar uzandığını belirtmiştir: "*Baktriya'yı işgal ettiler. Ermenistan'ın verimli arazilerinin büyük bir kısmını ele geçirdiler ve buralara kendi adlarını verdiler, Sacasen. Hatta onlar Karadeniz (Euxine) yakınlarına yerleşen ve şu an Pontici denilen Kapadokyalılar'ın topraklarına kadar ilerlediler*"[174]. M.Ö. 145-140 civarında iki kol üzerinden gerçekleşecek olan Saka göçünde, birinci grup Pamirler üzerinden Kuzey Hindistan'a girerken, diğer grup ise Partya yani o zamanki İran'ın doğu sınırlarına dayanmış ve bu

[171] Loeschner,"a.g.m.", s. 1; Polybius, *Histories*, 1962: [Kitap11,böl.34] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D11%3Achapter%3D34.

[172] A. D. H. Bivar, "History of Eastern Iran", s. 187-188.

[173] [Kitap XI, Böl. 8, Frag. 2]: *The Geography of Strabo*, s. 245-246.

[174] [Kitap XI, Böl. 8, Frag. 4]: *The Geography of Strabo*, s. 246.

kitlelerin nihayet Helmend Havzası'na yerleşmesiyle de bölge artık Sakastan (daha sonraki Sistan) adıyla anılmaya başlanmıştır[175]. Batı'ya giden kol hem Amu-derya'nın aşağısından *Comedai* yoluyla (doğudan) hem de Zerefşan ve Kaşka-derya vadilerini geçerek Soğdiyana üzerinden (batıdan) Greco-Baktriya topraklarına saldırmışlardır[176]. Etki alanları Batı Türkistan, İran, Ermenistan, Anadolu ve Doğu Karadeniz sahillerine kadar uzanan bu Saka toplulukları, dönemin önemli devletlerinden Greko-Baktriya Krallığı'nın otoritesine son vererek yıkılmasına sebep olacaklardır[177]. Hindistan'a giren Saka grupları ise yine Greko-Baktriya devletinin bir uzantısı olan İndo-Grek Krallıkları ile çarpışacaklardır[178].

Peki, Greko-Baktriya Krallığı'nın yıkılmasına sebep olan Saka dalgasının failleri ve Strabo'nun deyimiyle Sakaların "en şöhretlileri" dediği dört boyun akibetleri ne olmuştur? Justin'in *Epitome*'undaki Trogus Pompeius'un prologları sayesinde, bu Saka grupları arasında vuku bulan iktidar mücadelesi hakkında önemli bilgilere ulaşıyoruz: [Kitap XLI] "*Scyhicae gentes, Saracae et Asiani, Bactra occupauere et Sogdianos*" = (İskit kabileleri *Saracae/Sacaruli* ve *Asiani/Asii*, Baktriya ve Soğdiyana'yı ele geçirdiler)[179]; [Kitap XLII] "*Reges Tocharorum Asiani interitusque Saraucarum*" = (*Tochar*'ların/*Tochari/Thocari/Thogarii* kralları Asiani'ler, *Sarauca/Sacarauca*'lara son verdiler)[180].

---

[175] Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 8.

[176] Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 20.

[177] W. W. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, 1951, s. 272-273; A. K. Narain, *The Indo-Greeks*, 1957, s. 141. Yapılan araştırmalara göre son gerçek Greko-Baktriya kralının M.Ö. 141/40'lara kadar hüküm süren Heliocles olduğu düşünülmektedir; bkz. Bregel, *a.g.k.*, s. 8.

[178] M.Ö. 185 civarlarında Greko-Baktriya kralı Demetrius I, güneyindeki Hindikuş Dağları'nın ötesine yani Hindistan coğrafyasında işgal hareketine girişti. M.Ö. 171 civarlarında Hindistan'dayken bir Yunan soylusu olan Eucratides tarafından altedildi. Kuzey Hindistan'daki fetih misyonunu devralan Eucratides'le birlikte bağımsız bir İndo-Grek devletinin de temelleri atılmış olacaktı. Hindistan'daki bu Yunan devleti M.S. I. Yüzyılın ilk yıllarına kadar ayakta kalacaktır; bkz. Bregel, *a.g.k.*, s. 8. Yüeh-chih baskısı sonucu harekete geçen Sakaların bir kısmı Pamirler üzerinden Kuzey Hindistan'a girmişlerdi. Pamir Dağları yoluyla *Chi-pin*'e (Kandehar) kadar inen unsurlar yalnızca farklı kollara ayrılarak *Shu-le*'nin kuzey-batısında birbirinde bağımsız muhtelif devletçikler kurmamış, aynı zamanda Tarım Havzası'nı kuşatan sahada da hâkimiyet kurarak buradaki bazı vahalarda da küçük devletçikler meydana getirmişlerdir. Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s.30; Krş. Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 10: *Chi-pin/Jibin, Hsiu-hsün/Xiuxun, Chüan-tu/Juandu.*

[179] Marquardt'ın bu metni tercümesi ve izahı şu şekildedir: "İskit kabileleri Saraucarum'lar Baktriya'yı, Asiani'ler ise Soğdiyana'yı işgal ettiler"; bkz. J. Marquardt, *Ērānšahr*: nach der Geographic des Ps. Moses Xoranac'i, 1901, s. 205.

[180] Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-Examined", s. 74.

Önce Strabo, ardından da Trogus'un kayıtları olup-bitenler hakkında bizlere önemli ipuçları vermektedir. Trogus'un Sarucae ve Asian'larının Strabo'nun Sacarauri ve Asi'leriyle aynı boylar oldukları açıktır[181]. Metinlerden Sir-derya ötesinden gelen dört Saka boyunun önce Greko-Baktriya Krallığı'nın otoritesine son vererek Baktriya ile Soğdiyana'yı istila ettiklerini, ardından da kendi aralarında bir iktidar mücadelesine tutuştuklarını anlıyoruz – Asian'ler, başta Toharları, daha sonra Sacaraur'ları itaat altına almışlardır[182].

Pasian'lara gelirsek; Greko-Baktriya'nın işgaliyle ilgili kayıt dışında Batılı kaynaklarda isimlerinin daha fazla yer bulmadığı görülmektedir. Taishan'a göre metinsel bir bozulma veya bir yanlış anlama nedeniyle *Pasiani* adınının hatalı yazımından kaynaklanan bir olasılığı devreye sokarak *Pasiani* (Πασιανι)'nin aslında *Gasiani* (Γασιανι)[183] olma ihtimali üzerinde durmuştur. "*Kuei-shuang/Guishuang* [giuət-shiang]" veya *Kuṣāṇa* (Kuşan) ve *Gasiani* adlarının ve yine aynı şekilde *Kuei-shuang* ile *Yüeh-chih*'nin [njiuk-tjie] de aynı ismin farklı transkripsiyonları olabileceklerini belirterek, son ikisinin kesinkes aynı membadan gelen fakat farklı iki yöne göç eden topluluklar olduğunu iddia etmiştir[184]. Taishan bununla da kalmamış, Strabo'nun meşhur dörtlüsünün kökenlerine dair çok ilginç bir tez ortaya koymuştur. Konuyla ilgili Çin kaynaklarında geçen özel ifadelerin transkripsiyonları üzerinden hareket eden Taishan'ın senaryosu özetle şu şekildedir:

> "*Shih-chi*'nin 5. bölümünde, saltanatının 37. yılında yani M.Ö. 623 senesinde Ch'in Dükü Mu'nun, Batı Jung'larını boyunduruk altına almayı başardığı ve böylelikle yaklaşık 1000 *li* genişliğindeki bir yaşam-alanının otoritesine açıldığı belirtilmiştir. Bu hadise *Yün/Yun* (Asii), *Yü-chih/Yuzhi* (Gasiani), *Ta-hsia/Daxia* (Tochari), *So-chü/Suoju* (Sakarauli) soyadlı *Jung/Rong* kabilelerinin batıya göçlerini başlatacaktı. Neticede M.Ö. VII. yüzyılın sonlarından itibaren Yü-c-

---

181 O. Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-Examined", s. 74; Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 6.

182 O. Maenchen-helfen, *Yüeh-chih* adını tanımlayan ve 'Ay kavmi/halkı' anlamına gelen Han dönemi Çince karakterin [ngiwᵊŋt-tśie < *ngi̯wāt-tia] transkripsiyon ve fonetik incelemelerini yapan araştırmacılardan da yararlanarak, bu kelimenin okunuşunun *Kusha* {Kuşa}; *Kusha*'ların kabile adlarının *togar/toʒar* (ya da benzeri) ve *Kusha*'nın da Toharca'da 'soylular' anlamına geldiğini belirtmiştir. *Kusha*'ların sonraki bir tarihte ise önderliğini Saka kökenli *Asii/Arśi*'lerin (Ārśi/Asii/Asiani = Asaioi; Arsi: *Sakaca*. 'soylu', 'beyaz, parlak', Sten Konow'a göre 'lider, şef') hükmü altına girerek Avrasya bozkırlarında örneklerine sıkça rastladığımız, bir nevi ikili yönetim oluşturduklarını (*Arsi – Kuşa*) iddia etmektedir. Maenchen-Helfen, "The Yüeh-chih Problem Re-examined", s. 77-78, 80 (dn. 110).

183 J. Marquart, *Ērānšahr*, s. 206; bkz. "The Origin of the Kushans", s. 7 (dn.14).

184 Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 7.

> hih'lerin de {yani sonraki Gasiani} küçük bir bölümünün yer aldığı bu boyların ataları İli ve Çu Vadilerinde ikamet etmeye başladılar. En geç M.Ö. VI. yüzyılın 20'lerinde gelindiğinde bu konfederasyon batı istikametinde ilerleyerek Sir-derya'nın kuzey sahiline yerleşmiş, bu hadiseden sonra Persliler yeni müstevlileri tanımış ve onlara *"Saka"* demişlerdir. Boyun ana-vatanda kalan asıl bakiyeleri ise ileride Yüeh-chih'ler adındaki güçlü ve zengin kabileler-devletinin nüvesini oluşturacaklardı. M.Ö. 177/76 senesinde Büyük Yüeh-chih'ler İli-Çu Vadilerine göç ettiklerinde 500 yılı aşkın bir süredir o bölgede yaşan Asii ve diğer boylar tekrar batı yönünde yeni bir göçe başladılar ve Sir-derya'nın kuzey sahiline yerleştiler. M.Ö. 140'da doğu komşuları Yüeh-chih'lerin yeni bir baskısına maruz kalan, içlerinde Gasiani'lerin de bulunduğu hayli kalabalık Saka güruhları bu defa da Sir-derya'yı aştılar. İçlerinden bir grup Fergana'ya girerken (Ta-yüan devletini kurdular), diğer bir grup ise Amu-derya Vadisi'nin güneyine, Baktriya topraklarına hareket etti ve buradaki Grek devletini yıktı."[185]

Çin kaynaklarını inceleyen araştırmacılar tarafından ilgili döneme dair henüz bu yönde bir bilgiye ulaşılamamış olunmakla beraber, bize göre M.Ö. 145-140 civarlarında meydana gelen söz konusu büyük Saka hareketinin ana nedeni; Usun Kunmo'nun Batı Duvarı komutanı olduğu dönemlerde Issık Göl ve İli-Çu bölgelerindeki Yüeh-chih – Saka yurduna gerçekleştirdiği büyük bir saldırı ya da beş yıl boyunca devam ettirdiği bir saldırılar zinciridir. Şimdi, Büyük Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına gelişi ve bu hadisenin aşağı yukarı hangi tarihlerde gerçekleştiği meselesini ele alacağız.

---

[185] Taishan, "The Origin of the Kushans", s.10; Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", 2000, Giriş s. 1-2; "A Study of Saka History", s. 22. Taishan'ın tespitlerine göre "Yun, Daxia ve Yuzhi"'lerin ataları ise sırasıyla "Shaohao, Taotang ve Youyo" boylarıydı. Hanedanlık adı Yun olarak bilinen Shaohao devletinin esas toprakları Ruo Nehri Vadisi'nde yer almaktaydı, daha sonra Lu'nun kuzeyinde yer alan "Qiongsang"'a göç ettiler. Ruo vadisinde kalan Shaohao'ların torunları olan bir kol Guazhou'ya geçti; onlara "Yun soyadlı caniler" dendi. "caniler" arasından bir kol merkezî düzlüklere hareket ederken, bazıları da batıya hareket etti. Batıya geçenler İli ve Çu Nehir Vadileri'ne ulaştı ve oraya yerleşerek Sai halkının bir kabilesi haline geldiler. Bir kabileler birliği olan Taotang'ların çekirdeğini ise Yao'lar oluşturuyordu. Taotang-lar'ın bir kolu Ho-hsi (Kansu/Gansu Koridoru) yoluyla İli ve Çu vadilerine geçti ve daha sonra Sai halkının bir kabilesi haline geldiler. Youyu'ların ataları ise Zhuanxu'lar idi. Zhuanxu'ların da asıl yurtları Ruo Nehri Vadisiydi ve oradan doğuya, Qiongsang'a hareket ettiler. Burada Shaohao beyinin yerine geçtiler ve buradan, Shun'un liderliğinde Lu üzerinden Jin'in güneyine geçtiler. Shun ölünce Youyo'ların bir kısmı bölgeden göç etti. Bir kol kuzeye giderek Yüeh-c-hih'leri meydana getirdi, başka bir kol ise yine Kansu bölgesi yoluyla İli ve Çu vadilerine ulaştı ve bunlar da Sai'lerin bir kabilesi haline geldiler; bkz. Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes",Giriş s. 2.

Daha önce belirttiğimiz üzere Han elçisi Chang-Ch'ien, 10 yıllık esaret döneminden sonra Hunlardan kaçmayı başarmış ve M.Ö. 129/128 civarlarında payitahtı Amu-derya'nın kuzeyinde bulunan Baktriya'daki Büyük Yüeh-chih ülkesine ulaşmıştı. Yolculuğuna M.Ö. 139/138 civarında başlayan Chang'ın raporlarına göre Yüeh-chih'ler en geç M.Ö. 130/129 tarihinde bölgeyi ele geçirmiş olmalıdırlar. Bu teoriyi arkeolojik vesikalar da desteklemektedir. Yüeh-chih'lerin Kansu'dan Baktriya'ya uzanan göç yollarına ilişkin arkeolojik çalışmalar yapan Zadneprovsky, şu an için bilhassa Yüeh-chih'lere atfolunan "podboy" tipi mezarlar ile Sakalar'a atfolunan "çukur" mezarlar üzerinden Kansu – Issık Göl – Zerefşan Vadisi ve Kuzey Baktriya bölgelerinde Yüeh-chih'ler ve onların göç güzergâhlarına ilişkin bir dizi maddî kültür kalıntısı bulmuştur. Ayrıca bu çalışmaların ışığında Zadneprovsky, Yüeh-chih'lerin güney-batı Fergana'daki kısa süreli bir konaklamanın ardından, (M.Ö. 133/2 kışı ya da 132/1) K'ang-chü devletinin sınırlarına girdiğini de tespit etmiştir[186]. K'ang-chü devleti ise kuvvetle muhtemel ki "kaybedecek bir şeyi olmayan" bu kavime karşı olası bir çatışmayı engellemek amacıyla, onların Zerefşan Vadisi'ndeki *küçük krallıklar*[187] üzerinden geçerek gitmelerine engel olmamıştı.

M.Ö. 145-140 arasında yaşanan olaylara binaen Greko-Baktriya Krallığı tüm merkezî otoritesi yıkıldığı için söz konusu coğrafyada, başta müstevli Saka kabileleri ile kuvvetle muhtemel güneydeki İndo-Grek Krallığına kaçmamış olan Helen aristokratlarının tesis ettikleri feodal idareler filizlenmişti. Büyük Yüeh-chih'ler Baktriya sahasına girdiklerinde karşılarında zayıf küçük devletçikler ile savaşmaktan korkan bir halk bulmuş ve böylelikle de bölgeyi kolaylıkla ele geçirmişlerdir[188]. *Han-shu* 96A Batı Bölgeleri "Ta Yüeh-chih" maddesinde durum şu şekilde anlatılıyordu: *"Esasen Ta-hsia [ülkesinde] [tek bir] büyük idareci veya yönetici yoktu. Şehirlerin çoğunda küçük idareciler bulunurdu. Halkı zayıftı ve savaşmaktan korkardı. Bu yüzden Yüeh-chih'ler [buraya] geldiklerinde*

[186] Y. A. Zadneprovsky, "Migration Paths of the Yueh-chih based on Archeological Evidence", s. 3-6. Kuzey Greko-Baktriya'nın M.Ö. II. yy.'da iki ayrı göçebe istilasına uğradığını, birincisinin Saka güruhları tarafından M.Ö. 145-140 civarlarında gerçekleştiğini, diğerinin de M.Ö. 130'larda vuku bulduğunu düşünen C. Benjamin'e göre Yüeh-chih'ler, Usunlar tarafından İli-Çu Havzası'ndaki ikinci yurtlarından M.Ö. 133/2 civarlarında çıkartılmışlardır; bkz. C. G. R. Benjamin, *The Yuezhi (Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria)*, s. 164-166, 189.

[187] Walter, *Han-shu*'da anlatılan ve *Tang-shu*'nun müellifi tarafından yorumlanarak aktarılan kayda dayanarak K'ang-chü'nün (Soğdiyana'nın bazı belli başlı kentleriyle beraber başka diğer komşu kentlerden oluşan bölgedir) 5 küçük krallığının şunlar olduğunu belirtir: Čač (Çaç/Taşkent), Bocāra (Buhara), Kešš (Keş/Şehrisebz), Kuşaniye (Semerkant'ın batısı) ve Khwarizm (Harezm/Hive); bkz. M. N. Walter, "Sogdians and Buddhism", *Sino-Platonic Papers*, 2006, s. 6.

[188] Taishan, "The Origins of the Kushans", s. 2-4; *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri*, 2012, s. 36

hepsi [onlara] tâbi oldu..."[189]. Keşmirli Kalhana'nın XII. yüzyıla ait *Rajatarangini* {Krallar Nehri}[190] isimli Sanskritçe kroniğinde de Baktriya halkının hiç savaşmadan Yüeh-chih'lere boyun eğdiği bildirilmiştir[191]. Bu manzaranın nedeninin, Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasında görülmelerinden 10-15 yıl önce gerçekleşen ve bölgeyi kasıp-kavurarak Greko-Baktriya Krallığına son veren Saka istilaları olduğu muhakkaktır.

Yüeh-chih'lerin M.Ö. 130 civarlarında Baktriya sahasına gerçekleştirdikleri göç ve istila hareketi, tıpkı M.Ö. 145 civarlarında gerçekleşen Saka hareketi gibi Hindistan ve İran coğrafyalarını etkileyecektir. Tarihî kayıtlar ve arkeolojik çalışmalar, doğularındaki Hun+Usun x Yüeh-chih çatışmalarının neticesinde yola koyulan Sakalar'ın göç güzergâhlarının aynı olduğunu gösterdiği gibi, Yüeh-chih'lerin Baktriya'yı işgallerinin de tıpkı kendilerinden önceki Sakalar ile benzer şekilde gerçekleştiğini göstermektedir – yani iki kol üzerinden doğudan *Comedai*, batıdan Soğdiyana yoluyla[192].

Part İranı'nın doğu sınırlarında ortaya çıkan kargaşa ise Batılı kaynaklardaki yerini almış, bağımsız Saka ya da Yüeh-chih'lere bağlı boylar tarafından saldırıya uğrayan İran, iki hükümdarını kaybetmiştir. Daha önce bahsettiğimiz üzere Dahae Sakaları'nın Parni sülalesinden inme oldukları düşünülen Partlar, hükümdarları Arşaklı Mitadres I (Mithrades I = M.Ö. 171-139/138) döneminde çıkışa geçmiş, Partya'dan Horasan'a ve Elbruz Dağları'nın doğusuna kadar uzanan bir coğrafyada hüküm süren beş Selevkos yöneticisine kılıcının keskinliğini tattırmıştı[193]. M.Ö. 139/138'de öldüğünde, yerine 43 yaşındaki oğlu Phraates II (M.Ö. 139/138–128) geçti[194]. Arşak hükümdarı Phraates II (M.Ö. 132/31-128/27), Selevkos hükümdarı *Antiochus VII Sidetes*'i (M.Ö. 139/38-129) Medya'da vuku bulan savaşta ordusuyla birlikte ortadan kaldırmış, aynı yıl Suriye topraklarına akın yaptığı sırada (M.Ö. 129 civarı) kuzey-doğu yönünden gelen Saka hücumlarını haber alınca ülkesine geri dö-

[189] *Han Hanedanlığı Tarihi'nde Batı Bölgeleri*, 2012, s. 36.

[190] "Rajatarangini", *Encyclopædia Britannica, Encyclopædia Britannica Online, 10 oct. 2012.* Encyclopædia Britannica Inc., 2012. Web. 10 Oct. 2012.

[191] Taishan, "A Study of Sakā History", s. 29-32; Taishan, "The Origins of the Kushans", s. 3.

[192] Loeschner, "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 20.

[193] M.Ö. 148'de Medya'yı kuşatsa da bir kez daha başarılı olamamış, daha sonra yönünü batıya çevirerek Babil ve Selesya'yı Selevkoslar'dan almayı başarmıştı. Bu fetihlerin ardından, Hirkanya (Hyracania) – hemen hemen Partya ve Hazar Denizi arasındaki bölgeye verilen isim – üzerine yöneldi. Birlikleri Susa'yı ele geçirmeyi başarmış, ayrıca Mezopotamya'da Selevkos hâkimiyeti kurmaya çalışan Demetrius II'yi de tutsak almışlardı. Bkz. Garthwaite, *The Persians*, s. 76.

[194] Garthwaite, *a.g.k.*, s. 76.

nerek onlara karşı savaşmıştır[195]. Ertesi yıl yine Sakalara karşı gerçekleştirdiği bir seferde ise öldürülmüştür (M.Ö. 128/127)[196]. Yerine geçen amcası Artabanus'un (M.Ö. 127-26/126-22)[197] kaderi de yeğeninden farklı olmadı. Part topraklarına yayılan Saka gruplarından biri olan ve bilim çevrelerince genel olarak Yüeh-chih'lerle özdeşleştirilen *Thogarii*'ler (Toharlar) üzerine bir sefer düzenleyen Artabanus, savaş sırasında kolundan yaralanarak (zehirli bir okla)[198] ölmüştür[199]. Partlar, Sakalara karşı kaybettikleri topraklarını ve prestijlerini ancak Mithridates II (M.Ö. 123-87) döneminde geri kazanabileceklerdir[200].

Söz konusu dönemlerde, Saka denilen bu atlı-savaşçı kavimlerin İran'ın doğu sınırlarında cirit atmalarının tek bir nedeni vardı: Baktriya'nın yeni hâkimi Yüeh-chih'ler. Neticede Büyük Yüeh-chih'ler M.Ö. 130 civarlarında Maveraünnehir sahasına yeni şeklini vermiş, yegâne otoritelerini kabul etmeyen – Sakalar ile bölgede bir nevi simbiyotik bir yaşam süren – son Greko-Baktriya elitlerini ise, Hindikuş Dağları'nın güneyindeki İndo-Grek Krallıkları'na sürmüşlerdi[201]. İşte, Usun Kunmo'nun, Yüeh-chih'leri Issık Göl ve İli-Çu Havzaları'ndaki ikinci yurtlarından çıkarmasının yarattığı zincirleme etkiler ve dünya tarihi açısından sonuçları, görüldüğü üzere hayli önemlidir.

---

[195] F. Assar Gholamreza, "A Revised Parthian Chronology of the Perios (165-91 BC.)", s. 98, 104-105.

[196] [kitap 42, frag. I]: Justin, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, çev.: J. Selby Watson, 1886, s. 278; Gholamreza, "A Revised Parthian Chronology of the Perios (165-91 BC.)", s. 105. Ayrıca bkz. Harry T. Peck, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, Harper&Brothers, New York, 1898, [*Arsāces*] s. 133.

[197] Gholamreza, "A Revised Parthian Chronology of the Perios (165-91 BC.)", s. 116. Justin'in epitome'sinden geçen Artabanus'un ne zaman tahta geçitiği ya da numizmatik verilere bakıldığında bu kişinin Bagasis mi yoksa Artabanus I (M.Ö. 126-122) olup olmadığı meselesini tartışmıştır bkz. aynı eser, s. 112-129.

[198] Gholamreza, "a.g.m.", s. 112.

[199] [kitap 42, frag. II]: Justin, *Epitome of Pompeius Trogus*, s. 278.

[200] Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 8.

[201] C. G. R. Benjamin, *The Yuezhi (Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria)*, s. 189.

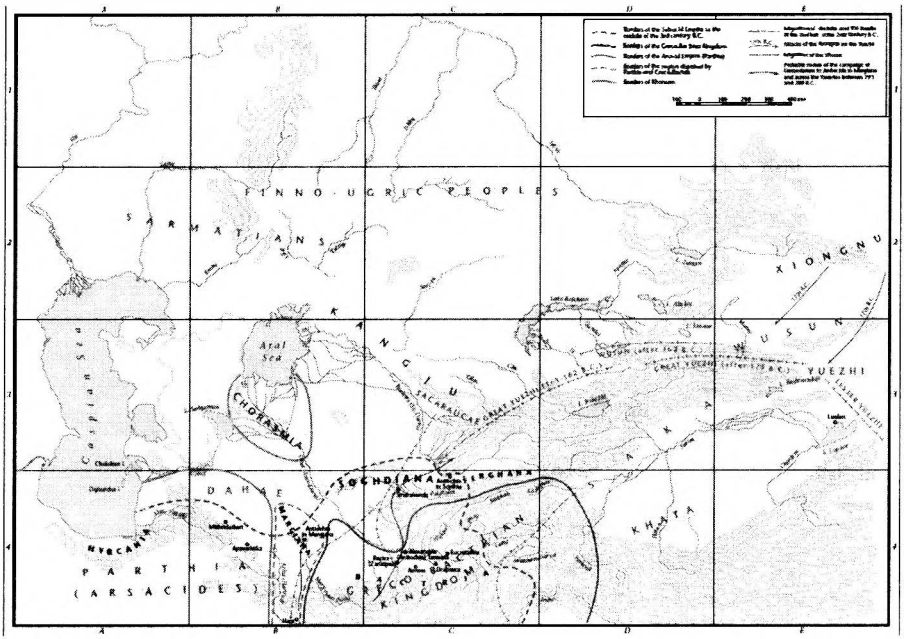

Harita-3[202]*: M.Ö. III.-II. yy. Orta Asya'daki Göç Hareketleri ve Siyasi Yapı.*

Yüeh-chih göç kronolojisiyle ilgili olarak son bir genel değerlendirme yaparak, Baktriya bölgesinde tesis edilen Yüeh-chih – Kuşan iktidarı hakkında bilgi vereceğiz.

M.Ö. III. yüzyılda İç Asya'nın en kuvvetli devletlerinden biri olan Yüeh-chih'ler, önce Hun saldırıları nedeniyle Kansu'daki eski yurtlarından, daha sonra da Hunlar'ın karizmatik vasal idarecisi Usun Kunmo'nun saldırıları nedeniyle İli-Çu Havzaları'ndaki ikinci yurtlarından çıkartılmışlardı. Nihayetinde Orta Asya'nın batısına Maveraünnehir sahasına doğru uzun bir yolculuğa koyulacaklardı. Bu göç maceraları boyunca önlerindeki Saka gruplarını yerlerinden edecek, böylece yaklaşık 75 yıllık bir dönem zarfında, Asya'nın batısındaki yerleşik Helen ve Pers medeniyetlerini zincirleme bir göçebeler dalgasının pençesine düşüreceklerdir.

[202] Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 9.

M.Ö. 208/6, M.Ö. 145-140 ve özellikle de M.Ö. 130-126 yılları civarlarında Baktriya sahası ile Partya'nın doğu-kuzey sınırlarına yoğun bir Saka baskısı olduğu neredeyse kesindir. Bu göç ve kargaşa döneminin kaynağı ise Çin'in kuzey-batı dairesinde vuku bulan bir dizi hadisedir: 1) Mo-tu'nun I. Yüeh-chih seferi – M.Ö. 206 civarı; 2) Şanyü Lao-shang'ın halefi Ch'ün-chen'e bağlı Usun Kunmo'nun kuvvetle muhtemel eski Usun toprakları askerî valisi ve Hunların Batı Duvarı komutanı olduğu dönemlerde İli-Çu bölgesine gerçekleştirdiği akınlar – M.Ö. 145-140 civarı; 3) Büyük Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına göçü – M.Ö. 133-130 civarı.

C'hang-Ch'ien'in raporları ve Zadneprovsky'nin arkeolojik araştırmalarından anlayabildiğimiz kadarıyla Büyük Yüeh-chih'ler kuvvetle muhtemel M.Ö. 131/130 civarlarında Baktriya girmiş ve bölgeyi kolaylıkla kontrol altına almayı başarmışlardır. Yüeh-chih'lerin Kansu'dan Baktriya'ya uzanan göç süreçlerindeki en tartışmalı nokta, Çin kaynaklarında ana-kronik bir şekilde yer alan ve Batılı kaynaklarda da konuyla ilgili herhangi bir ipucu göremediğimiz; Yüeh-chih'lerin Kansu'daki ana-vatanlarından ayrılma tarihidir. Yolda ikiye bölünerek bir kısmının Tibet Platosu civarlarına {Küçük Yüeh-chihler}, büyük kitlenin ise yola devam ederek İli-Çu bölgesine {Büyük Yüeh-chih'ler} yerleştiklerini biliyoruz. Bu hadisenin Mo-tu döneminde mi {M.Ö. 177/176} yoksa onun oğlu Lao-shang döneminde mi {M.Ö. 172-161/160} gerçekleştiği kesin olarak bilinmemektedir. Batılı kaynaklarda da o döneme ait herhangi bir göçebe akınından bahsedilmediği için, Çin kaynaklarından yapılmış olan tercümelerden hareketle şu analizleri yapabiliriz:

(1) Daha önce de belirttiğimiz üzere M.Ö. 172 dolaylarında Çin'in batı sınırlarına Yüeh-chih'ler tarafından saldırılar düzenlenmekteydi. Bu durum Yüeh-chih'lerin hâlâ İç Asya'da Çin sınırlarına yakın bölgelerde bulunduklarını göstermekle beraber, bunların Tibet Platosu'nda arz-ı endam eden Küçük Yüeh-chih'ler olması ihtimalini de göz ardı etmemek lazımdır. Lakin Yüeh-chih'ler ikiye bölündükten sonra, Çinli müelliflerin onlarla ilgili meselelerden bahsederken sıklıkla Büyük Yüeh-chih – Küçük Yüeh-chih ayrımını yaptıklarını göz önünde bulundurursak, M.Ö. 172'deki bu hadiselerden bahseden Jia Yi'nin kaydında böyle bir ayrımın yapılmamasını Yüeh-chih'lerin henüz ikiye bölünmediklerinin bir delili olarak görebiliriz. Tabiî ki bu tespit kesin bir kanıt niteliği taşımamakla beraber sadece bir varsayımdan öteye gidemez. Hipotezimizi bu çıkarımın doğrultusunda şekillendirdiğimiz takdirde, Mo-tu zamanında {M.Ö. 177/176} alınan darbeden sonra Yüeh-chih'lerin Kansu merkezli ana-yurtlarını terk etseler bile Issık Göl civarına hareket etmedikleri ve Usun Kunmo'nun hikâyesinde anlatıldığı üzere Yüeh-chih'lerin batı sı-

nırlarında kendilerinin bitişiğindeki Usun topraklarına ya da civar sahalarına taarruz ederek ele geçirdikleri görüşünü ortaya koyabiliriz. M.Ö. 172'de Çin sınırlarını tehdit etmeleri ve Lao-shang zamanında onlar üzerine çok büyük bir sefer yapılmasının sebebi de bu olabilir. Yani Lao-shang'ın, Yüeh-chih hükümdarının kafatasından içki kâsesi yaptığı büyük sefere kadar Yüeh-chihler eski yurtlarından çok uzaklaşmamış ve oraya geri dönme umuduyla askeri faaliyetlerde bulunuyorlardı diyebiliriz. Daha açık bir şekilde ifade edersek, Yüeh-chih'lerin Şanyü Lao-shang zamanında ikiye bölünerek ana kitlenin İli-Çu Havzaları ve Issık Göl civarına, diğer bölümünün de Nan-Shan Dağları'nın güneyi – Tibet Platosu civarlarına yerleşmiş olma ihtimalini daha yüksek görüyoruz. İkinci hipotezimize göre ise Yüeh-chih'ler, Mo-tu zamanındaki hücumdan sonra Kansu'dan çıkmış, yolda ikiye bölünmüşlerdi. Buna rağmen hem İli-Çu sahasına göçen Büyük Yüeh-chih'ler hem de Kuzey Tibet'deki Küçük Yüeh-chih'ler batıda ve güneyde Hun sınırlarına bitişik sahalara kadar hâkimiyet tesis ederek Hunlara saldırılar düzenlemeye devam etmişlerdir. Neticede Lao-shang'ın saldırısından sonra bu tecavüz faaliyetlerine son vermiş, Hunların üstünlüğünü kesinkes kabul ederek ana-vatanlarına bir daha dönemeyeceklerini anlamışlardı. (2) Han imparatoru Wu-ti'nin elçisi Ch'ang-chien'in raporlarında yer alan bir kayıttan hareketle – Hun Şanyüsü'nün Tibet Platosu civarlarında esir edilen Çin heyetine, muhtemelen esir edildikleri bölgeyi dikkate alarak "Yüeh'ler, benim kuzeyimde yaşar" demesi – M.Ö. 139/138 civarında yani Hun Şanyüsü Chün-chen zamanında Büyük Yüeh-chih'lerin kesin olarak İli-Çu Havzaları ve Issık Göl'ün kuzey sahalarında arz-ı endam ettiklerini söyleyebiliriz.

2.5.1. Büyük Yüeh-chih Devleti'nin Merkezi ve Beş Yabguluk'un Konumları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Büyük Yüeh-chih'ler Baktriya sahasına geldiklerinde karşılarında küçük derebeylikler ve savaşmaktan korkan bir halk kitlesi bulmuş; bunun neticesinde de bölgeyi kolaylıkla işgal etmeyi başarmışlardır. Çalışmamızın bu kısmında üçüncü yurtları kabul edilen Baktriya sahasına yerleşen Yüeh-chih'lerin, tartışmalı olan pay-i taht merkezleri ve kendilerine bağlı beş prensliğin {daha doğru tabiriyle Yabguluk'un} konumları ile sözkonusu beş prensliğin, Yüeh-chih'lerden evvel bölgede var olup-olmadığı meselelerini tartışacağız.

Bu bağlamda ilk olarak *Shih-chi* 123, *Han-shu* 96A ve *Hou Han-shu* 88'deki ilgili kayıtlara göz atarak, daha sonrasında bunların analizini yapmaya çalışacağız.

Shih-chi 123 "Daxia/Ta-hsia" yani Baktriya maddesi;

> *pin.*[*Shiji* 123]: "Daxia, Dayuan'ın güneybatısında, Gui Nehri'nin (Amu-derya) güney mecrasındadır. Dayuan'a uzaklığı 2000 li'den fazladır. Toprağa bağlıdırlar, duvarlarla çevrili kasabaları ve evleri vardır. Tek bir hükümdarları ya da beyleri yoktur, genellikle kentlerde derebeylikler tesis etmiş küçük çaplı reislerin yönetimindedirler. Ordusu zayıftır ve savaştan korkar. Halkı çok usta tüccardır. Büyük Yüehzi'ler batıya göç ettiğinde Daxia'ya saldırdılar, onları alt ettiler ve tüm ülkeyi egemenlikleri altına aldılar. Daxia'nın nüfusu kalabalıktır; bir milyonun üzerinde insan yaşar. Başkentleri Lanshi'dir ve burada her türlü ticarî eşyanın satıldığı pazarlar mevcuttur"[203].

Han-shu 96A Batı Bölgeleri Monografisi (*Hsi-yü*) "Büyük Yüeh-chih Devleti" maddesi;

> w.g. [Han-shu 96A]: "[Devletin] merkezi *Chien-shih* şehridir. Ch'ang-an'a 11.600 li (~4814 km.) uzaklıktadır. Genel Valiliğe tâbi değildir. 100.000 hane, 400.000 askeri [vardı]. Genel Valilik merkezine 4740 li (1967,1 km.) [mesafededir]. Batıdan 49 günlük yolculuktan sonra An-hsi'ye ulaşılırdı..."[204].
>
> *w.g.* [*Han-shu* 96A]: "Esasında Ta-hsia [ülkesinde] [tek bir] büyük idareci ya da yönetici yoktu. Kentlerinin çoğunda küçük idareciler bulunurdu. Ahalisi zayıftı ve savaşmaktan korkardı. Bu yüzden Yüeh-chih'ler [buraya] geldiklerinde hepsi onlara tâbi oldu [ve] Han elçilerini birlikte karşıladılar. [Ülkede] Beş *hsi-hou* {yani *Yabgu*}[205] bulunurdu. İlki, *Hsiu-mi Hsi-hou*'dur, merkezi Hê-mo şehridir. [Batı Bölgeleri] Genel Valiliğine 2841 li (~1179,015 km) uzaklıkta [ve] Yang-kuan'a 7802 *li* (~3237,83 km) mesafededir. İkincisi, idarî merkezi *Shuang-mi Hsi-hou*'dur; merkezi *Shuang-mi* şehridir. Genel Valilik'e 3741 *li* (~1552,515 km), Yang-kuan'a 7782 *li* (~3229,53 km.) uzaklıktadır. Üçüncüsün *Kuei-shuang Hsi-hou*'dur. Merkezi *Hu-tsao* şehridir. Genel Valilik'e 5,940 *li* (~2465,1 km) uzaklıkta, Yang-kuan'a 7982 *li* (~3312,53 km) mesafededir.

---

[203] Taishan, "The Origins of the Kushans", s. 4.

[204] *Han Hanedanlığı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, 2012, s. 35.

[205] *Hsi-hou/Xihou* tabiri, ilk büyük Kuşan hükümdarı olarak bilinen Kujula Kadphises'in sikkelerinde Kharoshthi yazısı ile *yavuga* biçiminde görülen ve yine erken Türklerde *yabgu* olarak geçen bir unvanın Çince'deki karşılığı olarak kabul edilir; bkz. Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, 1963, s. 192-93; (Hsi-hou = Yabgu) bkz. E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 157; *Han Hanedanlığı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s. 36 (dn. 154).

Dördüncüsü *Hsi-tun Hsi-hou*'dur [ve] merkezi *Po-mao* şehridir. Genel Valilik'e 5962 *li* (~2474,23 km) uzaklıkta, Yang-kuan'a 8202 *li* (~3403,83 km) mesafedir. Beşincisi *Kao-fu Hsi-hou*'dur [ve] merkezi *Kao-fu* şehridir. Genel Valilik'e 6041 *li* (~2507,015 km) uzaklıkta, Yang-kuan'a 9238 *li* (~3852,445 km) mesafededir. Bu beş *Hsi-hou*'nun hepsi Büyük Yüeh-chih'lere bağlı idi"[206].

Son olarak da *Hou Han-shu* 88'deki kayda bakalım;

pin. [*Hou Han-shu* 88]: "Da Yuehzi Krallığı'nın merkezi Lanshi (Baktra/Belh) kentidir. Batıda sınırları 49 günlük yürüme mesafesindeki Anxi'ye (Partya=İran); doğuda ise Şef Kâtip'in [Lukchun'daki] koltuğuna 6537 li (~2718 km) ve Luoyang'dan 16370 li (~6807 km) uzaklıktadır. 100.000 haneye, 400.000 nüfusa ve 100.000'den fazla silahlı askere sahiptir..."[207].

pin. [*Hou Han-shu* 88]: "Geçmişte, Yuehzi'ler, Xiongnu'lara yenildi. Daha sonra Daxia (Baktriya)'ya hareket ettiler ve bu krallığı kendi aralarında 5 *xihou*'ya böldüler; bunlar, *Xiumi* (Batı Wahān ve Zibek), *Shuangmi* (Shughnān), *Guishuang* (Bedehşan ve Amu-derya'nın kuzeyindeki bağlı bölgeler), *Xidun* (Belh bölgesi), ve *Dumi* (Termez/Tirmiz) idi..."[208].

---

[206] *Han Hanedanlığı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, 2012, s. 36. Taishan'ın *pinyin* sistemine göre yaptığı tercüme ile karşılaştırabilirsiniz: Taishan, "The Origins of the Kushans", 2011, s. 2-3. [*Han-shu* 96A]: "Esasında Daxia'nın tek bir büyük hükümdarı ya da idarecisi yoktu ve genellikle kentlerde derebeylikler tesis etmiş küçük çaplı şefler tarafından yönetilirlerdi. Ahalisi zayıf ve savaşmaktan korkardı; bundan dolayıdır ki Yuehzi'ler oraya göç ettiklerinde, tüm halkı kolaylıkla boyunduruk altına alarak tebaaları haline getirmişlerdi. Han'ın elçilik heyetleri için ikmal maddeleri sağlarlar. [Ülkede] Beş *Xihou*'luk vardır. Birincisi, idarî merkezi Hemo'da bulunan *Xiumi Xihou*'luğudur; Protektör Genarel'in [ikametgâhına] uzaklığı 2,841 *li* ve Yang duvarlarına mesafesi 7,802 *li*'dir. İkincisi, idarî merkezi Shuangmi'de bulunan *Shuangmi Xihou*'luğudur; Protektör Genarel'in [ikametgâhına] uzaklığı 3,741 *li*, Yang duvarlarına olan uzaklığı ise 7,782 *li*'dir. Üçüncüsün adı *Guishuang Xihou*'luğudur, idarî merkezi Huzao'dur; Protektör Genarel'in [ikametgâhına] uzaklığı 5,940 *li*, Yang duvarlarına olan uzaklığı ise 7,982 *li*'dir. Dördüncüsünün adı *Bidun Xihou*'luğudur, idarî merkezi Bomao'dur; Protektör Genarel'in [ikametgâhına] uzaklığı 5,962 *li*, Yang duvarlarına olan uzaklığı ise 8,202 *li*'dir. Beşincisinin adı *Gaofu Xihou*'luğudur, idarî merkezleri Gaofu kentidir; Protektör Genarel'in [ikametgâhına] uzaklığı 6,041 *li*, Yang duvarlarına olan uzaklığı ise 9,238 *li*'dir. Bu beş Xihou'luğunun tamamı Da Yuezhi'lere bağladırlar".

[207] *The Western Regions according to the Hou Hanshu*, The *Xiyu juan*,"Chapter on the Western Regions" *HouHanshu* 88, Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices), Translated by John E.Hill©September2003; http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html#sec13.

[208] Taishan, "The Origin of the Kushans", s.1; *The Western Regions according to the Hou Hanshu*, The *Xiyu juan*,"Chapter on the Western Regions" Translated by John E.Hill© September2003;

İlk bakışta, kayıtlardaki üç nokta dikkatimizi çekmektedir: 1) *Han-shu* ve *Hou Han-shu*'da geçen Yabgu ya da Yabguluklar'ın adlarındaki bazı küçük farklılıklar; 2) *Shih-chi*'de Ta-hsia yani Baktriya'nın başkenti/merkezi olarak *Lan-shi* adı verilirken, *Han-shu*'da Büyük Yüeh-chih devletinin merkezinin *Chien-shih* ve *Hou Han-shu*'da ise *Lan-shi* olarak verilmesi 3) *Hou Han-shu*'da, beş yabguluğun bizzat Yüeh-chih'ler tarafından tesis edildiği açık bir şekilde belirtilmişken, *Han-shu*'da ise beş yabguluğun Büyük Yüeh-chih'lere bağlı olduğunun net bir şekilde belirtilmesi lakin kim tarafından kuruldukları hususuyla ilgili olarak açık olmayan "ortada/nötr" bir ifade kullanılması.

Hou Han-shu'da geçen beş Yabguluk arasında *Kao-fu/Gaofu* (Kabil) yer almazken, onun yerine *Tu-mi/Dumi* (Termez/Tirmiz)'yi görmekteyiz. Ayrıca, *Han-shu*'da *Pa-tun/Bidun* olarak geçen yabgu/yabguluk da *Hou Han-shu*'da *Hsi-tun/Xidun* adıyla yer almıştır. *Kao-fu* (Kabil)[209], aslında Kujula Kadphises tarafından çok zaman sonra işgal edilecektir. Bunu, çalışmamızın "Kuşanlar'ın Yükselişi ve Düşüşü" kısmında göreceğiz. Yani *Han-shu*'da yapılmış olan bu ciddi yanlışın kendisinden sonra kaleme alınan *Hou Han-shu*'da düzeltilmiş olması, sonuncusunun güvenilirliğini daha da arttırmaktadır. Beş yabguluğun Büyük Yüeh-chih'ler tarafından mı kurulduğu yoksa Büyük Yüeh-chih'ler bölgede zuhur ettiğinde zaten bunlar varlıklarını sürdürüyorlar mıydı sorusuna gelirsek; *Han-shu*'da kaydedilmiş olan *"[ülkede] beş hsi-hou bulunmaktadır"* ifadesi ne Yüeh-chih'ler geldiğinde zaten bu 5 yabguluğun bölgede hayat sürdüğü ne de bu 5 yabguluğun Yüeh-chih'ler tarafından tesis edilmiş olabileceğine delalet eder. Yani cümle anlam bakamından her iki olasılığı da herhangi bir şekilde olumlamayan bir pozisyonda durmaktadır. Bu mesele bilim çevrelerince çok tartışmalı olsa da hem *Hou Han-shu*'nun müellifi Fan Yeh'in bilhassa Kao-fu ve Pa-tun düzeltmeleri, hem de kaynaklarda adeta "ortak" bir kayıt olarak karşımıza çıkan Yüeh-chih'lerin bölgeye geldiklerinde karşılarında çok sayıda zayıf küçük derebeylikler bulmalarını –yani böylesi konumları ve merkezleri belli, detaylı mesafe tespitleri aktarılan beş idarî yapının daha öncesinde gözden kaçırılıp kaydedilmemiş olamayacağını düşünüyoruz– dikkate aldığımızda, *Hou Han-shu*'daki kaydın daha muteber olduğu kanısına varmaktayız. Neticede bize göre Büyük Yüeh-chih'ler, Baktriya ve

http://depts.washington.edu/silkroad/texts /hhshu/hou_han_shu.html#sec13; Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, 1963, s. 192.

[209] R. C. Senior, Hermaios sikkeleri üzerinden hareketle yaptığı titiz analizler neticesinde Kujula Kadphises'in, İndo-Part İmparatorluğu'nun mimarı olan Gondophares'i Kabil bölgesinden çıkarttığını net bir şekilde tespit etmiştir; R. C. Senior, "The Coinage of Hermaios and its imitations struck by the Scythians", 2000, s. 62.

civarlarını istila ettikten sonra bölgede güçlü idarî yapılara sahip fakat kendisine bağlı beş ayrı Yabguluk tesis etmişlerdir: *Hsiu-mi, Shuang-mi, Kuei-shuang, Hsi-tun* ve *Tu-mi*. Elimizdeki bilgiler ışığında tabiî ki bu yabgulukların yönetici kesiminin ya da halkının Yüeh-chih orijinli olup-olmadığını kesin olarak bilemiyoruz[210]. Lakin en azından yabguların tamamının, ordularındaki yüksek rütbeli komutanların ve askerlerin büyük çoğunluğunun Yüeh-chih kökenli olduklarını düşünmekteyiz.

Resim – 1[211]*: Halçayan sarayındaki bir rölyef*[212]*. Kuvvetle muhtemel Büyük Yüeh-chih Kralı, beş yabgusuyla (hsi-hou) birlikte resmedilmişti.*

[210] Beş Yabguluk'un Yüeh-chih'lerden önce bölgede bulunduğu ve onların bilhassa Saka kökenli oldukları görüşünü savunanlar vardır. Kuwabara Jitzuzo, *Han-shu*'daki kaydın *Hou Han-shu*'ya yanlış anlaşılma nedeniyle hatalı bir şekilde kaydedildiğini iddia ederek, aslında Yüeh-chih'lerin Baktriya'yı [Ta-Hsia] işgal ettikleri zaman 5 Yabguluğun bölgede zaten var olduğunu, Kuşan Yabguluğu'nun ise bunlardan biri olduğunu ve Kuşanlar ile Yüeh-chih'lerin aynı olmadığını savunmuştur. Onun bu görüşleri Haneda Toru, Sten Konow ve P. Pelliot tarafından da kabul görürken, prof. Haloun iddiaya ihtiyatlı yaklaşmış, W. W. Tarn ise bu görüşü reddederek 5 yabguluğun Yüeh-chih'ler tarafından kurulduğu ve atanmış yabguların tamamının Yüeh-chih kökenli olduğuna dair eski teorinin destekçisi olarak kalmıştır. Bkz. Maenchen-Helfen, *"The Yüeh-chih Problem Re-Examined"*, s. 72. Ayrıca bkz. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, 1951, s. 283; Michael Fedorov, "A rejoinder to the to the Article of Dr. Hans Loeschner", *Oriental Numismatic Society*, 195; Loeschner, "Notes on the Yuezhi - Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 1; Taishan, "A Study of Saka History", s. 1-2, 30.

[211] Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi - Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 8.

[212] Halçayan, güney Özbekistan'daki Surhan-derya vadisinde (Amu-derya'nın kuzey kolu) bulunan, M.Ö. I. yy. ortasıyla tarihlenen ve Yüeh-chih – Kuşan'lara ait olduğu tespit edilen bir yerleşim alanıdır. Pughachenkova'nın 1959-63 yılları arasında bölgede yaptığı arkeolojik kazılar sonucunda keşfedilen bu sit alanında bir saray, birçok heykel, kabartma ve duvar resmi gün yüzüne çıkarılmış, böylece Yüeh-chih – Kuşan araştırmalarına çok önemli bir katkı sunulmuştur; bkz. Lolita Nehru, "Khalchayan", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2013; http://www.iranicaonline.org/articles/khalchayan, 15 Ağust. 2006;

Shih-chi böl. 123 ve *Han-shu* böl. 96A'daki bilgilere göre Büyük Yüeh-chih'lerin konumu şu şekildedir[213];

1. *Shih-chi* 123: *"[Büyük Yüeh-chih'lerin] kuzeyinde K'ang-chü vardır"*. Soğdiyana uzun bir süreden beri K'ang-chü'ler tarafından idare ediliyordu. Büyük Yüeh-chih'ler ile K'ang-chü'ler arasındaki sınır hattının Amu-derya'nın kuzey kıyısındaki Tiemen olduğu düşünülmektedir.
2. *Han-shu* 96A: *"Ta-yüan güneyde Büyük Yüeh-chih devletiyle bitişiktir"*. Ta-yüan devleti bugünkü Fergana Havzası'nda bulunmaktaydı. Büyük Yüeh-chih devleti Ta-yüan ile Karategin bölgesi vasıtasıyla temas halindeydi.
3. *Shih-chi* 123: *"Büyük Yüeh-chih devletinin batısında An-hsi (Partya) vardır"*. *Han-shu* 96A'da ise *"An-hsi'nin doğusunda Ta Yüeh-chih vardır"*. Partya yani o dönemki İran'ın doğu sınır ucu bugünkü Merv'in doğusunda yer alan Mulu (*mhōk-rōk/Mouru*) kasabası idi.
4. *Han-shu* 96A: *"Büyük Yüeh-chih devleti güneyde Chi-pin ile bitişiktir"*. *Han-shu*'da Chi-pin devleti; Hindikuş Dağları'nın güneyinde, Kabil Nehri'nin orta ve aşağı mecralarında konumlandırılmıştır. Chi-pin, Büyük Yüeh-chih devletiyle onların vasalı konumundaki Shuang-mi Yabguluğu kanalıyla komşuydu.

Han-shu 96A'da, Wu-lei ve Chi-pin devletine bağlı Nan-tou devletlerinin her ikisinin de *"batı da Büyük Yüeh-chih devletiyle bitişik"* olduğu belirtilmiştir[214]. Nan-tou, Gilgit Nehri'nin aşağı mecralarındaydı[215]; *Wu-lei* ise Hulsewé'ye göre bugünkü Yerken'in güneyindedir[216]. Wu-lei ve Nan-tou'nun batısındaki Büyük Yüeh-chih mülkleri ise Shuang-mi ve Kuei-shuang Yabgulukları idi[217].

Büyük Yüeh-chih'lerin Amu-derya'nın kuzeyindeki payitaht merkezlerine gelirsek[218]; daha önce de belirttiğimiz üzere *Han-shu* 96A'da, Büyük Yüeh-chih'lerin merkezi *Chien-shih, Hou Han-shu* 88'de *Lan-shih* olarak verilmiştir. *Shih-chi* böl. 123'de ise Ta-hsia yani Baktriya'nın merkezinin *Lan-shih* şehri

---

213 Taishan, "A Study of Saka History", s. 60.

214 *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s.29-30.

215 Taishan, "A Study of Saka History", s. 60.

216 *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, s.29 (dn. 122).

217 Taishan, "A Study of Saka History", s. 60.

218 Daha önce de belirttiğimiz üzere Çin kaynakları Fergana sahasını geçen Büyük Yüeh-chih'lerin Baktriya'ya girdiklerini ve merkezlerini Kuei Nehri'nin (yani Amu-derya) kuzeyine kurdukarını belirtmektedirler: *"... Yüeh-chih'ler bunun üzerine uzağa kaçarak Ta-yüen'i geçip batıdaki Ta-hsia [devletine] saldırmışlar [ve onları kendilerine] tabi kılarak merkezlerini Kuei Nehri'nin kuzeyinde kurmuşlardı..."* Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B)*, 2012, s.36.

olduğu belirtilmiştir. Aşağıdaki tartışmadan da anlayacağımız üzere kayıtlar aslında durumu oldukça net bir şekilde aktarmaktadır. Chien-shih şehri Büyük Yüeh-chih'lerin yeni yurtlarını feth ettiklerinde Amu-derya'nın kuzeyine kuracakları payitaht merkezleriyken, Lan-shih ise Baktriya'nın eski başkenti, kuvvetle muhtemel *Baktra*[219], yani bugünkü Belh idi.

Han elçisi Chang-Ch'ien, Büyük Yüeh-chih'lerin Amu-derya'nın kuzeyindeki merkezlerinin yani kuvvetle muhtemel *Chien-shih* denilen yerin konumunu tam olarak verememektedir. Fakat bilim adamlarının çalışmaları sonucunda, bazı görüşler ortaya konulmuştur. Torday; Marquart'ın, Ptolemy'nin bahsettiği Sir-derya'nın (*Jaxartes*) aşağı-uç kısımlarına kadar uzanan bölgede arz-ı endam eden *'latioi'* kavmiyle Yüeh-chih'leri özdeşleştirmesi – Marquart, Han dönemi Çincesi'nde Yüeh-shih'in okunuşunun **ywati* olduğunu belirterek Helenistik kaynakların bu kelimenin transkripsiyonunu *latioi* şeklinde yaptıklarını iddia etmiştir – üzerinden hareket etmiş ve Yüeh-chih kralının merkezinin, K'ang-chü'lerin eski kışlak bölgesi olan "İskit Deltası"nda yani Babiş-Mulla, Balandı ve Çirik civarlarında olduğunu iddia etmiştir[220]. C. Benjamin'e göre M.Ö. 128/7'de Yüeh-chih iktidarının merkezi olan *Chien-shih/Jianshi*, toprağı, mümbit Surhan-derya Vadisi'nde kuvvetli bir biçimde istihkâm edilmiş muhkem bir pozisyon olan Halçayan idi[221]. Konuyla ilgili önemli araştırmalar yapan Taishan ise Büyük Yüeh-chih'lerin ilk payitahtlarını Amu-derya'nın kuzeyindeki Tirmiz'de kurmuş olmaları ihtimalini dile getirmiştir[222]. Torday'ın görüşü, arkeolojik buluntularla desteklenmekten oldukça uzaktı ve bu nedenle kabul görmedi. Benjamin'nin teorisi ise Chang-Ch'ien'in seyahati sırasında anlattığı yerlerle bağlantılı lokasyonlar ile örtüşmüyordu[223]. Hans Loeschner, Yüeh-chih'lerin Baktriya'daki erken dönem istila süreçlerinde, Amu-derya'nın kuzeyinde konuşlandırdıkları kraliyet merkezleri *Chien-shih*'nin, Kaşka-derya bölgesinde olduğu ihtimali üzerinde durmuştur. Arkeolojik çalışmalar ve tetkikler sonucunda günümüz Özbekistan'ındaki Kaşka-derya Vilayeti'nin yönetim merkezi olan Karşi yakınlarında bulunan (1.5X1.5 km²) ebatlarındaki etkileyici göçebe kenti *Kala-i Zahoki Maron*'un

---

[219] Tarn'a göre *Lan-shi* ise büyük olasılıkla Greko-Baktriya Krallığı'nın da başkenti olan *Baktra* kenti idi. Tarn'ın görüşünü destekleyen Taishan da Lan-shi [*heam-zjiə*]'nin Baktriya'nın başka bir adı olan "Alexandria"'nın kısaltma bir transkripsiyonu olabileceğini dile getirmiştir W.W. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, s. 115; Taishan "A study of Saka History", s. 25 (dn. 34).

[220] L. Torday, *Mounted Archers (The Beginnings of Central Asian History)*, s. 301, 306.

[221] C. G. R. Benjamin, *The Yuezhi: Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria*, s. 214-215.

[222] Taishan "A study of Saka History", s. 27-28.

[223] Hans Loeschner, "a.g.m.", s. 4.

kuruluş zamanı M.Ö. II. yüzyıl olarak tespit edilmiş ve bu da bizlerde söz konusu sahanın Amu-derya'nın kuzeyindeki erken dönem Yüeh-chih başkenti olabileceği izlenimini doğurmuştur. François Thierry'nin verdiği teferruatlı ve tatmin edici bilgileri de kullanan Franz Grenet ise son çalışmasında *Chien-shih*'i, Baktra'nın batısındaki Hulm/Taşkurgan (Amu-derya'nın güneyi) yakınlarına yerleştirirken, beş yabguluğu da Amu-derya'nın kuzeyine yerleştirmiştir: 1) *Kao-fu* (başkenti Kao-fu): Aşağı Şerabad ve Surhan-derya vadileri; 2) *Shuang-mi* (başkenti Shuang-mi): Yukarı Surhan-derya; 3) *Hsi-tun* (başkenti Bomao): Aşağı Kafirnigan vadisi; 4) *Hsiu-mi* (başkenti Hemo): Yukarı Vahş nehri; 5) ve son olarak da meşhur *Kuei-shuang* (başkenti Hucao): Ay-hanum'a doğru Vahş ve Derya-i Penj (Ochus) nehir vadileri[224].

Han hanedanı dönemine ait konumuzla ilgili dört önemli belgeden bahsederek bu faslı kapatacağız. Bunlardan ikisi Tun-huang bölgesinde bulunmuş ve M.Ö. I. yüzyıl ile tarihlendirilmiş (M.Ö. 87-49 ve M.Ö. 84-73); her iki belgede de "*Büyük Yüeh-chih Kralı'nın*" elçileri zikredilmiştir. M.Ö. 43 senesine ait üçüncü belgede "*Wanjo, Büyük Yüeh-chih'lerin Shuang-mi Hsi-hou'luğunun elçisi*" ve son olarak M.Ö. 37'e ait diğer bir belgede ise "*Büyük Yüeh-chih'lerin Hsi-mu Hsi-hou'luğu [...] refakat*" ifadeleri yer almıştır[225]. Tüm bu kayıtlar özerk yapılı oldukları anlaşılan Yabguluklarının en azından M.Ö. 30'lara kadar Büyük Yüeh-chih otoritesine bağlı kaldıklarını göstermektedir.

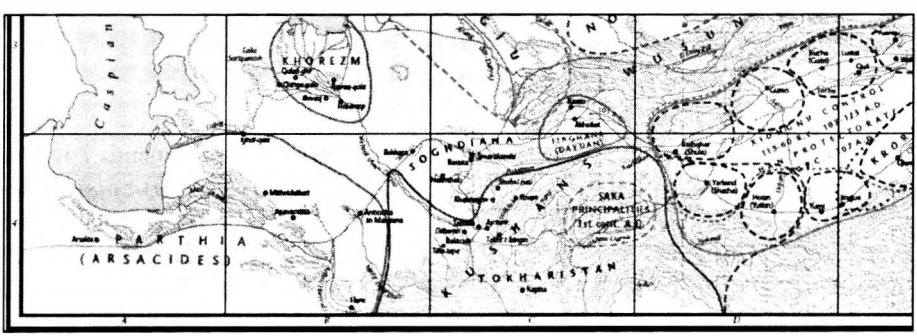

Harita 4[226]: *M.Ö. I-M.S. II. yüzyıllar arasında Orta-Asya*

[224] F. Grenet, "Nouvelles Donnés sur la Localisation des Cinq Yabghus des Yuezhi", *Journal Asiatique*, 294 (2), 2006, s. 334, 341; bkz. Hans Loeschner, "a.g.m.", s. 5.

[225] Hans Loeschner, "a.g.m.", s. 6.

[226] Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 11.

2.6. Yabguluktan İmparatorluğa: Kuşanların Yükselişi ve Düşüşü

Merkezi Amu-Derya'nın kuzeyinde kurulmuş olan Büyük Yüeh-chih nizamı yüzyılı aşkın bir süreden sonra kendisine bağlı bir prenslik konumundaki Kuei-shuang yani Kuşan Yabguluk'u tarafından yıkılacak ve "Kuşanlar" adıyla bilinen yeni bir otorite tesis edilecektir. *Hou Han-shu*'da geçen *Kuei-shuang/Guishuang* terimi açık bir şekilde *Kuşan*'ı ifade ederken, liderlerinin ismi olarak geçen *Chi'u-chiu-ch'üeh/Qiujiu Que* (Eski Çince'de **K^iəu dz^iəu k^iak*) ise Kuşan sikke ve yazıtlarında geçen *Kujula Kadphises* idi[227]. Kuşanlar, Kharoṣṭhi alfabeli madenî paralarında *K(h)uṣāṇa*; Brahmi alfabeli paralarda *Kuṣāṇa*; Baktrice yazılı paralarında ise *Koshano* şeklinde zikredilmişlerdir[228]. Eski Büyük Yüeh-chih otoritesi üzerinden filizlenen bu yeni güç neticede, tarih sayfalarına Kuşanlar adıyla geçecektir[229].

> *pin.* [*Hou Han-shu* 88]: "...100 yıldan uzun bir süre geçtikten sonra Guishuang xihou'su Qiujiu Que (Kujula Kadphises), diğer 4 xihou'luğa saldırarak onlara boyun eğdirdi ve kendini Guishuang Krallığı'nın hükümdarı ilan etti. Anxi (Parthya)'yi istila etti ve Gaofu (Kabil) bölgesini aldı. Aynı zamanda Puta'nın (Parthuaia, M.S. 55) tüm krallıklarını ve Jibin'i (Kapisa-Peşaver) bozguna uğrattı. Qiujiu Que (Kujula Kadphises) öldüğünde 80 yaşından fazlaydı. Yerine oğlu Yan Gaozhen (Vima 'Taktu'), geçti. Yönünü Tianzhu'ya (Kuzeybatı Hindistan'a) çevirdi ve kazandı; onları idare etmesi için başlarına bir general tayin etti. Daha sonra Yüehzi'ler çok zengin oldu. Tüm krallıklar onların hükümdarına 'Guishuang (Kuşan) Kral' diye hitap etmeye başladı, fakat Han onlara daima eski (gerçek) isimleriyle hitap eder: 'Da Yüehzi' "[230].

---

[227] Taishan, "The Origin of the Kushans", 2011, s. 2; Frye, *a.g.k.*, 1963, s. 193.

[228] Jason Neelis, "Passages to India: Śaka and Kuṣāṇa Migrations in Historical Contexts", s. 81.

[229] Aradi, "a.g.m", s. 47.

[230] Taishan, "a.g.m.", s.1; Richard N. Frye, *a.g.k.*, 1963, s. 192.

Kujula Kadphises, güçlü bir idarî yapı tesis ederek merkezî bölgeleri topraklarına katmış ve devletin sınırlarını genişletmiştir. Tahtı gasp edilen Kâbil'in son İndo-Grek yöneticisi olan *Hermaenus*, Partlar tarafından elinden alınan bağımsızlığını ve eski mülklerini geri kazanmak için Kujula'dan yardım istemiş ve zor da olsa Kâbil'i kurtarmıştır[231]. Buna mukabil Hermaenus da Kujula'nın Part Kralı Gondophernes'in ölümünden sonra gerçekleştirdiği Kandehar ve Taksila fetihlerinde ona yardımcı olmuştur[232]. Zaferlerin nişanesi olarak da ortak para bastırmışlardır[233]. Bu dönemin kronolojisi çok net olmamakla birlikte öyle görülüyor ki Kujula Kadphises (salt. M.S. 30-78)[234], muhtemelen M.S. 50 ya da 60 civarlarında tüm Kâbil Vadisi ve Taksila'yı Partlar'dan almayı başarmıştı[235].

Tahta oturan oğlu, *Vima Kadphises* ya da diğer bilinen bir adıyla *Vima Taktu* (M.S. 78-90/110)[236] babasından miras aldığı fetih politikasını daha da genişleterek devam ettirdi. Yönünü Hindistan'a dönerek çok geniş bir coğrafyayı istila etmeyi başaran Vima, Kuşan sınırlarını hem güneyde hem de kuzeyde – Amu-derya'nın karşı kıyısına geçerek Buhara'ya kadar ilerledi[237]– muazzam bir alana oturtmaya muvaffak oldu. Kujula ve Vima'nın hüküm sürdükleri dönemler yaklaşık olarak M.S. I. yy'ın sonlarıydı. Kendilerinden sonra gelen diğer iki kral – Kanişka ve ardından Huvişka – dönemlerinde ise Kuşan gücü tam anlamıyla zirvesine ulaşacaktır[238].

Hiç şüphe yok ki tüm Kuşan hükümdarları arasında en ün yapmış olanı Kanişka idi. Malva ve Gujerat da dâhil olmak üzere Ganj Nehri boyunca Dekken'e kadar uzanan Kuzey Hindistan sahasının tamamını ele geçirdi[239]. M.S. II. yüzyılda tahta geçen tüm Kuşanlar'ın en güçlüsü ve meşhuru olan Kanişka-I (Büyük Kanişka), Purushapura'yı (bugünkü Peşaver) kışlık başkenti yap-

---

[231] J. F. Fleet, "The Date of Kanişka", 1913, s. 965-1011; bkz. Sir John H. Marshall, *A Guide to Taxila*, 1918, s. 16.

[232] J. H. Marshall, "The Date of Kanishka", 1914, s. 481.

[233] J. H. Marshall, "a.g.m.", s. 481. Çıkan buluntulardan anlaşıldığı üzere sikkelerin büyük bölümü Kujula ve Hermaenus adına basılan ortak paralar ile sadace Kujula adına olan paralardır. Sadece Hermaenus adına basılan sikkelerin sayısı ise çok azdır.

[234] Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.10.

[235] John H. Marshall, *A Guide to Taxila*, s. 16.

[236] Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s.10. Loeschner Vima I Taktu'nun saltanat dönemini (M.S. 78-112/13) vermektedir; bkz. Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi – Kıushan Relationship and Kushan Chronology", Tablo-1, s. 26.

[237] V. A. Smith, "The Kushan or Indo-Scythian Period in Indian History", s. 31.

[238] Richard N. Frye, *a.g.k.*, 1963, s. 193

[239] Enver Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, s. 26.

tı ve fetihlerini Orta Asya'dan Bengal sınırlarına kadar uzanan çok geniş bir coğrafya üzerinde yaydı[240]. Budist metinlerinde dinin koruyucusu ve yayıcısı sıfatıyla adından sıkça söz edilen Kanişka'nın, hükümdarlık döneminin ne zaman olduğu sorusu ise ne yazık ki bugün bile belirsizliğini korumaktadır. Kanişka'nın zamanı hususunda, yapılan uluslararası konferanslarda ortak bir karara varılamamıştır. Bazı bilim adamları Kanişka devrinin Hint tarihinde adı geçen "Saka Çağı" ile aynı olduğu ve M.S 78'de başladığını iddia ederken, bazıları ise Kanişka döneminin kendine has bir "çağ" olduğu ve M.S. 124-144 arasında yaşandığını savunmaktadırlar[241]. Nicholas Sims-Williams'ın Eylül 1995'de Cambridge'de düzenlenen *Societas Iranologica Europaea*'da sunduğu bildiri ile Kuzey Afganistan'da bulunan Baktrice bir yazıt sayesinde önemli bir sorunun cevabını ortaya koymuş olacaktır. Yazıtta, Büyük Kanişka'nın (Kanişka-I) emriyle yapılacak bir mabetle ilgili olarak Büyük Kanişka'nın; büyük-büyük babasının Kujula Kadphises, büyük babasının Vima "Taktu" ve babasının da Vima Kadphises olduğu yazılmaktadır. Böylece sikkelerde kendini *soter megas* olarak adlandıran hükümdarın Vima "Taktu" olduğu ortaya çıkmıştır. Bu yazıt sayesinde Kanişka'nın hükümdarlık süresi M.S 110-134 yılları arası olarak tespit edilmiştir[242]. 1990'ların ortasında vuku bulan bu gelişmelere rağmen halihazırda Kanişka'nın saltanat süresiyle ilgili farklı tespitler yapılmaya devam etmektedir[243].

Kanişka I'den sonra yerine en büyük kardeşi *Vasişka* (M.S. 134-140) tahta geçmiştir. Lakin bu yeni kral genç yaşta ölecek ve yerine küçük kardeşi Huvişka oturacaktır. Huvişka'nın hükümranlığı uzun sürmüş (M.S. 140-172) ve babasından miras kalan krallığına yeni kattığı topraklarla ülkesini daha da genişletmiştir. Huvişka'dan sonra tahta, onun oğlu mu yoksa bir akrabası mı olduğu kesin olarak bilinmeyen Vasudeva (M.S. 176-210) geçmiştir. Bu arada Kanişka, Vasişka ve Huvişka'nın isimleri tipik Kuşan adlarıyken – yani ne Persçe ne de Hintçe – Vasudeva'nın adı Hintçe kökenlidir. Bu iki yönetici arasında 6 yıllık bir kayıp dönem söz konusu olmakla beraber sözkonusu zaman diliminde neler yaşandığı hususunda henüz elimizde tatmin edici bir bilgi yoktur. Neticede, Vasudeva'nın hükümdarlık zamanına gelindiğinde,

---

[240] Marshall, *A Guide to Taxila*, s. 17.

[241] Richard N. Frye, *a.g.k.*, 1963, s. 193.

[242] R. N. Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 135; Aradi, "a.g.m", s. 48. Rabatak Kitabesi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Nicholas Sims-Williams – Joe Cribb: "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great", s. 75-142.

[243] M.S. 100-126 veya 120-146; bkz Bregel, *a.g.k.*, s.10. M.S. 126/127-152; bkz. Hans Loeschner, "a.g.m.", Tablo-1, s. 26.

krallık hâlâ geniş topraklar üzerinde hüküm sürmekteydi. Sınırlarına gelince; kuzeyde Amu-derya Vadisi'nden, güneyde Ganj Nehri kıyılarına, doğuda Hindistan'ın Bihar eyaletinden batıda İran'ın doğu sınırlarına kadar uzanan muazzam bir coğrafyaydı. Ayrıca, doğuda meşhur Hotan, batıda ise kadim Harezm devletleri vergiye bağlanmıştı. Bunlara bir de tarihî İpek Yolu güzergâhının doğrudan Kuşan topraklarından geçtiğini, kervanlardan alınan gümrük vergisi ve harçların çok önemli bir gelir kaynağı olduğunu da eklememiz gerekir. Tüm bunlar da refah içinde hayat süren güçlü bir imparatorluk anlamına geliyordu[244].

Vasudeva'nın ölümünden sonra Kuşan İmparatorluğu düşüşe geçti. Baktriya sahası başta olmak üzere Orta Asya'daki Kuşan mülkleri özel bir statüye sahip olmakla beraber *Kuşanşahr Satraplığı* adı altında İran'ın yeni egemenleri olan Sasanî hanedanının himayesi altına girdi. Sasanî hükümdarları Ardeşir-I ve Şapur-I dönemlerindeki savaşlar sonunda Büyük Kuşan İmparatorluğu yıkıldı. Sasanî hükümdarı Ardeşir-I (M.S. 224-239)[245], Irak'ı işgal ettikten sonra doğuya bir sefer tertipledi. Taberî'nin kaydına göre Ardeşir, Seistan {Sistan/Sakastan}, Abarşahr, Merv, Belh, Horasan'ın en uç vilayetlerini ve Harzem'i işgal etmiş; merkezi konumundaki Fars eyaletine döndükten sonra Kuşan Kralı, Turan Kralı ve Mekran Kralı ona elçiler göndererek itaatlerini sunmuşlardır[246]. Taberî'nin düştüğü bu kayıt, Kuşan krallığının o dönemlerde hâlâ varlığını sürdürdüğüne işaret etmektedir. Harmatta'ya göre Ardeşir'in askerî faaliyetleri sonucunda Kuşan devletinin batı bölgesi işgal edilerek vasal bir krallığa dönüştürülmüş ve bölgeye Sasanî ailesinden prens-valiler atanmıştır (bu prens-valiler *Kuşanşah* unvanıyla para bastırmışlardır)[247]. Roma hüküm-

[244] Aradi, "a.g.m.", s. 48.

[245] Garthwaite, *The Persians*, s. 86. M.Ö. 247'de Selevkos İmparatorluğu'na karşı bağımsızlığını ilan eden ve Arşaklı Mitadres/Mithrades-I (M.Ö..171-139/138) zamanında zirve dönemini yaşayan Partlar, M.S. II. yüzyılın sonlarına gelindiğinde batıda Romalılar, kuzeyde Alanlar ve doğuda ise güçlü Kuşanlar'a karşı verdikleri mücadelelerden dolayı hırpalanmış; bunların üstüne bir de Artaban V ve Vologases V arasındaki taht mücadelesi eklenince iyiden iyiye zayıf düşmüşlerdi. Nihayet, Fars Eyaletinden çıkan Ardişir isimli bir soylu önce M.S. 223'te V. Vologases'i yenip onu öldürecek, ardından birkaç yıl sonra son Part İmparatoru V. Artaban'ı Hormizdagan Savaşı'nda (M.S. 224'ten daha geç değil) mağlup edip öldürerek Arşak ailesinin idaresindeki Part İmparatorluğu'na son verecek ve "Şehinşah" unvanıyla tahta çıkıp İran'da 400 yıl sürecek Sasanî hanedanlığını tesis edecektir. Bkz. Garthwaite, *The Persians*, s. 76; N. N. Chekini - A. V. Nikitin, "Sasanian Iran – Economy, Society, Arts and Crafts", s. 41; G. A. Koshelenko-V. N. Pilipko, "Parthia", s. 136.

[246] T. Nöldeke, *Tabari*, 1973, s. 17-18; Richard N. Frye, *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, 1979, s. 119; R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, 1984, s. 295.

[247] A. H. Dani & B. A. Litvinsky, "The Kushano-Sasanian Kingdom", s. 108. Sasanîler'in doğu

darlarını savaş meydanlarında bir bir dize getiren Ardeşir'in oğlu ve halefi olan Şapur-*I* döneminde (M.S. *239/40-272*)[248] ise Kuşan toprakları üzerindeki Sasanî nüfuzunun biraz daha yayılmış olması muhtemeldir. *Ka'beh-ye Zerdüşt* yazıtlarında Şapur-I'in ülkesi şu şekilde anlatılmaktaydı:

> " İran ve gayr-i İran'ın Şehinşahı Shapur I'in toprakları Varkān [Gurgan], Merv, Harēv [Herat], tüm *Abarshahr* [Nişabur], Kirman, *Segistān* [Seistan/Sistan/Sakastan], Turan, Makurān [Mekran], Paradān, Hindistan [Sind], Puškabūr'a [Peşaver] kadar ki *Kušānšahr*[249] ülkesini kapsıyordu ve Kaş [Kaşgar ya da Keş], Sughd ve Şaş [Taşkent] sınırlarına kadar uzanıyordu"[250].

Nakş-ı Rüstem'deki yazıtında ise Şapur-I *"Paşkibur'a kadarki Kuşanşah topraklarını ve Kaş, Soğdiyana, Taşkent sınırlarını"* elinde tuttuğunu söylemektedir[251]. Aslında Şapur doğudaki bu sınır bölgelerini vererek Kuşan sınırlarını detaylı bir biçimde tanımlıyordu ve bu bilgiler; Hindistan'ın kuzey ve orta kesimlerinin tam anlamıyla henüz Şapur'un eline geçmemiş olduğunu ve aslında Büyük Kuşan imparatoru Kanişka'nın varislerinin en az iki ayrı devlete bölünerek, bunlardan sadece birinin Sasanî hâkimiyetine girdiğini gösteriyordu[252]. Yani Kuşan İmparatorluğu'nun kuzeyi doğrudan Sasani hakimiyeti altına girerken doğuda; Kandehar ve İndus Vadisi'ndeki Kuşan varlığı devam etmekteydi[253].

Hürmüz-I ve Varahran-I'in kısa süren hükümdarlık yıllarında Kuşanlar ile ilgili herhangi bir kayıt görülmemektedir. Mamafih, Varahran-II döneminde ise devletin doğu sınırlarında imparatorun kardeşi Hürmüz önderliğinde vuku bulan bir isyan sebebiyle adlarına rastlamaktayız. *Scriptores Historiae Augustae* (sub Carus 8) ve Zonaras tarafından zikredilen bu olay muhtemelen M.S. 283'de meydana gelmiştir. Bunlara ek olarak *Agathias*'da geçen bir kayıtta da (24.8) Varahran-II'nin Sistan'ı ele geçirdiği ve isyancı Hürmüz'ü

---

mülkleriyle bağlantılı olarak Pakistan, Afganistan ve Orta Asya'da ortaya çıkarılan Kuşano-Sasanî sikkeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Cunningham (1893); Bivar (1956, 1979); Lukonin, (1967); Harmatta (1969), Zeimal (1983); Göbl (1984); Trever&Lukonin (1987) çalışmalarına bakınız.

[248] Garthwaite, *a.g.k.*, s. 88, 90-91.

[249] Frye'e göre *Kušānšahr* ya da Kuşanşah ülkesi Pamir'in dağlık alanları ile bugünkü Tacikistan'ı kapsıyordu; bkz. R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, 1963, s. 205.

[250] A. H. Dani & B. A. Litvinsky, "a.g.m.", s. 108.

[251] Frye, *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, XVIII: "Napki Malka and The Kushano-Sasanians, Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History", s. 119.

[252] Frye, *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, 1979, s. 119.

[253] Dani & Litvinsky, "The Kushano-Sasanian Kingdom", s. 109.

devirerek oğlu Varahran-III'ü "Sakaların Kralı" ilan ettiği yazmaktadır. Yukarıdaki kaynaklara ek olarak Latin müellif Claudius Mamertinus'de (*Panegyric*, III. 17'de) Sakalar, Kuşanlar ve Gilan meskûnlarının Hürmüz'ün müttefikleri olduğunu ve onun liderliğinde Sasanî otoritesine karşı ayaklandıklarını bildirmektedir. Narseh (Şapur-I'in oğlu) Yazıtı'nın Partça versiyonunda Kuşan kralının, *"sk'n MLK'* = Sakaların Kralı" unvanı verilen yeni Sasanî hükümdarı Narseh'in iktidara gelişini (M.S. 293-303) kutladığı bildirilmiştir. Bu bilgiden de Kuşan hükümdarının Narseh'in taç giyme töreninde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat törene bir vasal mı bir müttefik mi yoksa bir bağımsız kral olarak mı katıldığından bahsedilmemiştir. Kaynaklarda, Narseh döneminden IV. yüzyılın ortalarına kadar birkaç hikâye dışında doğudan önemli bir malumat verilmemiştir[254].

Bergram kazıları neticesinde Kuşan merkezî otoritesinin çöküşü M.S. 244 ile tarihlendirilmiş olsa da Göbl ve Zeimal bu zamanı daha geç bir tarihe koymakta, Hintli tarihçiler ise M.S. 180 civarlarına çekmektedirler[255]. Hulasa, yükselen Sasanî gücü Kuşanlar'a ağır darbeler vuracak, Ardeşir-I ve Şapur-I zamanlarında doğu İran topraklarını ve Baktriya'yı Kuşanlar'dan söküp alacaklardır. Kanişka II, Kanişka III, Vasudeva II, Saka ve Kipunada gibi geç dönem Kuşan kralları, Sasanîler'e karşı çetin savaşlar yürütseler de onları batı sınırlarından kovmaya muvaffak olamamışlardır. Neticede ülkelerinin kuzeyinde yaşamını sürdüren Kuşanlar, Sasanî İmparatorluğu'nun vasalı haline gelirken; Gandhara, Keşmir ve Doğu Pencab gibi güneydeki arta kalan yaşam-alanlarında arz-ı endam edenler ise M.S. 345 civarlarında Hint Gupta idarecilerinin işgaline maruz kalmış, böylece Hindistan'daki son topraklarını da kaybetmişlerdir[256]. Bununla birlikte bilhassa Pencab bölgesindeki Kuşan otoritesinin M.S. V. yüzyılda gerçekleşen Ak Hun (Eftalit) işgaline kadar devam ettiği düşünülmektedir[257].

Büyük Kuşan İmparatorluğu parçalandıktan sonra toprakları yerel savaş beylerinin himayesindeki küçük prensliklere bölündü. Belirli bir bölgesinde kısa süreliğine de olsa Sasanî egemenliği sağlandı. Ne var ki bu dönemde dahi bölgeye atanan valiler Kuşano-Sasanî Valisi unvanıyla görev yaptılar – bu bölgeye atanan valiler genellikle merkezî Sasanî idaresine karşı ayaklanmışlardır.

---

[254] Frye, *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, s. 119; Dani & Litvinsky, "The Kushano-Sasanian Kingdom", s. 109.

[255] A. H. Dani, B. A. Litvinsky and M. H. Zamir Safi, "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites", s. 167.

[256] Aradi, "a.g.m", s. 48-49.

[257] Marshall, *a.g.k.*, 1918, s. 17.

İşte o dönemde göçebelerin pozisyonun ne olduğuna ilişkin olarak elimizde yeterli kaynak yoktur[258]. Bu da aslında bahsi geçen dönemde atlı-savaşçı göçebe kavimlerin bölgedeki yerleşik medeniyetler için mühim bir tehdit oluşturmadıkları anlamına gelebilir. Gerçek ise güçlü kaleler etrafında gelişmiş kırsal yerleşim alanları, ileri tarım, kentler ve ihtişamlı saraylar ile kendini gösteren Büyük Kuşan İmparatorluğu çağının artık tarihe karışmış olmasıdır.

Kendilerinden önce gelen Pers ve Helen devlet modellerinden yararlanan Kuşan idarecileri yeni bir "meşruiyet" silsilesi tesis ettiler. Öyle etkin bir meşruiyet mirası bırakmışlardı ki kendileri ortadan kalktıktan sonraki yüzyıllarda bile göçebe kökenli yeni müstevliler yönetme haklarının ölçütü olarak Kuşanlar'dan indiklerini ileri sürecek ve "Kuşan" adı kralların sikkelerinde yaşatılacaktır[259]. Yine Kuşan tarihiyle ilgili olarak çoğu bilim adamının kabul ettiği ve mutabık kaldığı konulardan bir diğeri de Kuşanlar'ın Partlar'a oranla daha *syncretic* [farklı ırk, inanç ve öğretilere mensup kavimleri kaynaştırmaya çalışan] kültürlü bir yapıya sahip olduğudur. Örneğin, arkeologların Kâbil'in kuzeyindeki Bergram'da ortaya çıkardıkları Kuşan dönemine ait bazı sanat eserlerine bakıldığında (Grek profilli alçı-levhalar, Çin vernikli eşyalar, Mısır yapımı cam eşyaları ve Hint tarzı oymalı fildişleri vs.), Kuşanlar'ın ne denli geniş bir kültürel yelpazede temaslar kurdukları daha da iyi anlaşılır. Yine Kuşan sikkelerine bakılarak da benzer sonuçlara ulaşılabilir. Bulunan Kuşan sikkelerinde; bir taraftan Heracles, Hephaestus, Serapis gibi Helen veya Roma tanrılarının, bir taraftan Mithra, Ardoxsho, Atar ve Verethragna gibi Pers tanrılarının ya da Śiva (Oesho), Mahasena ve Buda gibi Hint tanrılarının resmedilmiş suretlerini bulabiliriz. Dünya siyasi tarihinde çok kültürlülüğün en güçlü temsilcilerinden biri sayılan Kuşan İmparatorluğu bu anlamda Roma İmparatorluğu'yla da ciddi benzerlikler göstermektedir[260].

Kuşanların imparatorluğu diğer göçebe kökenli yapılara nazaran yerleşik hayat, ileri-tarım, sosyo-ekonomik ve dinî konularda çok önemli aşamalar kaydetmiştir. Kuşan İmparatorluğu'nun kalbi; Amu-derya'nın kolları olan Şerabad-derya ve aşağı Surhan-derya bölgeleri ile yukarı Surhan-derya, Kafirnigan Nehri ve Vahş Nehri'nin sağ kıyısı boyunca uzanan vahaların oluşturduğu "*Oxiana*" sahası idi[261]. Semerkant'ın güney-batısındaki bu saha aynı zamanda Kaşka-derya'nın verimli nehir yatakları bölgesidir. Dolayısıyla da tarih boyunca hem Zerefşan, Kaşka-derya vadileri ile Taşkent vahasında hem de Sur-

[258] R. N. Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 172.
[259] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 133.
[260] Frye, *The Heritage of Persia*, 1963, s. 193-194
[261] Hans Loeschner, "a.g.m.", s. 2

han-derya ve Şerabad-derya vadilerinde geniş-çaplı sulama kanalı sistemleri geliştirilmiştir[262]. Kuşan Çağı'nda şehir hayatında yaşanan sıçramanın yanı sıra dinsel alanda da yeni bir döneme girilmiştir. Budizm, eskiye dönük doktrinlerinden kurtulmuş ve günümüzdeki formunun temelleri atılmıştır. Bu reformun akabinde ise hızlı bir yayılma dönemine girmiştir. Sanat alanında ciddi atılımlar yapılmış, gerçi farklı üsluplar ve muhtelif kültürel esintilerden ilham alınsa da bu inkişaf Kuşanlar'ın öncülüğünde yaşanmıştı. Başkentlerini Peşaver ve Kapiśa'ya inşa etmişlerdi. Bastırdıkları sikkelerde görülen ve dönemin anıtları tarafından da doğrulanan toleranslı davranış biçimlerinden bilindiği üzere eklektik bir politika yürütmeleri nedeniyle ideolojilerini sürdürmekte başarılı oldular. Farklı dinlerden tanrısal motiflerin kullanıldığı bir amalgam niteliğindeki paraları, geniş bir bağlantı alanı ve kabul edilmişliği işaret eden devletin evrenselliğini temsil etmekteydi[263]. Numizmatik referanslar "çok tanrılı" sikkelerinde, birçok alfabe ve iki resmî dil kullanıldığını da göstermektedir. Basılan sikkelerden elde edilen malumata göre bunlardan biri, Grek alfabesiyle yazılan Baktrice diğeri ise Brahmi veya Kharoṣṭi alfabesiyle yazılan Sanskritçe ve Prakritçe idi[264]. Hindistan'ın kuzey-batısında Kharoṣṭi alfabesi tercih edilirken, Ganj bölgesinde ise Brāhmī alfabesi kullanılmıştır[265]. Yine idarî gelenekleri de kendilerinden önceki siyasal sistemler ile kendi getirdikleri yönetsel unsurların bir karışımıydı. Kralları; Kayzer, Devaputra (güneşin oğlu), *Shao-nao-Shao* (yani, *Mahārājādhirāja* veya Krallar'ın Büyük Kralı, {Orta Farsça'daki *Şehinşah*}) gibi unvanlar kullanmışlardır. Hükümdara "itaat" anlayışında bölgede yeni bir devri başlatmışlardır. Kral, tıpkı Uzak Doğu ve Orta Asya Türk-Moğol göçebe kültürlerinde olduğu gibi ilahlaştırılmış ve tanrısal bir hüviyet kazanmıştır. Tarihsel giysileriyle bu Orta Asya adamı İndus-toprağı halkı üzerinde güçlü bir miras bırakmıştır[266]. Bu büyük hükümdarlar kendilerinden sonra gelecek olan kuşaklar üzerinde de kalıcı bir etki tesis edeceklerdir.

Kuşan İmparatorluğu aynı zamanda İslam öncesi dönemlerde Orta Asya ve Afganistan'daki yerli halkın yerleşik ve merkezileşmiş bir devlet tesisi yolundaki yegâne teşebbüsüdür. Sert ve fütursuzca girdikleri yeni bir coğrafyada

[262] A. R. Mukhamedjanov, "Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age", s. 266. Kuşanlar gelişmiş sulama-kanalı sistemleri yaparak çok ileri seviyede tarım yapmışlardır: R.C. Majumdar, *Ancient India*, s. 122; bkz. Aradi, "The Yue-chis, Kushans and Hephtalites", s. 47.

[263] Ahmad Hasan Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 71; A. K. Narain, "Kuşan Devleti", s. 825-826.

[264] Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 14.

[265] Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, s. 9.

[266] Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 71.

çok hızlı bir şekilde muhtelif din ve mezheplerdeki pek çok farklı kavimi kaynaştırmayı başaran, bölgenin yerleşik kültürlerine çok hızlı bir şekilde adapte olup benimseyen, Asya devlet geleneğine özgü olarak hükümdara tanrısal bir misyon yükleyerek onu kutsallaştıran Kuşanlar, doğrudan doğruya bir Orta Asya imparatorluğu idi.

Üçüncü Bölüm

Hunların Ataları ve Tarihsel Kökenleri

3.1. Aşağı Ordos'un "Hayaletleri/İblisleri"

Shang İmparatoru Wu Ting'in başlattığı batı-seferi projesi, kendisinin çok geçmeden ebediyete intikal etmesinden sonra onun oğulları döneminde [kuvvetle muhtemel Tsu Keng (M.Ö. 1180-1170) zamanında ya da en geç Tsu Chia'nın hükümdarlığının (M.Ö. 1170-1150) başlarında][1] tam manasıyla hayata aktarılmış fakat amansız bir düşmanın sergileyeceği sert direniş nedeniyle sekteye uğramıştı: *Kuei-fang/Guifang*[2]. Bu iki hasım güç, tarihsel kayıtlarda yüz yıllar boyunca sürecek olan ezelî bir rekabetin belki de bilinen ilk meşhur temsilcileri sayılırlardı.

Bu mücadelede Shang hanedanının işi oldukça zordu. Göçebe hayat tarzının temsilcileri olan Kuei-fang'lar ile yerleşik bir tarım toplumu olan "medenî" Çin arasında muharebe meydanlarında ciddi bir teknolojik fark vardı. Ne ilginçtir ki tahmin edilenin aksine, teknik üstünlük Shang'larda değil Kuei-fang'larda idi. Şansi (Shanxi/Shansi) eyaletinin batısında Fen Nehri ile Sarı Nehir arasındaki bölgede arz-ı endam eden Kuei-fang'lar (*Kung-fang/Gongfang*)[3] ile Shang Çin'i arasında bugün Henan Eyaleti'nde yer alan Jiyuan'da

---

[1] Edward L. Shaughnessy, "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", s. 217.

[2] Kuei-fang/Guifang yer adı, Çince "hayalet, iblis" anlamına gelen ***kuei/gui*** karakteri ile "bölge, sınır, ülke" anlamına gelen ve Shang sınırları dışında kalan düşman gibi bir anlam taşıyan ***fang*** sonek karakterinden meydana gelmektedir; bkz. David N. Keightley, "The Shang: China's First Historical Dynasty", s. 269. Ayrıca Shang dönemi Kâhin Kemiği Yazıtları'nda Kuei-fang/Guifang ya da Kung-fang/Gongfang adıyla geçen ülkeden, yazılı kaynaklarda tamamen Kuei-fang adıyla bahsedilmeye başlanmıştır ve her iki isim de kuvvetle muhtemel aynı düşmanı tanımlamak için kullanılmıştır: bkz. Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 110-111, 122.

[3] Shaughnessy, "a.g.m.", 1988, s. 217. Daha detaylı bir konum vermek gerekirse, ana yaşam sahaları bugünkü Şansi eyaletinin güney-batısı ile Zhongtiao Dağı'nın güney ve kuzey tarafları idi; bkz. Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 109.

vuku bulan çetin bir savaşla ilgili olarak Shang'ların meşhur *"Kâhin Kemiği Yazıtları/Fal Yazıtları"*'nda yer alan bilgiler bu durumu gözler önüne sermektedir. Bu yazıtlardaki en çarpıcı nokta, harp meydanında savaş-arabalarını Shang'ların değil Kuei-fang'ların kullanıyor olmasıdır. Shang'ların batı yönlü yayılma projesinin bir parçası olan bu savaşta, daha ileri bir askerî teknolojiye sahip olan Kuei-fang'lar mücadeleyi kazanmış ve Shang'ların batıdaki hegemonyalarını kaybederek tekrardan Taihang Dağları'nın doğusuna çekilmelerine yol açmışlardır[4].

Shang dönemine ait arkeolojik sit alanlarında savaş-arabalarına çok az rastlanmıştır. Karbon-14 analizlerinde ise Shang'ların bu silahı çok geç bir zamanda [Kral Wu Ting hükümdarlığının son zamanlarında (M.Ö. 1200-1180)] kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır[5]. Fakat batıdan gelerek Shang hanedanını yıkıp, Çin'de köklü bir hükümranlık kuran *Chou/Zhou*'ların ise bu aracı yaygın bir biçimde kullanıldıkları ve Shang'lara nazaran çok daha gelişmiş bir teknolojiye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kimi araştırmacılar, kompozit Çin-savaş arabası teknolojisini Chou'ların Shanglar'dan, kimileri ise Shang'ların Chou'lardan ödünç aldığını söylese de, tarihsel kayıtlardan elde edilen bilgiler {buna ek olarak az sayıdaki arkeolojik keşif ve bilhassa Orta Asya'da bulunan kaya resimlerindeki çizimler}[6] ışığında aslında bu teknolojinin kökenlerinin batı ve kuzey-batıdaki bir başka unsura yani "yabancı göçebe kavimler"'e dayanıyor olabileceği fikri ağır basmaya başlamıştır[7].

---

[4] Shaughnessy, "a.g.m.", 1988, s. 217-218. Shang'ların bu harpte savaş-arabaları kullanıp kullanmadıklarına dair tartışmalar için bkz. "a.g.m.", s. 247 (dn. 45). Shang'ın batıdaki düşmanlarının savaş-arabaları kullandıklarını gösteren başka bir Kâhin Kemiği yazıtlarında ise Wen Ting (öl. M.Ö. 1106) ya da Ti İ/Di Yi (yön. M.Ö. 1105-1087) dönemiyle tarihlendirilen fakat bu defa Shanglar'ın zaferiyle sonuçlanan bir savaşta Shanglar'ın diğer bir düşmanı olan küçük vasal Ch'iang'ların müttefikleriyle beraber Çin'e saldırdıkları ve bu hasımların da savaş-arabaları kullandıkları bilgisi verilmektedir (muzaffer Shang ordusunun ganimetleri arasında 4 düşman başbuğu, 1500 düşman askeri ve 2 savaş-arabası bulunmaktaydı). Merkezi Şansi'den Fen Nehri'nin orta mecralarına kadar konuşlanmış olan batılı düşmanların konfederasyonlar meydana getirerek Shang'a {ve sonraki diğer Çin hanedanlıklarına} karşı giriştikleri ilk taarruz değildi bu ve sonuncusu da olmayacaktı; bkz. Shaughnessy, "a.g.m.", s. 219.

[5] Shaughnessy, "a.g.m.", s. 190, 192. Lakin masalımsı bilgilere göre efsanevi Hsia Hanedanı zamanında Kral Yü'nün (M.Ö. 2205-2197) vezirlerinden biri olan *Hsi Tsung/Xi Zong* tarafından ilk savaş-arabası icat edilmişti; bkz. Anthony J. Barbieri-Low, "Wheeled Vehicles in the Chinese Bronze Age (M.Ö. 2000-M.Ö. 741), s. 9-10.

[6] Mary A. Littauer, "Rock Carvings of Chariots in Transcaucassia, Central Asia and Outer Mongolia", s. 244-48.

[7] Az sayıda da olsa yapılan arkeolojik keşifler, Orta Asyalı bozkır kavimlerinin en azından M.Ö. 1500'lerde savaş-arabaları kullandıklarını kanıtlamaktadır: Stuart Piggot, "Chariots in Cauca-

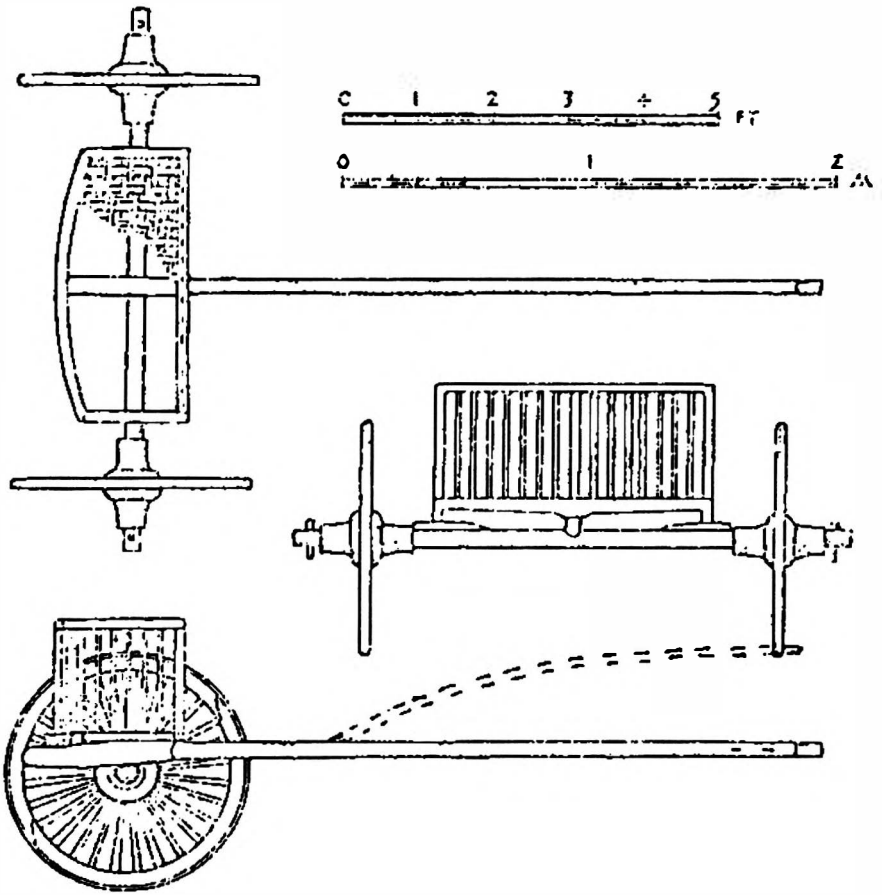

Resim-2: *Kafkasya'da bulunan bir savaş-arabasının rölöve resmi*[8].

M.Ö. 1040 civarlarında Shang hanedanı yerini kökenleri tartışmalı göçebe bir kavim olan *Chou/Zhou*'lara bırakacak ve Çin'de yeni bir dönem başlayacaktır. M.Ö. 1122'lerde Sarı Nehrin batısından gelerek Wei Nehri Vadisine kesin bir şekilde yerleşen *Chou* şefleri başlangıçta Shang hanedanının (M.Ö. 1750-1040) vasalı olsalar da yeteri kadar güçlendikten sonra süzerenlerine karşı savaş açmış ve M.Ö. 1040 civarlarında Shang'ı devirerek tüm Çin'i egemen-

sus and in China", s. 16-24; bkz. Shaughnessy, "a.g.m.", s. 201, 206.

[8] Stuart Piggot, "Chariots in Caucasus and in China", s. 17, fig. 1.

likleri altına almışlardır[9]. 1840'da keşfedilen ve kısa bir süre sonra Taiping İsyanı sırasında çalınan Chou bronz kazan yazıtlarından "Xiao Yu *ding*"'in kurtarılan mürekkep-baskısındaki kayıtlarda Kang'ın hükümdarlığının (M.Ö. 1005 – 978) 25. yılında (yani M.Ö. 979), Kuei-fang'lara karşı alınan kesin bir zaferden sonra yapılan kutlamalar ve Chou ordusu başkomutanı Yü'nün getirdiği savaş ganimetleri detaylıca tasvir edilmiş ve anlatılmıştır. Bu ganimetler arasında toplamda esir alınan 2 düşman başbuğu ve 13.086 düşman askerinin yanı sıra 5049 kafa-derisi ve 130 adet savaş-arabasının olduğu kaydedilmiştir [10]. Batı Chou devleti (M.Ö. 1045-771)[11] hükümdarlarından Mu döneminde (salt. M.Ö. 956-918) artık standart bir kayıt sistemi haline gelen "bronz kazan" yazıtlarında da benzer savaşlar ve getirilen ganimetler yazılmış ve resmedilmiştir[12]. Bu yazıtlar sayesinde kendilerinin de savaş-arabaları kullandıkları ve bu makinelere büyük prestij atfettikleri görülen Chou'ların, iki ezelî düşmanla sürekli çekişme halinde olduklarını görmekteyiz: Huai Nehri havzasındaki Doğu-İ kavimleri ile Ordos bölgesindeki Kuei-fang'lar ve/veya *Hsien-yün/Xianyun*'lar[13]. Çin klasik kaynakları hususunda akla gelen ilk isimlerden biri olan ünlü Çinli bilim adamı Wang Kuo-wei, Hsien-yün'ler ile Kuei-fang'ların etnik bakımdan aynı millet olduğunu kabul etmektedir[14]. Etnik aynileştirme konusu tartışmalı bir husus olsa da bu iki kavmin hemen hemen

---

[9] Chou'ların kökeni meselesi tartışmalıdır. Lakin hakiki Çinli *Hua-he* ya da günümüz tabiriyle Han Çinlisi olmadıkları kesindir. Hatta meşruiyetlerini güçlü bir temele dayandırmaya çalışan bu yabancılar; Shang'larda saygıyla andıkları ve rehber edindikleri atalarından inme idare anlayışını, "*Tianming* (Mandate of Heaven)" anlayışına dönüştürerek hükümdara Tanrısal bir hüviyet kazandırmış ve Çinli olmayan yabancı hanedan ailelerinin Çin'i idare edebilme yetkisini bir nevi yasallaştırmışlardır. Bkz. John K. Fairbank, *China (A New History)*, s. 31, 39-40; Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, s. 23.

[10] Shaughnessy, "a.g.m.", s. 224-25.

[11] E. Porter Wilkinson, *Chinese History: A Manual*, s. 10.

[12] Shaughnessy, "a.g.m.", 1988, s. 221.

[13] Shaughnessy, "a.g.m.", s. 222-223. Sayıca az olmalarına rağmen savaşçı özellikleri güçlü olan ve Chou'lara karşı giriştikleri çetin mücadeleleri kimi zaman kazanan kimi zaman kaybeden Ordos'un seçkin muharipleri Kuei-fang ve/veya Hsien-yün'ler ile onların devamı kabul edilen sonraki bozkırlı savaşçı-kavimler, M.Ö. V. yüzyılın başlarına kadar savaş-arabalarının hem kullanımında hem de teknolojisinde oldukça ileri bir safhada bulunuyorlardı. İlkbahar-Sonbahar Dönemi'nin (M.Ö. 722-484) sonlarında Çin'in kuzey – kuzey-batı hattında ortaya çıkacak olan atlı-savaşçı bozkır kavimleri yeni bir harp stratejisinin habercisi olacak ve sonraki 200-300 yıl zarfında da savaş-arabaları yavaş yavaş meydanlardan çekilerek bir prestij unsuru haline gelecektir; bkz. Shaughnessy, "a.g.m.", s. 226-27. İlkbahar-Sonbahar Dönemi'nin tarihiyle ilgili olarak ayrıca bkz (M.Ö. 771 – M.Ö. 476/403) Sharron Gu, *A Cultural History of Chinese Language*, s. 43 ve (M.Ö. 770-M.Ö. 476) E. Porter Wilkinson, *a.g.k.*, s. 10.

[14] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 165.

aynı bölgede arz-ı endam ettikleri ve benzer kültürel yapılara sahip olduklarından şüphe yoktur. Kısacası, Shang dönemindeki Kuei-fang adı Batı Chou döneminde Hsien-yün'e dönüşmüştür. Chou hükümdarı Li Wang zamanında (M.Ö. 857-842), Chou'lar bir yandan doğuda ve güneyde Huai-İ ve Doğu İ'lerine karşı mücadele verirken[15], kuzey ve batı istikametlerinde ise işte bu Hsien-yün'ler ile uğraşacaktır[16]. Kuei-fang'lar ile aynı mıntıkada ortaya çıkan Hsien-yün'lerle birlikte Kuei-fang adı tarihe karışmış ve Hsien-yün'ler tıpkı kendilerinden önceki Kuei-fang'lar ve sonraki Hsiung-nu'lar yani Hunlar gibi kendi muhtelif adlarıyla uzunca bir süre Çin'in en önemli düşmanlarından biri olarak tarih sahnesindeki yerlerini alacaklardır. Hatta, bu tesir o kadar etkilidir ki *Shih ching* (Şiir Klasiği) adlı eserde Chou ve Hsien-yün'ler arasındaki çatışmalara dair 4 şiir bulunmaktadır; bunlar, *Ts'ai-ch'i, Ts'ai-wen, Liu-yüeh* (Altıncı Ay) ve *Ch'u-ch'e* (Savaşa Çıkma) şiirleridir[17].

[15] Shaughnessy, "a.g.m.", 1988, s. 223-24. Di Cosmo Li Wang'ın saltanat dönemini (M.Ö. 857/53 – 842/28) olarak vermektedir; bkz. N. Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 108.

[16] N. Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 108.

[17] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 108; *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu Monografisi (94A/B)*, s. 2, 103 (dn.: 39, 42 ve 43).

3.2. Hsien-yün'ler, Jung'lar ve Ti'ler

Batı Chou hükümdarı Hsüan Wang'ın saltanatının (M.Ö. 827-782/781)[18] ilk yıllarıyla tarihlendirilen ve bugüne değin keşfedilen en uzun bronz kazan yazıtlarından biri olan "Duo You *ding*"[19]'de ise Batı Chou ordusunun yine Aşağı Ordoslular'a karşı aldığı büyük bir zaferden bahsedilmiş, yukarıda da bahsettiğimiz üzere Kuei-fang adı bu defa yerini tamamen Hsien-yün'e bırakmıştır. Kayıtta anlatılanlara göre Chou hükümdarı, *Ching/Jing* Garnizonuna saldıran Hsien-yün'leri cezalandırması için Dük Wu'yu görevlendirmiş, o da savaş-arabası birliklerinin komutanlığını *To Yu/Duo You*'ya vererek bu sorunu çözmesini istemiştir.

> "Onuncu aydı. *Xianyun* aniden ortaya çıkıp, Jing Garnizonuna geniş çaplı bir saldırı düzenleyince, durum Kral'a rapor edildi ve o da Dük Wu'ya en iyi birliklerini toplayıp Jing Garnizonuna doğru harekete geçmesi emrini verdi. Dük Wu da savaş-arabası birliklerinin komutasını Duo You'ya vererek, derhal yola koyulmasını emretti. 20. Gün savaşan-devlet *Xun*'a saldırdı ve tutsaklar aldı. Duo You, batı yönlü takibini sürdürdü... 21. Gün Mai'ye hücum etti... 117 savaş-arabası ele geçirdi, ve *Xun* halkından esirler aldı. Ve ardından Gong'a taarruz etti... 10 savaş arabası ele geçirdi. İlerlemeye devam etti ve Shi'ye hücum etti... kovalamaca Yangzong'a kadar sürdü... ganimet alınan savaş-arabaları yakıldı"[20].

Üç savaşın sonunda *Hsien-yün/Xianyun*'ların kaybı yalnızca 356 adam (ölü), 28 tutsak ve 117 savaş-arabasıdır. Muhtemelen Hsien-yün'ler de Chou'lar gibi savaş-arabalarında 3 asker bulunduruyorlardı; yani 117 savaş arabasına karşılık 356 asker kaybı mantıklı bir istatistikti ve bu birlik, zaman kazanmak

---

[18] Zhang He, "Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma? (A study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese)", s. 12.

[19] E. L. Shaughnessy, "The Date of the 'Duo Yuo *ding*' and its Significance", 1983-85, s. 55-69.

[20] Shaughnessy, "The Date of the 'Duo You *ding*' and its Significance", s. 57-58.

için kalabalık Chou'lara karşı sürülen küçük bir grup olmalıdır. Hsien-yün ordusunun esas kitlesi ise büyük olasılıkla kuzeye kaçmıştır[21]. Bu kayıtta yer alan bize göre en mühim nokta ise *Hsien-yün* ülkesine ve onların ahalisine Çinlilerin *Hsün/Xun* denilmesidir. Bu durumda *Kuei-fang* ülkesi dönemindeki bölge halkına da Çinlilerin *Hsün* diyor olmaları ve bu halkın da ana-dilinde kendisini *Hsün/Xun* şeklinde ifade etmesi muhtemel görünmektedir. Bu tespitimiz hayli mühimdir; halk aynı halktır, fakat bozkır geleneğinde görüldüğü üzere yeni birliği kuran unsurlar kendilerini ifade eden yeni bir isim altında –aile ya da soyadı gibi– kendi siyasi teşekküllerini vücuda getirmişlerdir. Tabi ki Çin devlet geleneği de üstüne düşeni yaparak yeni kurulan bozkır devletini yeni bir etnonim ile ifade etmiştir.

Batı Chou'nun son hükümdarı Kral Yu (M.Ö. 781-771) zamanında ise İmparatorluğun kuzey sınırları bu defa *Ch'üan-Jung/Quan Rong* denilen savaşçı bir kavimin akınlarına maruz kalmıştır[22]. M.Ö. 771/770'de (bu yıl aynı zamanda İlkbahar-Sonbahar Dönemi'nin geleneksel başlangıç tarihi kabul edilir) Ch'üan-Jung akınlarına saray içindeki bazı problemlerden kaynaklanan saf değiştirmeler de eklenince Chou savunması daha fazla dayanamamış, kral öldürülmüş ve başkent Jung orduları tarafından işgal edilmiştir. Soyluların kararıyla yeni başkent Lo-yang kentine taşınmıştır[23]. Bu hadise Batı Chou döneminin sonu, Doğu Chou döneminin ise başlangıcı olarak kabul edilmektedir[24].

Hsien-yün'lerle aynı dönemlerde ve onların adı kaybolduktan sonra çok yaygın bir biçimde Çin'in batı sınırlarında *Jung/Rong* ve hemen ona mukabil kuzey sınırlarında ise *Ti/Di* "yabancılarının" isimleri görülmeye başlanacaktır. İlkbahar-Sonbahar (M.Ö. 770-476) ve Savaşan Devletler (M.Ö. 475-221) dönemlerinde[25] Merkezi Çin ülkesinin batı ve kuzey cenahlarında yaşayan ve tıpkı Kuei-fang ve Hsien-yün'ler gibi genel olarak Hsiung-nu'lar yani Hunlarla ilişkilendirilen bu "yabancılar" sahne almışlardır. Fen Nehir Vadisi, Batı ve Kuzey Wei Nehir Vadileri ve Ta'i-yüan bölgesinde (bu topraklar bugünkü Kuzey Şansi, Kuzey Şensi, T'ai-hang Dağlarına kadarki Hopei sahasına te-

---

[21] Shaughnessy, "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", s. 226.

[22] Yazılı kaynaklarda geçen Ch'üan-Jung'lar ile Shang dönemi Kâhin Kemiği Yazıtları'nda sırasıyla adları geçen Ch'üan-Jung'lar, Kung-fang – Kuei-fang'lar tamamiyle aynı kavimler olmasalar da kuvvetle mutemelen aynı kaynaktan çıkan fakat farklı yönlere göç eden akraba topluluklardı; bkz. Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 117, 122.

[23] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 109.

[24] M.Ö. 771/770'de Ch'üan-Jung'lardan aldıkları darbeyle yıkılan I. dönem Chou devleti Batı Chou'ları olarak bilinmektedir. Bkz. John K. Fairbank, *China (A New History)*, s. 31, 39-40; Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, s. 23; Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 109.

[25] E. Porter Wilkinson, *Chinese History: A Manual*, s. 10.

kabül eder) yaşayan muhtelif Jung ve Ti gruplarının, Doğu Chou'nun başlangıcından sonraki uzunca bir dönem Chou'lara karşı etkili akınlar düzenleyemedikleri görülmektedir. Sadece M.Ö. 714 senesi olaylarını anlatan bir bronz-kazan kaydından öğrendiği kadarıyla Hsien-yün'lere karşı çok önemli bir savaş yapılmıştır[26].

Doğu Chou'nun, kendisine bağlı prensliklerinden biri olan Ch'i devleti Dükü Li zamanında [M.Ö. 730-698] Shan-Jung'lar (Dağ-Jung'ları) Yen devleti üzerinden geçerek Ch'i başkentine girdiler; bundan 44 yıl sonra ise Shan-Junglar bu defa Yen devletine saldırdılar. Yen devleti Ch'i Dükü Huan'dan [M.Ö. 685-43] yardım istedi. Shan-Jung'lar üzerine ilk seferini M.Ö. 668 civarında düzenleyen Huan, yardım teklifi üzerine kuzeye yöneldi ve Shan-Junglar üzerine saldırdı, değerli ganimetlerle vatanına döndü (M.Ö. 663). Daha sonrasında Jung ve Ti'ler, Lo-i bölgesine ulaştılar ve Chou Kralı Hsiang'ın başkentine saldırdılar (M.Ö. 649)[27]. Kral, Fan kentine kaçtı; Jung ve Ti'ler de Lu-hun'a yerleştiler ve Wen devletiyle komşu oldular. 4 yıl ülkesinden uzak kaldıktan sonra Chin Prensliğinden yardım istemiş ve tahta yeni oturan Chin Dükü Wen Kung bu teklifi kabul etmiştir[28]. Bu arada Doğu Chou İmparatoru Hui Wang zamanında (M.Ö. 676-652), Ch'in Prensliği İ-ch'ü Jung'larına ait 25 kaleyi fethetmiştir[29]. *Chin* beyliğinin prensi Chin Wen Kung'un doğuda Wei topraklarına kadar giren Jung ve Ti'leri Sarı Nehrin batısına sürdüğünden; daha sonra bu kavimlerin de Yin ve Lo Nehirleri arasında yerleşerek Kızıl Ti ve Ak Ti adlarıyla anılmaya başlandığından söz edilmiştir[30]. *Wei* ve *Chi/Ji* soyadlı topluluklar karışık bir şekilde bölünerek Ak Ti ve Kızıl Ti konfederasyonlarını oluşturmuşlardır[31]. Bu hadiselerin vuku bulduğu tarih tahmini olarak M.Ö. 645 civarlarıdır[32]. *Shih-chi*'nin 5. bölümünden öğrendi-

[26] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 109. Resmedilen sahnede Hsien-yün'ler savaş arabaları kullanırken ve ayrıca yerde piyade olarak savaşırken tasvir edilmişlerdir.

[27] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, 2002, s. 303 (dn.: 24, 25).

[28] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B) Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 3; Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, 2002, s. 303.

[29] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 4, 106 (dn.: 82).

[30] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 3-4. Bugünkü Şansi Eyaleti'nin bir kısmını meydana getiren eski adı Çince "T'ai-yüan" ve Jung-Ti dilinde ise "Talu" olan bölge Kızıl Ti'lerin merkeziyken, Ak Ti'lerin merkezi ise bugünkü Şensi idi; bkz. Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, s. 35. Şansi ve Şensi'nin coğrafî konumu açısından bkz. W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 3-4; daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Edward L. Shaughnessy, "Historical Geography and the Extent of Early Chinese Kingdoms,", s. 1–22.

[31] Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 116.

[32] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 3-4; Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 303. Shih-chi 110, Hanshu 94A'dan ve Di Cosmo'nun verdiği tarihlerden hareketle, Chou Hsian

ğimiz kadarıyla saltanatının 37. yılında yani M.Ö. 623 senesinde ise Ch'in Dükü Mu, Batı Jung'larını tamamen boyunduruk altına almayı başarmıştır[33]. *Tso-chuan chu*'dan aktarılan malumata göre M.Ö. 628 civarlarında Chin Prensliği, Kızıl Ti (Ch'ih Ti) konfederasyonuna bağlı Lu boyunu ortadan kaldırdı; ardından 619 civarlarında üç Kızıl Ti'leri kendine bağladı ve son olarak 588'de "Kızıl Ti'lerin son bakiyelerini de cezalandırdı"[34]. *Kuo-yü/Guoyu*'nun "*Zhengyu*" bölümündeki kayıtta Kızıl Ti'leri oluşturan gruplar şöyle sıralanmıştı: *Lu, Lo/Luo, Ch'üan/Quan, Hsü/Xu* ve *P'u/Pu*[35]. Bu kayıttan Ch'üan-Jung'lar gibi Batı Chou İmparatorluğu'na son vermiş olan çok önemli bir boyun da Kızıl Ti konfederasyonunda yer aldığını öğreniyoruz. Ak Ti'lere (Pai Ti) gelince; *Tso-chuan chu* [*Hsüan* 8]'da Chin'in M.Ö. 601 senesinde onlarla bir antlaşma yaptığı kaydedilir. M.Ö. 562'de ise Chin devleti Ti ve Jung kavimleriyle büyük bir antlaşma yapmıştır. M.Ö. 555'de eşine az rastlanır bir biçimde Ak Ti'ler Chou menşeli Lu devletine bağlandılar[36]. Böylece ufak tefek çatışmaların dışında Chou'nun savaşmaya ve diplomasiye devam ettiği tek "yabancı" güç *Hsien-yün/Hsien-yü*'ler (Ti kavimlerinden ve Ak Ti konfederasyonuna bağlı kabul ediliyorlardı) kalıyordu[37]. *Ch'un-ch'iu*'daki kayıtlardan, M.Ö. 530'da ise Chin'in Ak-Ti konfederasyonuna bağlı Hsien-yün ve Fei devletlerine saldırdığını görüyoruz[38].

Hsien-yün adı bu olaydan sonra tarih sahnesinden çekilmeye başlarken, sonrasındaki süreç; Jung ve Ti gruplarıyla Çin devletleri arasında veya Çin devletlerinin kendi aralarında vuku bulan savaşlar, yıkılan devletler, karşılıklı toprak kayıpları ve kazanımlarıyla geçecektir. Bu arada yukarıda da bahsettiğimiz üzere daha önce savaş-arabaları kullanan ve Türklerle yakından bağları olduğunu düşündüğümüz Çin'in kuzey – batı – kuzey-batı dairesindeki bozkırlı kavimler M.Ö. V. yüzyılın başlarından itibaren tamamen atlı-okçu süvari birliklerinden müteşekkil yeni bir ordu düzeni ve yeni bir askerî stratejiyi be-

---

Wang'ın Shan Jung'lardan kaçtıktan (M.Ö. 649) 4 yıl sonra Chin devletiyle temasa geçerek yardım istemesi ve ardından Chin Wen Kung'un Jung ve Ti'lere saldırıya geçtiği düşünüldüğünde Ak Ti – Kızıl Ti konfederasyonlarının M.Ö. 645 civarlarında kurulduğu düşünülebilir.

[33] Taishan, "The Origin of the Kushans", s.10; Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", Giriş s. 1. İ'chü Jungları'nın kaleleri de muhtemelen Dük Mu [M.Ö. 659-621] zamanında zapt edilmişti; bkz. Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 304.

[34] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 113.

[35] Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 115.

[36] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 114, 117 (dn. 65).

[37] Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 115; Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 115.

[38] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 100.

nimseyeceklerdir[39]. *Shih-chi* 110 ve *Han-shu* 96A'nın Hun/Hsiung-nu monografilerinde Hsiung-nu ve Hu etnonimlerinin yer almaya başlaması {Tung-hu adı da aynı şekilde gözükmeye başlıyor}, yine bir dizi hadisenin vukua geldiği karmaşık olaylar zinciriyle birlikte gerçekleşiyordu.

Bir takım gayr-i meşru ilişkiler sonucunda İ-ch'ü Jung'larının, Ch'in Ana Kraliçesi Hsüan T'a-i-hou tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Lung-shi, Pei-ti ve Shang-chün Ch'in devletinin eline geçti ve Ch'in hükümdarı Chao-hsiang (M.Ö. 306-251) *Hu*'lara (yani Hsiung-nu'lar) karşı koyabilmek için bir set inşası başlattı[40]. Ch'in duvarı hakkında detaylı araştırmalar yapan Shih Nien-hai; duvarın Kansu'nun güneyindeki Lin-t'ao (Ti-tao)'dan başladığını ve Ta-hei Nehri'nin Sarı Nehir'e bağlandığı İç Moğolistan'daki T'o-k'e-t'o mıntıkasında son bulduğunu saptamıştır[41]. Chao devleti Kralı Wu-ling zamanında kuzeyde Lin-Hu ve Lou-fan'lara saldırmışlar Tai ve Yin Dağları ayaklarından Kao-ch'üeh'e uzanan bir set inşa etmişlerdi[42]. Chao devleti, M.Ö. 295'de Chung-shan'ı ele geçirdikten sonra kuzey harekâtını sürdürmüş, bugünkü İç Moğolistan'a girerek Ho-t'ao bölgesindeki Sarı Nehir Yatağı'nın kuzeyine, Ordos bozkırlarını geniş bir düğüm gibi çevreleyecek şekilde istihkâmlar inşa etmişlerdir. Yen devleti ise kuzey-doğu istikametinde büyük topraklar kazanmış, Kral Chao zamanında (M.Ö. 311-279) Tung-hu'lar üzerine sefer düzenleyen general Ch'in K'ai, onları bozguna uğratarak 1000 *li*'den (~ 415 km.) daha uzak bir mesafeye çekilmelerini sağlamıştır[43]. Ardından da Yen devleti Hu'lara karşı Tsao-yang'dan Hsiang-p'ing'e uzanan geniş ve uzun surlar yaptırmışlardı [yani Büyük Set (ch'ang ch'eng)][44].

Han-shu 94A'da Yen devletinin yaptığı büyük setten ve kurulan beş ileri-karakoldan bahsedildikten sonra şu kayıt yer almaktaydı: "*O sırada başlık ve kuşak [takanlar ülkesinde] birbirleriyle savaşan yedi devlet vardı ve bunlardan üçü Hsiung-nu'lar ile komşuydu*"[45]. Hunlarla komşu olan devletler Yen, Chao ve Ch'in idi[46]. Duvarların çekildiği, istihkâmların kurulduğu sahaların lokasyonlarından da anlaşıldığı üzere bu komşuluğun başladığı sınırlar bugünkü

---

[39] Chauncey Goodrich, "Riding Astride and and the Saddle in Ancient Chiana", s. 279-305; bkz. Shaughnessy, "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", s. 226-227.

[40] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 142; *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 4.

[41] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 142-143

[42] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 4.

[43] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 4; Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 142.

[44] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 142-143; *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 5.

[45] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 5. Başlık ve kuşak takanlar ülkesinden kastedilen Çinlilerdir; bkz. *aynı eser*, s. 5, 107 (dn.: 100).

[46] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 5, 107 (dn.: 101); Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 143.

İç-Moğolistan'ın güneyi ve Ordos bozkırlarıydı. Bilhassa Hun tehdidine karşı duvarlar ören bu "Savaşan Devletler"'den iki tanesi, Chao ve Ch'in, Hunların savaş tekniklerini, askerî donanımlarını ve giysilerini de taklit edeceklerdir. Bugünkü Şansi Eyaleti'nin kuzeyinde hüküm süren Chao'ların Kralı Wu-ling, Moğolistan'dan akınlar düzenleyen mobilize ve hızlı Hunlara karşı yavaş savaş-arabalarını alandan çekip, atlı-okçu birlikler kurarak tıpkı Hunlar gibi hareket eden ve giyinen bir ordu oluşturdu (M.Ö. 317)[47]. Chao'nun komşusu ve düşmanı olan bugünkü Şensi merkezli Ch'in de Hunlar'dan örnek aldığı atlı-okçu süvari birliklerinin yanında tam teçhizatlı bir "millî" piyade ordusu da meydana getirmiştir[48]. Sonraki süreçte Chao'nun bilge generali Li Mu {ölm. M.Ö. 229}, Tung-hu'lar ve Hunlar üzerine çok etkili bir sefer düzenlemiş (M.Ö. 245)[49], kuzeye çekilen Hunlar, Li Mu zamanında bir daha Chao sınırları içine girmeye cesaret edememişlerdir[50]. Yen devleti'nin son Kralı Hsi (M.Ö. 254-222)[51] ve diğer 6 devleti ortadan kaldırarak M.Ö. 221'de Çin'i birleştiren Ch'in devletinin meşhur hükümdarı Shih Huang-ti'nin usta generali Meng-Tien de Hun sorunuyla bizzat ilgilenerek, Sarı Nehir'in güneyindeki toprakları onlardan almış ve sınır hattı boyunca 44 kasaba inşa ettirmiştir[52]. Hatta Meng-Tien, M.Ö. 214 senesinde Ordos'u da Hunlardan alarak onları daha kuzeye çekilmeye mecbur bırakmıştır[53]. Ch'in Shih Huang-ti zamanında (M.Ö. 221-210) kuzey sınırlarında farklı zamanlarda bölük pörçük yapılan duvarlar, Hun tehdidine karşı birleştirilerek nizamî ve uzun bir savunma hattına dönüştürülecektir (M.Ö. 215)[54]. Lakin, Meng-tien'in intihara zorlanarak ölmesiyle (M.Ö. 210) birlikte Çin'in Ordos hattı savunması da tamamen çözülmüştür[55]. Kısacası Hunlar, M.Ö. III. yy. ikinci yarısından itibaren Çin dış siyasetinde etkin bir aktör olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

---

47 Ying-Shih Yü, "The Hsiung-nu", s. 119; René Grousset, *The Rise and Splendour of the Chinese Empire*, s. 38.

48 René Grousset, *The Rise and Splendour of the Chinese Empire*, s. 38-39.

49 M. Riotto, "Ancient Koreans and Xiongnu: What was the Nature of their Relationship ?", s. 13.

50 *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 5.

51 Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 152-154.

52 *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 5.

53 Ying-Shih Yü, "The Hsiung-nu", s. 119.

54 René Grousset, *The Rise and Splendour of the Chinese Empire*, s. 44-45.

55 A. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 57.

3.3. Hun Şeceresi

Bazı araştırmacılar bugünkü Moğolistan merkezli olarak kurulan Hsiung-nu yani Hun devletinin başlangıcını Mo-tu'nun iktidara geliş tarih olan M.Ö. 209'dan başlatsalar da yukarıda da görüldüğü üzere bizatihi *Hsiung-nu* adı Çin kaynaklarında daha eski tarihlerden itibaren vardır. Çin yıllıklarında Hunlarla ilgili en eski yazılı vesika olarak M.Ö. 318 senesinde yapılan bir antlaşma zikredilmiştir[56]. Hunların yüce krallarının unvanı olan *Ch'an-yu* {Şanyü} ise *Shih-chi*'ye göre M.Ö. 265'ten itibaren tarih sahnesinde vardı ve adından Çin kaynaklarında resmen bahsedilen ilk Hun Şanyüsü de M.Ö. 215'te başa geçen *Tou-man Ch'an-yü* idi[57].

Çin hanedan yıllıklarında *Hsiung-nu/Xiongnu* adıyla yer alan Hunlar hakkındaki en erken tarihî kayıtlar şunlardır[58]:

Eser Adı / Bölüm	Yazar ve yazarın yaşı	Derlendiği dönem	Kapsadığı dön.
Shih-chi / 110	Ssu-ma T'an (M.Ö. 180-110) ve Ssu-ma Chien (M.Ö. 145-86)	M.Ö. 104-86	M.Ö. 19.yy. – 95
Han-shu/68,94	Pan Ku M.S 32-92	M.Ö. 200 - M.S. 24	M.Ö. 206 – M.S 24
*Hou Han-*shu/89	Fan-Yeh M.S 398-445	M.S III. yy. - V. yy.	M.S. 25 – 220

[56] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 59. Ayrıca bkz. A. Kollautz-H. Miyakawa, *Geschichte und Kultur eines Völkervanderungszeitlichen Nomadenvolkes; Die Jou-jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I-II, Klagenfurt, 1970, s. 42.

[57] Csornai, "a.g.m.", s. 33. *Danhu/Tanhu* ya da *Ch'an-yü/Şan-yü*, Hun devletlerinde "imparator" için kullanılan unvandır. Bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 37.

[58] Katalin Csornai, "Where Huns' Blood Drew", s. 29.

Shih-chi'nin 110'uncu bölümünde – (*Hsiung-nu Lieh-chuan*: Hunların Sistematik Biyografisi) – Asya Hunları'nın tarihi ve kültürleri hususunda, efsanevi Hsia Hanedanlığı'nın son yöneticisinden (M.Ö. 18.yy.) "Büyük Tarihçi" Ssu-ma Chien'in kendi zamanına kadar (M.Ö. 95) tam ve detaylı bir özet verilmektedir. Ssu-ma T'an'ın ilk adımlarını attığı *Biyografi*'yi, "Büyük Tarihçi" ünvanına mazhar olan oğlu Ssu-ma Chien tamamlayacaktır. Erken Han Hanedanlığı Yıllığı *Han-shu*'nun 94. Bölümü olan *Hsiung-nu Chuan/Xiongnu Zhuan*'nun *(Hun Biyografisi)*, M.Ö. 95'e kadar gelen kısmı bazı küçük ve temel biçemsel değişikler dışında Ssu-ma Chien'in ilgili bölümüyle neredeyse aynıdır. Fakat zaman, M.S. 24'e kadar getirilerek Hun tarihine biraz daha katkı yapılmıştır. Geç Han Hanedanlığı Yıllığı'nın (*Hou Han-shu*) 89. Bölümü olan *Nan Hsiung-nu Chuan (Güney Hun Biyografisi)*, Geç Han Hanedanlığının kuruluşundan (M.S. 25) düşüşüne (M.S. 220) kadar ki zaman dilimini kapsamaktadır. Bizler için önem arz eden kısım ise daha ziyade Hun devletinin M.S. 51'de bölünerek güney kısmının Han Hanedanına bağlanması, kuzeyin bağımsızlığını koruması ve Orta Krallığın tahakkümünden kurtulmak isteyenlerin ise anavatanlarını terk edip kaçmalarıyla ilgili olarak verilen bilgilerdir[59].

Shih-chi böl. 110 ve ondan alıntılanan *Han-shu* bölüm 94A/B Hun Monografileri'nin giriş kısmında efsanevi ata Chun-wei'den sonra 3 "barbar" kabileden bahsedilir ve onların yaşam tarzları anlatılırken adeta kökensel bir birliktelik varmışçasına özne, tekrardan Hsiung-nu'lara yani Hunlara bağlanır:

> "Hsiung-nu'ların ilk atası Hsia Hou Ailesi'nin neslinden olan Ch'un-wei / [Shun-wei][60]'dir. T'ang ve Yü dönemlerinden önce Shan (: dağ) Jung'lar, Hsien-yün'ler ve Hun-yü/[Hsün-yü][61]'ler kuzey sınırında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi. Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu. Nadir yetiştirdikleri hayvanları ise deve, eşek, katır, chüeh-t'i, t'ao-t'u, tien-hsi idi. Su ve otlakları izleyerek hareket ederlerdi. Surlarla çevrili şehirleri, sürekli oturdukları yerleri ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu. Ancak yine de herkesin kendi toprağı bulunurdu. Yazışma-çizişmeleri yoktu, sözlü olarak antlaşma yaparlardı. Erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp bunların etini yerlerdi. Askerleri yay çekebilen atlı süvarilerdi. Âdetlerine göre normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır, yabani hayvan avlarlardı. Olağanüstü durumlarda ise savaşmak için talimde bulunurlardı. Bu onların en doğal özelliği idi.

[59] Katalin Csornai, "a.g.m.", s. 29-30.

[60] Di Cosmo, *Ancient China*, s. 300.

[61] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 300.

> Uzun menzilli silahları ok ve yay, yakın muharebe silahları ise kama ve mızraktı. Kazanacaklarını anladıklarında ilerler, kaybedeceklerini hissettiklerinde ise geri çekilirler ve kaçmaktan utanmazlardı. Menfaatleri için olsa dahi protokol ve görgü kurallarını tanımazlardı. Hükümdarından halkına kadar herkes yetiştirdiği hayvanın etini yer, derisini giyer ve postuna sarınırdı. Güçlüler etin yağlı ve güzel kısımlarını, yaşlılar ise onlardan arta kalanı yerdi. Güçlü ve sağlıklı olanlara değer verilir, yaşlı ve zayıflar hor görülürdü. Baba ölünce üvey anneleri ile kardeşlerden biri ölünce onların eşleri (yani yengeleri) ile evlenirlerdi. Geleneklerine göre herkesin bir adı vardı ve kullanmaktan çekinmezlerdi; ancak bir lakapları yoktu..."[62].

Shih-chi ve *Han-shu*'da yer alan bu kayıttan, Hunların, kendilerinden yüzlerce yıl evvel önce Orta Krallık/Merkezî Ülke yani Çin'i kuzey ve batı sınırlarından tehdit eden *Shan-Jung* (Dağ-Jungları), *Hsien-yün* ve *Hun-yü* isimli göçebe boylarla doğrudan ilişkilendirildikleri anlaşılmaktadır. İlginç olan ise Hunların bir taraftan bu kadim bozkırlı ataların dışında bir de Çin neslinden gelen efsanevi bir ataya yani Chun-wei'ye bağlanmış olmalarıdır. *Shih-chi*'nin müellifi Büyük Tarihçi Ssu-ma Chien, Hun tarihinin çok kadim zamanlara gittiğini defalarca belirtmiştir; müellif, onların kökenini Hsia Hanedanlığı ve Chun-wei'ye kadar götürerek, Chun-wei'den Tou-man'a kadar 1000 yıldan fazla sene geçtiğini belirtmiş ve bu nedenden ötürü Hun yöneticilerinin atalarının kayıtlarını tutmanın imkânsız olduğundan bahsetmiştir[63]. Çinli tarihçilere göre, kadim Çin topraklarında M.Ö. 2205 senesinde *Büyük Yu* tarafından *Hsia/Xia* adlı bir hanedanlık kurulmuş ve Shang'ların iktidarı ele geçirdiği M.Ö. 1765'e kadar varlığını sürdürmüştür. Ssu-ma Chien'ın kaydına göre Chun-wei bağlantısı üzerinden Hunlar bir taraftan işte bu efsanevi Hsia'ların soyundan inmedirler. Hikâyeye göre son Hsia hanedanı *Chieh/Jie*, Shang kabilesinden Tang tarafından tahttan indirilerek kuzeye, Mingtiao'ya sürgün edilmiş ve 3 yıl sonra burada ölmüştür. Bunun üzerine Chieh'in oğlu Chun-wei ise sürgündeki klanını yanına alarak göçebe-hayvancılığa başlayacakları uzak kuzeye doğru yol almıştır. Chun-wei, yaşamın çetin olduğu kuzeydeki bu topraklarda "yabancı" göçebe kavimlerle kendinden çoğalan klanını harmanladı ve "melez" bir kavimin ortaya çıkmasını sağladı. Güya Hunların ceddi işte bu

---

[62] [*Han-shu* (94A, 3743/1)]: *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 4.

[63] Borbála Obrusánszky, "a.g.m.", s. 57. Hsia Hanedanlığıyla ilgili hikâyelerin efsanelerden ibaret olduğunu düşünen Owen Lattimore uzak geçmişte böyle bir hanedanlığın var olduğunu kabul etmekte ve "Hsia/Xia" kelimesinin söz konusu kadim zamanlarda "Çin" anlamına geldiğini iddia etmektedir: bkz. O. Lattimore, *Inner Asian Frontier of China*, s. 286-300.

"aforoz" edilmiş soylu klandan geliyordu ve bunlar ancak M.Ö. III. yüzyılda kuzeyden geri döndüler ve güçlenip sayılarının arttığı o dönemde Orta Krallığa karşı saldırılara başladılar[64].

1930'larda Wang Kuo-wei'nin tezinden nasibini alamayan bazı Çinli tarihçiler; "efsanevi ata" Chun-wei'den hareketle Hunların/Hsiung-nu'ların aslında Çinlilerden farklı olmadığı, Hsien-yün devletini işte bu Chun-wei'nin neslinden gelen Çinlilerin kurduğunu ve M.Ö. 295'de bu devletin yıkılmasıyla birlikte kuzeye, İç Moğolistan ve Ning-hsia bölgelerine kaçtıklarını, sonrasında Mo-tu'nun Şanyü ilan edilmesiyle de Hun devletinin kurulduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüş bilim çevreleri tarafında reddedilmiştir[65].

Aslında Çin tarih yazınında, Çinlilerin meşhur bozkır kavimlerini kendileriyle ilişkilendirme geleneği sıkça rastlanılan bir durumdur {*Ch'iang/Qiang*[66] ya da *Ch'üan Jung/Quan Rong*'larda[67] olduğu gibi}. Fakat bizim için önemli olan husus Ssu-ma Chien'in kaydında yer alan Hunlarla ilişkilendirilmiş olan 3 "yabancı" göçebe kavim ya da boyların adlarıdır: Hun-yü, Hsien-yün, Shan-Jung.

Çinli araştırmacılar kendi kaynaklarında geçen *Hsiung-nu/Xiongnu* yani Hun kavmiyle bağlantılı isimleri ortaya çıkarmış ve konuya ışık tutmuşlardır. Çin tarih yazınında, yabancı göçebe kavimler arasında bulunan bir takım "menşe' birlikteliklerine" işaret eden önemli ipuçlarından, eski zamanlarda kullanılan değişik Çince karakterler, Çin devlet ve prensliklerinin hüküm sürdükleri farklı bölgelerde kullanılan diyalektler, gramer ve transkripsiyon incelemeleri gibi muhtelif alanlarda yapmış oldukları araştırmalar ile kroniklerde Hsiung-nu adıyla geçen kavmin geleneksel bağlarını ve akraba topluluklarını tespit etmeye çalışmışlardır. *Shih-chi* ve sonraki Çin kaynaklarının oluşturduğu geleneksel temel üzerinden hareketle Çinli bilim adamlarının büyük çoğunluğu Hsiung-nu'ları erken dönem kayıtlarındaki Jung – Ti – Hsien-yün gibi birkaç halkın torunları ve Türkler ile Moğolların da ataları olarak görürler[68]. Yukarıda Kuie-fang – Shang savaşlarından bahsederken de adından söz ettiğimiz ve kendisi Çin klasik kaynakları konusunda ün yapmış en iyi bilim adamlarından

---

[64] Csornai, "*a.g.m.*", s. 30; Di Cosmo, *Ancient China*, s. 165. Chang Yen/Zang Yen, *So-yin/Suoyin*'de (Saklı Manâlar Rehberi, VIII. yy.), Le Yan ise *Guadipu*'da (Soya Dayalı Yaşam-alanı: Suoyin de alıntı yapılan uzun-kayıp bir kitaptır) Chun-wei'den bahsetmişlerdir. Lakin Le Yan, ondan *Hsün-yü/Xunyu* adıyla bahseder. Wei Chao'nun görüşlerine katılan K. Csornai, aslında Chun-wei ve Hsün-yü'nün aynı adın farklı aksanlara bağlı transkripsiyonları olduğunu ve ikisinin aynı isim olduğunu söyler; Csornai, "*a.g.m.*", s. 31 (dn. 4).

[65] Di Cosmo, *Ancient China*, s. 165.

[66] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 300-301.

[67] Yuri A. Zuev, "The Strongest Tribe –Ezgil–", s. 37.

[68] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 165.

biri olan Wang Kuo-wei, yaptığı araştırmalar sonucunda *Kuei-fang/Guifang, Hsien-yün/Xianyun, Hun-i/Hunyi, Hsün-yü/Xunyu, Ch'üan-Jung/Quan Rong, Ti/Di* ve *Hu* adlarının tümünün daha sonradan ortaya çıkacak olan *Hsiung-nu/Xiongnu* yani Hunlar için kullanıldığını düşünmektedir[69]. Liang-Ch'i-ch'ao ve 1930'ların diğer bazı tarihçileri de bu görüşü desteklemişlerdir. Meng Wen-t'ung 1958'de yayımlanan makalesinde Kuei-fang, Ch'üan-jung, Hun-mi ve Hsien-yün'lerin hakiki Hsiung-nu'lar olmadıkları, fakat Hsiung-nu'ların atalarıyla ilişkili olduklarını söylemiş; Huang Wen-pi de Kuei-fang, Hun-mi ve Hsien-yün'lerin Hsiung-nu'lardan daha ziyada proto-Tibet kökenli Ch'iang'lar ile bağlantılandırarak Hsiung-nu devletinin ortaya çıkışını sağlayan ve çekirdeğini oluşturan yegâne etnik grupların ise yalnızca Lin Hu ve Loufan'lar olduğunu iddia etmiştir[70]. Yine çağımızın meşhur Çinli araştırmacılardan biri olan ve bu mesele hakkında geniş çaplı incelemelerde bulunan Yu Taishan da Hun, Kun/Gun, K'un/Kun, Ch'üan/Quan, Huan, Ch'üan Jung/Quan Rong, Hun-yü/Hunyu (ya da Yün-yü/Yunyu), Hsün-yü/Xunyu, Hsien-yün/Xianyun ve son olarak Hsiung-nu/Xiongnu isimlerinin aslında aynı adın farklı transkripsiyonları olduğu sonucuna varmıştır[71].

Yukarıda bahsettiğimiz araştırmacılar gibi Hsiung-nu'ların esas nüvesini, linguistik temelli fonetik benzerlikler üzerinden hareketle bilhassa Hsien-yün, Hun-yü ve Kuei-fang'larla ilişkilendiren ünlü Çinli âlim Lin Kan, konuya farklı bir perspektiften daha bakmıştır. Ona göre Savaşan Devletler Dönemi'nde yaşayan bazı Jung ve Ti kabileleri birleşerek hiç de hafife alınmayacak bir biçimde gelişme kaydetmişler ve bir nevi "medeniyet dairesine" dâhil olmuşlardır. Daha sonrasında da bu "uygarlaşmış yabancılar"ın Sarı Nehir havzasına yerleşen grupları Çin devletleri arasında eriyerek zamanla Çinlileşmiş, bilhassa Gobi'nin kuzey ve güney kesimlerinde aktif olan grupları ise Hsiung-nu devletini tesis etmişlerdir. Tung-hu'lar gibi bu cepheye dâhil olmayan uzak-kuzey ve kuzey-doğu'daki gruplar ise daha ilkel bir aşama olan kabile-düzeni evresinde kalmışlardır. Bu nedenledir ki Hsiung-nu'lar etnik kompozisyon olarak Gobi Çölü'nün kuzey ve güneyinde aktif rol oynayan tüm kavimlerdan (yani Hun-yü, Kuei-fang, Hsien-yün, Jung, Ti) meydana gelen karışık bir topluluktur. Lin'in Çin'in medeniyet dairesinden nasiplenen Ordoslu yabancılar hakkındaki yorumu çok önemlidir; zira Hunların çelik gibi bir askerî-idarî organizasyona sahip, ekonomik ve politik stratejileri olan tarihte bilinen ilk teşkilatlı bozkır imparatorluğu olması belki de bu sebepler-

[69] Zhang He, "a.g.m.", s. 12.

[70] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 165.

[71] Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 129; bkz. Zhang He, "a.g.m.", s. 12.

den kaynaklanmıştı. Esasında bu kavimlerin tamamı, tüm gruplarıyla birlikte söz konusu coğrafyada aktif değildi. Bilhassa geniş Ti ve Jung kavimleri arasında, Çin merkezî ülkesine daha uzak bölgelerde arz-ı endam eden kolların da olduğu aşikârdır[72].

Esasında Çin kaynaklarından hareketle Kingsmill, 1870'lerin sonunda, Chou'ların efsanevi ülkesi Ban'daki kadim düşmanları *Dik/Tik* ve Hsien-yün'ler üzerinden giderek köpek kabilesi dediği *Dik-Ti-Tu*'ları ifade eden karakterin Çinliler tarafından "Türk kavimlerini" tanımlamak için kullanıldığını iddia etmiştir[73]. Nitekim kendinden sonra yapılan çalışmalarla birlikte Çin kaynaklarındaki *Ti* etnonimi, "Türkleri" ifade eden bir ismin erken dönem bir transkripsiyonu olarak alınmaya başlanmıştır. Çinli bilim adamı Ma Ch'ang-shou da 1962'de yaptığı çalışmada Kuzey Ti'leri ve Hsiung-nu'lar arasındaki bağlantıyı hipotize etmiştir[74]. Ch'üan/Quan (köpek)[75], Hsien/Xian (uzun ağızlı köpek)[76] ve Ti/Di (köpek+ateş)[77] köklerinin anlamlarına bakıldığında aslında ister Merkezî Ülke'nin batısında, ister kuzeyinde otursunlar, Hunlar ve dolayısıyla da Türklerle bağlantılı ortak bir ceddin yani Çinlilerin "Köpek Kabileleri" diye adlandırdığını düşündüğümüz bir topluluğun farklı yönlere göç etmiş ve farklı isimler almış kolları olduğu görülmektedir[78].

Esasında Çinli olmayan "yabancıların" adlarının yazımında kullanılan karakterlerin transkripsiyonlarında yaşanan zorlukların en önemli sebebi, bağımsız Çin devletlerinin birleştirilmesi ve ortak yazı formuna geçen merkezî bir Çin devleti yaratılması projesinin ancak M.Ö. III. yüzyılın son çeyreğin-

---

72 Lin Kan, *Hsiung-nu shih-liao hui-pien*, s. 1-4; bkz. *Ancient China and It's Enemies*, s. 166.

73 Thos. W. Kingsmill, *"The Migrations and Early History of the White Huns; Principally from Chinese Sources"*, 1878, s. 289.

74 Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 163-164, 166. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında Ak-Ti – Kızıl Ti'ler de dâhil olmak üzere Ti kavimlerinin Türk kavimleriyle olan tarihsel ve etnik bağlantılarına değineceğiz.

75 Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 126.

76 Taishan, "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", s. 126.

77 *Han Hanedanlığı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, s. 16 (dn. 37).

78 Aslında Hunların Ti ve Jung'lar ile bağlantıları hususunda ilginç bir bilgi de Şanyü Hu-han-yeh'in Han Çini'ne tâbi olma arifesinde, Çin sarayında ağırlanması meselesi üzerine yapılan tartışmada Hsiao Wang-chih'in cevabında yer almaktadır: *"Bağımlı Kırsal Alanlardan Jung ve Ti'lerin gelip itaat etmelerinin belirli bir düzen içinde olmadığı ve zaman zaman gelip-gittikleri söylenebilir. En iyisi (Ch'an-yü'yü) vasal değil, misafir olarak kabul edip kibar davranmaktır. Böylelikle onun torunları ayrılıp kaçsa bile, Merkezî Ülke'ye baş kaldıran bir vasal olarak kabul edilmeyeceklerdir"*. Kayıttan da anlaşıldığı üzere Han bürokratı, Jung ve Ti'lerin Hsiung-nu adı altında toplandıklarına işaret etmektedir. Bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 95-96.

de Ch'in Hanedanlığıyla birlikte başlamasıdır[79]. Bundan dolayı da Ch'in ve Han dönemi kayıtlarıyla birlikte kavim ve devlet adlarının yazımında bir nevi resmî bir dile geçilmiş, bu da sonraki dönem kavim, devlet ya da boyların transkripsiyonları ve okunuşlarında ortak bir form sağlayarak şecere tespitinde kolaylıklar sağlamıştır.

Yeni bölümümüze geçmeden önce, son olarak Hun devletiyle ilgili bilim çevrelerini yıllardır meşgul eden ve bölen bir başka önemli soruya kısaca temas edeceğiz. Bazı araştırmacılar Çin kaynaklarında geçen Hsiung-nu yani Asya Hunlarını Avrupa Hunları ya da Hindistan Hunları'ndan ayırırken, bazıları da bunların birbirleriyle bağlantılı olduklarını düşünmektedirler. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Çin kaynaklarında Hsiung-nu'lar ve Hsien-yün gibi geçmiş bağlantıları bulunan kavimlerin adları üzerinde yapılan linguistik çalışmalar bu adların Hun/Kun/Gun şeklinde bir transkripsiyonu olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca arkeolojik bulgular ve tarihsel kanıtlar sayesinde artık günümüzde bilim adamlarının büyük bir bölümü Hunlar'ın tüm Avrasya boyunca birleşik bir imparatorluk kurduğunu ve değişik coğrafyalardaki Hun unsurlarının gerek diplomatik gerek ticarî ve askerî alanlarda birbirleriyle ilişki içinde bulunduklarını kabul etmektedir[80]. Zaten bugün çoğu bilim adamı da Çin kaynaklarında yazılan "Hsiung-nu/Xiongnu" biçimini; Soğd. *xwn*[81] (belki MS. IV. yy başlarında; sonraki Soğdça biçimi *ġwn* idi), Eftalit paralarında geçen *OIONO*'yi Latin ve Bizans kaynaklarında Chunni, Chionitae, Hunni, Χοῦνοι, Οὖνοι, Χουννί, Οὐαρχωνῖται vb., Orta Pers. Hyaona, Hyôn (Xiyon), Sür. Hûn, Erm. Hon-k', Hint metinlerindeki Hûna, Harezm. Hun ve Hotan metinlerindeki *Huna*'nın kaynağı olarak görmektedirler[82]. Neticede, kesin olarak kanıtlanmasa da ilk kez Fransız oryantalist De Guignes tarafından ortaya konulan Hsiung-nu = Hun tanımlaması bilim camiasında genel kabul görmüş bir tespit olarak karşımızda durmaktadır[83].

---

[79] Obrusánszky, "a.g.m.", s. 56.

[80] Borbála Obrusánszky, *"State Structure of the Huns"*, s. 56.

[81] *Hsiung-nu/Xiongnu* – Hun aynileştirmesinde bilhassa Soğdça *Xwn* kelimesi ayrı bir ehemmiyeti haizdir. M.S. 311'in hemen sonrasında İpek Yolu'nun doğu ucunda kuvvetle muhtemel Su-chou'da yaşayan Soğdlu bir tüccarın Semerkand'daki başka bir Soğdlu tüccara gönderdiği Soğdça mektupta Çin başkenti Lo-yang'ın *Xwn*'lar tarafından tarumar edildiğini haber vermiştir. Bu Xwn'lar kronolojik olarak Güney Hunlarından başkası değildir. Dolayısıyla da bu belge Hsiung-nu – Hun eşleştirmesi açısından çok büyük önem arz etmektedir: bkz. W. B. Henning, "The Date of the Sogdian Letters", s. 608-615; D. Sinor, "The Hun Period", s. 178-79.

[82] P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 47.

[83] D. Sinor, "The Hun Period", s. 177.

3.4. Hun Devlet Teşkilatı

Shih-chi'in ve *Han-shu*'nun muhtelif bölümlerinde Hunların, Çin için ne denli güçlü bir düşman olduğu ve bu tehdidi def etmenin dış politikalarındaki bir numaralı hedef olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır[84]. Zamanla emperyal bir konfederasyona dönüşecek olan bu "göçebe devlet", öylesi bir üst düzey askerî-siyasî organizasyon modeline sahiptir ki kadim medeniyetleriyle övünen dönemin Çinli bürokratları ve tarihçileri bile onların bu özellikleri karşısında hayrete düşmüşlerdir. Bunun nedeni Çinliler'in o vakte kadar sınırlarında savaştıkları göçebe kavimler arasında böylesine sistematik bir askerî hiyerarşi ve organizasyon yapısına sahip herhangi bir tanesine rastlamamış olmalarından kaynaklanmaktadır. *Shih-chi*'nin müellifi Büyük Tarihçi Ssu-ma Chien, devlet ve ordu sistemleriyle tam anlamıyla oturmuş bir yapıya sahip bu "yeni" düşmanının soyunu uzak geçmişe götürüp Çinli bir ataya bağlayarak belki de hem Çinliler adına bir tür prestij sağlıyor, hem de onlar hakkında tutukları teferruatlı kayıtlara bir tür zemin oluşturmaya çalışıyordu[85]. Çin'in Hun devletinin yapısını ve Şanyülerin gücünü kırmaktaki askerî başarısızlığı, farklı kurgular oluşturmalarına zemin hazırlayacak ve onu yok etme teşebbüslerini el altından sinsice metotlarla devam ettirmelerine neden olacaktır. Bu bağlamda Çin bürokrasisinin 3 temel politika uyguladığını söyleyebilir: 1) Hunlar ile diğer bozkırlı devlet ve kavimler arasına nifak sokmak 2) Hun hanedan üyeleri ve soyluları arasına nifak sokmak 3) *h'o-chin/heqin* antlaşması yani "evlilik akdi" yoluyla Şanyüleri Çin sarayından prenseslerle evlendirip onları kontrol altında tutmaya çalışmak.

---

[84] Thomas J. Barfield, "The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy", s. 47 (dn.: 1).

[85] Ssu-ma Chien'in şu sözleri bu görüşümüzü kanıtlar niteliktedir; "*Ch'un-wei*'den Tou-man'a kadar geçen bin yıldan fazla bir sürede [Hsiung-nu'lar] kimi zaman büyümüşler, kimi zaman küçülmüşler; dağınık ve parçalı bir şekilde yaşamışlardı. Dolayısıyla şecerelerini öğrenmek mümkün olamamıştı. Ancak *Mo-tu* [zamanına] gelindiğinde Hsiung-nu'lar çok güçlenmişlerdi. Kuzey'deki bütün İ'leri kendilerine tâbi kılmışlar ve güneyde Merkezî Ülke ile düşman devletler olmuşlardı. [Ancak bundan böyle] onların soyları ve devlet teşkilatları hakkında bilgi sahibi olunabilmiş ve kaydedilmiştir..."; bkz. *Han-shu* (94A, 3751), 2004, s. 7.

Şanyü (ya da Danhu) unvanını[86] kullanan Hun hükümdarlarının altında 24 yüksek rütbeli soylu kumandan yani *da chen*'ler bulunmaktaydı. Bu 24 bey Sol-Sağ olmak üzere on ikişer de iki gruba ayrılmış ve her iki pozisyonun da başına beyler arasından seçilmiş birer "başbuğ" tayin edilmişti. Çin kaynaklarında bu unvanlar daima aynı isimler ya da rütbeler ile ifade edilmemiştir. İleri gelenler mevkilerine göre 10-100-1000 ya da 10000 kişiyi komuta ederlerdi; fakat bu 24 beyin her biri için kullanılan hususi bir isim vardı ki o da "On bin-atlılar" idi. Hükümdarlık gibi bu yüksek rütbeli mevkiler de babadan oğula geçerdi. Bu teşkilat modeli barış zamanlarında politik bir sistem, savaş zamanlarında ise tam bir askerî organizasyon sistemi biçiminde hizmet vermekteydi[87]:

> "[Devlet teşkilatında] Sol ve Sağ Bilge Beyliği, Sol ve Sağ Lu-li [Beyliği], Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Generalliği, Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu [gibi makamlar] kurmuşlardı. Hsiung-nu'lar, *hsien* (: bilge) anlamında *'t'u-ch'i'* [kelimesini] kullanırlar ve genellikle veliaht 'Sol T'u-ch'i Beyi' yapılırdı. Sol ve Sağ Bilge Beylerinden Tang-hu kadar büyük [beyler] on bin, küçükleri ise birkaç bin atlıya sahiplerdir. Toplam 24 lider vardı ve 'on bin atlılar' diye bilinirlerdi. Yüksek mevkili görevler babadan oğula geçerdi. *Hu-yen, Lan* ve bunlardan sonra *Hsü-pu* aileleri vardı; bu üçü [Hsiung-nu'ların] soylu aileleri idi. Sol taraftaki bey ve komutanlar doğuda otururlardı. [Toprakları] Shang-ku'nun doğusundan, Hui-mo ve Ch'ao-hsien'e kadar uzanırdı. Sağ tarafın bey ve komutanları ise batıda otururlar, [toprakları] Shang-chü'nün batısından, Ti ve Ch'iang'lara kadar uzanırdı..."[88].

Hunların geliştirdiği birçok organizasyon prensibi ve siyasal strateji, kendilerinden sonra gelecek diğer meşhur göçebe devletler için temel teşkil edecekti. Bu sistemden bazı örnekleri maddeler halinde kısaca sıralayabiliriz[89]:

a) Şanyü ve Hun devletinin gücünün yerel boy beyleri tarafından kısıtlanması,

b) Şanyü, arasında Hun devletine ekonomik ve siyasi istikrar sağlayan Çin mallarını temin edebilmek ve ticarî menfaat sağlayabilmek amacıyla Han hükümeti ve imparatorluğuna bağlı savaşçı boylara tam bir aracı gibi davranması,

---

[86] Danhu/Tanhu ya da Ch'an-yü/Şan-yü Hun devletlerinde "imparator" için kullanılan unvandır; bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 37.

[87] Csornai, *"a.g.m."*, s. 33.

[88] *Han Hanedanlığı Tarihi* (94A), 2004, s. 8.

[89] Barfield, "The Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Foreign Policy", s. 48.

c) Hun devleti, Han hükümetine karşı pazarlık pozisyonunu devam ettirebilmek için Çin ve onun ziraatla meşgul yerleşik ahalisine karşı kasten yağmacı ve yırtıcı bir siyaset izlemesi.

Shih-chi 110 ve *Han-shu* 94A'da Hsiung-nu devlet yapısını anlatan aşağıdaki kayıtta önemli mevkilerden ve bu mevkilere hangi ailelere mensup soylulaların getirilebileceğinden söz edilir. Şanyü'nün mensup olduğu *Luan-ti* ailesinin yanı sıra *Lan*, *Hu-yen* ve *Hsü-pu* aileleri Hun devlet hiyerarşisinde en üst makamları dolduruyorlardı.

> "...*Ch'an-yü*, Luan-ti hanesinden gelmiş, halk onu *'Ch'eng-li Ku-t'u Ch'an-yü'* olarak tanımıştır. Hsiung-nu'lar göğe *'Ch'eng-li'* derler, oğul karşılığında ise *Ku-t'u*'yu kullanırlardı. Chan-yü kelimesi ise enginliği gösterir, [dolayısıyla] bu [unvan onun] 'Gök gibi engin' olduğunu ifade ederdi. [Devlet teşkilatında] Sol ve Sağ Bilge Beyliği, Sol ve Sağ *Lu-li* [Beyliği], Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Generalliği, Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük *Tang-hu*'luğu ile Sol ve Sağ *Ku-tu Hou*'luğu [gibi makamlar] kurmuşlardı. Hsiung-nu'lar, *hsien* (: bilge) anlamında *'t'u-ch'i'* [kelimesini] kullanırlar ve genellikle veliaht *'Sol T'u-ch'i Beyi'* yapılırdı. Sol ve Sağ Bilge Beylerinden Tang-hu kadar büyük [beyler] on bin, küçükleri ise birkaç bin atlıya sahiplerdir. Toplam 24 lider vardı ve 'on bin atlılar' diye bilinirlerdi. Yüksek mevkili memurluklar babadan oğula geçerdi, ve bu mevkiler nesiller boyunca *Hu-yen/ Huyan* ve *Lan* ailelerinin mensuplarınca doldurulmuştur, ve son zamanlarda ise onlara *Hsü-pu* ailesi de eklenmiştir; bu üçü [Hsiung-nu'ların] soylu aileleri idi. Sol taraftaki bey ve komutanlar doğuda otururlardı. [Toprakları] Shang-ku'nun doğusundan, Hui-mo ve Ch'ao-hsien'e kadar uzanırdı. Sağ tarafın bey ve komutanları ise batıda otururlar, [toprakları] Shang-chü'nün batısından, Ti ve Ch'iang'ların ülkesine kadar uzanırdı. Ch'an-yü'nün mülkü ise Tai [-chün] ve Yün-chung'a kadar uzanırdı. Herkesin kendine ait bir toprağı vardı. Su ve otlakları takip eder, yer değiştirerek göç ederlerdi..."[90].

Shih-chi ve *Han-shu*'da yer alan Hunlara dair unvan ve rütbeler tamamen aynıdır. Bu bağlamda aşağıda, sadece *Shih-chi* ve *Hou Han-shu*'da kaydedilmiş olanları belirtilmiş olup, bunlar pinyin transkripsiyon sisteminde verilmiştir[91]:

---

[90] *Han Shu* [94A, 3751]: bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi*, 2004, s. 8; *Shiji* [110, 9b – 1b]: bkz. Burton Watson, *Records of the Grand Historian of China*, vol. II, s. 163-164.

[91] Csornai, *"a.g.m."*, s. 33-34. *Hou Hanshu*'da tablodakilere ek olarak bazı başka unvanlar da vardır: *Rizhu qieju* (15-16); *danghu* (17-18) gibi. (19-24) arasında kalan rütbelere ise isim verilmemiştir.

Shiji/Shih-chi	***Hou Hanshu/Hou Han-shu***
Da Chen (Yüksek Rütbeliler)	
Si Jiao (Dört Boynuzlar)	
1. Sol ve Sağ Bilge [*t'u-ch'i/tuqi*] Kralları (1-2)	1. Sol ve Sağ Bilge Kralları (1-2)
2. Sol ve Sağ *yuli* Kralları (3-4)	2. Sol ve Sağ *yuli* Kralları (3-4)
Liu Jiao (Altı Boynuzlar)	
3. Sol ve Sağ Büyük Genaralleri (5-6)	3. Sol ve Sağ *rizhu* Kralları (5-6)
4. Sol ve Sağ Büyük Yüzbaşıları (7-8)	4. Sol ve Sağ *wenyudi* (7-8)
5. Sol ve Sağ Büyük *danghu* (9-10)	5. Sol ve Sağ *zhanjiang* (9-10)
Xiao Chen (Düşük Rütbeli Memurlar)	
6. Sol ve Sağ *guduhou* (11-12)	6. Sol ve Sağ *guduhou* (11-12)
7. İsim verilmemiş (13-24)	7.Sol ve Sağ *shizhuguduhou* (13-14)

M.S. 265-419 yılları arasındaki olayları anlatan, Fang Hsüan-ling tarafından 644 senesinde tamamlanan ve bilhassa Güney Hunlarıyla 5 Barbar-16 Krallık dönemindeki Hun bakiyesi devletler hususunda bizlere bilgi veren *Chin-shu/Jinshu*'da ise 3., 4., 5. ve 6. mevkiler için sırasıyla sol ve sağ *rizhu, qieju, danghu, gudu hou* unvanları kullanılmıştır[92].

Daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz üzere Hun adı ortaya çıkmadan evvelki zamanlarda yaşayan kimi Jung ve Ti grupları için Çin kaynakları, kale ve istihkâmlar inşa etmek veya tarım yapmak gibi yerleşik düzen emarelerinden ve gelişmişlik düzeyinden söz ederlerken, Hunlar hakkındaki monografilerinde [*Shi-chi* (110); *Han-shu* (94A/B)] ekip biçmekten uzak, tarım yapmayan, surları ve şehirleri olmayan alt-düzey pastoral atlı-savaşçılar olarak tanımlamışlardır: "*... Surlarla çevrili şehirleri, sürekli oturdukları yerleri ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu*"[93]. Lakin sözkonusu "göçebelik" meselesi, göründüğünden daha karmaşık bir durumdur. Bilhassa M.Ö. VII ve VI. yüzyıllarda bozkır göçebeleri, Chou İmparatorluğu ve ona bağlı devletlerden yediği darbeler sonucunda, bazı stratejik değişimlere gitmişlerdir. Şansi-Şensi hattındaki İ'ch-ü Jungları'nın surlarla çevrili 25 istihkâmının, Doğu Chou İmparatoru

[92] Katalin Csornai, "The Literary Remains of the Hun Language in the Ancient Chinese Cronicles (Part I: The Dignitaries), s. 31. Hun devletinde kullanılan söz konusu askerî-siyasi rütbe ve unvanların farklı transkripsiyonları ve etimolojileri için yine bkz. Csornai, "a.g.m", s. 30-38.

[93] [Han-shu (94A, 3743/1)]: *Han Hanedanlığı Tarihi 94 A/B*, s. 4.

Hui Wang zamanında (M.Ö. 676-652) Ch'in devleti tarafından yok edilmesi belki de bu değişimlerin fitilini ateşleyen hadise olmuştu. Bu hezimetin sonucunda İç Asyalı bozkır göçebeleri muhtemelen Çin'in verimli arazilerine girseler bile kale ya da istihkâmlar yoluyla kalıcı yerleşimler kurmayı bırakmış ve hareket kabiliyetlerini arttıran daha mobilize bir sisteme geçmişlerdi. Daha önce de bahsettiğimiz üzere M.Ö. 480'lerde bozkır göçebeleri muharebe meydanlarında savaş arabaları kullanmaktan vazgeçerek tamamen atlı süvari birliklere geçmişlerdi. Hatta M.Ö. IV. yüzyılda Chao ve Ch'in devletleri de bilhassa Hunlarda gördükleri bu yeni harp tarzını, her şekliyle taklit etmeye çalışmışlardır.

Kızıl Ti ve Ak Ti konfederasyonlarının aldığı ağır darbeler bozkırlı grupların büyük bir kısmının M.Ö. VI-V. yüzyıllarda Şansi ve Şensi'den yani Ordos mıntıkasının güneyinden daha kuzeye, İç-Moğolistan'daki kırsal alanlara çekilmelerine neden olduğu, zamanla bunlardan bazılarının bir araya gelerek daha kuvvetli yeni bir organizasyon modeli ve askerî stratejiyle örgütlenerek M.Ö. IV. yüzyılın sonlarında Hun/Hsiung-nu adıyla ortaya çıktıklarını düşünmekteyiz. Daha önce de belirttiğimiz üzere yeni askerî model; savaş arabalarını meydanlardan çekerek tamamen atlı-okçu süvari birliklerinden müteşekkil bir ordu ve katıksız göçebelik anlayışıyla sürekli hareketlilik anlayışına dayanmakta idi.

Yukarıda da anlattığımız üzere askerî ve siyasi teşkilatlanma konusunda son derece yetenekli olan Hunlar, esasen hayvan yetiştiricileri olmakla beraber doğulu ya da batılı "medenî" düşmanlarının propogandaları üzere kural tanımaz savaşçılardan müteşekkil çılgın bir göçebe güruhu değil; dış siyasetten haberdar, ekonomik ve diplomatik müdahalelerde etkin, diğer Avrasya göçebeleri gibi maden işlemeciliği, demircilik, dokumacılık gibi muhtelif zanaat alanlarıyla birlikte mimaride mahir insanlardır[94]. Son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Selenge Nehri üzerindeki Ulan-ude'de, Mo-tu döneminde Sibirya tarafından gelebilecek düşman göçebelerin akınlarına karşı inşa ettirildiği düşünülen, 72.000m²'lik bir alana yayılmış depolar, hendekler, kalın duvarlar ve tahta sütunların bulunduğu muhkem bir istihkâm ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca Orhon, Jehol, Kalgan, İç Moğolistan ve Ordos bölgelerinde yapılan kazılarda Hun çağına ait birçok yerleşim sahası kalıntıları bulunmuştur[95]. Tüm bu deliller Hunların sıradan bir bozkır kavmi olmadığının kesin göstergeleridir.

---

[94] Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-L.Arslan, 3. baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 63.

[95] Roux, *Türklerin Tarihi*, 2007, s. 64.

Son olarak İç Asyalı kavimlerin kendilerine has "göçebelik" tarzlarına değinerek yeni bölümümüze geçeceğiz. Bu konunun başta gelen uzmanlarından biri olan W. Eberhard, Türk – Tibet – Moğol olmak üzere bölgede uzun zamanlardan beri varlığını sürdüren başlıca 3 tip göçebe/*nomad* toplum modeli öngörerek, bunları karakterize etmektedir. Türk modeli bunlar arasında en gelişmiş olanıdır. Toplum boylara bölünmüştür ve boylar arasında ise sosyal ve politik hiyerarşi mevcuttur; sığır, davar besiciliğinde uzmanlaşmış Moğol-Tibet modellerinin aksine Türkler, at yetiştiriciliğinde ve at çobanlığında uzmanlaşmışlardır. Özellikle at-yetiştirici boyların doğal olarak göç yolları ve göç menzilleri de diğer modellere oranla daha geniş ve daha uzak coğrafyaları kapsamaktaydı. Bunun neticesi olarak da bu tip boylarda askerî ve siyasi önderlik vasıfları gelişerek, "devlet kurma" sorumluluğu için de gerekli olan faziletler daha kuvvetli bir şekilde inkişaf etmiştir[96]. Tarihsel süreç içerisinde Orta Asya göçebeleri arasında siyasi bakımdan etkin kitlelere gelince, Türkler gibi at yetiştiricisi olan İndo-Cermenler ve domuzculuğa dayanan Yeniçağ'ın parlayan etnosu Tunguzları da sayabiliriz. Bu bağlamda yani siyasi etkinlik bakımından Tibetliler her zaman ikinci derecede, başka göçebe kavimlerin etkisiyle ya da onların maiyetinde bir rol oynamışlardır[97]. Gerçek bir Çin kültüründen ise ancak M.Ö. 1050'lerden itibaren (bu tarihten öncekiler ancak Proto-Çin kültürü olabilirler) bahsedebileceğimizi söyleyen Eberhard'a göre, M.Ö. 2500'lerde Çin adını alan bölgede ne bir birlik teşkil eden Çin kültürü ne de bir vahdeti olan bir Çin nüfuzu vardır. Çin kültürünü kuşatan muhtelif yabancı kültürler arasında en önemli olanlarını ise şöyle anlatmaktadır:

> "Bölgenin doğu şimalinde bizim bugün Çin dediğimiz yerde, bugünkü Mançuların ecdadı olan Tunguzlar yaşıyordu. Bunlar iptidaî kültür kavmi idiler. Kısmen avcı, fakat kısmen de ehlî hayvan ve bilhassa domuz beslerler (Tunguz kelimesinin Türkçesi domuz kelimesi ile karabeti hiç bir suretle tesadüfî değildir. Tunguzlar için domuz tipik bir hayvandır; hâlbuki Türkler bütün tarihleri boyunca, hattâ İslâmiyetten evvel hiçbir zaman domuz beslememişlerdir). Tunguzların batısında bugünkü Moğolların ecdadı olan Moğol kabileleri yaşarlardı ve bunlar bilhassa sığır beslerlerdi. Fakat bugünkü Moğollar gibi yalnız Moğolistan'da değil, ta Çin'in içlerine, Sarı ırmağa kadar yayılmışlardı. Bunların da batısında, bugünkü Türklerin ecdadı oturuyordu. Büyük Huangho dirseğinin içinde bizim bugün Ordos dediğimiz bölgenin batısında olan Kansu eyaletinde ve cenupta Wei nehrine kadar uzanan yerlerde yaşarlardı. Onları

[96] W. Eberhard, *Conquerors and Rulers*, Brill, Leiden, 1952, s. 69-72.

[97] W. Eberhard, "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", çev. Osman G. Özgüdenli, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, İstanbul, 2008, s. 3.

ilk tanıdığımız en eski zamanlarda bile bilhassa at yetiştirirler ve insanlarla hayvanların kışlık yiyimlerini temin için ziraatla meşgul olurlardı. 'Göçebe' kavimlerin yalnız hayvan besledikleri gibi fikirlerden ayrılmamız lâzımdır. Hemen bütün göçebeler kışlık yiyeceklerini temin maksadı ile ziraat ile de meşgul olmak zorundadırlar, ve bunu yapmayan kavimler de istisna teşkil ederler. Bu kadim Türklerden zaten ilerde tekrar bahsedeceğiz. Çin'in batısında en eski zamanlardan beri Tibetliler otururlardı; yalnız bugün yaşadıkları bölgelerde değil, fakat Çin'in içlerine kadar uzanırlardı. Bu Tibetliler bilhassa koyun beslerler ve koyunları için dağları tercih ederlerdi. Türkler ise ovalarda yaşamağı sevdiklerinden Türklerle Tibetlilerin bir arada oturdukları büyük sahalar vardı; *yani ovalarda Türkler, dağlarda da Tibetliler yaşarlardı. Bazen bunların karıştıkları da vaki olmuştur ve İsa'nın doğum yıllarında birçok Türk-Tibet melez kavimlerine tesadüf ediliyor.* Muhtelif kültürlere sahip olan kavimlerin karışmalarını araştırmak modern etnolojinin en mühim problemlerinden biridir ve böyle araştırmaların neticeleri bizim meselelerimiz için çok ehemmiyetlidir..."[98].

Hulasa, at yetiştiricileri olan Türklere ait "göçebe kültür modeli", diğerlerine göre çok daha karmaşık ve gelişmiş bir yapıya sahip idi. Bu durum, tarihsel süreçte Türklerin çok daha teşkilatlı ve "devlet kurma" becerisiyle donanmış kavimler ortaya çıkartmasına vesile olmuştur. İşte Hunlar da sözkonusu özelliklerin tam anlamıyla tezahür ettiği, tarihte bilinen ilk ve muhtemelen en meşhur olan örnek idi.

Tang dönemine kadar Çin Hanedanlıkları[99]:

Hsia/Xia	M.Ö. 21.–16. yy.
Shang	M.Ö. 1600–1045
Chou/Zhou	M.Ö. 1045–256
Xi Zhou (Batı Zhou)	M.Ö. 1045–771
Dong Zhou (Doğu Zhou)	M.Ö. 770–256
Chunqiu (İlkbahar ve Sonbahar Dönemi)	M.Ö. 770–476
Zhanguo (Savaşan Devletler Dönemi)	M.Ö. 475–221

[98] W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", s. 21-22. Müellif ayrıca Çin'in güney ve güneydoğu-doğu bölgelerinde etkin olan ziraatçı Tai ve denizci Yüeh kültürlerinden de bahsetmiştir. Fakat biz burada kendi konumuzla ilgili kısımlara yer verdik. Yüeh {Kore-Japonya ve Hintçini bağlamında mühimdir} ve Tai kültürleri için ayrıca bkz. "aynı makale", s. 22-24, vd. W. Eberhard'ın sözleriyle anlatmaya çalıştığımız, Türklerin üstün konumda bulunduğu Türk-Tibet simboitik modeli hususundaki bilgiler, çalışmamızın ilerleyen kısımlarında Ak Hunların demografik ve kültürel yapısını daha iyi kavramamızda bizlere yardımcı olacaktır.

[99] E. Porter Wilkinson, *Chinese History: A Manual*, s. 10-12.

Ch'in/Qin		M.Ö. 221–206
Han		M.Ö. 202–M.S. 220
Xi Han (Batı Han)		M.Ö. 202–M.S. 23
Xin (Wang Mang Hanedanlığı)		M.S. 9-23
Dong Han (Doğu Han)		M.S. 25–220
Wei, Jin, Nan-Bei Chao		M.S. 220–589
Sanguo (Üç Krallık Dönemi)		220–280
Wei (Cao Wei)		220–265
Shu Han (Shu Han)		221–263
Wu (Sun Wu)		220–280
Jin		
265–420		
Xi Jin (Batı Jin)		265–316
Dong Jin (Doğu Jin)		317–420
Liu Chao (Altı Hanedan)[100]		222–589
Shiliu Gu (On altı Krallık)[101]		304–439
Nan-Bei Chao		420–589
Nan Chao (Güney Hanedanları)		420–589
Liu Song420-479		
Qi	479-502	
Liang	502-557	
Chen	557-589	
Bei Chao (Kuzey Hanedanları)		386–581
Kuzey Wei	386-534	
Doğu Wei	534-550	
Batı Wei 535-556		
Kuzey Qi	550-577	
Kuzey Zhou	557-581	
Sui		581–618
Tang		618–907

[100] Altı Hanedan Dönemi (*Liuchao*: M.S. 222-589): 4 güney hanedanı (420-589), Doğu Jin Hanedanı (317-420) ve 3 Krallıktan Sun Wu (222-280) dönemlerini kapsamaktadır; bkz. *aynı eser*, s. 11 (dipnot 6).

[101] Aynı zamanda Wu Hu (Beş Barbarlar) dönemi olarak da bilinen 16 Krallık Dönemi (304-439) ise Çin'in kuzeyinde ve Sichuan bölgesinde tesis edilen 5'i Hsien-pi, 3'ü Hun, 2'si Ti, 3'ü Han ve birer tane Ch'iang, Chieh/Jie ve Ting-ling kökenli kavimlerin oluşturduğu 16 krallığı kapsar. Bunların hiçbiri yasal hükümdarlık hakkına sahip (zhengtong) Çin devletleri olarak sayılmaz; *aynı eser*, s. 11 (dn.: 7).

Dördüncü Bölüm

M.S. IV-VI. yy. Arasında Doğu İran, Baktriya/Toharistan ve Kuzey Hindistan'da Zuhur Eden Bozkır Kavimleri

4.1. Chionit/Hionit Halkı ve Kidarit Ailesi

Cungarya Havzası ve Tanrı Dağları'nın doğusunda M.S. I. yüzyılın sonlarında vuku bulan kanlı Çin-Hun savaşlarının yarattığı etkiye binaen mağlup Kuzey Hun boyları 200.000'den fazla bir nüfus ile İli Vadisi, Yedi-su ve Doğu Kazakistan'a göç ettiler. Bilhassa M.S. 89 ve M.S. 91 senelerinde Moğolistan'daki Ch'i-lo Dağları ve Altaylar'ın güney eteklerinde yer alan Chin-wei Dağları'nda alınan ağır yenilgilerden sonra boşalan Hun topraklarına, Tunghu ve Wu-huan'larla akraba olan Hsien-pi'ler yerleşirken, eski topraklarında kalan 100.000 çadırdan fazla Hun bakiyesi de kendilerine Hsien-pi demeye başlamışlardır. M.S. 120-150 tarihleri arasında Hunlar yeni yurtlarından Tarım Havzası'ndaki vaha kentlerine akınlar düzenlemiş, fakat kesin bir sonuca ulaşamamışlardır. Örneğin Tun-huang hâkimi, M.S. 137'de Bargöl civarında Hunlar'a ağır bir yenilgi tattırmış, ayrıca M.S. 151'de Hami'ye yapılan Hun taarruzu da Tun-huang orduları tarafından neticesiz bırakılmıştır. Neticede meşhur Hsien-pi lideri T'an-shih-huai, M.S. 155 civarlarında Kuzey Hunları'nı ağır bir yenilgeye uğratmış, böylece Cungarya'dan da çıkartılarak Tarbagatay ötesine itilen Kuzey Hunları'nın politik gücü tamamen kırılmıştır. Bu dönemden itibaren Hunlar'ın Tarbagatay-Hazar civarı bozkırlardaki yayılma dönemi başlamıştır[1]. En azından önemli bir kısmının Çinliler ve Hsien-pi'lerle yapılan savaşlarda yerinden olan Hun topluluklarından indiklerini tahmin edebileceğimiz bu göçebelerin bir bölümü, kuvvetle muhtemel farklı kökenlerden başka göçebe toplulukları da bünyelerine katarak güney-batı yönünde harekete geçmişlerdi. Çin yıllıklarından P'ei-shih'de anlatılanlara göre T'ou Hsien ordularının takibinden kurtulmayı başaran Kuzey Hunları, batıya

[1] Ying-shih Yü, "The Hsiung-nu", s. 146 149; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 79; Sinor, "The Hun Period", s. 178; L. R. Kyzlasov, "Northern Nomads", s. 318-320.

K'ang-chü, Sir-derya ve Aral Gölü taraflarına giderek geleneklerine göre "Yabgu" unvanlı bir devlet kurmuşlardır[2]. Konuyla ilgili olarak şu önemli bilgiyi de ilave etmek gerekir ki Çin kaynakları M.S. 93 yılı civarında Kuzey Hun Şanyüsü önderliğinde batıya hareket eden Hunlar'ın, *Kao-ch'e* boyları ile aynı dil ve geleneklere sahip olduklarını yazmaktadırlar[3]

M.S. IV. yüzyıla gelindiğinde Çin'in kuzeyi birbirlerine karşı egemenlik mücadelesi veren birçok küçük devletçiğe bölünmüş ve bu kargaşadan dolayı bölgeye tam bir istikrarsızlık ortamı çökmüştür. Sözkonusu devletçiklerin çoğu Büyük Seddin kuzeyinden gelen göçebe şefler tarafından idare edilmekteydiler. Batıdaki Çin nüfuzu ortadan kalkmış, ayrıca Tarım Havzası'nın vaha devletleri de Tanrı Dağları'nın kuzeyinden Moğolistan'ın batı uçlarından gelen göçebelerin yoğun saldırılarına maruz kalmışlardı. M.S. IV. yüzyılın ortalarından itibaren ise Altaylı göçebelerin oluşturdukları konfederasyonlar, batıda Roma ve güney-batıda ise Sasanî İmparatorlukları için büyük bir problem oluşturacaklardır[4]. Gerçi eskiden genel olarak Saka ya da İskit adıyla anılan tüm göçebe kavimler, artık steplerin yeni yöneticileri Hunlar'ın adıyla anılır olsalar da, göçe koyulan bu savaşçı topluluklar kuvvetle muhtemel M.S. II. yüzyılda kıvrak zekâlı ve keskin silahlı Hsien-pi'lerden kaçan Hun menşeli gruplarla bağlantılı kollar idi[5]. İşte bunlar arasından Latin kaynaklarında *Chionitae* adıyla geçen bir kavim, M.S. 350'lerde Sasanî İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında belirecektir.

Chionitae adına ilk kez IV. yy. Romalı müellif Ammianus Marcellinus'un *Res Gestae*[6]'sinde rastlarız. Ammianus, eserinde [Kitap XVI, Böl. 9], M.S. 356 olaylarıyla ilgili olarak Pers hükümdarı (Sasanî) Şapur-II'nin, krallığının en doğu uçlarında vahşi göçebelere karşı giriştiği uzun soluklu bir mücadeleden {M.S. 350-357}[7] bahsederken, bu kavimler arasından bilhassa Şapur II'nin kış mevsimini topraklarında geçirdiği *Chionitae* ile *Euseni* denen ikisinin adını zikreder[8]. Eserinin XVIII. ve XIX. Kitaplar'ında ise Şapur II'nin ittifak kurduğu

---

[2] Klyashtorny-Sultanov, *a.g.k.*, s. 79.

[3] Kyzlasov, "a.g.m.", s. 320.

[4] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 69.

[5] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 69; L. R. Kyzlasov, "Northern Nomads", s. 314.

[6] M.S. 350-363 yılları arasında Roma ordusunda subaylık yapan Romalı tarihçi Marcellinus'un bu meşhur eseri aslında İmparator Nerva'nın tahta çıkışından (M.S. 96) İmparator Valens'in Hadrianopolis'de {Edirne} Got'lar tarafından öldürülmesine (M.S. 378, Hadrianopolis Savaşı) kadar geçen süreyi ihtiva etse de; günümüze ulaşan kısımları M.S. 353-378 arasındaki dönemi kapsamaktadır; bkz. Kimberly Kagan, *Eye of Command*, s. 23.

[7] Sir Percy Sykes, *A History of Persia*, Vol. I, s. 415.

[8] *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, çev. C. D. Yonge, 1902, s. 98-99. Rawlinson'a göre

doğudaki düşmanlarından Chionit'ler ve Alanlar ile Mezopotamya bölgesini işgallerine değinen Marcellinus, özellikle XIX'da Chionit'lerden bolca söz etmektedir[9].

Şapur, doğudaki göçebe düşmanlarıyla anlaşmaya vardıktan sonra yönünü tekrar Batı'ya çevirmiş, M.S. 359'da yeni müttefikleriyle birlikte Kuzey Mezopotamya'daki bir Roma kenti olan Amida'yı {bugünkü Diyarbakır} kuşatmıştır. O sırada *Magister Militium Ursicus*'un emrindeki Roma ordusunda görevli bir subay olarak kentin müdafaasında yer alan ünlü tarihçi Marcellinus, *Chionitis* ve Kralları *Grumbates* (*Rex Chionitarum Grumbates*) hakkında şunları yazmıştır:

> [Kitap XIX, Böl. I]; "... Birinci günün şafağında, *Chionitae* kralı *Grumbates*, maiyetindeki bir grup seçkin savaşçıyı da yanına alarak kentin duvarlarını aşmak amacıyla cesurca bir hamleyle öne atıldı. Fakat yetenekli bir gözcü bu hareketi kaçırmamış, balistasının menzilindeki gruba doğru gelişi-güzel bir atış yapmıştı. Ve bir tesadüf eseri, balistadan çıkan güçlü ok; silah arkadaşları arasında endamı ve yakışıklı görüntüsü ile dikkat çeken bir prensi, Grumbates'in yanında at koşturan henüz gençliğinin baharındaki öz oğlunu vurmuş, genç prensin hem zırhını hem de göğsünü delip geçmişti..."[10]

Eserin devamında Marcellinus, ölen genç prensin defin töreni hakkında çok önemli bilgiler vermektedir:

Chionit'ler Hun/Xiong-nu, Euseni'ler ise muhtemelen *Usiun/Wu-sun* halkıydı; bkz. G. Rawlinson, *The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, vol. III, s. 329.

[9] Narseh'in halefi Hürmüz II'nin [Hormizd II] (302-309) ölümünden sonra ihtilaflı bir biçimde tahta geçen Şapur II [Shapur II] (309-379) döneminde Sasanî İmparatorluğu gücünün doruklarına ulaşmıştı. Sasanî Şehinşahı Şapur II (309-379), hükümdarlığının ilk yıllarında süre-giden iki tehdit ile yüzleşmek durumunda kalmıştı. Birisi doğu sınırlarındaki Hionit'ler diğeri ise batı sınırlarındaki Roma idi. Roma İmparatorluğu Konstantin idaresinde yalnızca Hıristiyanlığı benimsemekle kalmamış aynı zamanda doğuda, onun kurduğu yeni bir merkeze de sahip olmuştu – Konstantinapol ya da diğer bir adıyla Bizans. Roma'nın merkezinin batıdan doğuya kaymasıyla artık Hıristiyanlığı benimsemiş olan Ermeniler de din kardeşlerinin ekseni altına girmeye başlamışlardı. Buna ek olarak Romalılar, güney cenahlarındaki Suriye'de askerî pozisyonlarını sağlamlaştırıp istihkâmlarını takviye ederek bir Sasanî saldırısına karşı hazırlıklı hale gelmişlerdi. Sasanîler kısa bir süreliğine de olsa dikkatlerini Roma'nın üzerinden çekerek, doğudan gelen Hionit tehlikesine odaklamak zorunda kalmıştı. Hionitler üzerine yapılan sefer başarılı oldu ve batıda Sasanîlere yardım etmek koşulu ile aralarında bir barış yapılmıştı; bkz. Gene R. Garthwaite, *The Persians*, s. 102.

[10] *Ammianus Marcellinus*, çev. Charles D. Yonge, s. 185-186; Ammianus Marcellinus, çev. John C. Rolfe, vol. I, s. 473.

[Kitap XIX, Böl. I] "...Akşam olunca gecenin karanlığından faydalanan silah arkadaşları, tıpkı bir zamanlar Truva'da, yoldaşlarının Teselyalı liderlerinin ölü bedeni için giriştikleri apansız mücadeledeki gibi, ceset yığınlarının ve kan birikintilerinin içinden delikanlının cansız bedenini sürükleyerek çıkarttılar. Bu beklenmedik felaket babası *Grumbates* başta olmak üzere tüm soylular arasında büyük bir üzüntüye sebep oldu. Halkı tarafından çok sevilen bu genç adamın kendi geleneklerine göre defnedilmesi ve yasının tutulması için geçici bir ateşkes ilan edildi. Âdetleri üzere, mevta zırhları ve silahları ile geniş, yüksek bir platforma getirildi; çevresine, her birinin üzerinde adeta mezara gömülmüş ölü bedenler gibi görünen insan heykellerinin bulunduğu 10 adet divan konuldu. Geleneklerine göre tam 7 gün boyunca tüm erkekler cemaatler ve topluluklar halinde yiyip içtiler, dans ettiler, kederli şarkılar söylediler. Kadınları ise elleriyle göğüslerine vurarak içli içli ağladılar ve ağıtlar yaktılar, tıpkı her yıl düzenlenen kutsal Adonis festivalinde Venüs rahibelerinin yaptıkları gibiydi. Vücut yakıldıktan ve külleri toplanıp gümüş bir vazoya konulduktan sonra, babasının aldığı karar uyarınca toprağa gömülmek üzere ana vatanına götürüldü"[11].

Marcellinus'un anlattığı bu hikâyede dikkatimizi çeken belki de en önemli nokta, genç prensin defin törenidir. Getirilen insan şeklindeki heykeller kuvvetle muhtemel Gök-Türk defin geleneğinde önemli bir yere sahip olan ve mevtanın hayatı boyunca öldürdüğü savaşçıları temsil eden "Balballar" idi. "Taş dikme" âdetinin yanı sıra Bronz ve Demir Çağları'nda Güney Sibirya'daki bazı Türk boylarında ve M.S. 545'lerden itibaren adlarını tarih sahnesinde görmeye başlayacağımız Gök-Türkler'de rastlanan kremasyon yani "ölü yakma" geleneği de diğer bir önemli benzerliktir – yine her iki kavimde de küllerin daha sonra toprağa gömüldüğü bilinmektedir[12].

---

[11] *Ammianus Marcellinus*, çev. Charles D. Yonge, s. 186; *a.g.k.*, çev. John C. Rolfe, s. 475.

[12] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*, s. 177-178; Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, s. 103-104. *Chou-shu*'da, T'u-chüeh'ler yani Gök-Türklerin defin törenleriyle ilgili olarak şunlar yazıyordu: *"İçlerinden biri ölünce, cesedi çadıra koyarlar. Ölen kişinin çocukları, çocuklarının çocukları, kadın-erkek tüm akrabalarının her biri birer koyun ve atı kurban ederek çadırın önüne koyuyorlardı. Sonra atlarına binerek çadırın etrafından 7 kez dönüyorlar, çadırın önüne geldiklerinde ise bıçakla yüzlerini yaralıyorlardı. Ardından herhangi bir günü belirliyorlar ve o gün ölen kişinin atını, elbiselerini, kullandığı eşyayı cesediyle birlikte yakıyorlardı. Sonra, uygun zamanda toprağa gömmek üzere külleri topluyorlardı. Eğer biri, İlkbahar ya da Yaz ayında ölmüşse otlar ve ağaçlardaki yapraklar sararıncaya kadar bekleniyordu, şayet Sonbahar ya da Kış aylarında öldüyse bitkilerin yeşerdiği dönem bekleniyordu... Defin töreni de tıpkı ölüm günü yapılan törene benziyordu. Gömme işi bitince, üst üste dizdikleri taşlardan bir "hatıra direği" yapıyorlardı; taşların miktarı, meftanın öldürdüğü insanların sayısı kadar oluyordu..."*; bkz. Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, s. 22-23. Kremasyon ve balbal dikme geleneklerinin uygulandığı Gök-Türkler'deki defin töreni

Ammianus Marcellinus, Chionit'leri (M.S. 359/360), M.S. 370'lerde[13] Avrupa'ya sokulan Hunlar ile doğrudan ilişkilendirmese de, daha önce "Hun Şeceresi" bölümümüzde zikrettiğimiz üzere, çoğu bilim adamının Çin kaynaklarındaki karakterin transkripsiyonu ile "Hsiung-nu/Xiongnu" biçimini; Soğd. xwn, Eftalit paralarında geçen *OIONO*'yi Latin ve Bizans kaynaklarında Chunni, Chionitae, Hunni, Χοῦνοι, Οὖνοι, Χουννί, Οὐαρχωνῖται vb., Orta Pers. Hyaona, Hyôn (Xiyon), Sür. Hûn, Erm. Hon-k', Hint metinlerindeki Hûna, Harezm. Hun ve Hotan metinlerindeki *Huna*'nın kaynağı olarak gördüklerini belirtmiştik. Bunların içinde ise bilhassa *Avesta* [Xiiaona (Hyaona)] ve Pehlivece (Orta Persçe) [Hyôn (Xyon/Xiyon)] metinlerde geçen terimler Latin kaynaklarındaki *Chionitae* ile ilişkilendirilmektedir[14]. Part dönemi ve hatta daha eski zamanlardaki olaylardan söz eden Pehlevice bir epik şiir olan *Āyadgār-i Zarērān*'da – anakronik öğeler barındıran sonraki dönem bir derlemedir – geçen Hyon'lar Türkler olarak addedilmektedirler[15].

Roma tarih yazınında Chionit'lerle ilgili olarak birinci elden ilk kayıtlar M.S. 359 dönemini anlatan Marcellinus'un kayıtları olmakla beraber, ondan yaklaşık 100 yıl sonra bu defa Doğu Roma'nın Grek kökenli tarihçisi *Priscus*/Priskos'un kayıtlarında ise Sasanî İmparatorluğu'nun doğu – kuzeydoğu sınırlarındaki göçebe Chionit'lerin adı yerini Kidarit Hunlarına bırakacaktır. Hun veya Hion/Chion, bu halkın umumî adı gibi görünmekle beraber, 'Kidarit' tabirinin kralları olan Kidara'dan türeyen bir hanedanlık ismi olması muhtemeldir[16]. Gumiliev, Kidaritleri, ne Hionit (Hunlar) ne de Eftalitlerle özdeşleştirmekte ve kendilerine has bir halk olduklarını düşünmektedir[17]. Bury'e göre Kidaritler, "Hazar'ın ötesinde yaşayan ve *Daryal Geçidi*'ni tehdit eden Hunlar'dır"[18]. Ünlü Hintli tarihçi Atreyi Biswas ise Kidaritleri (*Kedarit Kuşanları*) Hun kütlesinin bir kolu olarak görmekte; hatta Sakalar (İskitler), Kuşanlar ve Hunları tek bir etnik aidiyette birleştirerek, hepsini büyük Türk

---

hakkında *Sui-shu*'daki kayıt için bkz. *a.g.k.*, s. 64. Gök-Türklerdeki defin töreni için ayrıca bkz. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 767-8. Gök-Türkler'deki yuğ merasiminde, mevtanın çadırının etrafında yüzlerini kesip ağıtlar söyleyerek 7 kere dönmeleriyle, Chionit prensinin yuğ töreninin 7 gün sürmesini yine bir bağlantıya işaret ettiği görüşündeyiz. Çünkü Türklerde "7" kutlu bir sayı olarak kabul ediliyordu; bkz. Ögel, *a.g.k.*, s. 767.

[13] L. R. Kyzlasov, "Northern Nomads", s. 312.

[14] Altheim, *Geschichte der Hunnen*, s. 52-53; Bailey, "Iranian Studies", s. 945-46; Abetekov-Yusupov, s. 23; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 47.

[15] Sinor, "The Hun Period", s. 179.

[16] Zeimal, "The Kidarite Kingdom in Central Asia", s. 124.

[17] L. N. Gumilëv, "Eftalitı – gortsı ili stepniyaki ?" *s. 91– 98.*

[18] D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 19.

kavmiyle ilişkilendirmektedir[19]. Hunları veya Chionitleri Kidaritlerle birlikte tanımlayan temel dayanağımız, belirttiğimiz üzere V. yüzyıl müellifi Priskos'un onları 'Kidarit Hunları' olarak adlandırmasıdır[20]. Eva Aradi'ye göre birçok farklı kaynakta muhtelif isimlerle zikredilmiş olan ve hükümdarlarının adı *Chi-to-lo* (*Kjie-tâ-lâ*)/[*Qidolo*][21] yani *Kidara*[22] olan bu kavme; Orta Persçe {Pehlevice} metinlerde *Xiyôn/Hyaona/Hyon*, Latin kaynaklarında *Chionites*, Bizans kaynaklarında *Kidarites* ya da Kidarit Hunları, Hint kroniklerinde *Huna*, Ermeni kaynaklarında [hem *Honk* hem *Kuşank*][23], Çin yıllıklarında ise *Siao Yüeh-chih* (Küçük Yüeh-chih) denilmiştir[24]. Lakin, unutmamak gerekir ki krallıklarını eski Büyük Yüeh-chih –Kuşan mülkleri üzerinde kurmaları ve kendilerini "Kuşan Krallarının" varisleriymiş gibi görmeleri de bunda etkili olabilir[25]. Nitekim M.S. 420'lerden itibaren Orta Asya'da yer eden Kidaritlerin önderi Kidara'nın *Kusana Sahi (Kidāra Kushana Shāhi)*[26] unvanı kullanması hiç şüphe yok ki bu yakınlığı vurgulamak içindi[27]. Aynı zamanda Kidarit paralarında *Kuşana* ve *Kidara*'nın birlikte kullanılması, bir taraftan Kidaritler'in eski Kuşan mülklerinin bazıları üzerinde hâkimiyet tesis ettiklerini gösterirken, diğer taraftan Kidara'nın kendisini Kuşanlar'ın devamı olarak kabul ettiğinin bir göstermekteydi. Kidarit altın paralarının ön yüzünde; kral bir altarın yanında ayakta dururken kolunun altında dikey bir biçimde *Kidāra* yazarken, paranın arka yüzünde ise tahta oturmuş bir tanrıça yer almış ve *Śrī Shāhi Kidāra, Kritavīrya, Sarvayaśa, Bhavan, Śiladitya, Prakaśa* ve *Kuśala* isimleri yazılmıştır. Bu

---

[19] Atreyi Biswas, *The Political History of the Hunas in India*, Munshiram Manoharlal Publishers, Delhi, 1973, bölüm I-II; bkz. A. H. Dani, *History of Northern Areas of Pakistan*, s. 141.

[20] Zeimal, "a.g.m.", s. 124; Sinor, "The Hun Period", s. 200.

[21] M. Tezcan, "V. – VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, c. II, 2010, s. 276.

[22] Zeimal, "The Kidarite Kingdom in Central Asia", s. 123.

[23] Eva Aradi'nin bu tanımlamasını biraz açmak gerekmektedir. Ermeni kaynakları Kuzey Kafkasya'daki Hunlar için *Honk* tabirini kullanırken IV. yüzyılın ortalarından VI. yüzyılın ortalarına kadar İran'ın doğu sınırlarında farklı isimlerle görülen savaşçı-göçebe devletler için coğrafî bir tanımlamaya atfen *Kuşank* tabirini kullanmışlardır. Bunun istisnası Eftalitlerdir. Onlar için zaman zaman *Kuşank*, zaman zaman "Tetalk ülkesi" ya da "Heptalk ülkesi" ifadelerini sarf etmişlerdir: bkz. M. Tezcan, "V. – VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi", s. 275, 277; M. Tezcan, "V. yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", s. 187, 194-195.

[24] Éva Aradi, "The Yue-chis, Kushans and Hephtalites", s. 50.

[25] Zeimal, "a.g.m", s. 124.

[26] A. H. Dani et al, "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites", s. 171.

[27] L. N. Gumilëv, "Eftalitı – gortsı ili stepniyaki?" s. 91-98.

adların Kidara'nın halefi olan hükümdarlara ya da devlete hizmet eden valilere ait olması muhtemeldir[28].

Kidara hanedanı ve Kidarit iktidarının zamanına dair tarihçiler kesin bir bilgi verememektedir. Bunun nedeni onların, IV. yüzyılın ortalarından önceki tarihleri hakkında elimizde kesin verilerin olmamasıdır. M.S. III. yüzyılın ortalarından başlayarak neredeyse M.S. VI. yüzyılın son çeyreğine kadar devam eden Çin'deki iç karışıklıklar, istilalar ve bölünmelerin yarattığı istikrarsız ortamın Çin devlet adamlarının Batı Bölgelerine ilişkin havadislere dair kapsamlı bir bilgi-ağı oluşturamamaları bu boşluğun belki de en temel kaynağı idi. Tang döneminde M.S. 643'te yazılan fakat M.S. 386-581 yılları arasındaki dönemi kapsayan *Pei-shih* (Wei Hanedanlığı Yıllığı) üzerinde itinalı metin analizleri yapan Japon âlim Enoki (ve onun öncesinde Matsuda), Kidara hanedanına dair malumatın, M.S. 437'de Batı bölgelerine gönderilen Tung-Wan'ın elçilik raporlarına dayandığını tespit etmiştir[29]. Fakat bu bilgi de Kidara hanedanının başlangıcına dair kesin bir kanaat getirmez. Zeimal'a göre Kidara iktidarının kuruluşu ve Hunların Hindikuş Dağları'nın güneyine nüfuz etmeleri, M.S. 390-430 tarihleri arasında, fakat kuvvetle muhtemel 410 senesinden önce gerçekleşmiştir. Güneydoğu yönündeki ilerleyişleri ve Hindistan'ın kuzeyinde ciddi bir fetih harekâtına girişmeleri ise Hint kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla M.S. V. yüzyılın ortalarında Skandragupta'nın babası Kumaragupta-I (M.S. 413-455) zamanında gerçekleşmiştir. Kidarit devletinin merkezi daha önce Kuşan İmparatorluğu'nun bir parçası olan {hatta kuzeydeki merkezi konumundadır} ardından Kuşano-Sasanîler'e geçen Baktriya, Orta Çağ'daki adıyla Toharistan (bugünkü Kuzey Afganistan, Güney Özbekistan ve Tacikistan) sahası idi. Çinlilerin *Ying-chien-shih* dedikleri başkentleri ise büyük olasılıkla tarihî Baktra (Belh) idi[30].

Kidaritler'in, batıdaki siyasi ve askerî faaliyetlerine gelirsek; onlara dair en detaylı kayıtlar yukarıda adından söz ettiğimiz Bizanslı tarihçi Priskos'a ait olanlar idi. Priskos, Persler'in {Sasanîler}, 465'de Kafkaslar'ın en doğu ucunda Kidaritler'e karşı bir kalkan vazifesi gören *Yuroeipakh* (?) istihkâmını kurduklarını ve Roma'dan, kalenin muhafaza ve bakım masraflarına katkıda bulunmalarını istediklerini belirtmiştir. Priskos, eserinin başka bir yerinde 468 yılında Sarogurlar'ın Sasanîler'in üzerine yürüdükleri sırada, Kidaritler'e karşı tutulan Hazar Geçidi [Derbend] bölgesinde bir Sasanî garnizonu ile kar-

[28] A. H. Dani et al, "a.g.m.", s. 171.

[29] Enoki, "On the Date of the Kidarites (I)", *Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko*, no. 27, 1969, s. 8-9; Zeimal, "a.g.m.", s. 126.

[30] Zeimal, "a.g.m.", s. 126-127.

şılaştıklarını anlatır. Kısa bir süre sonra ise 472 senesinde Konstantinapol'e gelen bir Sasanî elçisi, Kidaritlere karşı önemli bir zafer kazanıldığını ve "*Balaam*" şehrinin zapt edildiğini bildirmiştir[31].

Kidaritlerle ilgili olarak Priskos'da geçen bazı metinler şöyledir:

> *Fragman 25*; "Romalılar, *Colchis*'e doğru yola çıkıp, Lazlar'a karşı yapılan savaşta sonuna kadar mücadele ederler... Gobazes, Partlar'ın {Sasanîler} ve Romalılar'ın imparatoruna elçiler gönderdi. Partlar'ın kralı, *Kidarita* dedikleri Hunlar'a karşı savaşta olduğu için, kendi yanına kaçan Lazları kovdu"[32].

Bu fragman bizlere Kidaritler'in Sasanîler açısından ne denli zorlu düşmanlar olduklarını kanıtlar niteliktedir. *Fragman 31*'de yukarıda bahsettiğimiz *Yuroeipakh* istihkâmıyla ilgili olarak verilen bilgilerde; Sasanîler, Caspia Kapısı'nda (Medya, Partya ve Hirkanya arasındaki dar geçit) muhafazasını kendilerinin yapacağını beyan ettikleri *Iuroipach/Yuroeipakh* Kalesi'nin sağlamlaştırılması için para talep etmekte, ayrıca savaştıkları "*Kidarita* Hunlarına" karşı burada bekçilik görevini üstlenmeye hazır olduklarını, onlara yenildikleri takdirde ise bunun Roma toprakları için de bir felaket olacağını bildirerek, bu mücadelelerine destek için Roma'dan ayrıca bir para yardımı daha istemekteydiler. *Fragman 33*'te ise Sasanîlerin "Kidarit Hunları" ile vergi vermedikleri için savaştıklarına değinilmiş; iki devlet arasındaki husumeti sonlandırmak isteyen Firuz'un haince bir planla "Kidarit Hunları'nın" genç ve henüz çocuk sahibi olamayan kralı *Cuncha*'ya, evlilik yoluyla akrabalık teklif ettiği, fakat aslında sarayında hizmetçi olan bir kızı, kız-kardeşi olarak göstererek Kidaritlere sahte bir prenses gönderdiği ve bu durum açığa çıktıktan sonra Colcha/Cuncha'nın Sasanî elçilerini öldürüp yeni bir savaş çıkarmasından söz edilmiştir[33].

---

[31] D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 19-20.

[32] Ali Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları*, s. 62.

[33] Ahmetbeyoğlu, *a.g.k.*, s. 66-68.

4.2. *Bizans Kaynakları'nda Bahsi Geçen "Sakæ – Massagetæ – Kermichon – Türk" Bağlantısı Üzerine*

M.S. 552'de süzerenleri Juan-Juan'lara isyan ederek, yaklaşık 3 yıl içerisinde adeta onları bölgeden süpüren Altayların mahir demircileri Gök-Türkler, Eftalit problemini de çözdükten sonra, büyük bir kin besledikleri Juan-Juan'ların batıya kaçan ve yeni bir etnik-siyasi forma dönüşmüş şekli olan Uar-Hun/Var-Hun/Avarlar'ın peşine düşmüş, bu vesileyle de Bizans İmparatorluğu ile temasa geçmek zorunda kalmışdır.

Menander Protektor, 557/558 yılında Kutrigurlar'ın Trakya'ya vardıkları tarihten başlayarak Tiberios'un öldüğü ve Mavrikios'un tahta çıktığı tarih olan 582'ye kadarki dönemi kapsayan eserinde, 568 senesinin sonlarında Batı Gök-Türk Yabgusu İstemi tarafından gönderilen Soğdlu Maniak'ın liderliğindeki elçilik heyetiyle ilgili olarak fragman (X, 2)'de şunları yazmaktadır:

> "Önceden *Sacae/Sakæ* olarak adlandırılan Türkler, barışa ilişkin olarak Justinos'a bir sefaret heyeti gönderince, imparator, Türklere bir elçi göndermeye karar verdi. O sırada Doğu kentleri genel kumandanı olan Kilikyalı Zemarkhos'a bu görev için hazırlanmasını emretti. Uzun bir yolculuk için gerekli olan hazırlıklar tamamlanınca, Justinos'un hükümdarlığının 4. yılının sonlarına doğru, 15 yıllık döngünün ikinci yılında ve Latin takvimine göre Ağustos ayının başlangıcında (Ağustos 569), Zemarkhos, Maniakh'ın kendisi ve arkadaşlarıyla Bizans'dan ayrıldı"[34].

---

[34] *Bizans Kaynaklarında Türkler* (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes), s. 52. XII. Yy. Süryani kaynağı Büyük Micheal, *"Kroniği"*'nde [Kitap X, Bölüm 10] John of Ephesus'un {Efesli John} M.S. 588'de yazdığı *Ecclesiastical History*'sini aynen alıntılayarak şunları yazmıştır: "Romalılar'ın Kralı Justin (Justin II, 565-578) hükümranlığının 7'inci senesinde Türk kavmine bir elçi gönderdi. Onlar (yani elçilik heyeti), yola koyulduktan 3 yıl sonra geri döndü ve geldiklerinde Türkleri gördüklerini söylediler. Çekirge sürüleri kadar kalabalıklarmış ve başlarında dokuz kral bulunuyormuş. Ve hükümdarları Roma heyetini gördüğünde gözyaşlarını

Yine VI. yy. müelliflerinden biri olan Bizanslı Theophanes ise Chronography'sinde şunları anlatmaktaydı:

> "Tanaid'in (Tanais, Sir-Derya Nehri) doğusunda, kadim zamanlarda adlarına *Massagetæ* denilen Türkler yaşar. Persler kendi dillerinde onlara *Kermichiones* der. Bu zamanlarda İmparator Justin'e[35] bir elçilik heyeti göndererek hediyeler sundular ve ondan, Avarlar'ı içeri almamasını istediler. Justin hediyeleri kabul etti, karşılığında da Türkler'e hediyeler gönderdi ve temsilcilerinin dönmesine izin verdi. Daha sonra huzuruna çıkan Avarlar, barış ve Panonya'ya yerleşmek için müsaade istediklerinde; Justin, Türkler'e verdiği söze ve yaptıkları antlaşmaya binaen, bu talebi geri çevirdi..."[36].

Theophanes'in *Kermichones*'ler için "evvelce Massagetæ denilen... Perslilerin Kermichiones dedikleri Türkler" ve Menander'in Gök-Türkler için "önceden Sakæ denilen Türkler" diyerek söz etmeleri gerçekten de önemli ve bir o kadar da ilginç verilerdir. Yukarıdaki pasajlarda verilen mesaj, basit bir mantıksal çıkarımla şu sonucu verir: Türkler'e eski zamanlardaki Sakalar hatta daha da detaylı haliyle Sakaların bir kolu olan Massagetler idi. Yani Massaget'ler şimdiki Türklerdi ve Persler de bu Massaget menşe'li Türklere *Kermichiones* demekteydiler. Esasında Massagetler'in bir Saka kavmi olduğu hâlihazırda kabul gören bir görüş olmakla beraber "Aryancı" bilim adamları tüm Saka-İskit ailesini Massagetler de dâhil olmak üzere Hint-Avrupa ırkı olarak kimliklendirmiş ve Hun-Türk-Moğol gibi güya Altaylı "vahşi" göçebelerden ayırmışlardır. Saka ve Massagetler ile ilgili detaylı bilgileri tezimizin birinci bölümünde vermiştik. Esasında Avrupa'nın doğusunda, Eski Çağlar'ın bilinen dünyasından uzakta, soğuk ve sisli karanlıkların kapladığı diyarların içinden birbiri ardına ortaya çıkan Kimmer, İskit, Sarmat ve Massaget gibi konar-göçer atlı-savaşçı kavimler; Yunan, Roma ve Bizans tarih yazınında yerini almış, daha sonraları zuhur eden

---

tutamamış. Ağlamasının nedeni ona sorulduğunda ise 'atalarımız bize, eğer elçiler Batı'daki krallar tarafından size gönderilmiş ise yeryüzünü baştan-aşağı kat etmemiz ve karşımıza çıkan her şeyi harabeye çevirmemiz için artık vaktin geldiğini, öğrettiler' demiş". John, heyetin gidiş tarihi olarak Justin II hükümdarlığının 7'inci senesini gösterse de (yani 571-572 dolayları) hadisenin detaylarına hâkim olan Bizans tarihçisi Menander Protector'a göre heyet "yaklaşık olarak Justin döneminin 4'üncü yılının sonunda" (yani 569) yola çıkmıştır. Bkz. Mark Dickens, *Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*, s. 40-41.

[35] Bizanslı Theophanes, *Kermichiones* kaydında, büyük ihtimalle bir yazım yanlışı yapmış ve İmparator Justinian (527-565) yerine onun halefi olan Justin'i (Justin II, 565-578) kullanmıştır. Bu hata ya bir isim kısaltması ya da bir yazım yanlışından kaynaklamış olsa gerekir. Çünkü bahsettiği zaman Justinian'ın dönemidir.

[36] Yuri A. Zuev, "The Strongest Tribe –Ezgil–", s. 31.

bir başka bozkır kavmi olan Hunlar da zaman zaman bu kadim göçebe kavimlerin isimleriyle anılmışlardır. Bilhassa Theodoretos ve Priskos Rhetor {V. yy} zamanından itibaren Hunlar için sıklıkla "İskit" tabiri kullanılmış; Zosimos, Hunları (ya da onların bir grubunu) aynen Heredot'un *sigunnai* tabirini kullanalarak, Kralî İskitler diye adlandırmış; Procopius'un ise (VI. yy.) Hunlar için bazen *Kimmerioi* (Hazar Denizi'nin doğu kısmındaki Hunlar) bazen de *Massagetai* (Maeotis yani Azak Denizi'nin güney doğusunda oturan Hunlar) isimlerini kullandığı görülmektedir[37]. Bizans kaynaklarının Türkleri Saka-Massagetler ile bağlantılandırması, en azından Sakalar ve onlara bağlı bir boy olan Massagetler'in, esas çekirdeğinin ya da yönetici soylarının "Türk" olması ihtimalini doğurmaktadır – yine Hun-Türk bağlantısı da aşağıda göstereceğimiz üzere "Türk ana çatısı" altında Theopylactus tarafından kurulmuştur.

Kermichion/Hermichion'lerin kökeni hususunda güçlü analitik çıkarımlar yapan Maccartney, onların, M.S. IV. yy.'da İran'ın kuzey-batı sınırlarındaki steplerde görülen ve daha evvel de bahsettiğimiz üzere adları ilk kez Marcellinus'da geçen (M.S. 356) göçebe Chionit'lerden başkası olmayacağını ve Chionit'lerin de kuvvetle muhtemel Hunlar'ın bir kolu olduğu görüşündedir. Yine Maccartney, Chionitler ile hemen hemen aynı dönemlerde batıya yönelen ve onlarla bağlantılı başka bir Hun kolunun da kısa bir süre sonra Avrupa düzlüklerinde belirdiğini ve bunların da Volga-Ural arasındaki tüm kavimleri zapt-u rapt altına alan Avrupa Hunları olduğu kanısındadır[38]. Diğer bir önem-

[37] Gyula Németh, *Attila ve Hunları*, s. 10.

[38] Maccartney'e göre V. yy.'da Chionit isminin yerini, M.S. 450 civarında kuzeyden gelen Juan-Juan baskısı nedeniyle batıya kaçan ve açık bir biçimde Kuşanlarla özdeşleştiren, Kidarit Hunları almıştır. Wei Hanedanlığı yıllıklarında geçen ve M.S 450 senesiyle tarihlendirilen bir kayda dayanarak Kidarit/Kuşanlar'ın M.S. 450'lerde Amu-derya Vadisi'nden batıya doğru yani Merv'in merkezinden, Aral ve Hazar denizleri arasındaki *Po-lo*'ya hareket ettiklerini iddia etmektedir: *"Ta Yüeh-chih krallığı... kuzey komşuları Juan-Juan'ların {Asya Avarları} defalarca hücumlarına maruz kaldılar, binaenaleyh batıya hareket ederek Po-lo şehrine yerleşmişlerdi"*. Maccartney, 450'lerde Avar baskısıyla gerçekleşen bu göç hareketinin (Amu-derya Vadisi'nden batıya, Po-lo şehrine) kendilerini Kuşan olarak atfeden Kidarit'lerin adının ortaya çıkışıyla aynı zamanlara denk gelmesini, teorisinin en güçlü kanıtı olarak görmektedir. Maccartney, *Po-lo* olarak geçen şehrin, muhtemelen Krasnovodsk Körfezi'nin {bugünkü Türkmenistan'ın Balkan Vilayetine bağlı Türkmenbaşı şehrinin – eski adı Kızıl-Su – Hazar Denizi kıyısında bulunan körfezi} doğusuna düşen *Balxan* {Türkmenistan'ın Balkan Vilayeti'nin merkezi olan Balkanabat şehri olması kuvvetle muhtemel} olduğu kanısındadır. Bununla birlikte 468'de Peroz{yani Firuz}'dan aldıkları ağır yenilgiden sonra yeni gelenlerin büyük bir bölümü Hindistan'a {kuzey bölgeleri} göçmüşlerdi. Bazı müellifler, 425 civarlarında Eftalitler'in, Amu-derya'yı geçerek kadim Baktriya topraklarına yerleştiklerini ve oradaki Kuşan ve Chionit bakiyelerini absorbe ettiklerini varsaymaktadırlar; lakin, bu tezi destekleyecek bir kanıt halihazırda bulunmamaktadır; bkz. C. A.

li bilim adamı Bailey de Theophanes Confessor'ın kaydında geçen *Ermechiones/Hermichiones/Kermichiones* kavmini Chionit'ler ile ilişkilendirmektedir[39].

Maccartney, Gök-Türk dilini bildiği iddia edilen Menander'in "Türk" adı altında iki yerde Kermichones'lerden bahsettiğine yani birbirleriyle özdeşleştirildiklerine inanmaktadır. Bunlardan ilki *"Avarlar'ın, Türkler'in bölgesini nasıl tahrip ederek çekip gittikten sonra göç ettiklerini duyduklarında..."*; diğer de Bizans İmparatoru'nun *"Kaç Avar, Türk hâkimiyetinden kaçabildi ?"* sorusunda aktarılan pasajdadır. Maccartney'e göre o dönemlerde de tıpkı şimdiki gibi peş peşe gelen aynı dil ve kültür ailesine dâhil farklı kavimler için "Türk" kelimesinin kullanılması mümkün idi. Yine hatırlatmakta yarar vardır ki kullandığımız metinler muhtemelen yalnızca Menander'in orijinal eserinin özetleridir ve 563 senesinde gelen heyetin bıraktığı intiba Sahte-Avarlar'ın Gök-Türkler'in değil de sanki Kermichion'ların vasalı olduğu yönündedir. Öyle görülüyor ki "Türk" adı daha erken zamanlardan itibaren İran'ın kuzey-batısında yaşayan göçebe kavimler için kullanılmaktaydı[40]. Aslında Menander'in bir başka fragmanı Maccartney'in bu düşüncesini destekleyen bilgiler içermektedir. M.S. 576 senesinde Türk ülkesine ilk kez gidecek olan Bizans elçilik heyetinin hareketinden önce yapılan hazırlıkları anlatırken, Bizanslıların, Türkler'i daha önceden tanıdıklarını anlıyoruz: *"Türkler zaten uzun zamandır Bizans'da yaşamaktadır, oraya farklı zamanlarda kendi kavimlerinden insanları göndermişlerdir..."*[41]. Esasında bu kayıt, Saka – Gök-Türk/Türk-Masaget-Kermichion bağlantısının da gelişi güzel yapılmadığını ve "Türklerin" hem Roma hem de İran medeniyetleri tarafından çok eski zamanlardan beri tanındığını göstermektedir.

Theophylactus'un eserinde geçen bir paragraf ise yine önemli bir bağa işaret ederek "Türklerin" kadim geçmişine dair ipuçlarını ortaya çıkarır bir hava içerir. Batılı ana kaynaklarda nadir görülen bir şekilde Hun-Türk bağına ve "Türk" adının kapsamı üzerine bilgi veren bu pasajda Kağan'ın eşlerinden biriyle başı belaya giren bir Sahte-Avar soylusunun verdiği karardan şöyle bahsedilmektedir:

> "... soyunun dayandığı kabilesine kaçmaya karar verdi. Bunlar, Hunlar idi; Doğu'da yaşarlardı, İran'a komşuydular ve alışılageldik haliyle daha çok *Türk* adı altında tanınırlardı"[42].

Macartney, "a.g.m", s. 268, 271. Bize göre Kidara iktidarının tesisi hususunda Maccartney'in verdiği bu tarih hayli geç bir zamana tekabül etmektedir.

[39] Bailey, "Hārahūṇa", s. 13.

[40] C. A. Macartney, *"On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century"*, s. 272.

[41] Y. A. Zuev, "a.g.m.", s. 31.

[42] C. A. Macartney, "a.g.m", s. 272.

Bilhassa İslam literatüründe Sakalar, Kuşanlar ve Ak Hun/Eftalitler'den "Türk" olarak söz edilmiş veya Türkler ile özdeşleştirilmişlerdir. Örneğin IX. yy. müelliflerinden Taberî, IV. yüzyıldaki Kuşan Hunları için bu tabiri kullanırken, hem o hem de Dinaverî Sasanî kralı Behram V (420/21 – 438) yani nam-ı diğer Behram Gur zamanında gerçekleşen bir "Türk" saldırısından bahsederler[43]. Ayrıca X. yy. müelliflerinden Mesudî de *Murûc Ez-Zeheb* adlı eserinde avcılığı çok seven Behram Gur'un döneminde, Rey şehrine kadar ilerleyen "Türk Hakanı"'nın hücumundan söz eder[44]. Hemen hemen aynı dönemlerde Ortadoğu'nun Süryani kaynakları da erken dönem "Türk" tabirini, başta Gök-Türkler olmak üzere Eftalitler, Hazarlar ve Selçuklular için kullanmışlardır[45].

4.2.1. Kermichion/Hermihion Kralı Askel

Yukarıda sözünü ettiğimiz Kermichion – Türk ilişkisinin yanı sıra *Theophanes Confessor*'un (760-818), *Chronography*'sinde geçen, Kermichion halkının kralının ismi de –*"Askel/Askil"*[46]– yine dikkatlerimizi çeken bir başka önemli husustur.

---

[43] "A.g.m.", s. 272.

[44] Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb*, s. 153.

[45] Mark Dickens, *Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*, s. 20-22, 26. Süryani ve Ermeni kaynakları, doğudan gelen istilacı muharip konar-göçer kavimleri tanımlarken İskit-Hun-Türk ve Tatar (Moğollar) adlarını sürekli olarak birbirlerinin yerine ikame etmişlerdir. Örneğin Bar 'Ebroyo, *Kroniği*'nde, Selçuklu Türkleri için "Hunlar'dan (Hûnâyê) gelme Guz (Ghûzâyê) denilen bir halktır" tanımını kullanır. Süryani *Anonim Kroniği*'nde (M.S. 1234) ise Moğollar, "bugün Tatar olarak adlandırılan Hun halkı" şeklinde tanımlanır. Bu kronikte Tatarlar'ın kökeni için ayrıca "Türk" tabiri de kullanılmış, Celaleddin Harezmşah'ın Tatarlar ile olan mücadelesi için "Türk'lerin Türkler'e karşı savaşı" ifadesi kullanılmıştır. Büyük Michael, 1195'de tamamladığı *Kroniği*'nde [Kitap XI, Bölüm 19] 725'te Arapların Hazar yurdunu istila hareketi ile ilgili olarak bu toprakları "Türkler'in Ülkesi" olarak belirtir; [Kit. XV Böl. 12]'de Kumanlar "Türkler'in bir grubu"; [Kitap XVI Bölüm 1]'de Türkler "Magog'un oğulları" olarak gösterilmiştir. Yine Michael *Kroniği*'nde [Kitap X – Bölüm 21] Bulgarlar'ın ve Hazarlar'ın kökenini "İç İskitya"'dan hareket eden 30.000 kadar İskit arasında yer alan üç 'İskit' erkek kardeşe dayandırır. Aknerli Grigor, *"Okçu Millet'in Tarihi"* adlı eserinin (XIII. yy) birinci faslında Tatarların kökeni hakkında yaptığı teolojik tanımda; Hz. İbrahim'in hür karısından doğan İshak'ın oğlu Esav'dan vahşi, koyu tenli ve çirkin yüzlü İskitler türedi. Hz. İbrahim'in cariyeleri olan Hacer ve Ketura'dan gelen soylar ile bu Esav'ın soyunun birleşmesinden gelen ırka da güya çevik ve keskin anlamına gelen Tatar denmektedir. Ermeni Gatoğigosu Nerses Partev ise Tatarlar'ın Hacer ahvadı bakiyelerinin İskit memleketinde Togarma'dan gelen Gog'lar ile karışımından türediğini söyler; bkz. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s. 107-108.

[46] Corripus da aynı elçilik heyetinden bahseder, fakat Kermichion krallarının ismini *"Scultor"* ola-

"Aynı ay (Temmuz 563), okyanus yakınında yaşayan barbar kabilelerden biri olan *Hermihion*'ların (Grek. *Ερμηχιονιονων*, Lat. *Ermechionorum*) kralı *Askil/Askel*'in elçileri Konstantinapol'e geldi"[47].

Theophan'ın Temmuz 563 tarihli bu hadisede bahsettiği "Kermichion kralı Askel" ile Sasanî hükümdarı Firuz'un, Eftalitler tarafından tarumar edilişini muazzam bir detayla anlatan Procopius'un, eserinin ilerleyen kısımlarında Kermichion heyetinin gelişinden tam 33 yıl önce ve aynı ayda, Roma ile Sasanî arasında vuku bulan *Dara Savaşı* hakkında verdiği malumat içinde ilgimizi çeken mühim bir nokta vardır. *Savaşlar Tarihi* adlı eserinin [I. Kitap, böl. XIII] kısmında Procopius, Temmuz 530 hadiseleriyle ilgili olarak *Persia* problemine karşı İmparator Justinian'ın Doğu Orduları Başkomutanlığına atadığı efsanevi General Belisarious'un komutası altında görev yapan *Massagetae* şeflerinden söz etmiştir[48]. Tamamı atlı-okçulardan müteşekkil 600'er kişilik iki Massaget süvari birliğini idare eden Massaget kökenli bu subaylardan bilhassa ikisinin adları dikkatimizi çekmektedir: *Askan* ve *Aīgan/Aygan*. Massaget komutanı *Askan*[49] ile eskiden Massaget denilen Türkler'den olan Kermichion kralı *Askel* adları arasında fonetik bir paralellik kurmamak elde değildir. Ayrıca Procopius, eserinin devamında [Kitap III, böl. 9, 37], *Aīgan* için şu ifadeyi kullancaktır: "... ve *Aīgan*, şimdileri Hun olarak bilinen Massagetler'in neslinden..."[50]. Belasarious'un komutasındaki meşhur Roma ordusunda yer alan Massaget birlikleri bir süre sonra (M.S. 533) Gelimer'in Vandallarına karşı savaşmak üzere Kartaca'ya çıkacaklardır.

---

rak verir. Bkz. Macartney, "a.g.m", s. 267. Heredot (Kitap IV, böl. 6), kabileler halinde yaşayan İskitlerin {Yunanlılar onlara *Skyths* derdi} aslında kendilerine topyekûn *Scoloti* dediklerini yazar bkz. Heredotus, *The Histories*, trans. Robin Waterfield, 1998. s. 237. Fonetik bakımından *Scolt* ve *Scult* benzerliği dikkat çekicidir.

47 Yuri A. Zuev, "a.g.m", s. 32.

48 Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, I. baskı, 1914: e-kitap: www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

49 O. Maenchen-Helfen ve H. W. Haussig, Grekçe telaffuzu *askan* olan bu ismin (Türkçesinin as-kagan/as-khan; yani as'ların hükümdarı) anlamına geldiğini iddia etmişlerdir. Haussing, As'lar ile Theophanes'in kaydında geçen, eskiden Massaget'ler denilen Türk-Hermichion'ları arasında bağlantı kurmuştur. Lakin Zuev, *As* ya da Alanlar'ın Sir-derya'nın doğusunda varlıklarına sürdürdüklerine şahitlik edecek herhangi bir belgenin bugüne kadar ortaya çıkmadığını söyleyerek, bu tezin çok düşük bir ihtimal olduğunu düşünmektedir; ayrıca bkz. Zuev, "a.g.m", s. 48-49.

50 Procopius, *History of the Wars – Book III-IV (of VIII)*, trans. H. B. Dewing, I. baskı, 1916: e-kitap www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16765].

Henüz 30 yıl önce ordularında görev yapan bu Massagetler'den bahseden ve onları gayet iyi tanıdıkları anlaşılan Romalıların soy kökeni bakamından "Massaget – Hun" ve daha evvel bahsettiğimiz "Massaget – Kermichion – Türk" ve "Hun – Türk" bağlantılarını kurmaları çok da sıradan bir durum olmasa gerekir. Güçlü bir devlet anlayışı ve köklü bir yazılı tarih geleneği olan Romalıların, bu yabancılarla ilgili soy akrabalıklarını kurarken onların konuştukları lisanları da göz önünde bulundurmuş olmaları muhtemeldi ve neticede, Massagetler dedikleri kavim ile Kermichion'ların en azından söz konusu dönem zarfında {M.S. 530'lar – 570'ler} bir Türk lehçesi konuştukları anlaşılmaktadır.

İşte şimdi bu noktadan hareketle yeni etnik bağlantılara ve daha karmaşık bir ilişkiler sarmalına geçiş yapacağız. Maccartney'in meşhur makalesini Çince'ye çeviren Tsen Chunmian, Theophanes'in kaydında yer alan Kermichion lideri Askel'in adını; Batı Türkleri'nin sağ kanadıyla sorumlu *Asitsze* [*Asitsze* (*a-siək-kiet* < *Eskil/Ezgil*); *Asiji* (*a-siək-kiet* < *Eskel/Ezgel*)] boyu ile bağlantılandırmıştır. Harmatta, Klyashtorny, Ögel ve Taşağıl gibi önemli bilim adamları da *"sytsze/sitsze/sijie/ssu-chieh"* ifadesini yine *İzgil* ve *Sekel* ile ilişkilendirmişlerdir[51]. Ezgiller/İzgiller, Çin yıllıklarında Hunlar ile aynı soydan geldikleri belirtilen *T'ie-le/T'ieh-li/T'ie-lo* (**tegreg*)[52] Tölis/Töles boylarının, Tu-lou (Tola) ırmağının kuzeyinde yaşayan grupları arasında, meşhur Uygurlar (*Wei-ho/Hui-ho*)[53] ile birlikte yer almışlardır[54]. Yine aynı şekilde Ezgiller, Töleslerin içinden çıkma ve onların devamı kabul edilen *Toguz Oguz*/Dokuz Oğuz boylarının arasında hatta bu defa çekirdek grubun içinde yer almışlardır[55]. Ezgiller/İzgiller, görüldüğü üzere Türklükleri şüphe götürmez olan Tölesler ve onların devamı kabul edilen Dokuz Oğuzların arasında yer alan önemli bir boydu ve M. Naito'ya göre bu Töles boyu Türk Kağanlığı'nın batı yönündeki fetihlerini kolaylaştırmak için görevlendirilmişti yani bir tür "uç boyu" idi[56]. Theophan,

---

[51] Zuev, "a.g.m.", s. 47-48; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 49, 52; Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 103, 113.

[52] S. G. Klyashtorny, "The Asian Aspect of the Early Khazar History", s. 64.

[53] Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 48, 52. *Chiu T'ang-shu* böl. 195'de T'ie-le boylarından Wei-ho adının yerini Hui-ho adı alacaktır. [HTS 217A]'da Sui sülalesi döneminde Wei-ho olarak adlandırılan ve T'ie-le yani Töles boylarından biri olan Uygurların (Hui-ho), bu isimlerini, Töleslerin P'u-ku, T'ung-lo ve P'a-yeh-ku boylarıyla birleştikten sonra aldıkları yazılmaktadır; bkz. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 52.

[54] Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına göre Eski Türk Boyları*, s. 131, 138. Tola ırmağının kuzeyindeki irili-ufaklı bu boyların genel olarak *Erkin* unvanında birleştiklerini yazmaktadır.

[55] Taşağıl, *a.g.k.*, s. 113. *Tokuz Oguz* (*Chiou-hsing*) boyları: P'u-ku, Hun, Bayırku, Tonra, İzgil/Ezgil, Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku ve Ediz.

[56] Zuev, "a.g.m.", s. 48.

Askel'in *Kermihion/Hermihion*'larının Sir-derya'nın doğusunda yaşadıklarını belirtir ki bu saha esasında Batı Türk Kağanlığı'nın sağ kanadına tekabül etmektedir. Sui ve özellikle Tang dönemi yıllıklarında Batı Türk Kağanlığı'nın sağ kanadında hâkimiyetin Ezgil beylerinde olduğu belirtilmiştir. Tang belgelerinde 651 sonrasına ait bir kayıtta merkez üssü olarak Kulan'ı (Julan) tutan *Asitsze Tsüe-syjin* (Ezgil Kül-Erkin) komutasındaki Sağ kanat beylerinin adları ve hüküm sürdükleri bölgelerin lokasyonları verilir. Bu 5 bey arasında Merke'de (Ch'ien-ch'üan/ Qian-quan)[57] konuşlanmış Ezgil Nizuk-Erkin de vardır. Sözkonusu beş idarî merkezde görev yapan 5 Erkin'in mensup oldukları boylar ise Ezgil, Kaşu ve Barskan'dır[58]. Tüm bu bilgiler bizlere Kermichion Ezgilleri'nin, Türk-Tölis Ezgil boyu ile aynı olduğuna dair çok önemli bir kanıt sunmaktadır.

Daha sonraki dönemlerde Ezgillere ait başka bazı vesikaları, İslam kaynaklarında buluyoruz. Örneğin Ahmet ibn Fadlan (X. yy.), İdil-Bulgar ülkesindeki ziyareti sırasında Suvar {Savir} kavmi hakkında verdiği bilgilerde Ezgil (Eskil) adını açık bir şekilde kullanmıştır: *"... Onlar iki kısma ayrılmışlardı. Bir kısmı halkın ayak takımından biriyle beraberdi. Virag adındaki bu adam onların başına zorla oturmuştu... Diğer kısım ise* Eskil *beyi diye tanınan bir lider ile beraberdi. Henüz müslüman olmamış bu bey, Bulgar hükümdarına bağlıydı"*[59]. Ayrıca, XII. yy. İslam müelliflerinden Tahir el-Mervezî'nin *Taba'i el-Hayavan* isimli eserinin Türklerle ilgili olan dokuzuncu bâbında, Tulis Dağı'nda oturan (Minorsky, Tulis'in, Tienşan yani Tanrı Dağları olduğunu iddia eder) Karluklar'ın 9 kısma ayrıldığını, bunların 3 grubunu *Çiğil*'lerin, 3 grubunu *Askeli*'lerin; diğer gruplarını da *Bulak*'ların, *Gügergin*'lerin ve *Tuhsi*'lerin oluşturduğunu yazmaktadır[60].

Son olarak konuyla ilgili kafalardaki bir başka önemli soruya yanıt aramaya çalışacağız. Gök-Türklerin gönderdiği heyetten beş yıl evvel, yani M.S. 563'de Doğu Roma'ya gönderilen elçilik heyetinin Kermichion'lara ait olduğu kesindir, lakin eğer Kermichionlar'ın yönetici boyu Ezgiller ise onların bölgeye ne zaman gelip yerleştikleri sorusu – yani Chionit'ler döneminden {IV. yüzyılın ikinci yarısı} itibaren mi yoksa Gök-Türklerin ortaya çıktığı VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mi? – tartışmalı gözükmektedir. Bu sorunun cevabıyla ilgili çok önemli bir kanıta numizmatik vesikalarda rastlamaktayız.

---

[57] Hsüan-tsang seyahatnamesinde (*Si-yu-ki*), Tokmak'ın 400 Li batısında ve Talas'a 150 Li mesafedeki bu bölgenin (*Ch'ien-Ch'üan*: Bin-Bulak) Batı Türk Kağanı'nın en gözde yazlağı olduğunu bildirir. Bkz. Edouard Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 254.

[58] Zuev, "a.g.m", s. 47-48.

[59] Ramazan Şeşen, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, s. 64-65.

[60] Ramazan Şeşen, *a.g.k.*, s. 104.

2002 yılında, Pierfrancesco Callieri ve Sims-Williams, Alhon kralı *Khingila* dönemine ait olduğunu düşündükleri ve M.S. 400-450 arası ile tarihlendirilen bir mühür yayımladılar. Mührün üzerindeki Baktrice yazıyı "*xoadēo*" (hükümdar, kral) unvanı ve "*Eshkingil*" ismi şeklinde okudular. Bu ismin aynı soydan gelen bir prens adı ya da bir klan adı olabileceği düşünülmüştür[61]. Bize göre bu bilgi, Töles boylarından olan Ezgillerin, Gök-Türkler'in ortaya çıkışından çok daha önce bölgede bulunduklarını, yani IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu İran ve Kuzey Hindistan coğrafyalarında kendini hissettiren Hun göç-dalgasının önemli bir unsuru olma ihtimallerini güçlendirmektedir.

[61] "*eškiggilo [](r)ōkano xoēo*". Bkz. Pierfrancesco Callieri, "The Bactrian Seal of Khingila",s. 121–41; ayrıca bkz. N. Sims-Williams, "The Bactrian Inscription on the seal of Khingila", s. 143-48.

4.3. 1000 Yıl Sonraki Döngü: Kızıl Hun – Ak Hun Bölünmesi

Öncelikle Kızıl Ti – Ak Ti konfederasyonlarının kurulma süreçleriyle ilgili kısa bir hatırlatma yaparak işe başlayalım. Daha evvel zikrettiğimiz üzere Kızıl Ti ve Ak Ti konfederasyonlarının meydana gelişine ilişkin bilinen ilk kayıt *Shih-chi* (110) ve ondan aktarılan *Han-shu* (94A)'daki Hun monografilerinde yer almaktadır. Kayıtlarda, Chou Hanedanı zamanında güçlü *Ch'in* beyliğinin idarecisi olan Chin Wen Kung'un doğuda Wei topraklarına kadar giren Jung ve Ti'leri Sarı Nehrin batısına sürdüğünden; daha sonra bu kavimlerin de Yin ve Lo Nehirleri arasında yerleşerek Kızıl Ti ve Ak Ti adlarıyla anılmaya başlandığından söz edilmektedir[62].

> [3746/1-5] "Altmış beş yıl sonra Shan (: Dağ) Jung'ları Yen [toprakları üzerinden] Ch'i [beyliğine] saldırınca Ch'i Hsi Kung (Ch'i Dükü Li [yön. M.Ö. 730-698])[63], ülkesinin bozkırlarında savaşmıştı. Kırk dört yıl sonra Shan Jung'lar bu kez Yen'e saldırmışlardı. Yen [beyliği] zor durumda olduğunu Ch'i [beyliğine bildirince] Ch'i Huan Kung (yön. M.Ö. 685-643)[64], kuzeyde Shan Junglar'a saldırmıştı. [Bunun üzerine] Shan Jung'lar kaçmıştı. Yirmi yıldan fazla bir süre sonra Jung [ve] Ti'ler Luo-i'ye kadar gelerek Chou Hsiang Wang'a hücum etmişlerdi. Hsiang Wang, Cheng [ülkesindeki] Fan-i'ye kaçmıştı... Böylece Jung ve Ti'ler içeri girerek Hsiang Wang'ı yenilgiye uğratıp kovmuşlar ve Tai'yi hükümdar olarak başa geçirmişlerdi. Bu olaydan sonra Jung ve Ti'lerden bazıları Lu-hun bölgesine yerleşerek doğuda Wei [topraklarına] kadar gelmiş

---

[62] [*Han-shu* (94A) 3746/1-5, 3747/1]; bkz. *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B*, s. 3-4.

[63] N. Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 303. Tsou-chuan'da kaydedilen bu pasajda, saldırının Pei-Jung'lar tarafından M.Ö. 706'da gerçekleştiği belirtilmiştir; bkz. *a.g.k.*, s. 303 (dn. 23).

[64] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 303. *Ch'un-ch'iu* (İlkbahar-Sonbahar) Yıllıkları ve Tso-chuan'da verilen tarihlere göre Huan Wang'ın kuzey kavimlerine ilk seferi 668'de vuku bulmuş, 664'de Shan Jung'lar Yen'e saldırmış, M.Ö. 663'de düzenlenen seferden ise Dük Huan büyük bir ganimetle dönmüştür; bkz. *a.g.k.*, dn. 24: s. 303.

ve birçok saldırı ve yağmalarda bulunmuşlardı. Chou Hsian Wang 4 yıl ülkesinden ayrı kaldıktan sonra elçi göndererek bulunduğu sıkıntılı durumu Chin beyliğine bildirdi. Henüz başa geçmiş olan Chin Wen Kung, Jung ve Ti'lere saldırmıştı... [3747/1] O sıralarda Ch'in ve Chin güçlü beyliklerdi. Chin Wen Kung, Jung ve Ti'leri sürünce, [bunlar] Sarı Nehrin batısındaki Yin ve Lo nehirleri arasına yerleşip Ch'ih Ti (Kızıl Ti) ve Pai Ti (Ak Ti) adlarıyla anılmaya başlandılar..."[65].

Chou başkentine yapılan Jung saldırısı *Ch'un-ch'iu*'da Hsian Wang'ın 11. yılı (M.Ö. 649) olarak gösterilmiştir. Hsian Wang'ın kaçtıktan dört yıl sonra Chin Prensliğiyle temasa geçerek yardım istemesi ve ardından Chin Wen Kung'un Jung ve Ti'lere saldırıya geçtiği göz önüne alındığında, Ak Ti–Kızıl Ti konfederasyonlarının M.Ö. 645 civarlarında kurulduğu düşünülebilir. *Tso-chuan chu*'dan aktarılan malumata göreyse M.Ö. 628 civarlarında Chin Prensliği Kızıl Ti'lerin Lu boyunu ortadan kaldırdı; ardından M.Ö. 619 civarlarında üç tane Kızıl Ti boyunu kendine bağladı ve son olarak M.Ö. 588'de *"Ch'ih Ti'lerin son bakiyelerini de cezalandırdı"*[66]. Ak Ti'lere gelince; Chin devletinin M.Ö. 601 senesinde onlarla bir antlaşma yaptığı kaydedilir. M.Ö. 562'de ise Chin devleti Ti ve Jung kavimleriyle büyük bir antlaşma yapmış, M.Ö. 555'te ise eşine ilk kez rastlanır bir biçimde Ak Ti'ler Chou menşeli Lu devletine bağlanmışlardır. Böylece ufak tefek çatışmaların dışında Chou'nun savaşa ve diplomasiye devam ettiği tek "yabancı" güç Hsien-yü'ler (yani Hsien-yün; Ti kavimlerinden ve Ak Ti konfederasyonuna bağlı) kalmıştı. M.Ö. 530'da ise Chin'in, Ak-Ti konfederasyonuna bağlı Hsien-yün ve Fei devletlerine saldırdığı belirtilmektedir[67]. Hunların ataları kısmında bu konuya zaten girmiş; neticede "Ch'ih Ti/Kızıl Ti ve Pai Ti/Ak Ti" boylarının sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan Hunlar (Hsiung-nu) ve dolayısıyla Gök-Türkler/Türkler (T'u-chüeh) ile çok yakın kökensel akrabalıkları bulunduğundan; ayrıca Ch'üan Jung, Hsien-yün gibi boylardan teşekkül etmiş ve "köpek kabileleri" denen bir birliğin farklı bölgelerde yaşayan unsurlarının oluşturduğu bir konfederasyon olarak düşünülebileceğinden bahsetmiştik.

Zerdüştizm'in kutsal eseri olan *Avesta*'nın muhtelif metinlerinde; Ariler'in ilk yurtlarında (Aryanam Vaija = Arilerin Engin Ülkesi), *Vorukaşa* Denizi (Hazar Denizi) sahillerini birlikte paylaştıkları *Bavri* ülkesi (Kunduz ülkesi =

---

[65] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B) Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 3-4; Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 303.

[66] Di Cosmo, *Ancient China and It's Enemies*, s. 113, 303 (dn. 25).

[67] Di Cosmo, *a.g.k.*, s. 100, 114-115, 117 (dn. 65).

Kama Havzası) ve *Ranha* Nehri (Volga Nehri) civarlarında yaşayan Zerdüşt'ün hamisi *Vištāspa*'nın düşmanları olarak karakterize edilen amansız düşmanları "hızlı-atlı" *Tura/Tur*'lar ile "sivri uçlu miğferler" takan, "kötü kalpli" *Hion/Xiyona*'larla yaptıkları savaşlardan bahsedilmiştir. *Avesta* geleneğinde *X'iionna* kavmi, kesin olmamakla birlikte tıpkı Nakş-ı Rüstem yazıtlarında bahsedilen ve bazı bilim adamları tarafından özellikle Massagetler ile ilişkilendirilen *Saka Tigraxauda*'lar (sivri başlıklı Sakalar) gibi sivri uçlu şapkalar ve miğferler giyiyorlardı. Ayrıca hem X'iiaona'lar hem de Tur/Tura'lar, "Sakalar" ile özdeşleştiriliyorlardı[68]. Ayrıca bu [*Aves*. Xiiaona (Hyaona); Pehl. Hyôn (Xyon/Xiyon)] kavmi, sonraki dönem kaynaklarla da bağlantılı olarak bilim adamları tarafından bilhassa Hun ve Chionitae isimleriyle ilişkilendirildiler[69]. Part dönemi ve hatta daha eski zamanlardaki olaylardan söz eden Pehlevice bir epik şiir olan *Āyadgār-i Zarērān*'da Hyon'lar Türkler olarak addedilmiştir[70]. Aslında Orta Pers ve Hint kaynaklarında "Kızıl" ve "Ak" Hunlar adlandırmalarını görüyoruz ve bu durum Ak Hunlar (Eftalitler) arasında ya da Ak Hunlar ile Türkler arasındaki bir ayrıma işaret edebilir[71]. Bailey'e göre Avestan dönemdeki [*Aves. X'iiaona (Hyaona)*] adı ile Pehlevi dönemdeki [Pehl. (Orta Persçe) *Hyon/Xyon*] adı daha sonra Pehlevice'de *Huna*'ya dönüşmüş; aynı şekilde Avestan metinlerdeki *Tur* da Pehlevi metinlerinde *Turk*'e dönüşmüştür. *Behman Yasht*'da bu halkın (*Xyon*), 3 grupta muteber olduğu görülmektedir; Türkler, Karmir (Kızıl) Xyon'lar ve Spet (Ak) Xyon'lar. Yine Bailey, Hint kaynaklarındaki *Hara Huna* ile *Avesta* metinlerindeki *Karmir Xyon*; ve Hint kaynaklarında geçen *Sveta Huna* ile Avestan kaynaklardaki *Spet Xyon*'un aynı kavimler olduğu kanısındadır[72]. Daha önce de belirttiğimiz gibi Maccartney ve Bailey'in, Theophanes Confessor'ın kaydında geçen *Ermechiones/Kermichiones*'leri de Chionit'lerle ilişkilendirdiklerini düşünürsek, IV. yüzyılın ikinci yarısından sonra Batı Türkistan'ın derinliklerinde İran'ın doğu sınırlarında tıpkı eski akrabaları Massagetler gibi beliren Chionit'lerin aslında Kızıl Hunlar olarak adlandırılabilecekleri sonucuna varmaktayız.

---

[68] S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Türk'ün Üç Bin Yılı*, s. 23-27, 41; Abetekov-Yusupov, "a.g.m.", s. 23. Pehl. *Hyon/Xyon/Xiyon*, Aves. *X'iiaona [Hyaona]*; bkz. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, c. I, s. 52-53; H. W. Bailey, "Iranian Studies", s. 945-46; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 47; Wolgang Felix, *"Chionites"*, s. 485-487; Roland G. Kent, *Old Persian (Grammar-Texts-Lexicon)*, s. 138, 186.

[69] Sinor, "The Hun Period", s. 179.

[70] Sinor, "a.g.m.", s. 179.

[71] B. A. Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 141.

[72] Bailey, "Iranian Studies", s. 945-46; Bailey, "Hārahūṇa", s. 12-21.

Bu noktada, daha önce de bahsettiğimiz Gök-Türkler'in soyu ve şecere itibariyle akraba boyları meselesini, bu bağlamdan hareketle biraz daha detaylandırmamız gerekmektedir. Örneğin, onları doğrudan Kuzey Ti'leri ve Hunlarla bağlantılandıran bir kayıt ile işe başlayabiliriz. *Chiu T'ang-shu*'nun [*Eski Tang-shu: CTS*], *T'u-chüeh*'ler (Türkler) hakkındaki monografisinde peş peşe verilen iki paragrafta bu bağa yer veriliyordu:

> "... (Bunun sonucunda) onların soyu güçlendi; doğuda Kitan'lar ve Shih-Wei'lerden[73], batıda Tuyuhun'lardan Hoço'ya kadar bütün (kavim ve) ülkelerin hepsi onlara tâbi oldu. (T'u-chüeh ülkesindeki) yay çekenlerin sayısı bir milyonu aşıyordu. Kuzey Ti'lerin kudreti hiç bu dereceye varmamıştı; (kendilerini) Yin-shan Dağları gibi yüksek görüp, Çin'i küçümsüyorlardı"[74].
>
> "*T'u-chüe*'lerin 'Kağanları' eski zamanların '*Ch'an-yü*'süne' tekabül ederdi; kağanın karısının unvanı 'katun' idi ve eski zamanlardaki 'yen-chih'in' karşılığı idi"[75].

Çalışmamızın önceki bölümlerinde Çinlilerin, Hunlardan önce bozkırlarda at koşturan savaşçı-göçebeleri adlandırmak için kullandıkları birtakım etnonimler üzerinden Asya Hunları'nın kökenlerine ve akraba boylarına dair tespitler yapmıştık. Çin tarih yazınında bilhassa Kuzey Ti'leri ile ve Hun ceddinden gösterilen T'-u-chüeh'ler yani Gök-Türkler de kuvvetle muhtemel aynı membadan inme bir boydu; tıpkı kendilerinden sonra Orhun ve Selenge ırmakları arasında kutsal Ötüken ormanlı-dağında merkezini kuran, şanlı Türk devletlerinin en kıdemli yıldızlarından biri kabul edilen Uygurlar gibi. Daha önce de bahsettiğimiz üzere, zaten Çin kronikleri, açık bir şekilde Gök-Türkler ve Töles boylarından biri olan Uygurlar'ın Hun neslinden indiklerini yazmaktadırlar[76].

Şimdi ise Kızıl Ti – Kızıl Hun aynileştirmesi bağlamında Çin yıllıklarında Hun adının ortaya çıkışından itibaren onlarla aynı dönemlerde isimleri sıkça geçen kuzeydeki Ting-ling'ler ve onların devamı kabul edilen boylar hakkında bilgi vereceğiz. *Shih-chi* 110 ve *Han-shu* 94'deki Hun monografilerinde Motu'nun; Hun-yü, Ch'ü-she, Ting-ling, Ko-k'un ve Hsin-li ülkelerini kendine

---

[73] Shih-wei ve C'hi-tan (Kitan) kavimleri, Mo-ho ve H'si'lerle birlikte Gök-Türk Çağı'nın Moğol kabilelerindendir; bkz. Cevdet Gökalp, *Shih-Wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, s. 14.

[74] [*CTS* : 194A/5153:4] *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, çev.: İsenbike Togan, G. Kara, C. Baysal, 2006, s. 3, 75.

[75] [*CTS*: 194A/5153:5] *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, 2006, s. 3, 79.

[76] [*CTS:* 195 ve HTS 217A] Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, s. 48, 52.

tâbi kıldıktan sonra tüm Hun soylularının ona itaat ettiklerini yazmaktaydı[77]. Bu da aslında kuzey-batıdaki bu hattın, Hunları oluşturan ana kitlenin akraba boyları olduğunun sağlam bir göstergesi sayılabilirdi. Ting-ling'lerin sonraki devirlerdeki nesilleri oldukları açıkça anlaşılan *Kao-ch'e*'lerin (yüksek tekerlekliler)[78] kökeni de *Pei-Shih* böl. 98 ve *Wei Shu* böl. 91'de Ti'lerin bir kolu olan Kızıl Ti'lere (*Ch'ih-ti*) dayandırılmaktaydı. Daha sonra Ti-li adıyla anılmışlar ve pek çok araştırmacı tarafından Ting-ling boylarının devamı olarak kabul edilmişlerdi. Çin kroniklerine göre *Kao-ch'e*'ler Çinle temasa geçmeden önce kuzeyde yaşarlarken adları *Ch'ih-lo* idi ve onların atası Hun Şanyüsü'nün yeğeniydi. Dilleri ise Hunların konuştuğu dille aynı olup sadece arada küçük bazı farklar vardı[79]. Ting-ling – Kao-ch'e – T'ie-le/T'ie-lo/Tieh-le (Töles) ve Dokuz Oğuzların birbirlerinin devamı olan boy toplulukları oldukları açıktır ve bu meseleye "Ting-ling'ler" kısmında biraz daha detaylı bir şekilde değineceğiz. Bu bilgilere dayanarak bilhassa Ch'ih Ti yani Kızıl Ti grubuyla ilişkili "Yüksek-Tekerlekliler" neslinin {Ti-li – Ting-ling – Kao-ch'e – Tieh-le/Tieh-li, Dokuz-Oğuz}, Hsiung-nu/Hun üst kimliğine bağlı akraba gruplardan biri olduğunu anlayabiliriz. Bu bağlamda, "köpek-boylarının" Ak Ti konfederasyonunun lideri konumunda olan ve önemli araştırmacılar tarafından özellikle Hunlar ile doğrudan ilişkilendirilen Hsien-yün'leri de unutmayalım.

Söz konusu Türk toplulukları arasındaki kan-bağları ve akrabalıklara dair kanıtlar yalnızca Çin kaynaklarında yer almamaktadır. Ting-ling – Kao-ch'e – T'ieh-li/T'ieh-le (Töles) silsilesinin devamı olan Dokuz-Oğuzlar'ın Gök-Türkler ile olan akrabalıkları bizzat II. Gök-Türk Kağanlığı'nın (M.S. 682-744)[80] meşhur hükümdarı Bilge Kağan tarafından, kardeşi Kül-Tegin için diktirdiği kitabenin (M.S. 731) Kuzey-Cephesi 4. fragmanında şu cümleyle belirtilmiştir: "*Toḳuz Oguz budun kentü budunum erti*"[81] yani [Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi][82]. Aynı zamanda Töles – Dokuz Oğuz-On Uygur hattıyla bağlantılı Uygurlar da bu ilişkiyi taşa vurdurdukları yazılarla daha farklı bir şekilde dile getireceklerdir. Moğolistan'daki Uygur Kağanlığı'nın kurucusu olan El-Etmiş Bilge'nin oğlu Bögü Kağan'ın diktirttiği Tes Kitabesi'nde (M.S.

[77] *Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B)*, s. 9.

[78] S. G. Klyashtorny, "The Asian Aspect of the Early Khazar History", s. 62.

[79] Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 811-812; Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 28.

[80] Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, s. 301.

[81] Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 74.

[82] Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 28.

762) T'u-chüeh'lerin ilk kağanları (Yoluğ, Bumin, Kölö/K'o-lo) Uygurlar'ın da ortak meşru yöneticileri olarak kabul edilmişlerdi[83].

Hulasa, Çin kaynaklarından anladığımız şekliyle T'u-chüe'ler/Gök-Türkler, Hsiung-nu/Hunların bir koluydular. Aynı şekilde kadim Kızıl Ti grubuyla doğrudan ilişkilendirilen ve içinden kesin bir şekilde Uygur devletini çıkartan "Yüksek Tekerlekliler" nesli de Hunlarla akraba kabul ediliyordu. Çin kaynaklarında genel olarak Ti adı altında ifade denilen kavimler de kuvvetle muhtemel "Türkçe konuşan kavimleri" ifade ediyordu. Bize göre Çinliler karşısında alınan ağır yenilgiler, göçebe boylar arasında meydana gelen kargaşa ortamı ve daha başka bir takım sebeplerden dolayı M.Ö. VII. yüzyılın ortalarında "tamamı Türkçe konuşan boyların" politik bir manevrayla Ak Ti – Kızıl Ti adlarıyla ayrışmasına neden olmuştu. Benzer bir süreç ise, M.S. II. yüzyıldan itibaren Çin ve kuzey-doğudan inen Moğol kökenli Hsien-pi/Siyenpi'lerin baskıları sonucunda Hun otoritesi İç Asya'daki varlığını kaybetmiş, en geç M.S. IV. yüzyılın 2. çeyreğinde de ülkesi olmayan Hunlar; kötü giden siyasi konjonktür, otlak yetersizliği, coğrafî etkenler ya da başka sebeplerden ötürü Kızıl Hun – Ak Hun ve hatta Kara-Hun {Avrupa'ya giden kol} şeklinde üç kola ayrılmış olabilirlerdi.

[83] S. G. Klyashtorny, "The Asian Aspect of the Early Khazar History", s. 64.

4.4. Kion/Hion/Chion Adı Üzerine

Bariz bir farklılık olmakla beraber erken Moğollar'ın genolojik geleneklerinde Kiyan[84] (Moğ. Kiyat'ın çoğulu) ve Kion/Hion (Moğ. Kiot/Khiot formunun çoğulu) kavramlarının birbirlerinin yerine kullanılabildiğini görmekteyiz. *Moğollar'ın Gizli Tarihi* adlı eser 63. kısmında Temuçin'in (Çingiz Han) babasının adı Esugei-Kiyan olarak geçer ve aynı faslın "*Altan Topçi*" yazmasındaki açıklamasında ise ondan "*Kiot klanından Esukei*" denilerek bahsedilmekteydi. Moğollar için Kiyan/Kiyat terimi, yanlızca kutsal Nehri temsil etmiyordu, aynı zamanda dinsel bir totem ve korku unsuru olan "Köpeği" de temsil ediyordu[85]. Maamafih, Cengiz-Han şeceresinin kutsal anası kabul edilen Alan Hoa'nın hamile kalma efsanesiyle[86], Tibet kraliyet şecerelerinde aktarılan

---

[84] Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 21, 277; Tuncer Gülensoy, "Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçi, Defter-i Çingis-Nâme, Cengiz-Nâme ve Anonim Şibanî-Nâme'ye Göre Cengiz-Han'ın Soy Kütüğü", s. 269, 272.

[85] Zuev, "a.g.m", s. 40. Jean-Paul Roux ise *Kiyat*'ın, "güçlü, coşkun sel" anlamına geldiğini belirtmiştir; bkz. Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s. 42. Güney Çin'de hâkimiyet sürdüren Sung sülalesinin, 1221'de Moğollara elçi olarak gönderdiği ve bizzat Çingiz Han ile görüşen Chiao-Hong, Çingiz'in menşei hakkında kati malumat vermiş ve onun soyunun (Kıyat Börçeğin), Sha-to (Şato) Türklerinden indiğini belirtmiştir. Togan, Çingiz soyunun diğer Moğollar'a göre daha açık renkli gözlü ve saçlı oluşunu buna dayandırır. Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın M.S. VII. yy. ortalarında yaşadığı iç karışıklık ve yıkım nedeniyle tekrardan Doğu'ya hareket eden bu Türkler'in (Şato Türkleri) de sarışınlığını çevrelerindeki diğer Türk unsurları pek hoş karşılamamıştır. Kıyat'ın etimolojik tasnifi açısından da Berezin'in nazariyesini dikkate alan Togan, bu adın "semadan neşet eden nesil" anlamına geldiğini düşünmektedir; bkz. Zeki V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 65-67. Çin kaynaklarından hareketle Şato Türklerinin siyasi tarihleri ve Çinle ilişkileri için bkz. Cevdet Gökalp, *Gök-Türk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, s. 19-20; W. Eberhard, "Şato Türkleri'nin Kültür Tarihine Dair Notlar", s. 20-23.

[86] *Gizli Tarih*, Cengiz-Han'ın kadim atalarından bahsederken efsanevi ced kabul edilen Bataçihan'ın soyundan inme, Toroholcin'in oğlu Dobun-mergan'ın, Alan'hoa isimli bir kadınla evlendiğinden ve ondan, Belgunotay ve Bugunotay isimli 2 oğlu olduğundan bahseder. Dobun-mergan'ın ölümünden sonra dul kalan Alan-hoa'nın, 3 erkek evlat daha (Buhu-hatagi, Buhatu-salci

Türklere dair bazı hikâyeler birbirleriyle örtüşmektedir. Tibetlilerin *"Kuzey'in Kralları"* dedikleri Uygurlarla ilişkili Tibetçe 5 belgeden biri Pelliot'un Tibet yazmaları koleksiyonunda 1283 numaralı doküman olarak yer almakta ve bu yazmada anlatılan bir hikâye yine ilginç ipuçları barındırmaktadır. Bu folklorik anlatıda Kingan'daki Argun Nehri'nin orta mecralarında Kimekler'in *Yama-Kagan* (Za-ma-kha-gan) krallığı bulunmaktadır. Bu eski yazmalarda, Kimekler'in atalarına ilişkin efsanevi iki erkek kardeşten, genç bir bakireden ve bu bağlamda ortaya çıkan köpek-adamlar ve onların güzel eşlerinden bahsedilir[87]. Tanrı Dağı Kırgızları'nın türeyiş destanında da yine karşımıza bir "kızıl köpek – kızıl taygan" çıkar[88].

14. yy.'a ait bir Tibet dini metninde ise Hion/Kion'ların soyağacına dair çok ilginç bazı bilgiler yer almakta ve ginokratik Yüeh-chih devleti hakkında bazı bilgiler verilmektedir; metinde, genolojik olarak ilk Yüeh-chih {ya da Tibet, tam belli değil} kralının soyundan inme Köpek-Hion (Khyon) ve Kytan (Khyi-than) isimli iki erkek kardeşi bulunduğundan, bunlardan ilkinin güzel bir bakireyle evlenerek 4 oğlu olduğundan ve onların üçünden vücutları insan gibi fakat başları köpek başına benzeyen 18 kabilenin yükseldiğinden bahsedilir[89]. Stein, metinde geçen bu 18 boyu, Tibet'in kuzey sınırlarının ötesinde yaşayan 18 Türk boyu ile eşleştiğini tespit etmiştir. Arap coğrafyacı İbn el-Fakih'in, Tamim ibn Bahr'ın 821'de Orhon bölgesindeki Uygur Kağanlığı'na yaptığı seyahate dair elçilik raporlarını ihtiva eden Meşhed yazmasında, bunu destekleyen bir not kaydedilmektedir. Kayıtta, Uygur hükümdarının, toplam 17 bey ve 18 boyun üzerinde söz sahibi olduğunu bildirmiştir. Bunları destekleyecek nitelikte bir başka bilgi ise Rus kroniklerinden gelir. *Lavrentiev Yıllıkları'n*da, 1095 senesinde *İtler* ve *Kytan* isimli iki Kıpçak şefinin, Volodi-

ve Bodonçar-munghah) dünyaya getirmesi, başta Dobun-mergan'dan inme oğulları arasında ve tabiî ki ahalide şaşkınlıkla karşılanarak birtakım dedikoduların patlak vermesine neden olmuştur. Alan'hoa, Dobun-mergan'dan olma 2 oğluna şunları söylemiştir: *"Oğullarım Belgunotai ve Bugunotai! Siz, bu üç çocuk hakkında ananızdan şüphe ederek, aleyhimde dedikodu yaptınız. Şüphenizde haklısınız. Fakat her gece parlak sarı bir adam, çadırın bacasından sızan ışık vasıtasıyla karnımı okşuyor ve onun nuru vücudumdan geçiyordu. Çıkarken de güneş ve ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek çıkıyordu..."*. Bkz. Ahmet Temir, *a.g.k*, s. 8. Doğumla ilgili olan gökten ışık inmesi meselesi Altay şamanizminde gayet tanınmış bir motiftir. Hatta gökten inen ruh bir nevi köpeğe benzemektedir. Ayrıca altın sarısı bir atadan Gök-Türkler nezdinde de zikredilir; Bkz. Bahaeddin Ögel, "Uygurlar'ın Menşe Efsanesi", 1948, s. 22.

87 Zuev, "a.g.m.", s. 41.

88 Zuev, "a.g.m.", s. 44.

89 Per Kværne, "Mongols and Khitans in a 14-th century Tibetan Bonpo Text", s. 98-104.

mer ile barış yapmak için Pereyaslav kentine geldikleri kaydedilmiştir[90]. Tibet metinlerinde geçen, Tohar – Yüeh-chih ve Kimeklerle ilgili söz konusu ikili kullanımların, daha öncesinde Kimek federasyonuna bağlı olup, sonrasında onlardan ayrılarak Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara inen ve soy bakımından, Kimekler'in devamı kabul edilen Kuman/Kıpçaklarda tekrardan görülmesi dikkate değer bir durumdur. Bunlar sanki eş parçaların, adeta çiftli bir kullanımı gibidir.

[90] Zuev, "a.g.m.", s. 40. Ayrıca bkz. Rolf Alfred Stein, *Les tribus anciennes des marches Sino-Tibétaines: légendes, classifications et histoire*, s. 4, 10; Vladimir Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs ", s. 281.

4.5. Ak Hunlar (Eftalitler)

4.5.1. Ak Hunların Ortaya Çıkışı ve Siyasi Kökenleri

Tarih araştırmaları bağlamında Ak Hun ya da Eftalitler'den ilk defa 1697'de bahsedilmiş; Ak Hun adıyla bağlantılı olarak Assemani (1719-28) ilk kez İran kaynaklarındaki *Haytal*, D'Herbelot (1777) ise ilk kez İslam kaynaklarındaki *Heyatıla* (Ak Hun) bahislerini eserlerinde zikretmişlerdir[91]. Çin kaynaklarındaki bilgilere ulaşarak bilimsel anlamda onlardan detaylı bir şekilde bahseden ilk âlim ise *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares Occidenteux* isimli muazzam eseriyle tanınan meşhur Fransız Türkolog ve Sinolog J. Deguignes olmuştur[92]. Deguignes, onları Te-le yahut T'ie-le (Töles) nesline bağlamış ve Ceyhun/Amu-derya nehri kıyılarına inerek bu bölgede arz-ı endam ettikleri için kendilerine "Ab-Tele" yani Su-Tele'leri adını verdiklerini ve Abtelit isminin ortaya çıktığını iddia etmiştir[93]. Deguignes'in "Su-Tele"'si yorumunu bir tarafa koyarsak, onları Kao-ch'e – Töles silsilesine bağlaması gerçekten de çok önemli bir tespit idi. Başka bir Fransız âlim Vivien de St. Martin'in (1849), Ak Hunları, Wei-shu'daki bir kaydı dikkate alarak "Ta Yüeh-chih" yani Büyük Yüeh-chih'lere bağlaması ise onların kökenleriyle ilgili ikinci önemli ekolü ortaya çıkartmıştır[94].

Ak Hunlar ya da diğer adlarıyla Eftalitler: Grek kaynaklarında – *Εφθαλιται*, *Αβδελαι* (Abdel/Avdel), Süryani kaynaklarında – *Ephthalita, Tedal*; Ermeni kay-

---

[91] Enver Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, Ankara, 1973, s. 52.

[92] Joseph Deguignes, *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares Occidenteux*, I-V, Paris, 1756-1758. Bu önemli eserin tüm ciltleri 1920'lerde Hüseyin Cahit [Yalçın] tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

[93] Deguignes, çev. Hüseyin Cahid [Yalçın], haz. Selahaddin Alpay, *Büyük Türk Tarihi*, C. II, b. 1, Türk Kültür yay., İstanbul, 1976, s. 456.

[94] St. Martin, *Les Huns blancs ou Ephthalites des historiens Byzantins*, Paris, 1849; bkz. Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, s. 48, 53.

naklarında – [*hep't'hal, tetal, Kuşank*][95]; Orta Pers kaynaklarında – ēftāl ve aynı zamanda Hyon *Hephtal* ve *Hephtel* (Zerdüşt kaynağı "*Bundahišn*"de ise – *Hēvtāl* adıyla geçerler); Hintçe – *Hūna* Bactrice – *ηβοδαλο (ebodalo)*; Arap kaynaklarında - *Haytal, Hetal, Heithal, Hayetal, Heyâtelit*, Çin kaynaklarında *I-ta (*iep-tât), I-t'ien (*iep-t'ien), Yen-tai-i-li-t'o* (*Yeptailitha) adıyla geçmektedirler[96]. Bir de tabiî ki Ak Hunlar ile bağlantılı olarak Çinlilere ait "*Hua*" etnonimi vardır[97]. *Huna* ya da *Xion/Xyon/Hyon* gibi transkripsiyonları artık kabul görmeyen *Hua*'yı; Otto Franke ve Marquart sırasıyla *Wart* ve *Oat* şeklinde okumuşlar, ve kaynaklarda geçen *Warz* ve *Warwaliz*'in (bugünkü Kunduz) War'ı ile uyarlamışlardır. K. Enoki ise Hua'yı *Ghwâr-Ghôr* şeklinde okumuş, aynı zamanda Belh'in güney-batısında, İran'ın doğusundaki bu bölgenin coğrafî ve arkeolojik bakımlardan da Çin kaynaklarında belirtilen Hua'nın konumuyla daha iyi örtüştüğünü belirtmiştir[98].

1883'de "Hua" etnonimi ile ilgili Çince kayıt akademik çevreler tarafından bilinmeye başlandığında, araştırmacılar önceleri Hua adını Hun adının farklı bir versyonu olarak görmüşlerdir. 1901 ve ardından daha detaylı olarak 1914'de yapılan çalışmalarla Hua adının Eftalitlere atfedildiği ve İslam kaynaklarında geçen Doğu Toharistan'daki Eftalit başkenti *Varvaliz*'e de atıf yapılarak bunun "*Var*" kelimesinin karşılığı olabileceği iddia edilmiştir. Yine Eftalit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Batı Gök-Türk Yabguluğu hâkimiyetinde küçük bir prenslik olarak yaşamaya devam eden Eftalitler'in Çinliler tarafından zikredildiğine ve adlarının *Huo* şeklinde yazıldığına da değinilmiştir. Ayrıca bir başka Çin kaydında yer alan Toharistan'daki *Ahuan* şehir adının da *Var/Avar*'ı karşıladığı *Hua* ve *Huo* adlarını çağrıştırdığı da bir hipotez olarak ortaya konulmuştur. Yine bir başka hipotez de Kıpçaklar'ın (Rus Kroniklerinde Kuman, Kun, *Polovets* adlarıyla da geçerler)[99] X.-XI. yüzyıllarda Güney Sibirya ve Macaristan'daki faaliyetleri döneminde Doğu Avrupa'da ortaya çıkan "*Kun*" adının Eftalitlerin gerçek adı olabileceği iddiasıdır ki bu bilhassa Czeglédy'i tarafından çok isnatsız bir görüş olarak yorumlanmıştır[100]. "Hua"

---

[95] Tezcan, "V. – VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi", s. 277.

[96] F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, vol. I, Berlin, 1959, s. 41-43; Kazuo Enoki, *On the Nationality of the Ephthalites*, s. 6-7.

[97] Enoki, *a.g.k.*, s. 1.

[98] Enoki, *a.g.k.*, s. 4-5. Ayrıca bkz. O. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, c. III, s. 312; Marquart, *Eranshahr*, Berlin, 1901, s. 215.

[99] Aybolat Kuşkumbayev, "The Magyar Ethnonym in Medieval Written Sources", s. 52.

[100] Károly Czeglédy, *Bozkır Kavimleri'nin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, s. 70-73.

etnonimi üzerinde belki en ciddi şekilde duran bilim adamı olan Macar tarihçi Károly Czeglédy bu hususta şu önemli açıklamaları yapmaktadır:

"Tarihsel Çince fonetik uzmanları, bazı Çince kelimelerin M.S. V. yüzyıl civarlarındaki telaffuz formlarını tespit etmeye çalışmış, Hua'yı *Ywat*; Huo'yu da *Ywât* şeklinde telaffuz etmişlerdi. Bu durum Hua'yı var etnonimine dayandırmayı zorlaştırıyordu. Lakin araştırmalar burada bitmemişti. 1945'de Macar bir uzman Hua ve Huo'nun eski fonetik şeklinin tespiti sırasında Çin dilinin eski lehçelerini, bilhassa da Kuzey göçebeleriyle temasta önemli rol oynayan Kuzey Batı Çin lehçesini dikkate almıştır. Bu lehçede *wat* diye telaffuz edilen Hua kelimesinin rezonansı, bariz örneklerin tanıklığına göre *uat* idi, ve daha sonra bu sonuncu formdan *ua* şekli inkişaf etmişti. Çin lisanının bu devrinde *r* sesinin bulunmadığı dikkate alınırsa, aslında kurallı olarak yabancı bir dile ait *uar* şeklini vermektedir. Bu durumda son dil tarihi araştırmalarından çıkan en önemli ders, kaynaklarda *Hua* şeklinde geçen Eftalitlerin ve *Huo* şeklinde geçen Eftalit prensliğinin adlarının büyük bir ihtimalle *Uar*, daha doğrusu *Var* sesini verdiğidir. Çin ve İslam kaynaklarına dayanarak Huo'nun coğrafî konumunu tam olarak tespit edebiliyoruz. Nitekim ünlü Budist hacı Hsüan Chang da M.S. 629'da Hindistan'a yolculuk yaptığı sırada ve 644'deki dönüşü sırada Eftalit ülkesinden geçmişti. Seyahatnamesinde, Batı Gök-Türk egemenliği altında bulunan Toharistan'daki prenslikleri başkentlerinin adıyla anmış ve eski Eftalit başkenti etrafındaki sahadan da mütemadiyen Huo adıyla bahsetmişti. Bu ad bir prensliğe ve onun başkentine işaret ediyordu. Huo arazisi Hsüan Chang'ın tarifine göre Host ve Baglan ile Amu-derya arasında idi. Arap kaynakları ise Eftalit başkentinin yerini Hulm ve Talekan arasında gösterir ki bu hatların kesişme noktası Afganistan'ın kuzeyindeki en büyük harabe kentin bulunduğu bugünkü Kunduz civarına düşer. Kunduz yakınındaki harabenin Eftalitler'in eski başkenti olduğunu, aynı zamanda M.S. 350'den sonra Baktriya'ya yerleşen göçebelerin merkezi haline geldiğini tarihî verilerimizden ileri sürebiliriz. Gök-Türk fethinden (M.S 557) sonra Hua/Huo prensliğinin merkezi *Ahuan* şehrine taşınmıştır. Hsüan Tsang da Toharistan'daki Gök-Türk prensiyle burada karşılaşmıştır. Arap kaynakları, Amu-derya üzerinde bir geçidin bulunduğu bu yerin adını *Arhan* şeklinde kaydetmişlerdir. Bu durum, Gök-Türk egemenliği Batı Türkistan'da yıkıldığında bölgeyi domine eden Tang Hanedanlığının Arhan'ı, Toharistan'ın idarî merkezi yapmak istemelerini de izah edebilir. Özetle, M.S. 350 civarında Sogdiya'da ve Toharistan'da yerleşen göçebeler, yani daha sonraki Eftalitler arasındaki boy gruplarından birinin *hun* (húna, hon, Xun; hi-

ungnu, hyón), diğerinin de *uar* (*var*) adını taşıdığını ve ayrıca bugünkü Kunduz yakınında bulunan prensliklerinin isminin de *Uar* olduğunu söyleyebiliriz"[101].

Czeglédy'nin "Hua" etnonimi üzerine yapmış olduğu bu teferruatlı açıklamayı aktardıktan sonra Eftalitler hususunda muhtelif kaynakların vermiş oldukları bilgilere bakalım.

Güney hanedanlıklarından biri olan Liang'lar [M.S. 502-557][102] Eftalitleri Hua şeklinde adlandırıyor ve onların kökenini Pa-Hua isimli Turfanlı bir komutana bağlıyorlardı.

Liang-shu'daki (Böl. 54):

> "Hua ülkesi, *Ch'e-shih*/[pin. *Jushi*]'in[103] (Turfan) kollarından biridir. Han Yung-chien'in birinci yılında (M.S. 126), (Çin generali) Pan Yung'un komutası altında kuzey barbarlarını (Hsiung-nu/Hunlar kastediliyor) feth etmeye yönelik seçkin hizmetlerde bulunmuş Pa-Hua isimli bir *Ch'e-shih* adamı, Pan Yung'un yaptığı düzenlemeyle terfi alarak *Hou-pu Ch'in han-hou*'luğa (Han Hanedanlığının müttefiki ve dostu olan *Ch'e-shih'in Posterior Markisi*) yükseltildi... Yüan Wei (ya da T'o-ba Wei) devletinin başkenti *Sang-ch'ien iken* (yani M.S 398-494 yılları arasında başkentlerini bugünkü Ta-t'ung'un kuzeyindeki P'ing-Ch'eng'de bulunurken) Hua, Jui-Jui'lerin boyunduruğu altında yaşayan küçük bir topluluktu; fakat zaman içinde git gide kuvvetlendiler ve *Po-ssu* (Sasanî İranı), *P'an-P'an* (Warvaliz ?), *Chi-pin* (Keşmir), *Yen-ch'i* (Karaşahr), *Kuei-tzu* (Kuça), *Shu-le* (Kaşgar), *Ku-me* (Aksu), *Yü-t'ien* (Hotan), *Chi-p'an* (Kargalık) gibi çevrelerindeki komşu kabileleri bir bir fethetmeyi başardılar. Ve yaşam alanlarını 1000 li'den fazla genişlettiler"[104].

Enoki 1970'de yayınladığı makalesiyle, Liang sarayında Bağımlı Devletler Bakanı (Honglu qing) görevinde bulunan Pei Ziye'nin [M.S. 471-532/469-530] biyografisinden hareketle Hua adının Pa-Hua'dan geldiğine dair ortaya çıkan Turfan kökeni tezini geçersiz kılacaktır[105]. Gerçekten de çok mühim bir bilgiyi içeren Pei Ziye'nin biyografisinde şunlar yazıyordu:

---

[101] Károly Czeglédy, *a.g.k.*, s. 73-74.

[102] Étienne De La Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 119.

[103] Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 119.

[104] Kazuo Enoki, *On the Nationality of the Ephthalites*, s. 1-2.

[105] Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 119; Ping Wang, *The Age of Courtly Writing: Wen xuan Complier Xiao Tong (501-531) and His Circle*, Brill, Leiden, 2012, s. 64-65.

"Bu dönemde, Kuzeybatı sınırlarının ötesinde haraç ödemek için Min'in (Sichuan'da nehir) dağ yolu üzerinden elçilik heyetleri gönderen Boti ve Hua devletleri vardı. Bu iki devletin de tevarüs yoluyla gelen bir hanedan silsilesi olmadığı gibi tahta geçenlerin kökenleri de bilinmemektedir"[106].

Liang-shu'ya göre, T'ien-chien'in 15. yılıyla (M.S. 516) Ta-t'ung'un 7. yılı (M.S. 541) arasında Hua ülkesinden Liang sarayına beş elçilik heyeti gönderilmiştir[107]. O dönemde Eftalitler güçlerinin zirvesindeydi ve muhtelif kabileleri, kavimleri, halkları ve ülkeleri egemenlikleri altına almışlardır. Lakin anlaşılan o dur ki VI. yüzyılın ilk çeyreği içinde Çinliler henüz Hua'ların kökenine dair kesin bir tespit yapamamışlardır. Eftalitler'in tam olarak ne zaman ortaya çıktıkları bilinmiyor, fakat bu tarihin IV. yy.'ın sonları ya da V. yy.'ın başları olması muhtemeldir. Çinliler, diplomatik anlamda onları ilk kez M.S. 456/457'da Kuzey Wei'ye (T'oba-Wei) gönderdikleri elçilik heyeti vesilesiyle tanımışlardı[108]. *T'ung-tien* (Böl. 193) bu hadisenin Kuzey Wei devletinin kuruluşundan 80 ya da 90 yıl sonra gerçekleştiğini belirtmektedir. Bununla birlikte M.S. 398-494 yılları arasında zayıf da olsa bir Hua devletinin varlığından söz eden *Liang-shu*'daki kayıt da yanlış değildir. Fakat aynı dönem zarfında Posterior *Ch'e-shih* {Turfan Ardı} ya da bugünkü adıyla Urumçi'de, Jui-Jui veya Juan-Juan'ların hâkimiyeti altında yaşadıklarını kanıtlayacak elimizde başka bir delil yoktur[109].

Liang-shu (Böl. 54)'ün başka bir yerinde şöyle bir kayıt yer alıyordu:

"*P'o-ti* (Belh/Balkh, Baktra) ülkesinin hükümdarının adı *Chih Shih-chi-i*'ydi (*Yen-tai-i-li-t'o/Yeptailitha*) ve soyu muhtemelen Hsiung-nu'ların bir kolundan iniyordu. Han Kuan Ying, Hsiung-nu'larla savaştı ve *P'o-ti* ordusundan bir süvariyi öldürdü. Halihazırda Hua ülkesinin doğusunda, 6 günlük seyahat mesafesinde bulunur. Batıda *Po-ssu*'ya (İran) kadar uzanır. Toprağında, gıda maddesi olarak pirinç, buğday, karpuz ve türlü meyveler yetiştirilir; tıpkı Hua ülkesinin genelinde olduğu gibi. P 'u-t'ung'un 3. Yılında (M.S. 522) kendi mallarını sunmak için bir heyet gönderdiler"[110].

Liang-shu'dan aktarılan bu bilgilere göre Hua ülkesinin batısında Po-ssu yani İran, doğusunda ise *K'o-pan-t'o* (Taşkurgan) toprakları yer alıyordu; çev-

[106] Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 119.
[107] Enoki, a.g.k., s. 2.
[108] Enoki, *a.g.k.*, 1959, s. 13.
[109] Enoki, *a.g.k.*, s. 2.
[110] *Aynı kaynak*, s. 3-4.

resindeki diğer komşuları ise *Chou-ku-ko* (Kargalık), *Ho-po-t'an* (Kabadiyan) ve *Hu-mi-tan* (Wakhan'daki Kumedh) idi[111]. Başlarında ise *Yen-tai-i-li-t'o*[112] adında Hun (Hsiung-nu) soyundan inme bir hükümdar vardı.

Wei-shu (Böl. 102), *Chou-shu* (Böl. 50), *Sui-shu* (Böl. 83), *Pei-shih* (Böl. 97)'de *İ-ta/Ye-ta* şeklinde geçen Eftalitler'in, Ta Yüeh-chih'ler yani Büyük Yüeh-chih'lerin bir kolu olduğu belirtilmektedir. Kendinden önceki kaynaklardan yararlanan *Tang-shu* (Böl. 221b)'deki *T'u-ho-lo* (Toharistan) maddesinde ise şu ifadeyi kullanmıştır:

> "I-ta ülkesi, Han dönemindeki Ta Yüeh-chih ırkındandır... Yen-ta, kralların soyadıdır. Onun sulbünden gelenler bu soyadını ülkenin adı yaptılar. Bu isim bozularak I-ta haline geldi. Aynı zamanda I-t'ien'de denir. Gelenekleri ve görenekleri T'u-chüeh'lere benzer..."[113].

Söz konusu kaynakların tamamında böylesi bir ortak tespitin yapılmasının tek nedeni Eftalitlerle ilgili olan *Wei-shu*'nun kaybolmuş bölümleriyle birlikte *Pei-shi*'de kopyalanmış olması, fakat *Pei-shi*'nin bu bölümleri hazırlarken de *Chou-shu* ve *Sui-shu*'dan aynen alıntılanarak yazılmasından kaynaklanmaktadır. Konuyla ilgili *Wei-shu*'nun orijinal kısmı hâlihazırda kayıptır ve *Pei-shi*'deki kopyası kullanılmaktadır. Kısacası *Wei-shu*'nun kaybolan orijinal bölümünü bir kenara koyarsak, ilgili metnimiz, bu 3 kaynakdaki (*Chou-shu*, *Sui-shu* ve *Pei-shi*) birebir kopyalar niteliğindedir. Enoki bu durumu detaylı bir şekilde tartışarak gözler önüne sermiştir. Ayrıca, *"Ta Yüeh-chih'lerin bir koludur"* ifadesi *Chou-shu* ya da *Sui-shu*'dan veya bizzat *Wei-shu*'nun orijinal nüshasından kopyalanmış olsa bile, sözkonusu dönem için Büyük Yüeh-chih kökeni iddası biraz zayıf kalmaktadır. Çünkü Çinliler, M.S. V. ve VI. yüzyıllarda Hindikuş Dağları'nın her iki tarafını kapsayan bölgeler için "Büyük Yüeh-chih" tabirini kullanmaktaydılar ve bunun bölgesel bir nitelendirme taşıdığı neredeyse kesindir[114]. Yani Eftalitler, Büyük Yüeh-chih'lerin son hâkimiyet sahası olan eski Toharistan {Baktriya} topraklarını işgal edip yerleştikleri için Çin kaynakları

---

[111] *Aynı kaynak*, s. 4.

[112] *Liang-shu, Ye-tai-i-li-t'o* adındaki Hua hükümdarının 516'da Çin'e bir büyükelçi gönderdiğini kaydederken, *T'ang-shu*'da *"Ye-ta kralın soyadı idi. Daha sonra onun soyundan gelenler bu ismi krallık adı olarak kullandılar"* kaydı yer almıştır. Bizanslı tarihçi Theophanes de "Eftalitler bu adı kralları Eftalanos'dan almışlardı" diyerek bu minvalde bir kayıt bırakmıştı; bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, s. 284-85.

[113] Chavannes, *Batı Türkleri*, s. 214; Enoki, *a.g.k.*, s. 14.

[114] Enoki, *a.g.k.*, s. 7-11; Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 120.

tarafından bu şekilde ilişkilendirilmiş olabilirler. Ayrıca M.S. VI. yüzyıldaki Çin bürokrasisinin, Kansu'daki topraklarından neredeyse 700 sene önce ayrılarak Amu-derya Havzası ve Baktriya bölgesine göç eden Büyük Yüeh-chih'lerin etnik menşe'lerine dair detaylı bir raporlama yapmaları ve tarihsel hafızalarından silinmiş olması mümkün bu halkı çağdaşları olan diğer kavim ve kabilelerle kökensel bağlantılarını kuracak kesin bilgilere sahip olmaları çok zor gözükmektedir. Bilim çevrelerinde Eftalitlerin, Büyük Yüeh-chih orijinli olduklarını savunan âlimler arasında J. T. Réinaud (1849), F. F. Von Richthofen (1877), T. W. Kingsmill (1878) ve Specht vardır[115].

Son olarak üçüncü ve bize göre içlerinde en kuvvetli olan soy bağlantısına değinelim: Kao-ch'e kökeni. Enoki, metinsel karşılaştırma yaparak *Pei-shih*'deki "Kao-ch'e" kökeniyle ilgili kaydın, *Chou-shu* ya da *Sui-shu*'dan alıntılanmadığını ve bizzat orijinal *Wei-shu* nüshasından alındığını kesin bir şekilde tespit ettiğini belirtmektedir. Kayıt şöyledir: *"Aynı zamanda (eftalitlerin) Kao-ch'e'lerin bir kolu oldukları söylenir. Kökenleri Çin sınırlarının kuzeyine dayanır ve Chin-shan Dağı'ndan güneye inmişlerdir"*[116]. Daha evvelki bölümlerimizde belirttiğimiz üzere, kökenleri Kızıl Ti, Ting-ling ve Hunlar'a dayanan Kao-ch'e yani "Yüksek Tekerlekliler" boylar federasyonu daha sonraki dönemlerde Töles adını alacak ve pek çok meşhur Türk boyunu içinden çıkartacaktır. Ak Hunların köken olarak onlara dayandırılması, Gök-Türkler gibi Chin-shan yani Altay Dağları'ndan güneye indiklerinin belirtilmesi ve bunlara ek olarak *Chou-shu* (böl. 15a, böl. 6) ile *Tang-shu*'da gelenek-görenek ve cezalarının Gök-Türklere benzediğinin yazılması; onların Türklerle akrabalığı hususunu açık bir şekilde ortaya çıkarmış gözükmektedir. Bununla birlikte bazı kayıtlar, bu güçlü varsayımı zayıflatarak durumu daha karmaşık bir hale sokacakmış gibi gözükmektedir. *Pei-shih* (=*Wei-shu*)'de Eftalitlerin dilinin Kao-ch'e, Juan-juan ve muhtelif Hu'lardan farklı olduğu belirtilirken, *Liang-shu* ise Eftalitler'in dilini T'u-yü-hun'ların yardımıyla anlayabildiklerini aktarmışlardır[117]. Hemen belirtelim ki Han hanedanı döneminde bilhassa Hunları ifade etmek için kullanılan "Hu" terimi, o dönemler için Orta Asya ve Hindistan'daki "İranî" kavimleri ifade etmek için kullanılmaktaydı[118]. Daha öncede zikrettiğimiz üzere Çin'in güney hanedanlıklarından biri olan Liang'lar [M.S. 502-557], Orta Asya ile Ch'ing-hai yani Kokunor vasıtasıyla bağlantı kuruyorlardı[119]. O dönemlerde

[115] *Aynı kaynak*, s. 15-16.

[116] *Aynı kaynak*, s. 12. Chin-shan, Altay Dağları'nın güney koludur.

[117] Enoki, *a.g.k*, s. 13, 34-35, 39, 45.

[118] Enoki, *a.g.k.*, s. 39; Mehmet Tezcan, "Kuşanlar, Ak Hunlar ve Eftalitler", s. 28.

[119] Étienne De La Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 119.

de Kokunor ve Kansu sahalarının hâkimi, proto-Moğol orjinli olduğu düşünülen Hsien-pei {Siyen-pi} kökenli Tu-yü-hun'lar [M.S. 285-670] idi. Lakin şunu da hatırlatmakta fayda var ki Siyen-pi'ler yıkılan Kuzey Hun devletinin topraklarına yerleştiklerinde, Batı ya da kuzey bölgelerine göç etmeyerek yaşam alanlarında kalan 100.000 çadırlık Hun nüfusuyla karışmış ve melezlenmiş yeni bir kavim halini almışlardı. Tu-yü-hun [*t'uo-(r)uk-yuən], devleti kuran kişinin adıydı ve bu ad daha sonra hem devletin hem de kurucu sülalenin ismi olacaktı[120]. Siyen-pi kökenli bu soylu lider, beraberindeki yaklaşık 1000 aile ile güneye inmiş ve Kokunor sahasında Ch'iang yani proto-Tibetliler'in bölgesine yerleşerek kuvvetli bir devlet kurmuşlardır. Eski Hun mülkleri üzerinde filizlenen ve İç Asya'ya dağılarak muhtelif bölgelerde devletler kuran bu Siyen-pi'ler arasında hiç şüphe yok ki Hun kökenli boylar, aileler ve idareciler de bulunmaktaydı. Dolayısıyla da Tibet Platosu'ndan yükselen bu devletin ahalisi; kurucu Siyen-pi – Hunlar ile bölgenin yerli unsurları olan kuzey Tibet kavimleri ve tabiî ki Kokunor'daki Küçük Yüeh-chih bakiyelerinden meydana geliyordu. Yani Kokunor yoluyla Orta Asya ile bağlantıya geçen Lianglar'ın, Akhun/Eftalitler ile ilişkilerinde T'u-yü-hun'ları tercüman olarak kullanmasından doğal bir şey yoktur. Kaldı ki Liang tarihindeki metinde, buradaki tercüme işinin Baktrice'den yapıldığı da açıkça zikredilmiştir[121].

Ak Hun ya da Eftalitler'in (Ye-ta/I-ta), Kao-ch'e veya Büyük Yüeh-chih kökenine mensup olduklarına dair başka bir kayıt da Çin yıllıklarından *Tongdian/T'ung-tien*'de (IX. yüzyılın başı) yer almaktadır. *T'ung-tien, Wei-shu*'nun orijinal nüshası kaybolmadan önce kaleme alınmış ve içinde *Wei-shu*'nun orijinal metinlerinden aktarımlar yapılmıştır. *Pei-shih*'deki Kao-ch'e kökenine dair kaydın da orijinal *Wei-shu*'dan alındığını hatırlatarak *T'ung-tien*'deki metni görelim:

> "Ye-ta ülkesi'nin, Kao-ch'e ya da Büyük Yüeh-chih soyunun bir kolu olduğu söylenir. Esasen kökenleri Çin sınırlarının kuzeyine dayanır ve Chin-shan Dağı'ndan güneye inmişlerdir. Hotan'ın batısında arz-ı endam ederler. Doğu'daki *Chang'an*'a uzaklığı 10.100 *li*'dir. İmparator Wencheng'in Geç Wei saltanat devresine (M.S. 452-466) kadar 80 veya 90 yıl geçmiştir"[122].

Eftalitlerin, Altayların güneyindeki topraklarından Hotan'ın batısına geliş zamanları ilk ve tek *T'ung-tien*'de verilmiştir ve bu göç M.S. 360-370 arasın-

[120] *Account of the T'u-yü-hun in the History of the Chin Dynasty [Chin-shu 97. 4a-7b]*, ed. Thomas D. Carroll, s. 17.

[121] Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 122.

[122] Vaissiére, "a.g.m.", s. 121.

da bir tarihde gerçekleşmiş olmalıdır[123]. Söz konusu zaman dilimi akıllara derhal, 370'lerde Avrupa coğrafyasına sokulan Avrupa Hunlarını ve M.S. 350-360'larda İran'ın doğu sınırlarında beliren Hunları yani Chionit/Hionit'leri getirmektedir. Bu nokta-i nazar itibariyle de iki güçlü varsayım ortaya çıkmaktadır:

1) 350'lerde merkezî bir yaşam alanından iki farklı yöne göç eden iki ana Hun damarı söz konusudur;

2) Güney-batıya inen Hun kolunun üç ana aktörü yani Chionit'ler – Kidaritler ve Eftalitler aynı membanın ürünüdürler.

Bu bağlamda M.S. 456 senesinde İmparator Wencheng zamanında (M.S. 452-466), Eftalitler'in T'o-ba Wei'ye {Kuzey Wei (M.S. 386-589)[124]} ilk elçilik heyetini göndermesi hadisesi daha da netlik kazanıyor; böylece M.S. 450'nin başlarında Soğdiyana, Toharistan ve Kuzey Hindistan coğrafyalarında parlayan Hun stoğundan inme yeni bir hanedan ailesinin varlığı da zihinlerde daha belirgin bir hale kavuşuyordu. Tüm bu verilere ilaveten, tespitimlerimizi iyice kuvvetlendiren çok önemli bir kayıt Soğdlu tüccarlardan gelmiştir. Haraç ödeme maksadıyla M.S. 457 senesinde Soğdiyana'dan Kuzey Çin'e gönderilen bir misyon, Soğdiyana'da Hun kökenli yeni bir hanedan kurulduğundan söz etmektedir. *Wei-shu* (böl. 102)'de yer alan bilindik kayıt şöyledir:

> "Soğd ülkesi Pamir Dağları'nın batısında yer alır... Aynı zamanda *Wēnnà Shā* da denir. Vaktiyle Hunlar, onların kralını öldürerek ülkeyi ele geçirdi. Kral Huni 忽倪 bu neslin üçüncü hükümdarı idi"[125].

Hunlar'ın Soğdiyana sahasını ele geçirmeleriyle ilgili bu çok önemli kayda göre Kral Huni, Hun kökenli idarecilerin üçüncüsüydü. Ondan önceki iki idarecinin tahtta ne kadar süre kaldığını bilmiyoruz, lakin Soğdiyana'da tesis edilen bu yeni Hun otoritesinin başlangıç tarihini en azından M.S. 400'lerin başlarına götürebiliriz.

Sonuç olarak M.S. IV. yüzyılın ortalarından M.S. VI. yüzyılın ortalarına kadar uzanan süre zarfında, Toharistan merkezli olarak kurulan savaşçı göçebe devletlerin kökenlerinin; birbirini takip eden farklı göç dalgalarıyla gelen muhtelif kavimlerden ziyade, tek ve aynı büyük göç hareketiyle (M S. 350-370) gelen, tam anlamıyla yekpare bir yapıya sahip olmasa da aynı siyasi mirası devam ettiren tek bir topluluğa dayandığı açık bir şekilde görülmekte-

[123] "Aynı makale", s. 121.

[124] E. Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, s. 72.

[125] Christopher P. Atwood, "Huns and Xiongnú: New Thoughts on an Old Problem", s. 32-33.

dir[126]. Yani diğer bir deyişle, söz konusu süreç zarfında İran, Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan sahalarında hüküm süren Hint-Avrupa dilli devletler ve prenslikler, Altay kökenli aynı göçebe stoğuna dâhil fakat farklı boy veya klanların hâkimiyetine girmiş tek bir göçebe kitle ile mücadele etmişlerdi.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bilhassa K. Enoki, Ak Hunlar'ın menşeine dair tüm varsayımlara eserinde değinmiş ve bunları tartışmıştır. Enoki Çin kaynaklarından aktarılan bilgilere göre onların; Turfanlı kadim bir kabile olan *Ch'e-shih/Jushi*'ler, eski Soğdiyana hâkimi *K'ang-chü*'ler, Baktriya'yı yurt edinen Ta Yüeh-chih'ler (yani Büyük Yüeh-chih) veya kesin bir şekilde Türk kökenli bir boy birliği olan "Yüksek-Tekerlekliler" yani Kao-ch'e'ler ile bağlantılılarını ortaya koymuştur[127]. Ayrıca etnik aidiyet olarak da Türk [J. Klaproth (1824), S. Shigematsu (1916), I. Miyazaki (1931-1935)], Altay kavmi [F. Altheim (1951), H. W. Haussig (1953), L. Petech (1956)], Moğol [J. Marquart (1914), R. Grousset (1938, 1941)], İndo-İranî [Marquart (1901), A. J. van Windekens (1941), Sten Konow (1947), R. Ghirshman (1948)] olup olmadıkları üzerine bilim çevrelerindeki görüşlere değinmiştir[128]. Eftalitleri, Chionit/Hionit'ler ve Kidaritler ile özdeşleştiren ve "eftalit" sözcüğünün hükümdarlık ailesinin, "Hiona"'nın ise kavmin adı olduğunu savunan R. Girschman'ın görüşlerini F. Altheim da desteklemiştir. Eftalit (Heftal) krallığı Batı ve Doğu olmak üzere iki bölümden müteşekkil olduğunu, doğudakilerin Türk tipi atlı göçebeyken, Batı'dakilerin İranlılar gibi şehir yaşamına girmiş ve kısmen de Hıristiyanlaşmış olduklarını düşünen L. Rásonyi, her iki bölgede de yönetici unsurun Latin kaynakların *{Chionitae}/Khionita*, Bizanslıların *"Leükoy Hunnoy"* (Beyaz Hunlar) dedikleri *Hyôn*'lar olduğu görüşündeydi[129]. Sıra dışı hipotezleriyle bilinen Gumiliev ise Eftalitleri Hindikuş-Pamir bölgesinin yerli kavimlerinden olduğunu iddia etmiştir[130]. Bilim dünyasının en önde gelen arkeolog, etnograf ve tarihçilerinden biri olan ve Harezm kazılarıyla büyük bir çalışmaya imza atan Sergey N. Tolstov'un Eftalitlerin kökenleri hususundaki yorumu hayli çarpıcıdır: *"Muhtemelen IV. ve V. yy.'larda Amu-derya ve Sir-derya deltaları Hionit-Heftalitler'in ana merkeziydi ve bu 'barbar devlet', içindeki çok kuvvetli doğu Huno-Türk unsurların karışımı ile kadim Sako-Massaget temeli üzerinden filizlenmiştir"*[131]. Tolstov'un, arkeolojik ve tarihî verilere dayalı bu hipotezi aynı

[126] Vaissiére, "a.g.m.", s. 122.
[127] Enoki, *a.g.k.*, s. 1-14.
[128] Enoki, *a.g.k.*, s. 15-23, 43, 56-57.
[129] László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 73.
[130] L. N. Gumilëv, "Eftalitı – gortsı ili stepniyaki?", s. 91– 98.
[131] S. P. Tolstov, *Po drevnim del'tam Oksa i Yaksarta*, s. 244.

zamanda Bizans kaynaklarından aktarılan bilgilerle âdeta birebir örtüşmekte olup, çalışmamızın sonuçları bağlamında da çok büyük değer arz etmektedir. Eftalitler'in Batı Türksitan'daki zuhurunu geç bir zamana koyan R. N. Frye'e göre Eftalitler, M.S. 460 senesi civarlarında Doğu Türkistan'dan batıya doğru hareket eden ve Altay-Moğolistan sahasından Orta-Asya'ya geçerek oradan da Hindistan fütuhatına girişen Altay dilli kavimler sekenesine mensup yeni bir boy idi. Eftalitler geldiği zaman bölgede hâkimiyeti olan Chionit/Hionit'lerin de (dil veya belki de kan bağları bulunması olasıdır)[132] bu yeni müstevlilerin hâkimiyetini tanıyarak onların kurduğu konfederasyona bağlandıklarını tahmin etmektedir[133]. Parker, Çinliler'in *Ye-t'a* ya da *Ept'a* dedikleri Eftalitlerin Yüeh-chih göçü sırasında Kokunor bölgesinde kalan ve Çin kaynaklarında Küçük Yüeh-chih'ler adıyla geçen halk olduğu, Pamir bölgesinin yerli kavimlerinden olmadıklarını savunmuştur[134]. Esasında 1800'lerin sonunda böylesi bir tespiti yapan Parker bugün bizim de desteklediğimiz bir noktayı ilk kez gözler önüne sermiştir. Son dönemlerin meşhur Fransız tarihçisi de la Vaissiére ise yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Eftalitleri, Kao-ch'e dolayısıyla da Türk menşeine dayandırmıştır[135].

Ak Hun/Eftalitler'in kökenine dair "Ch'iang tesiriyle Tibetlileşmiş Küçük Yüeh-chih" menşei ya da "kültürel açıdan Tibet etkisi" meselesi çoğu araştırmacı tarafından pek dikkate alınmamış olmakla beraber, en azından halk bazında hem Ye-ta (Ak Hun/Eftalit)'lerin hem de Tu-yü-hun'ların arasında Tibet orjinli kabilelerin ve Tibet kültürünün etkin bir yeri olduğu görülmektedir. Shang ve Chou dönemleri de dâhil olmak üzere Çin hududlarının kuzey-batı hattında Türk ve Tibetli kabilelerin çok eski zamanlardan beri bir arada yaşadıkları, hatta Chou devletinin kuruluşunda önemli roller oynadıkları düşünülmektedir[136]. Fakat Eberhard'ın da iddia ettiği üzere siyasi bakımdan Kuzey Tibet boyları daima ikinci derecede yani ya başka göçebe kavimlerin etkisinde ya da onların himayesinde bir role sahip olmuşlardır[137]. Dolayısıyla Tibet boylarının, hem tevarüs yoluyla Moğol menşeli Sien-pi'lerden inme bir

[132] Frye, *Chionit/Hionit*'leri başlarında Altay dili konuşan Hunlar'ın bulunduğu fakat popülasyon olarak daha çok İranî göçebe unsurlarının yoğunlukta olduğu bir konfederasyon olarak görmektedir; R. N. Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 171.

[133] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 175. Fry'e göre Eftalit göçünün arkasında, IV. yüzyılın sonlarında Moğolistan'da serpilen ve zamanla hegemonyasını Tarım Havzası'nın vaha devletçiklerine doğru genişleten Juan-Juan baskısı olması muhtemeldir.

[134] E. H. Parker, *A Thousand Years of Tartars*, s. 170-171.

[135] Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 121.

[136] W. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 31-34.

[137] W. Eberhard, "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", s. 3.

aileden seçilen hükümdarların yönettiği Tu-yü-hun devletinde hem de tevarüs sisteminin geçerli olmadığı lâkin Hun ve belki de zaman zaman Yüeh-chih kökenli Türk hükümdarların başında bulunduğu Eftalit devletinde, siyasi bakımdan tâli bir konuma sahip olmaları muhtemeldir. Binaenaley daha önce de belirttiğimiz üzere nüfus ve kültürel tesir bakımından etkin bir konuma sahiplerdi.

> Esasında Çin kaynakları Eftalitlerin tarih sahnesinde etkin bir şekilde rol almaya başladıkları dönemler ile eş zamanlı olarak bir göç hareketine işaret etmektedir. Wei-shu'daki kayıta göre Hunlar gibi katıksız göçebe olan ve ziraatten anlamayan Usunlar, M.S. 440 civarlarında Juan-Juan baskısından bunalarak Pamir Dağları'nın batısına çekilmişlerdi: "*...M.S. 440'da yurtları Juan-Juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling'in/Congling (Pamirler) batısına çekilip, oralarda yaşamaya başladılar...*"[138]. Eftalitlerin soyunu genel itibariyle Kao-ch'e ve Yüeh-chih'lere bağlayan Çin kaynakları Usunları yakından tanıdığı için bir köken bağlantısını iddia edemesek de Eftalitlerin içinde Usun kökenli unsurların da olabileceğini varsayabiliriz.

Her ne kadar Enoki, muazzam araştırmalarına rağmen Eftalitler'in kökenini zayıf deliller ile zorlama bir şekilde Hindikuş Dağları'nda yaşayan Hint-Avrupa dilli yerel "İranî" kabilelere bağlamış olsa da bu savaşçı istilacıların Altaylar'ın güneyinden indiği ve IV. yüzyılın ortalarında gerçekleşen büyük Hun göçünün bir unsuru oldukları neredeyse kesindir. Soy anlamında dayandıkları ana damara gelirsek, bilhassa iki ismin öne çıktığını görürüz: Kao-ch'e'ler ve Yüeh-chih'ler. Dönemin çağdaşı olan ve hem Kao-ch'e'leri hem de Eftalitleri iyi tanıyan Kuzey Wei devletinin hanedan yıllıklarında bu ikisi arasında kökensel bağ kurulması, ayrıca başka hanedan yıllıklarında yaşam tarzlarının Gök-Türklere benzetilmesi Kao-ch'e tezini hayli güçlü kılmaktadır. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere Hun – Kao-ch'e – Gök-Türk akrabalığının kesinliği ve Eftalitlerin tıpkı Chionit'ler gibi büyük Hun göçünün bir parçası olmaları, en azından Eftalit hanedan ailesinin Kao-ch'e, dolayısıyla da Türk kökenli olması ihtimalini güçlendirir. Diğer taraftan, eski Baktriya yani Ortaçağ'daki adıyla Toharistan coğrafyasındaki hâkimiyetlerinden ötürü Büyük Yüeh-chih'lere dayandırılmaları meselesi mantıklı bir açıklama gibi görünmekle beraber Eftalitlerin içinde ciddi şekilde proto-Tibet Ch'iang kültürünü

[138] [*Wei-Shu* 102, s. 2259-2260, 2267]; bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 104; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s.25, 27.

benimsemiş Küçük Yüeh-chih varlığı ile Pamirler'in batısına göç etmiş Usun kökenli unsurların bulunduğunu düşünmekteyiz.

Eftalitler bilhassa İran ve Hint coğrafyalarını tehdit etmiş, söz konusu bölgelerde önemli istila hareketlerinde bulunmuşlardır. Onlar ile ilgili olarak yukarıda bahsettiğimiz "ortaya çıkış" ve "ecdadın menşei" meselelerini bir tarafa koyarak batı – güney – kuzeydoğu yönlerindeki yayılma süreçleri ve İran – Hindistan – Doğu Türkistan üçgeninindeki mücadelelerini anlatacağız.

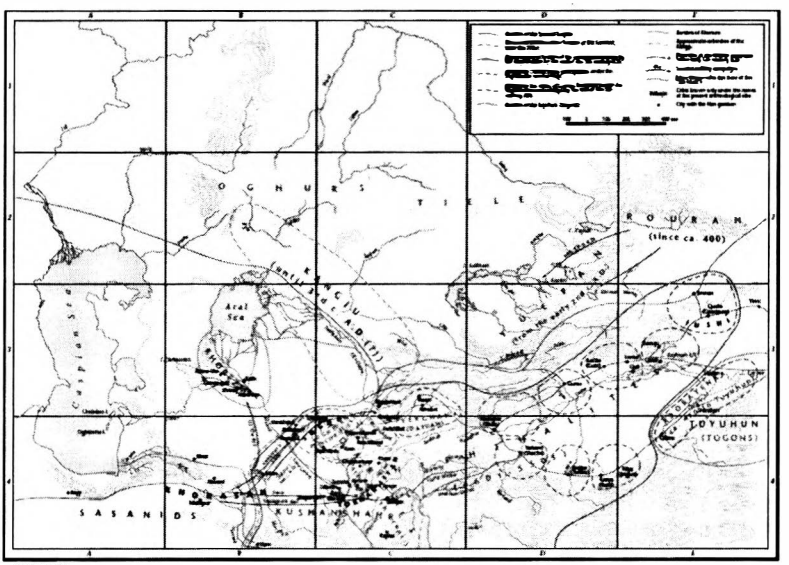

Harita-5[139]: *M.S. III.-VI. yy. Orta Asya'nın Siyasi Durumu*

4.5.2. Ak Hun – Sasanî Mücadelesi

Büyük bir devlet adamı ve yetenekli bir avcı olan "Gur" (Yaban Eşeği)[140] lakaplı Behram V (M.S. 420-438) zamanında Sasanîler, Batı Türkistan sahasında hâkimiyet kurma savaşına girişmişlerdi. Bulunan sikkelerden (Buhar-Kudat denilen ve görünüş bakımından Behram sikkelerinin taklidi olan Buhara sikkeleri) hareketle Behram Gur'un, Toharistan sahasını ya Kidarit Hunlarını va-

[139] Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, s. 13.

[140] Behram, avcılığa olan tutkusu ve çok zor olan yaban eşeği avına olan merakı nedeniyle bu lakabı almıştır; bkz. Gene R. Garthwaite, *The Persians*, s. 103.

salı haline getirerek ya da bölgeyi tamamen kontrol altına alarak Sasanî hegemonyasını tesis ettiği anlaşılmaktadır[141]. İslam tarihçilerden edindiğimiz bilgilere göre Behram V, Merv vahasının doğusundaki *Kuşmanyhan/Kuşmihan*'da gelişi güzel bir şekilde karargâh kuran Eftalitleri bir gece baskını sonucunda yenilgiye uğratmıştır (M.S. 427). Eftalit hükümdarı savaş alanında hayatını kaybetmiş ve Otağı tüm ağırlıklarıyla birlikte ele geçirilmiştir. Sasanî ordusu firarî Hunların peşinden Amu-derya/Ceyhun nehri üzerinden Buhara vahasına girse de neticede anlaşmaya varılarak Amu-derya nehri iki taraf arasında sınır kabul edilmiştir. Behram, Kuşmiyan Zaferi'ni tesid etmek için Ferbar'da (Abu'l Fida'ya göre) bir âbide diktirtmiştir[142].

Behram'ın çabaları çok işe yaramamış olsa gerek ki halefi olan Yedzigerd-II zamanında (M.S. 438-457) Sasanî ülkesinin kuzey-doğu sınırları Orta Asyalı göçebelerin ciddi tehdidi altına girecektir. Dönemin çağdaşı olan Ermeni tarihçi Elişe Vardapet, Yedzigerd'in Eftalit boylarıyla savaşmak zorunda kaldığını kaydetmiştir (M.S. 442). Durumun vahametini anlayan Yedzigerd, ikametgâhını kuzey sınırlarına taşımak zorunda kalacaktır[143]. Doğudan yükselen büyük tehdidi gören ve aynı zamanda Kafkasya'daki Hunlarla da uğraşan Yedzigerd II, Gurgan bölgesine de duvarlar diktirtmiştir[144]. Fakat bu istihkâm sistemi, Büyük Gurgan Seddi ya da diğer adıyla "Kızıl Yılan", Hüsrev Anuşirvan döneminde tamamlanacaktır[145]. Yegzigerd, Ak Hunlar'a karşı bir sefer tertip edip muhtemelen bazı küçük çaplı başarıların ardından onlara nihai bir darbe vurmak istemişse de, M.S. 454'de Ak Hunlar tarafından kesin bir mağlubiyete uğratılacaktır[146]. Böylece, Eftalitlere karşı Behram Gur zamanında tesis edilmiş olan askerî-politik üstünlük bu suretle geçersiz kılınmış ve Ak Hunlar tedricî olarak daha önce kaybetmiş oldukları toprakları tekrar sınırlarına katmışlardır[147].

---

[141] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 176.

[142] Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, s. 76.

[143] Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 141.

[144] R. N. Frye, "The Sasanian System of Walls for Defense", s. 13: Richard N. Frye, *Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, Variorum Reprints, London, 1979.

[145] R. N. Frye, "Byzantine & Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia", s. 267. Hüsrev Anuşirvan, Eftalitlere karşı Gurgan bölgesinde büyük dedesi Yedzigerd-II'nin inşasını başlattığı setleri genişletip kuvvetlendirmiştir. Gurgan bölgesinde biri bugün "İskender Duvarı" adıyla bilenen Bender-i Şah ve Günbed-i Kavus'un kuzeyindeki bozkır sahasında, diğeri Bender-i Gez yakınında dağlardan denize doğru girip Mazenderan mevkiine doğru yanaşan iki muhkem istihkâm hattı oluşturdu; bkz. A. D. H. Bivar, "History of Eastern Iran", s. 214-215.

[146] Mc Govern, *The Early Empires of the Central Asia*, s. 411; R. Ghirshman, *Les Chionites-Hepthalites*, s. 85; Konukçu, *a.g.k.*, 1973, s. 77.

[147] Numizmatik referanslar Ak Hunların geri aldıkları yerler arasında Belh'in yani eski adıyla Bact-

Behram Gur ve Yedzigerd-II'nin Kidaritlerle mi yoksa Eftalitlerle mi savaştığı meselesi müphem olmakla beraber doğudaki bu Orta Asyalı gücün varlığı kesindir. Bu noktada doğal olarak akıllarda yeni, kalabalık ve asabiyesi yüksek olan dinamik bir gücün ortaya çıktığı algısı belirmektedir ki, bu da Ak Hun/Eftalitler'in varlığına delalet edebilir. Behram Gur zamanında alınan ağır yenilgilerden sonra Toharistan'daki otoritesi zayıflayan Kidarit hanedanının yerini yeni bir güce bırakmış olması muhtemeldir. Nitekim Yedzigerd-II'nin halefi olan Hürmüz-III zamanında (M.S. 457-459) Sasanîler'in doğuda savaştıkları isim olarak artık Maveraünnehir ve Baktriya sahalarını hâkimiyeti altına alan Eftalitler ile karşılaşıyoruz[148]. Bununla birlikte Sasanîler açısından en sert ve en vahim Eftalit mücadelesi; tahtı küçük kardeşi Hürmüz tarafından gasp edilen fakat Eftalitler'den aldığı yardım sayesinde hakkı olan tahta kavuşan Firuz döneminde (M.S. 459-484)[149] yaşanacaktır. Hürmüz'e karşı verdiği mücadelede Ak Hunlara çok şey borçlu olan Firuz tahta çıktıktan sonra Talukan/Talekan bölgesini, Amu-derya üzerindeki Tirmiz ve Vasgirt'i, bu yardımlarının karşılığı olarak Eftalitlere hibe etmiştir[150]. Taberî, tahtı gasp edilen prens Firuz'un Haytallar ülkesine kaçtığını ve babasının ülkesini geri almak için Eftalit kralından asker istediğini bildirirken, başka bir kaynak ise Firuz'un Toharistan'ı işgal eden Haytal halkının ve komşu bölgelerin desteğini aldığını kaydetmiştir. Bu durumda Eftalitler'in V. yüzyıl ortalarında büyük güç kazandığı ve Toharistan ile civar bölgelerde hâkimiyeti tamamen ele geçirdiği anlaşılmaktadır[151].

Eftalitler ile Sasanîler arasındaki barış dönemi 5 yıl kadar sürmüştür[152]. Siyasi atmosferdeki gerginliği, Firuz'un yapmış olduğu "evlilik hilesi" ve buna karşı Eftalit hükümdarı *Ahşunvar/Aksungur*'un verdiği kanlı cevap daha da alevlendirecektir (M.S. 465). Kırılan onurunu kurtarma çabasına giren Fi-

---

ra'nın da bulunduğunu göstermektedir: R. Göbl, Aufbau der Münzen prägung, Altheim-Stiehl, Ein Asiatischer Staat, I, s. 113; Th. Nöldeke, *Geschichte Perser und Araber zur zeit der Sasaniden*, s. 123; bkz. Konukçu, 1973, s. 77. Harmatta ise Eftalitler'in Kidaritler'in kontrolündeki Maveraünnehr bölgesine saldırısının M.S. 466 civarlarında vuku bulduğu ve kısa bir süre içinde Kuşanşahr sahasının doğu kısmı ile Belh'i Sasanîler'den aldıkları kanaatindedir; bkz. Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 141. M.S. 456'da Eftalitler'den Kuzey Wei devletine gönderilen elçilik heyeti de bu zaferle bağlantılı olabilirdi.

[148] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 176-177.

[149] Frye, *a.g.k.*, 1996, s. 178.

[150] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 142; Degugines, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tatih-i Umumisi*, c. II, s. 202; Konukçu, *a.g.k.*, s. 78.

[151] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 141.

[152] Mc Govern, *The Early Empires of the Central Asia*, s. 411.

ruz, Gorgo'ya (Hirkanya) doğru yürüdü ve Ak Hunlar'ın sınır kasabası olan Balâm'ı ele geçirdi. Lakin Aksungur ve ordusuyla karşılaşamadan geri dönmek zorunda kaldı[153]. Hunların İran için ne denli büyük bir tehdit olduğunun idrakinde olan Firuz, onlara karşı Merv'in batısında Abiverd civarlarına bir istihkâm şehri kurdu. Bazı İslam kaynakları Firuz'un 50 fersah uzunluğunda büyük bir duvar yaptırdığından söz ederler. Bu duvar hakkındaki en kapsamlı malumat 13. yy. Fars müellifi Muh. b. Nejib Bekran [Najib Bakrān] tarafından aktarılmıştır:

> "Gurgan sınırında Aliabad [Aliābād] Dağları'nın zirvesinden başlıyarak Siyavuşak [Siyāvushak] ve Abaskun [Abaskūn] civarlarına uzanan fırın tuğlalarından örülmüş bir duvar yapılmıştır. Duvar, 50 fersah uzunluğundadır. Gurgan sınırlarındaki bu sedde *Tjanbar* (?) denir"[154].

Abaskun, Kavad zamanında Hazar Denizi'nin güney kıyılarında bir liman kentidir[155]. Bavird veya Abiverd denilen yer ise Merv'in batısındaki bir bölgedir. Merv, Sasanîleri'in kuzey-doğu İran'daki en tahkimatlı ve en güçlü garnizon kenti ya da başka bir deyişle doğu sınırlarının bitiş noktası ve aynı zamanda en doğu ucundaki savunma kalesiydi[156].

M.S. 465'de cereyan eden gerginlik ve akabinde gelen savaş durumundan sonra, yaklaşık on yıl boyunca taraflar arasında hatırı sayılır bir münakaşa vuku bulmadı. Diğer taraftan M.S. 466 civarlarında Eftalitler, Maveraünnehir yani Soğdiyana'daki Kidarit mülklerine saldırarak bölgenin tamamını kendi kontrolleri altına almayı başarmışlardır[157]. M.S. 475 senesine gelindiğinde Firuz, Eftalitler üzerine çok büyük bir sefer tertip etmeye karar verdi[158]. Lakin, Firuz'a tam bir savaş-stratejisi dersi veren Aksungur, muazzam bir plan dâhilinde uyguladığı "Kurt Kapanı" taktiğiyle Sasanî ordusunu kırıp-geçirmekle kalmadı, aynı zamanda Sasanî Şehinşahını da esir aldı. Tutsak Firuz, bırakılması karşılığında Eftalitlere karşı bir daha savaş açmayacağına dair kutsal değerleri üzerine söz vermiştir. Oğlu Kavad'ı Eftalitlere rehin bırakarak, canı-

---

[153] Konukçu, *a.g.k.*, s. 79.

[154] Frye, "The Sasanian System of Walls for Defense", s. 13. Gurgan/Gürgan bölgesindeki duvar için ayrıca bkz. Tezcan, "V. yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", s. 195-196.

[155] Frye, "Byzantine & Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia", s. 267.

[156] Frye, "The Sasanian System of Walls for Defense", s. 13.

[157] J. Harmatta, "Late Bactrian Inscription", s. 394.

[158] Konukçu, *a.g.k.*, s. 79.

nın bağışlanmasına karşılık ödemesi gereken fidyeyi toplamak üzere ülkesine dönmüştür. Neticede Firuz fidyesini ödemiş ve böylelikle hem oğlunun hem de kendisinin hayatını kurtarmıştır[159]. Kendisinin Aksungur karşısında muazzam bir şekilde küçük düştüğünü düşünen ve Eftalitlere olan öfkesi kat-be-kat artan Firuz, hileli verdiği sözü tutmayarak böylesi bir travmatik psikolojlide son seferine çıkmıştır (M.S. 484). Firuz'un 475 ve 484 senelerindeki dramatik Ak Hun seferlerini, hadiseleri belki de en detaylı şekilde anlatan Doğu Romalı tarihçi Procopius of Caesarea'nin satırlarından aktaracağız. Kayseryalı Procopius (M.S d. 500 – ö. 565), *Savaşlar Tarihi* adlı eserinin (Kitap I; Bölüm II)'nin sonlarında, M.S. 441 dönemi olaylarından – İmparator Theodosius döneminde Pers kralı Varanses'in doğudaki Roma mülklerine tecavüzü ve Roma'nın doğu orduları başkomutanı General Anatolius'un Varanses ile barış antlaşması yapmasından – kısaca söz ettikten sonra, Firuz dönemi (M.S. 459-484), onun Eftalitlerle olan ilişkileri ve bizâtihi Eftalitlerden bahsetmiştir:

> "Bir zaman sonra Pers Kralı Perozes {Firuz}, 'Ak Hunlar' denilen Eftalit Hunları ile bazı sınır meselelerinden dolayı savaşın eşiğine geldi. Görkemli bir ordu toplayan Firuz, Eftalitler'in üzerine yürüdü. Eftalitler, aslına bakılırsa isimlerinden de anlaşılacağı üzere Hun ırkının (Οὐννικον μέν ἔθνος)[160] bir soyuydular; lâkin bizler tarafından bilinen Hunlar ile karışmamışlardı. Zira hüküm sürdükleri toprak ne onlarla bitişiktir ne de onlara yakındır; yaşam-alanları hemen hemen Pers ülkesinin kuzeyidir. Hatta şehirlerinin ismi Pers hududunda bulunan Gorgo'dur, ve dolayısıyla burası iki halk arasında sık sık vuku bulan sınır çatışmalarının da merkezidir. Onlar, diğer Hun kavimleri gibi göçebe değildir, çünkü uzunca bir dönemdir çok güzel bir bölgede yaşamaktadırlar. Dolayısıyla Medya ordusu ile birlikte hareket etmelerinin dışında Roma sınırlarına hiçbir tecavüzde bulunmadılar. Hunlar arasında beyaz vücutlu ve çehreleri çirkin olmayan yalnız onlardır. Aynı zamanda, yaşam tarzlarının da akrabalarınınkine benzemediği muhakkaktır, onlar gibi vahşi bir hayat sürmüyorlardı ve tek bir kralları vardı. 'Yazılı kanunlara' sahip olmalarından bu yana hem kendileri hem de komşuları için hukuk ve adaleti gözetmektedirler ve bu anlamda katiyen Romalılar ya da Persliler'den aşağı kalır bir yanları yoktur. Halk içerisindeki varlıklı kişiler bağlılıklarının bir göstergesi olarak 20 veya daha fazla kişiyle bir araya gelerek daimî bir şölen-ortaklığı oluştururlar ve tüm zenginliklerini paylaşırlardı. Yani bir tür ortak mülkiyetin tadını çıkarırlar. Ve daha sonra eğer bu topluluğu meydana getiren adam ölürse beraberindekiler

[159] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 178; Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 142.
[160] Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 64.

de onunla birlikte ölümü kucaklar; doğumdan mezara kadar tüm erkekler bu geleneğe bağlı kalırlardı"[161].

Procopius 484'de vuku bulan ve Firuz'un pek çok asilzadesiyle birlikte savaş meydanında can verdiği meşhur Ak Hun – Sasanî cengini ve hadiselerin perde arkasını detaylı olarak anlatmıştır (Böl. III – frag.[8-25], Böl. IV):

"İşte ordusuyla bu Eftalitler'in üzerine yürüyen Firuz'a, İmparator Zeno tarafından Pers sarayına gönderilen *Eusebius* adlı bir elçi eşlik etmekteydi. Eftalitler, düşmanlarını gördüklerinde aceleyle geri dönüp kaçtılar çünkü karşılarındaki ordunun ilk saldırısı hepsini dehşete düşürmüş, tüm hızlarıyla her tarafı sarp dağlarla sarılmış ve geniş-yapraklı ağaçlarla örülmüş sık bir ormanın perdelediği kuytu bir yere çekilmişlerdi. Şimdi eğer biri, dağlar arasında yer alan vadideki geniş yoldan ilerlese ve bu mesafesi belirsiz görünen uzun yolu kat etse bile hiçbir şekilde dışarı çıkamaz ve dağların oluşturduğu çemberin tam ortasında yok olur giderdi. Fakat Firuz, bu kahpeliğe aldırmadan ve düşman bir memlekette bulunduğunu unutarak, yapılan tüm uyarıları hiçe sayıp takibe devam etti. Küçük bir Hun birliği, onun önünden kaçarken güçlerinin esas bölümü ise düşman ordunun arkasına geçebilmek için engebeli arazide gizleniyordu; ve amaçladıkları gibi hiç görünmemeyi başaran Hunlar, düşmanlarını tuzağa doğru çekmek ve olabildiğince dağların arasına getirmek için çabaladılar. Böylelikle düşmanlarının geri-dönme gibi bir şansı kalmayacaktı. Medler {Sasanîleri kasdetmektedir} tüm bu olup-biteni kavramaya başlasalar da, Firuz'un korkusundan kendi aralarında hiçbir şey konuşamadılar ve neticede konuyu dile getirip ne denli bir riskli durumun içinde bulunduğundan habersiz olan kralı uyarması için Eusebius'a kararlı bir ricada bulundular. Zamansızca yapılacak mantıksız bir hamleye kalkışılmadan evvel mutlak surette ciddi bir tavsiyeye ihtiyacı vardı; ve böylece iş-işden geçmeden belki uygun bir çıkış noktası düşünebilirdi. [13-19] Nihayet, {Eusebius}, Firuz'un yanına gitti, fakat hiçbir suretle üzerlerine çökebilecek felaketi açık bir şekilde dile getirmeden; bir keresinde bir aslanın çok yüksek olmayan bir tepede bağlı duran ve meleyen bir keçiyi kıstırması ve keçiden bir ziyafet çekmeye kararlı olan aslanın bu niyetle ileri atılarak derin, dar ve dipsiz bir çukura nasıl düştüğü, hiçbir çıkış yolu olmayan bu hendeğin keçinin sahipleri tarafından sırf bu amaçla yapıldığı ve keçinin de oraya yem olarak konulduğuna dair mesaj veren bir fabl anlattı. Firuz hikâyeyi duyduğunda, düşmanı kovalarken belki de Medler bu işin so-

[161] Böl. III – frag.[2-8]; Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, I. baskı, 1914: e-kitap www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

nunda zarar görecekler diye bedenini derin bir korku sardı. Dolayısıyla daha fazla ileri gitmeden yürüyüşü durdurdu. Birden nasıl bir yerde bulunduğunu hatırladı ve etrafını inceleyerek bir durum analizi yapmaya koyuldu. O andan itibaren Hunlar, kendilerini gizlemeyerek açık bir şekilde Firuz ve ordusunu takipe geçmiş, içlerinden bir bölümü de düşmanlarının geri-çekilip kaçmasını önlemek amacıyla boğazın girişini tutmuşlardı. Sonunda Persler, ne kadar dar bir geçitin içinde olduklarını açık bir şekilde gördüler ve içinde bulundukları durumun çaresizliğini hissettiler; tehlikeden kaçabileceklerine dair hiçbir umutları kalmamıştı. Daha sonra Eftalit kralı, Firuz'a birkaç haberci gönderdi; ve onlar aracılığıyla hem kendini hem de Pers halkını gereksiz yere yok-oluşun eşine getiren şuursuz deli-cesaretinden dolayı Firuz'u baştan aşağıya azarladı. Lâkin, eğer Firuz'un [19-25] gelip ayağına kapanmayı kabul ederek efendisi olduğunu göstermesi ve bir daha Eftalit kavimine karşı cephe almayacağına dair taahütlerde bulunup Pers dini geleneklerine göre yemin etmesi halinde Hunlar'ın onlara kurtulma şansı vereceklerini bildirdi. Firuz durumu değerlendirmek üzere *Magus*'ları {Zerdüşt rahibi – kayıtta çoğul formu olan *Magi* şeklinde geçmektedir} ile istişareye çekildi. *Magus*'lar, Firuz'a Persler'in hergün doğan güneşe secde etme geleneklerini hatırlatarak, Eftalit hükümdarının yanına giderken zamanı çok iyi ayarlamasını ve şafak vakti tam güneş doğarken kendi konumunu güneşe doğru ayarlayak ona secde etmesini önerdiler. Firuz, barışı sağlamak için gerekli olan sözleri verdi ve Maguslar'ın tavsiye ettiği şekilde hasmının yanına gelerek ona secde etti; ve bu sayede tüm Medya ordusu hiçbir zarar görmeden mutlu mesut bir şekilde evinin yolunu tuttu.

Bu olay üzerinden çok zaman geçmemişti ki Hunlar tarafından maruz bırakıldığı aşağılanmanın intikamını alma arzusu ile, verdiği sözden döndü. Binaenaleyh, hiç vakit kaybetmeden Pers topraklarının tamamından ve kendi müttefiki olan kavimlerdan topladığı muazzam bir ordu ile Eftalitler'e karşı yürüyüşe geçti. Henüz çocukluk çağında olan Cabades isimli oğlu dışında, sayıları yaklaşık otuzu bulan erkek evladlarının tamamını beraberinde götürdü. {Firuz'un} kalkıştığı bu istila hareketini öğrenen Eftalitler, aldatılmış olmanın getirdiği mağduriyet ve düşman elinden gelen ıstırapdan dolayı krallarına giderek kendilerini Medler'in insiyatifine bıraktığı için serzenişte bulundular. O {Eftalit hükümdarı} ise gülerek, bu dünyada onların olan neyi – topraklarını mı, silahlarını mı ya da mülklerinin herhangi bir parçasını mı – yüzüstü bırakıp gittiğini sordu. Bu sorunun üzerine onlar da, gerçekten herşeyin bağlı olduğu bir fırsatı kullanmayıp tersyüz etmenin dışında hiçbirşeyi terketmediğini söyleyerek hemen bir karşılık verdiler. Şimdi Eftalitler büyük bir heves ve ateş ile istilacılarla karşılaşmaya gitmeyi talep ettiler, fakat kraldan, hareketin herhangi

bir safhasında onlara hiçbir şekilde müdahale etmeyip engellemeyeceğine dair söz istediler. Lâkin, kral, henüz işgalin mahiyeti hakkında kesin bilgiye sahip olmadıklarını, Persliler açısından bakıldığında hâlâ kendi sınırları içerisinde bulunduklarında ısrar etti. Nitekim Firuz'un yerini tam olarak öğrendikten sonra da işe koyuldu. Persliler'in Eftalit toprakları içerisine girdikleri ovanın oldukça büyük bir alanı ayırarak, buraya yeterli genişlikte derin bir hendek kazdırdı; fakat hendeğin ortasında 10 atın sığabileceği büyüklükte el değmemiş bir saha bıraktı. Hendeğin geri kalan boş kısımlarına kazıklar yerleştirterek üzerlerine toprak serpiştirtti ve böylelikle gerçek yüzeyi gizlemiş oldu. Daha sonra Hun kuvvetlerine, vakit geldiğinde ortadaki boyun kısmını kullanarak yekpare dar bir sütun halinde yavaş yavaş hendek dışından içeri doğru çekilmelerini ve bunu yaparken çukura düşmemeleri için çok dikkatli olmalarını istedi; ve Firuz'un vaktiyle kendilerinden kaçarken savaş alanında bıraktığı kraliyet sancağının tepesine tuz astı... . Şimdi, düşmanın kendi yaşam-alanında bulunduğu haberlerini aldığı müddet zarfında dinlenmede kalan kral; gözcülerinden, onların Pers sınırının en uç kısmı boyunca uzanan Gorgo şehrine ulaştıklarını öğrendiği zaman, Firuz'un oradan kendisine doğru ilerlemekte olduğunu anladı, ve askerlerinin büyük bölümüyle birlikte hendeğin arkasına geçti. Bir müfreze seçerek onlara; 'arada belirli bir mesafe bırakmaları, ancak ovadaki düşman tarafından görülebilecek kadar ilerleyerek onlar tarafından tespit edildiklerini anlar anlamaz tüm hızlarıyla geriye doğru kaçarak Persliler'i olabildiğince hendeğin yakınlarına doğru sürüklemeleri' talimatını verdi. Denilenleri harfiyen uyguladılar; hendeğe ulaştıklarında atlarını iyice yanaştırarak dizilimlerini tek bir sütun haline getirdiler ve meydana getirilmiş olan doğal köprülerinden geçerek ordunun esas kısmına katıldılar. Lâkin, Persliler, savaş hilesini algılayamamışlardı; ve adeta düşmana karşı öfke dolu bir ruh taşıyormuşçasına dümdüz bir ovayı tüm hızlarıyla katederek kovalamacayı sürdürdüler. Herbiri; yalnızca en baştaki değil arkasından onu takip eden herkes hendeğin içine düştü. Daha evvel de söylediğim gibi şiddetli bir öfke ile takibe koyulmalarından itibaren liderlerinin sonunu hazırlayacak olan felaketi görmekte yetersiz kaldılar; doğaldır ki yıkımın hepsinin üzerine gelmesi süpriz olmadı, atlarıyla ve kargılarıyla üzerlerine binen Hunlar tarafından tamamen imha edildiler. Onlar arasında Firuz ve oğulları da vardı"[162].

Sasanî devleti açısından alınan sonucun vahameti ve hadiselerin sonrası yine Procopius'un satırlarından şöyle anlatılacaktı:

[162] Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*: e-kitap www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

"Hülasa, Firuz ve onunla birlikte tüm Pers ordusu imha edilmişti. Sadece birkaçı şans eseri çukura düşmekten kurtulmuş; fakat onlar da esir düşerek düşmanın merhametine kalmışlardı. Bu kötü tecrübenin sonucunda Pers bürokrasisi, yeni bir yasayı yürürlüğe sokmuştu; 'eğer ordu, düşman bölgesinde ilerliyorsa hiçbir şekilde kovalama yapılmayacak, buna mecbur kalınsa dahi düşman ancak güç kullanılarak geriye atılacaktı'. Meydana gelen bu hadiselerin neticesinde Firuz ile sefere gitmeyerek kendi topraklarında kalan en küçük oğul Prens Cabades {Kavad} tahta çıkartıldı. Büyük bir yenilgiye uğramış ve çocuk yaştaki bir prensi hükümdar yapmak zorunda kalmış olan Persliler artık Eftalitler'in haraç ödeyen tebaaları haline gelmişlerdi. Lakin Kavad, deneyimler kazanarak otoritesini tesis edene kadar onlara vermesi gereken yıllık vergiyi dikkate alacaktı. Barbarlar'ın Pers ülkesi üzerindeki süzerenliği iki yıl kadar sürdü"[163].

İslam kaynaklarında Haytallar olarak tesmiye edilen Eftalitlerin Buhara ve Semerkand arasında yaşayan Soğdlular olduğunu ifade eden Mesudî; Firuz b. Yedzigerd b. Behram'ın, Haytallar'ın (Eftalitler) hükümdarı Ahşunvaz tarafından Horasan'ın Merverrûd nehri boyunda öldürülünceye kadar tam 27 yıl tahtta kaldığını belirtmiştir[164]. Firuz'u defalarca alt eden bu meşhur Eftalit hükümdarının adı Taberî'de "*Akhshunvar*", Firdevsî'de ise "*Khushnavaz*" şeklinde geçmektedir[165].

Ermeni tarihçi Kalankatlı Moses *Alban Tarihi* adlı eserinin XXIII. bölümünde adeta Ermenilerin de bir sözcüsüymüş gibi Firuz'un helak oluşundan ne kadar da mutlu olduğunu şu cümlelerle ortaya koymaktadır:

"Ve gerçektende önceden verilen bu haber İran şahı gaddar Firuz'un gözleri önünde tekrar yerine getirildi ve cesur Eftalitler, Tanrı'nın ilahî buyruğuyla Tanrı'nın gazabını söndürmek için Şahın üzerine hücum ettiler. Şahın gözleri önünde önce onun zalim oğullarını, bütün ayanlarını ve valilerini kılıçtan geçirdiler; onlarla birlikte Şahın sayısı hesapsız birliklerini tarumar ettiler, sonra da Şahın kendisini – gaddar Firuz hakkında konuşuyorum – kılıçla onu ikiye böldüler. Şahın cesedi, sayısız ceset arasında yitip gitti; ve onu bir insan gibi değil, bir eşek gibi gömdüler. Eftalitler, mürted Şahın yığdığı servetini talan edip götürdüler. İranlılar'ın kadınları rezil rüsva oldular. Onlar çocuklara dahi acımadılar, yetimlere dahi merhamet etmediler. Ve Eftalitler hakikaten Tan-

[163] [Kitap I, Bölüm IV]; Procopius, *History of Wars*: e-kitap www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

[164] Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 155.

[165] Bivar, "History of Eastern Iran", s. 214.

rı'nın büyük gazabını giderdiler. Kan içici Firuz'un bütün kavimlere getirdiği belaların yetmiş katı kendi başına geldi"[166].

Kadın ve çocuk katili dediği Firuz'un ölümüne bir hayli sevinmiş gibi görünen Kalankatlı, XXIV. bölümde ise Firuz'dan sonra İran tahtına kimin çıktığına dair önemli bir bilgi vermektedir: *"Cani Firuz, merhametsiz ölümle bu dünyadan göçtükten sonra tahta kardeşi Valarş (Balaş) geçti"*[167].

Orta Asya'daki kazılarda bulunan Eftalit sembolü ile basılmış Firuz dönemi sikkeleri savaştan sonra Sasanîler'in Eftalitler'e ödediği muazzam haracın adeta kanıtı niteliğindedir. Bu vergiler Firuz'un kardeşi Valaş veya Balaş döneminde de ödenmeye devam etmiştir[168]. Genel kanı Balaş'ın 4 yıl iktidarda kaldığı ve ardından Sasanî soyluları tahttan indirilerek yerine Firuz'un oğlu Kavad'ın getirildiği (484-488)[169] yönünde olsa da Procopius, *Savaşlar Tarihi*'nde [Böl. IV-V] babası Firuz'un Eftalitler üzerine sefere giderken savaşa götürmediği ve genç yaşta tahta oturttuğu oğlu Kavad'ın (Cabades) deneyimsiz bir kral olarak 2 yıl tahtta kaldığını (M.S. 484-486) yazmıştır. Procopius, bu dönemde Sasanîler'in adeta Eftalitler'in süzereni haline geldiğini daha sonraları biraz tecrübe kazanan Kavad'ın despotik uygulamalara başlaması nedeniyle zadegân sınıfı içindeki fikir çatışmaları ve halk hareketleri sonucunda "Mağfiret Hapishanesi" denilen bir yere hapsedildiğini; karısı ve Seoses isimli bir Sasanî soylusu sayesinde hapishaneden kaçan Kavad'ın Eftalitlere sığındığı ve onlardan aldığı yardımla geri dönerek M.S. 488'de tekrar tahta çıktığını kaydetmiştir[170]. Eftalitler arasında geçirdiği süre zarfında Kavad, hükümdarın kızıyla evlendirilmiş ve akrabalık bağları da oluşturmuştu[171]. Kavad ülkesine geri döndüğünde, ilk iş olarak amcası Balaş'ın gözlerini dağlattırıp hapse attırdı. Ayrıca amcasının en büyük destekçisi olan Part soylusu Abarşahr Satrabı Gousnadastes'i de idam ettirtmiştir[172].

---

[166] *Alban Tarihi* (Kalankatlı Moses Alban Tarihi ve Mhitar Koş Alban Salnamesi), terc.: Azerb.Türk. çev. Ziya Bünyadov; Türkiye Türk. çev. Yusuf Gedikli, 2006, s. 82.

[167] *Alban Tarihi*, s. 83.

[168] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 178.

[169] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 178; Nöldeke, *Tabari*, 1973, s. 135-37; Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 143.

[170] Procopius, *History of the Wars*, H. B. Dewing, 1914: www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005.

[171] [Böl. VI] Procopius, *History of the Wars*, 1914; Nöldeke, *Tabari*, 1973, s. 135-37; bkz. Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 143.

[172] [Böl. VI]Procopius, *History of the Wars*, 1914: www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005.

Kavad, iktidarının ikinci evresinde (M.S. 488-496) Eftalitlerle iyi ilişkiler kurmuş, fakat sapkın bir hareket olan Mazdek İsyanı nedeniyle tahttan indirilince tekrar onlara sığınmıştır. Eftalit hükümdarı bu zor zamanında, damadına tekrar yardımda bulunarak emrine 30.000 kişilik seçkin bir kuvvet tahsis etmiştir. İran'a dönen Kavad hem Mazdekîleri alt etmiş hem de bu yardım sayesinde – özellikle Kadiş veya Bizans kaynaklarındaki şekliyle *Kadiseni* denilen bir Eftalit boyundan – tahtına tekrar oturmuştur (498-531)[173]. Akrabalık bağlarıyla perçinlenmiş Eftalit-Sasanî ilişkisi sayesinde Kavad, M.S. 502-503 civarlarında Doğu Roma mülkleri olan Amida (Diyarbakır)[174] ve Edessa (Urfa) kentlerine yaptığı kuşatmalarda, Eftalitler'den müteşekkil elit bir birliği muharebe meydanlarına götürmüştür. Eftalitler'e ait bir sembolle işaretlenmiş bazı Sasanî sikkelerinden, Kavad döneminin başlıngıcından (M.S. 484) onun oğlu ve halefi olan Hüsrev I'in (Hüsrev Anuşirvan: M.S. 531-579) ilk dönemlerine kadar Sasanîler'in Eftalitlere haraç ödedikleri anlaşılmaktadır[175]. Hüsrev Anuşirvan zamanında tüm siyasi konjonktür farklılaşacaktır. Eftalitler aleyhine gerçekleşecek olan bu değişimin yegâne sebebi güçlü ordularıyla Orta Asya'yı kasıp-kavuran yeni bir devletin yani Gök-Türkler'in, Eftalitler'in doğu ve kuzey sınırlarında yaratacağı muazzam tehditti.

4.5.3. Ak Hunlar'ın Kuzey-Doğu Fütuhatı: Ak Hun – Kao-ch'e Mücadelesi

Toharistan ve Maveraünnehir sahalarını kontrol altına alan ve M.S. 484 senesinde elde ettikleri büyük zaferle birlikte Batı Türkistan'ın tamamı üzerinde hâkimiyet tesis eden Ak Hunlar, aynı zamanda Doğu Türkistan bölgesinde de egemenlik kuracaklardır. M.S. 479 civarlarında Turfan bölgesini zapt ederek Doğu Türkistan sahasında ilk önemli fetih hareketinde bulunan Eftalitler, muhtemelen V. yüzyılın sonlarına doğru Kaşgar ve Hotan'ı ele geçirmiş; M.S. 497-509 seneleri arasında meydana gelen bir dizi savaşın ardından bugün Urumçi olarak bilinen Karaşahr bölgesini de topraklarına katarak neredeyse Doğu Türkistan'ın tamamına egemen olmuşlardır[176].

IV. yüzyılın sonlarıyla V. yüzyılın başları arasında imparator T'ai-tsu zamanında Kuzey Wei'ler *Kao-ch'e/Kao-ch'ü* denilen Türk boyları üzerine 9 ba-

[173] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 143; Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 178; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 64.

[174] [Böl. VII] Procopius, *History of the Wars*, H. B. Dewing, 1914.

[175] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 143.

[176] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 144.

şarılı sefer düzenlemişlerdir. Büyük miktarlarda ganimet, tutsak ve 200.000 baş at, sığır, davar ile dönülen bu savaşların neticesinde Kao-ch'e'lerin büyük bölümü Wei otoritesine girmişti[177]. Lakin, Kao-ch'e'lerin önemli bir kısmı hâlâ Juan-Juan'lara bağlı kalmaya devam etti. Kuzey Wei hükümdarı T'a-iwu zamanında, Çin'in kuzeyindeki yegâne göçebe devlet konumundaki Juan-Juan'lar üzerine üç sefer düzenlenmiş, bunların en büyüğü ve sonuncusu olan M.S. 429/430'daki seferde, Kao-ch'e boylarının da yardımıyla Juan-Juan'lar çok ağır bir hezimete uğratılmıştı. Juan-Juan'ların bu yenilgisi bölgede bir otorite boşluğu yaratırken, kendisine bağlı göçebe boylar arasında bağımsızlık hareketlerinin doğmasına sebep olmuştur. Bu kargaşa döneminde, kaynaklarda adları 471 senesine kadar duyulmayan Kao-ch'e boyu Fu-fu-lo'lar, A-fu-chih-lo isimli beyleri ve onun amcaoğlu Ch'iung-ch'i'nin önderliğinde 100.000 kişilik bir kitle ile Kuzey Wei devletine bağlandılar. M.S. 479 senesinde Juan-Juan kağanı Tou-lun Wei'lere saldırınca Kuzey Moğolistan'da bulunan bu büyük grup batı yönünde harekete geçti ve M.S. 481'de Tanrı Dağları'nın güney eteklerinde bulunan Kao-ch'ang'ı (Turfan) işgal ettiler. Bölgede bulunan küçük devletçikleri ortadan kaldırdılar. Vuku bulan uzun soluklu mücadelelerden sonra nihayet, 485-86 senesinde, Fu-fu-lo kökenli başbuğları A-fu-chih-lo'nun önderliğinde Altay ve Tanrı dağları arasında kalan Cungarya'da bir devlet kurmayı başardılar. 487 senesinde Juan-Juan'lardan bağımsızlığını ilan eden A-fu-chih-lo, Kuzey ve Güney olarak böldüğü yeni Kao-ch'e devletinin güney kısmına "Huo-pei" unvanıyla Ch'iung-ch'i'yi geçirdi; kendi ise kuzeyin idaresini aldı. Duruma sinirlenen Juan-Juan kağanı onları tekrar kendine bağlamak için sefer düzenlese de A-fu-chih-lo tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Böylece Avar boyunduruğundan kesin bir şekilde kurtularak özgüveni artan bu yeni devlet, Çin ile ekonomik ilişkiler de tesis edince git-gide güçlendi. Önce Juan-Juan boyunduruğunun atılması, ardından Kuzey Wei devletiyle karşılıklı gönderilen elçiler ve yapılan ticaret antlaşmaları; ipek yolu üzerinde hayatî bir öneme sahip olan Turfan'daki bu gücün, Türkistan sahasının en büyük devleti olan Ak Hunlar ile karşı karşıya gelmesine neden olacaktır[178].

Liang-shu'nun (böl. 54), Yüan-wei devrine (M.S. 386-494) ait kayıtlarında Hua'ların {yani Eftalitler/Ak Hunlar}, başlangıçta Juan-Juan'ların boyunduruğu altında yaşayan küçük bir topluluk olduğu fakat, zaman içinde git gide kuvvetlenerek *Po-ssu* (Sasanî İranı), *P'an-P'an* (Warvaliz ?), *Chi-pin* (Keşmir),

[177] L. R. Kyzlasov, "Northern Nomads", s. 319. Daha detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 813-818.

[178] Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, 2004, s. 29, 34-36.

Yen-ch'i (Karaşahr), *Kuei-tzu* (Kuça), *Shu-le* (Kaşgar), *Ku-me* (Aksu), *Yü-t'ien* (Hotan), *Chi-p'an* (Kargalık) gibi çevrelerindeki komşu kabileleri bir bir fethetmeyi başararak, topraklarını 1000 li'den fazla genişlettiklerinden söz edilmektedir[179]. Ak Hunların doğu-kuzeydoğu hattındaki bu ilerleyişlerinin en önemli nedeni İç Asya'da Juan-Juan – Kao-ch'e – Kuzey Wei üçgeninde vuku bulan kanlı savaşların yarattığı otorite boşluğuydu. Ak Hunlar, M.S. 491-500/510 arasındaki bir tarihte muhtemelen Kao-c'hang üzerinden hareketle Kao-ch'e'lerin güney koluna çok ağır bir darbe indirmiş; Kao-ch'e hükümdarı Ch'iung-ch'i savaş meydanında öldürülürken oğlu Mi-wu-t'u ise esir edilmiştir: *"Bundan sonra Ch'iung-ch'i Yeh-ta'lar tarafından öldürüldü. Oğlu Mi-wu-t'u esir edildi. (Ch'iung-ch'i'nin) halkı da parçalanarak dağıldı..."*[180]. Kaçan halk Kuzey Wei'lere ya da Juan-Juan'lara sığınmıştı. Kuzeydeki Kao-ch'e boylarının idarecesi A-fu-chih-lo ise bir takım iç karışıklıklar nedeniyle zor günler yaşıyordu. Bir isyan neticesinde kendi halkı tarafından öldürüldü ve yerine Pa-li-yen hükümdar seçildi. Fakat Çin ile iyi ilişkiler kuran yeni başbuğu Ak Hunlar pek tutmamaştı. Güney'deki Kao-ch'e devletini yıkan ve Kuzey'deki devletini de kendi nüfuzları altına almak isteyen Ak Hunlar, Ch'iung-ch'i'nin oğlu Mi-wu-t'u'yu başa geçirmek istediler ve neticede emellerine de ulaştılar. Bir kez daha isyan eden boylar yeni hükümdarları Pa-li-yen'i öldürerek Mi-wu-t'u'yu başa geçirdiler[181].

Wei-shu Böl. 101'deki kayıtlarda, İmparator Su-tsung zamanında (M.S. 516-528) Kao-ch'e başbuğu Mi-wu-t'u'nun Juan-Juan Kağanı Ch'ou-nu'ya mağlup olduğunu (M.S. 516), işkenceyle öldürüldükten sonra da kafatasının verniklenip içki kâsesi yapıldığını öğreniyoruz. Mağlup Kao-ch'e halkı ise Yeh-ta'lara yani Eftalitlere sığınmış ve onlardan yardım istemişti. Eftalitler de Mi-wu-tu'nun kardeşi İ-fu'yu Kao-ch'e devletinin başına geçirdi; *"Birkaç sene geçtikten sonra Yeh-ta'lar, Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu'nun devletine tekrar dönmesine müsaade ettiler. [İ-fu] kendi devletinin başına geçti..."*. T'o-pa (Toba) İmparatoru'nun da desteğini alan İ-fu ise Juan-Juan'lara hücum ederek onları mağlup edecek (M.S. 516-522) ve Juan-Juan Kağanı P'o-lo-men, Liang-chou'ya kaçmak zorunda kalacaktı[182]. P'o-lo-men, Eftalitlere kaçarak onlardan yardım talep edecek; bunun karşılığında da üç kız kardeşini Eftalit hükümdarıyla evlendirecekti (522)[183].

---

[179] Enoki, *On the Nationality of the Ephthalites*, s. 2.

[180] Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 826.

[181] Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 36; Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 828.

[182] Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 829-830; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 37.

[183] Enoki, *a.g.k.*, s. 25-26.

Yirmi iki yıl boyunca devam eden Kao-ch'e – Juan-Juan savaşları (M.S. 520-542)[184] ise *Wei-shu* (böl. 103) ve *Pei-shih*'deki (böl. 98) kayıtlara göre şu şekilde nihayetlenecektir:

> "Cheng-kuan saltanat devresinde (M.S. 519-525) İ-fu Çin'e elçi göndererek haraçlar takdim etti... İ-fu, Juan-Juan'larla tekrar harbe tutuştu; fakat mağlup olarak geri döndü. Kendi küçük kardeşi Yüeh-chü, İ-fu'yu öldürdü ve kendisi tahta çıktı. T'ien-ping saltanat devresinin (534-538) ortasında, Yüeh-chü, Juan-Juan'lar tarafından mağlup edildi. Yüeh-chü'nün oğlu Ch'ü-pin, Juan-Juan'lardan kaçıp (T'o-ba Wei devletine) gelip sığındı. Ch'i devletinin Hsien-wu prensi, bu uzak memleket insanlarını kabul etmek için imparatora dilekte bulundu. Ch'ü-pin'e Kao-ch'e prensi ve kuzey güvenliğini kuran general ve Szuchou unvanı verildi. Az zaman sonra hastalanarak öldü"[185].

Tüm bu hadiselerden hareketle, aslında Ak Hunların hâkimiyet kurduğu Doğu Türkistan sahasında ve dolayısıyla da İç Asya'da ne denli önemli bir güç olduğunu anlayabiliriz. Öyle ki askerî açıdan muazzam stratejiler ve taktikler geliştiren Ak Hun genelkurmayı; muhtelif muharebe yöntemlerine sahip batıdaki İran, güneydeki Hint ve doğudaki göçebe ordularına karşı çok iyi savaşıyor ve büyük zaferler kazanabiliyorlardı.

4.5.4. Ak Hunlar'ın Hindistan Fütuhatı: Yabancı İstilacılar (*Pushiyamitra*'lar ve *Hunā*'lar)

Hint rönesansı olarak bilinen M.S. 350-650 yılları arasındaki dönem genel anlamda Gupta dönemi ile özdeşleştirilir[186]. Guptalar'ın kökeni biraz belirsiz gibi gözükse de otoritelerin büyük bölümü onların menşeini Magadha bölgesine yani Kuzey Bengal'e dayandırırlar. Tarihçiler, Guptalar'ın ilk hükümdarı olan Chandragupta I'nın (M.S. 320-350) atalarının Hindistan'daki Kuşanlar'a bağlı küçük derebeyleri olduklarına inanmaktadırlar. Chandragupta'nın ölümünden sonra birtakım iç mücadelelerin ardından tahta geçen Samudragupta zamanında (M.S. 350-370) Krallık Ganj Vadisi'nden çıkmayı başaramasa da ondan sonra tahta geçen Chandragupta-II döneminde (M.S. 375-415) en kuvvetli düşmanları olan Sakalar – bilhassa Gujarat ve Malwa'nın bir bölümünde otorite tesis etmişlerdi – bir dizi savaşın ardından diz çöktürülmüş ve Kuzey

---

[184] Kyzlasov, "Northern Nomads", s. 319.
[185] Ögel, "İlk Töles Boyları", s. 831.
[186] Sir John Marshall, *A Guide to Sanchi*, s. 7-29.

Hindistan'ın tamamı Gupta idaresi altına girmiştir. Chandragupta-II aynı zamanda Dekkan bölgesi ve Batı Hindistan'ı da imparatorluk sınırlarına dâhil edecektir[187]. M.S. 455'e kadarki dönem tam anlamıyla Gupta İmparatorluğu'nun altın çağı idi. Bu zaman dilimi içerisinde Guptalar; edebiyat, siyaset ve sanat alanlarında zirve dönemlerini yaşamışlardır. 455'de Kumara'nın ölümüyle imparatorluğun çöküş süreci başlayacaktı. Hatta Kumara'nın ölümünden birkaç yıl evvel 450 senesi civarlarında, Gupta otoritesi zengin, güçlü ve "yabancı" bir kavim olan *Pushyamitra*'ların savaş tehdidi ile kuşatıldı. Neticede, imparatorluk orduları yenildi ve hanedanın geleceği tehlike altına girdi[188].

Bu çalkantılı dönemde, enerjik ve kabiliyetli yapısı ile kraliyet ailesine mensup bir prens olan Skandagupta ortaya çıkarak düşmanlarını bir bir dize getirmiş ve sülalesinin talihini geri kazanmayı bilmiştir. M.S. 455 baharında tahta çıkan Skandagupta'yı bir dizi sorun bekliyordu. İlk iş olarak *Pushyamitra* tehdidini bertaraf etti[189]. Emperyal Gupta devletinin hükümdarı Skandagupta'nın hükümdarlık dönemi hakkında önemli bilgiler sunan Bhitari taş-sütun kitabesinde; Skandagupta'nın, büyük bir ordu ve zengin bir hazineye sahip olan güçlü düşmanı *Pushyamitra*'lara karşı elde ettiği zaferden bahsedilmektedir[190].

Pushyamitras denilen bu halkın etnik menşei hususunda farklı görüşler bulunmaktadır. J. F. Fleet, Purāna'larda zikredilen halk olduğunu ve Narmadā bölgesi civarlarında arz-ı endam ettiklerini öne sürerken; V. A. Smith, onların kuzeyli bir kavim olduklarını iddia etmekte; Hoernle ise Pushyamitra'ların, Hūna hükümdarı Toramana'nın yardımlarıyla Valabhī'ye yerleşen Bhatārka önderliğindeki Maitrakas'lar ile aynı halk olduğunu savunmaktadır. Hatta R. D. Banerji, onların Hūna'ların ilk dalgası olduğu kanaatindedir[191]. Purana metinlerinden *Vāyapurāna*'da da Mekelā bölgesini yöneten *Pushyamitra*'lar ve *Patumitra*'lardan söz edilmekte ve Pushyamitra'ların, Narmadā kıyıları boyunca merkezî Hindistan'da yaşadıkları belirtilmektedir. Mekela Krallığı ile Pushyamitra'ların ortaya çıkış ve yıkılış zamanları yaklaşık aynı zaman dilimine tekabül etmekteydi (M.S. III. yy. – V. yy.). Pushyamitra'lar aslında Gupta-Hu-

---

[187] Chakrabarti, "The Gupta Kingdom", s. 188-190. Samudragupta, bir Kuşan unvanı olan *Daivaputra shāhi shāhānushāhi*'yı kullanmakla beraber o dönem sadece Pencab'ın batısında küçük çaplı bir hâkimiyete sahip olan Kuşanlar ile bağlantısı muğlâklığını korumaktadır.

[188] *History of India*, ed. A. V. Williams Jackson, vol. II, s. 280.

[189] *History of India*, s. 280-81.

[190] John F. Fleet, *Corpus Inscriptionum Indicarum: Inscriptions of the Early Guptas*, 1888, s. 43.

[191] Fleet, *a.g.k.*, s. 43.

na savaşlarından yararlanmak isteyerek genişlemeye çalışacak, fakat bunda başarılı olamayarak yıkılacaklardı[192].

Pushyamitra sorununu çözdüğü için rahatlayan Guptalar, çok geçmeden daha güçlü bir düşmanın Hindistan sınırlarında belirmesiyle şaşkına döneceklerdir: Hunlar ya da eski Hint metinlerindeki adlarıyla "*Hunā*"'lar. M.S. 455 civarlarında Orta Asya'nın acımasız steplerinden inerek Hindistan'ın verimli ovalarını ve kalabalık şehirlerini gözüne kestiren Hun akıncılarını, deneyimleri ve askerî faziletleri sayesinde durduran gözü pek lider Skandagupta, bir süreliğine de olsa bu yeni müstevlileri yavaşlatmayı başardı. Elimizdeki veriler Skandagupta'nın Hunlara tattırdığı acı mağlubiyetin hükümdarlığının başlarında vuku bulduğunu göstermektedir[193]. Hatta, Bhitari kitabesinde, tanrı Vişnu'nun, *Huna*'lara karşı şiddetli bir savaşa tutuşan Skandagupta'ya yardım etmek için bedeninde zuhur ederek onun karakterini etkilediğinden ve bir takım güçler verdiğinden söz etmektedir; örneğin, iyi bir okçu olan Skandagupta'nın ok attığında yayının kirişinden çıkan sesin gûya düşmanının zihninde bitmek bilmez bir çığıltı etkisi yaratması gibi[194].

Lakin bu zaferin yarattığı barışçıl dönem çok uzun sürmeyecek, M.S. 465 civarlarında çok daha çetin bir Hun dalgası imparatorluk sınırlarına tecavüz ederek Gandahar'ı yani Pencab'ın kuzeybatısını istilaya koyulacak ve Hunların cesur başbuğu buradaki "Kuşan tahtını" gasp edecekti. Çok geçmeden 470 dolaylarında ise Hunlar, imparatorluğun iç kısımlarına doğru ilerlediler ve Skandagupta'nın dominyonlarının kalbine saldırdılar. Bu defa Skandagupta başarılı bir direniş ortaya koyamadı ve ardı arkası kesilmeyen Hun hücumlarına daha fazla dayanamayarak kesin bir mağlubiyet aldı. M.S. 480 civarında ise Skandagupta öldü[195]. Yenilgilerden sonra sınırları küçülen ve hazinesi büyük bir yara alan imparatorluğu, efsane krallarının ölümünden sonra daha da büyük acılar bekliyordu. Hun taarruzları daha da şiddetlendi. Kâbil Vadisi üzerinden İndus Nehri boyunca uzanan eski Kuşan topraklarını istila eden işgalciler, başlangıçta yağma maksadı taşıyan bir akın neticesinde

---

[192] Fleet, *a.g.k.*, s. 47-48.

[193] *History of India*, 1987, s. 281.

[194] Feet, *a.g.k.*, s. 63.

[195] *History of India*, s. 282. Ayrıca S. Cunningham'da Skandragupta'nın ölüm tarihini M.S. 480 olarak vermektedir; bkz. A. Cunningham, *Later Indo-Scythians*, 1962, s. 244. Litvinsky, Singh ve Bannerji (1954) ile Gupta'nın (1974) çalışmalarından hareketle bu tarihi M.S. 467 olarak vermiş [Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 145], yine Chakrabarti de aynı tarihi esas almıştır [Chakrabarti, "The Gupta Kingdom", s. 191]. Smith ise Skandragupta'nın ölüm tarihini 470 civarı olarak vermiştir [Darell Smith, "The White Huns (The Ephthalites M.S. 425-570)", s. 15]. Fakat olayların gidişatına baktığımızda M.S. 480 bizlere daha makul gelmektedir.

Ganj'ın altını-üstüne getirerek bölgedeki tüm şehir, kasaba ve köyleri talan etmişler, sonunda Gupta İmparatorluğu'nun payitahtı olan *Pataliputra*'yı da ateşe vererek ahalisini kırıp geçirmişlerdi. Buddist manastırları yağmaladıktan sonra yakılmış ve önlerine çıkan Buddist rahiplerini de katletmişlerdi. Artık, Hindistan'ın kuzeybatısı 30 yıl boyunca Toharistan Eftalit Krallığı'ndan ayrı bir imparatorluk tesis eden Eftalit kralları tarafından idare edilecektir[196]. Başlangıçta sıradan bir yağma ve talan akınları biçiminde tezahür eden, fakat daha sonrasında bir fetih hareketine dönüşen sistematik Ak Hun taaruzları sonucunda Hindistan'da istila edilen topraklar muazzam ölçüde genişledi. Binaenaleyh Ak Hunlar, Altaylı göçebe devletlerde sıkça görülen "ikili yönetim" sistemini benimseyerek farklı iki siyasi yapıya bölüneceklerdi. Birincisi ve statü olarak kuvvetli olanı eski Toharistan merkezli Eftalit devletiydi; Doğu İran, Maveraünnehir, Tarım Havzası ve Orta Asya step kuşağını kontrol etmekteydiler. Hindistan'da tesis edilen yeni devlet ise Hindikuş Dağları'na bağlı vadilerin yanı sıra İndus ve Ganj nehirlerinin vadilerini hükmü altında tutuyordu[197]. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hindistan topraklarında kapsamlı bir fetih hareketi başlatan bu Hun grubuna Hintliler *Huna* diyorlardı; fakat sonraki dönemlerde bastırdıkları sikkelerden anladığımız kadarıyla onlar kendilerine "Alhunlar" (Alhon/Alkhan[198]), Baktrice yazıldığı şekliyle *Alxono* diyorlardı. Bilhassa numizmatik çalışmalarıyla ün yapmış Robert Göbl'ın etkisiyle bilim çevrelerinde Hindistan'ı feth eden bu Hunlar; Alhonlar ya da Hindistan Hunları adıyla tesmiye edilmişlerdir[199].

Tarumar olan Gupta İmparatorluğu neticede parçalandı, fakat hanedan ailesi ayakta kalmayı başararak Hindistan'ın doğusuna çekildi. *Skanda* arkasında erkek bir varis bırakmamıştı; bu nedenle doğudaki Gupta merkezi olan Magatha tahtına üvey kardeşi Puragupta (Kumaragupta I'in Kraliçe Ananda'dan dünyaya gelen oğlu) geçti. Puragupta, yerini oğlu Narasimhagupta'ya ve o da yerini oğlu Kumaragupta-II'ye bıraktı. Gerçi artık imparator değil Magadha'nın yerel idarecileriydiler. Guptalar'ın doğuda hüküm süren bu yerel hanedanlığın son üyesi ise VIII. yüzyılın başlarında iktidara gelen Jivitagupta-II idi. Batı'da ise Malwa'da, 484 – 510 yılları arasında hüküm süren Budhagupta ve Bhanugupta isimli iki rajanın [prens] isimleri görülmektedir. Bunların,

---

[196] Darell Smith, "The White Huns (The Ephthalites M.S. 425-570)", s. 15.

[197] Smith, "a.g.m.", s. 16.

[198] Michael Alram, "Huns and Western Turks in Central Asia and Northwest India", s. 516.

[199] Michael Alram, "A Hoard of Copper Drachms From the Kapisa-Kabul Region", s. 131; M. Alram, "Three Hunic Bullae from Northwest India", s. 179; Michael Alram, *"Huns and Western Turks in Central Asia and Northwest India"*, s. 516.

Skandagupta'nın mirasçıları olduğu açıktır. Rajalar'dan ikincisi muhtemelen Hun reislerine tabi kalarak ayakta kalmayı başarmıştı[200].

Hiç şüphe yok ki Hindistan'ı kasıp-kavuran bu istila hareketinin başındaki Hun başbuğu Toramana idi. Toramana, Toharistan'daki ana-merkezden tamamen kopmuş gibi görünmese de, kendisine bağlı kuvvetlerle birlikte Hindistan'da bağımsız olarak hareket etmekteydi[201]. Bu Hun, M.S. 500'den önce Orta Hindistan'daki Malwa'da kendine bir idare tesis etmiş ve *"maharaja'*ların hükümdarı" unvanını alarak Bhanugupta ya da Valabi[202] gibi daha birçok yerel prensliği haraca bağlamıştı[203]. Ne ilginçtir ki Toramana'nın yaptığı bağışla Pencab'daki "Salt Range" bölgesine bir Budist manastırı da inşa edilmişti[204]. Numizmatik referanslar dikkate alındığında Toramana'nın Uttar Pradesh, Rajputana, Pencab ve Keşmir bölgelerinde kesin bir hâkimiyet tesis ettiği görülmektedir[205]. Toramana döneminden ya da sadece onun adından bahseden Hindistan'daki 3 taş kitabeden (Eran, Kura ve Gwalior kitabeleri) Pencab'daki Salt Range bölgesinde bulunan Kyura/Kura Kitabesi'nde *Maharaja Toramana Shaha Jauvla* unvanını taşıdığı görülmektedir[206]. Ayrıca Pakistan'ın kuzey-batısında yapılan kazılar sonucunda bulunan sikkelerden Toramana'nın Hun dilindeki adının *"Turman"*[207] olduğu tespit edilmiştir.

Büyük bir devlet adamı ve komutan olan Toramana bilhassa Hintliler'in nazarında dünya tarihindeki en önemli şahsiyetlerden biri olarak kabul görmektedir. Hintli tarihçiler, Toramana'yı muazzam bir askerî dehaya sahip, cesur ve zeki bir komutan ve aynı zamanda çok iyi bir yönetici olarak tarif ederler:

---

[200] *History of India*, s. 282-283.

[201] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 145.

[202] V. yüzyılın kapanışına doğru, Maitraka klanına mensup Bhatarka isimli bir şef Surashtra (Kathiawar) yarımadasının doğusundaki Valabhi'de bir idare kurdu. Bu devlet, M.S. 770'lere kadar yani Sind üzerinden gelen Arap istilacılar tarafından yıkılana değin devam etti. Valabi'nin erken dönem krallarının da tam bağımsız bir yönetim kuramadıkları görülüyor. Hiç şüphe yok ki Hunlar'a vergi vermek zorundaydılar; fakat Hun istibdatı ortadan kaldırıldıktan sonra Valabi Kralları gerçek anlamda bağımsızlıklarını ilan edebilmiş ve Hindistan'ın batısında hem anakarada hem de Surasthra yarımadasında ciddi bir güç olarak sahneye çıkabilmişlerdi; bkz. *History of India*, s. 284.

[203] *History of India*, s. 286.

[204] Ahmad Hasan Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 6, 76.

[205] Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 145.

[206] A. Cunningham, *Later Indo-Scythians*, s. 249, 259.

[207] E. Aradi, "The History of White Huns", s. 8.

"Orta Asya'dan Orta Hindistan'a uzanan ve Huna'ların hem politik hem de kültürel alanda önemli bir role sahip olduğu devasa bir imparatorluk ortaya çıkardı. Doğuştan bir savaşçı olan Toramana, iyi organize edilmiş ordusuyla birlikte Huna'ların neredeyse 100 yılı aşkın bir süre ikamet edebilecekleri, İç Asya'daki anavatanlarından daha zengin bir konuma sahip, kalıcı bir yurt bırakmıştı. Atilla'dan sonra pek çok badireler atlatmış olan Huna'ları ayağa kaldırıp onlara yeniden hayat veren yegâne başbuğ o dur"[208].

Peki 510 civarlarında ölen[209] Toramana ne zamandan itibaren Hindistan Hunlarının lideriydi? Kalhana'nın M.S. 1148 civarlarında yazdığı Keşmir kroniği *Rājatarṅgiṇṇ*[210]*/ Rajataranginī*'sı ile bulunan sikkelerden elde edilen kanıtlar, 450'lerde {?} Keşmir[211] ve Gandhara'yı istila eden ilk Hun liderinin isminin *Thujina/Tunjina* olduğunu göstermiştir[212]. Brahmi harfleriyle yazılı sikkelerin ön yüzünde bu isim yazarken, ters yüzünde ise Türk dünyasında çok iyi bilinen bir unvan olan *tegin/tigin* kelimesi yazılıdır[213]. Gandhara'nın ne zaman istila edildiği meselesi tartışmalıdır. 477'de Gandhara'daki Kidaritler'in Çin'e bir elçi gönderdiği yönünde bilgiler vardır[214]. 520'de bölgeyi ziyaret eden Çinli hacı Sung Yün, Gandhara'nın Eftalit hâkimiyetinde olduğunu belirtmiş ve istila edildiği günden bugüne 2 nesil geçtiğinin altını çizmiştir[215]. Dönemin Ortaçağ'ın başları olduğu ve ortalama bir jenerasyonunun 17-35/20-30 yılları arasında olduğu düşünüldüğünde, sözkonusu zamanın 460-480 arası bir tarih olduğu düşünülebilir. Ayrıca belirtmekte yarar vardır ki *Thujina*'ya ait sikkelerin birinde de *Şahi (Shāhi) Jabula/Javula/Jaruka* unvanına da rastlanmıştır[216]. Biswas, Gandhara ve muhtemelen Keşmir'e hâkim olan ilk Eftalit hükümdarının yani Sung Yün'deki Lae-lih'in işte bu *"Thujina Tegin"*

[208] Upendranath Thakur, *The Hunas in India*, s. 94.

[209] *History of India*, s. 286. Yamada'ya göre Toramana'nın ölüm tarihi M.S. 515'dir; bkz. M. Tezcan, "Kuşanlar, Ak Hunlar ve Eftalitler", s. 36.

[210] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 146.

[211] Aradi, "The History of the White Huns", s. 9.

[212] Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 75-76.

[213] Aradi, "The History of the White Huns", s. 8.

[214] Enoki, *a.g.k.*, s. 25-27.

[215] Yang Hsüan-chih, *A Record of Buddhist Monasteries in Lo-Yang*, trans. Yi-t'ung Wang, s. 235. Lakin Sung Yün, bu jenerasyonların ilk hükümdarı olarak *Lae-lih* ismini vermiş, Sir Cunningham da bu kişiyi Toramana'nın babası ve selefi olarak kabul etmiştir. Bununla beraber Göbl'ün yaptığı numizmatik tetkiklerde böyle bir isme rastlanmamıştır. Bkz. E. Konukçu, *Kuşan ve Ak Hunlar Tarihi*, s. 87, 92.

[216] Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 75-76.

olduğu kanaatindedir[217]. M.S. 455'lerdeki başarısız Hun hücumu sırasında Hun ordularının komutanı o muydu bilemiyoruz, fakat 484 civarlarında başa geçtiği tahmin edilen Toramana'nın babası olduğu ve ona bölgede güçlü bir miras bıraktığı düşünülmektedir[218].

Biswas'a göre Hunlar Hindistan'daki hâkimiyetlerini tesis ettikten hemen sonra çok hızlı bir şekilde Hint kültürüne adapte olmaya çalışmışlardı; bunun en güçlü kanıtları ise yaptırdıkları manastırlar, mabetler ve bastırdıkları sikkelerdi. Örneğin Kalhana'da verilen bilgilere göre Thujina/Tunjina Tegin, Pravareśvara mabedi başta olmak üzere Purāṇādhiṣthāna'daki {Pandrethan; Keşmir'in kadim başkenti}[219] başka diğer kutsal mabetlerin yapımına destek vermiştir[220].

M.S. 510 civarlarında Toramana ölünce yerine, gaddarlıklarıyla ün salacak olan oğlu Mihirakula geçmiştir. Babasının büyük savaşlar sonunda elde ettiği Hint dominyonlarının yönetiminden artık o sorumluydu. Başkenti dönemin Pencap yöresindeki *Sakala* idi – görünüşe göre bugün burası Jhang Bölgesi'nde bulunan *Chuniot* (Shahkot)'dur. Bu dönemde Hindistan, Hun İmparatorluğu'nun eyaletlerinden yanlızca biri idi. Orda'nın ana kumanda merkezi Herat yakınlarındaki Badagis bölgesine bağlı Bamyin idi. Aryanlar'ın merkezi antik kent Belh {Baktra} ise ikinci başkent konumundaydı[221]. Tüm Hint kaynakları Mihirakula'yı kana susamış bir tiran olarak nitelendirirler. Tarihçiler tarafından Mihirakula, Hun mizâcının genel bir karakteristiği olan "teskin edilemez zalimlik" anlayışının bir adım daha ötesinde görülüyordu[222]. Ne yazık ki Hint

---

[217] Biswas, *The Political History of the Hunas in India*, s. 53-54.

[218] E. Aradi, "The History of the White Huns", s. 9.

[219] M. A. Stein, *Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī* (A Chronicle of the Kings of Kaśmīr), vol. II, s. 458.

[220] Biswas, *The Political History of the Hunas in India*, s. 55.

[221] *History of India*, s. 286.

[222] Örneğin Taxila bölgesinde (Dharmarājikā'daki Lalchak ve Bhamala Budist Manastırları) kazılar yapan Sir J. Marshall, bölgeye V. yüzyılda giren Ak Hunların tüm Budist manastırlarını ve mabetlerini yaktıkları ve büyük bir katliam gerçekleştirdikleri kanaatindedir. Marshall, kazılarda J Avlusu'nda bulunan 6 iskeletten 5'inin başlarının bedenlerinden ayrılmış olmasını ve aynı zamanda H Avlusu'nun da tamamen yakılmış olmasını bu katliamın kanıtları olarak gösterir. J avlusunda bir de Ak Hun cesedine rastlanmıştır. J Avlusu'nun harabeleri altından çıkan huş-ağacı kabuğundan yanmış bir yazma, Marshall'ın iddialarını daha da kuvvetlendirmektedir. Jaulian Manastırı'nın dehlizlerinde "değeri düşük İndo-Sasanî" sikkelerinin yanında bir başka "yanmış" Budist yazması daha bulunmuştur. Gupta Brahmancası ile yazılan eser, kuvvetle muhtemeldir ki Hun istilası döneminde kaleme alınmıştı. Marshall aynı zamanda şunları eklemektedir: "Bu *saṅghārāma*'nın yıkılması, tıpkı komşu bölgelerdeki diğer *saṅghārāma*'ların imhası gibi 5. yy'ın sonlarında gerçekleşmiştir. Ve bu da çok büyük bir ihtimalle daha sonra tüm kuzey-batı Hindistan'ın üzerine korku salacak ve bölgeye çökecek olan Ak Hunlar'a

yazarları ülkelerini 75 yılı aşkın bir süre kuralsız ve amansızca baskı altına almış bu vahşi yabancılarla ilgili olarak Avrupa'daki çağdaşlarının aksine hiçbir detaylı malumat vermemişlerdir.

520 senesinde Gandhara'ı ziyaret eden Çinli seyyah Sung-Yün, şunları aktarmıştır:

> "Ching-kwong'un (520), ilk yılının dördüncü ayının ortalarında Gandhara Krallığı'na vardık. Ülke, U-chang bölgesine çok benzemekte. Buranın eski adı Ye-po-lo (Apalalā) ülkesi idi. Ye-Ta'lar [Eftalitler] bu krallığı yakıp yıktılar ve sonrasında Lae-lih'i buranın hükümdarı yaptılar; bu olanlardan bugüne iki jenerasyon geçti. Kralın (ya da hanedanlığın) temayülü zalimce ve kindarcaydı; uyguladıkları vahşet barbarlığın sınırlarını zorlar nitelikteydi. Bu adam, Buda'nın öğretilerine inanmayan, iblislere tapınmayı seven biriydi. Ülke halkı Brahman kastına mensuptu ve Buda'nın öğretilerine derin bir saygı ile sıkı sıkıya bağlıydılar. Hiçbir ayrım gözetmeden her şeye karşı sert bir duruş sergileyen bu kralın iktidara gelişinden beri Gandahar halkı büyük bir imanla kutsal metinlerini okuyorlardı"[223].

Sung-Yün'den 100 yılı aşkın bir süre sonra bölgeye gelen bir başka Çinli hacı Hsüan-tsang ise Mihirakula hakkında şunları söyleyecektir: *"kıvrak zekâlı, hayli kabiliyetli ve doğuştan cesur biriymiş. İstisnasız, komşu bölgelerin tamamını boyunduruk altına almış"*[224].

Keşmir kroniği *Rājatarṅgiṇṇ* ve Jain kaynaklarında aktarılan bilgilere göre Hindular'ın titizlikle uyguladıkları kast sistemine karşı özel bir nefret besleyen Hun kralı Mihirakula'nın, Budist mabedlerine ve halka uyguladığı vahşet artık katlanılmaz bir hâl alacak ve neticede yerel prensler olan Magadha Kralı Baladitya ve Orta Hindistanlı bir raja olan Yasodharman'ın önderliğinde birleşen Hintliler bu yabancı tirana karşı konfederasyon oluşturacaklardır[225].

M.S. 528'de, yeni kurulan bu konfederatif ordu Mihirakula önderliğindeki Hun ordusunu yenilgiye uğratmış ve Hun ilerlemesini durdurmuştur[226]. M.S. 528, Alram'a göre *Alhon*'ların Afganistan'a geri çekilişinin *"terminus post quem"*'i yani hadisenin vuku bulduğu veya hareketin başladığı en erken tarihi idi[227]. Yasodharman, yabancı işgalcilere karşı elde edilmiş olan zaferin anısına

---

atfolunabilir"; bkz. A. H. Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 77.

[223] A. H. Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 75.

[224] S. Beal, *Si-yu-ki: Buddhist Records of the Western World*, vol. I-II, s. 167.

[225] Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 145-46; *History of India*, s. 288.

[226] Fleet, *a.g.k.*, s. 147-149.

[227] Michael Alram, "A Rare Hunnish Coin Type", s. 149-153.

kendisini onurlandırmak için iki taş sütun kitabe diktirmiştir[228]. Savaşın ardından Mihirakula, yakalandı ve tutsak edildi. Lâkin Kral Baladitya, esirini bağışlayarak tüm onurunu kendisine iade etti ve onu kuzeydeki evine gönderdi. Bu arada Mihirakula'nın genç kardeşi, abisinin başına gelen talihsizliklerden yararlanarak *Sakala* tahtını zorla gasp etmiş ve görünüşe göre geri vermekte de isteksiz davranmıştı. Mihirakula kısa bir süre saklandıktan sonra Keşmir'e sığındı. Keşmir kralı misafirini dostça karşılamakla kalmamış aynı zamanda kontrolü altındaki küçük bir bölgenin idaresini de ona vermiştir. Birkaç yıl süren esaret ve sürgün yıllarından sonra Mihirakula, tahtını yeniden almak için kolları sıvadı. Teşebbüsünde başarı sağlayan Mihirakula, ilk icraatı olarak komşu Gandhara Krallığına saldırmıştır. Kendisi de muhtemelen bir Hun olan Gandhara kralı ailesiyle birlikte ortadan kaldırılmış; halkı da yığınlar halinde İndus Nehri kıyılarında kılıçtan geçirilmiştir[229].

Fanatiklik derecesinde tanrı Siva'ya bağlılığı bilinen Mihirakula[230] sanki her gün Hint Trimurtisinde (teslisi) "yıkım" tanrısı olan *Śiva*'ya [*Şiva*] ibadet edermişçesine "yok etme" eyleminden kendini alıkoyamıyordu[231]. Fakat meydana getirdiği kaostan elde ettiği ganimetlerin tadını çıkarmadan öldü (M.S. 532)[232]. Onun zulmünün yarattığı derin etkiler Hintliler'in hatıralarında yerini alacaktı. Budist azizlerin Mihirakula hakkında söyledikleri şu sözler ona duyulan nefretin ne denli büyük olduğunun açık bir göstergesi gibidir; *"sayısız insanın cellâdı olması ve Buda'nın yasasını yıkmaya kalktığı için dönüşümün sonsuz evrelerinden geçmek zorunda olduğu Cehennem'in en dibinde yatıyor"*[233]. Rivayetlere göre öldüğünde yıldırımlar düşmüş, dolu yağmış, yoğun bir sis tabakası ve uzun bir karanlık gökyüzüne çökmüş, bunların ardından da bir deprem meydana gelmiş ve güçlü fırtınalar kopmuştu[234]. İntihar ederek hayatına son verdiği söylenmekle beraber[235], bir Keşmir masalında ise Mihirakula'nın fillerle

---

[228] *History of India*, s. 290. Yasodharman'ın ne selefinin ne de haleflerinin kim ya da kimler olduğu hususunda herhangi bir malumata sahip değiliz; adı tamamen yalnız ve bağlantısız bir şekilde öylece durmaktadır. Binaenaleyh hanedanlığının kısa süreli olması kuvvetle muhtemeldir.

[229] *History of India*, s. 289.

[230] D. C. Sircar, *Select Inscriptions Bearing on Indian History and Civilization*, s. 400-402.

[231] *History of India*, s. 289.

[232] A. H. Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 76. Yaşamının son bulduğu tarih tam olarak bilinmemekle birlikte bazı araştırmacılar da bu tarihi M.S. 540 civarı olarak tahmin etmektedir; *History of India*, s. 290.

[233] *History of India*, s. 289.

[234] *History of India*, s. 289.

[235] P. N. K. Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir*, s. 108.

bir uçurumdan aşağı yuvarlanarak öldüğünden bahsedilmektedir[236]. Aslında bu hikâye Kalhana'da anlatılan başka bir hikâyenin "intikamı" gibi görünmektedir. 700 fillik korkunç ordusu bir efsane haline dönüşecek olan Mihirakula[237], rivayet o dur ki Pir Panjal Geçidi'nden ordusuyla geçerken fillerden birinin uçurumdan aşağıya düşerken çıkarttığı seslerden adeta büyülenmiş, bunun üzerine 100 fili daha uçurumdan aşağıya attırarak âdeta ekstaz halinde çıkarttıkları sesleri dinlemiştir[238].

Hakkında her ne denirse densin Mihirakula büyük bir devlet adamı ve aynı zamanda çok iyi bir komutandı. *Rājatarṅgiṇṇ*'de Mihirakula'nın güçlü bir kral olduğu, Keşmir ve Gandhara'yı yönetmekle kalmayıp Güney Hindistan ve Seylan'ı da fethettiği yazılmaktadır. Hint Denizi seyyahı ve İskenderiyeli bir rahip olan ve muhtemelen M.S. 530 yıllarında Eftalit ülkesini ziyaret eden Cosmas Indicopleustes'in raporlarında da "Hindistan Kralı" dediği Gollas [*Gula, Kula*][239] adıyla geçen Mihirakula döneminde başkentleri Sakala (bugünkü Sialkot) olan Hindistan'daki Hunların güçlerinin zirvesine ulaştıkları, devasa Phison Nehri'nin (İndus) Huna mülkleriyle diğer Hint krallarının mülklerini birbirinden ayıran sınır olduğu söylenmektedir[240]. Mihirakula öldüğünde Hunların Kâbil Vadisi, Gandhara ve Keşmir'deki egemenlikleri devam etmektedir. Mihirakula'dan sonra tahta Kalhana'da kendisi için *"bilge ve hayırsever bir hükümdar olarak ün ve itibar kazandı"* denilen Pravarasena geçmiştir[241]. Pravarasena yaklaşık 60 yıl iktidarda kaldı. Kendi adını taşıyan Pravarasenapura (bugünkü Srinagar) kentini kurdu ve aynı zamanda büyük Pravaresha tapınağını inşa ettirdi[242]. Pravarasena'dan sonra tahta *Gokarna*[243], ardından da *Khiṅkhila* oturdu[244]. Kalhana, *Khiṅkhila*'nın kendisini Siva'ya adadığını ve onun için mabetler yaptırdığını; 36 yıl 100 gün tahtta kaldığını; dindar bir kral olarak ölümünün ardından günahsız dünyalara ulaştığını yazmıştır[245].

---

[236] *History of India*, s. 290.

[237] Biswas, *The Political History of the Hunas in India*, s. 72.

[238] Bamzai, *Culture and Political History of Kashmir*, vol. I, s. 107.

[239] Enver Konukçu, "Ak Hunlar", *Türkler*, c. I, s. 829. M.S. 530 tarihi için bkz. Tezcan, "Kuşanlar, Ak Hunlar ve Eftalitler", s. 37.

[240] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 145-46.

[241] Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 76.

[242] A. H. Dani, B. A. Litvinsky and M. H. Zamir Safi, "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites", s. 173.

[243] Dani et al., "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites", s. 173.

[244] Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 76.

[245] M. A. Stein, *Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī* (A Chronicle of the Kings of Kaśmīr), vol. I, s. 52; bkz.

Biswas'a göre Khingila, 597-633 yılları arasında hüküm sürmüştü ve Çinli seyyah Hsiüen-tsang onun döneminde Keşmir'i ziyaret etmiştir (M.S. 631-33)[246]. Bastırdığı paralarda *Deva Shahi Khingila* ya da *Shri Narendra* isimlerini kullanmıştır. Onun dönemine ait bazı sikkelerin üzerinde ise tıpkı Kidarit paralarında olduğu gibi kralın kolunun altında *Kidāra* yazısı bulunmaktadır[247]. Biswas'a göre sikkelerdeki krallar aslında tek ve aynı kişiyi yani otoritesini Kâbil Vadisi, Swat Vadisi, Keşmir, Bannu ve hatta Gardez'e kadar yaymış olan Keşmir Kralı Khinkhila'yı temsil ediyordu[248]. Khiṅkhila'dan sonra tahta çıkan *Yudhishṭhira*, son bağımsız Hun hükümdarı olacaktı. İktidarı 670 dolaylarında, Keşmir'de hüküm sürecek Karkoṭa hanedanının kurucusu olan Durlabha'nın oğlu Pratāpāditya tarafından (ilk üç yöneticisi Durlabha, Pratāpāditya ve Candrāpīda idi) sekteye uğratıldı. Ondan sonra gelen Hunlar, Keşmir ve diğer başka bölgelerde vasal pozisyondaki küçük idareciler konumunda kalmışlardır[249].

4.5.5. Orta Asya Ak Hunları'nın Çöküşü

VI. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Asya'daki Ak Hun devleti batıda Hüsrev Anuşirvan döneminde güçlenen Sasanîler ile doğuda, M.S. 552'de Juan-Juan boyunduruğunu kıran ve hızla yayılmaya başlayan Gök-Türkler'in arasında kalmıştır. Çok geçmeden, ortak düşmanlarını yok etmeyi ve İpek Yolu üzerinde ticaret ağları kurmayı amaçlayan Sasanî ve Türk tarafları arasında diplomatik ilişki başladı. Ayrıca Türklerin, Batı bölgeleri başbuğu İstemi Yabgu, kızını Sasanî Şehinşahı Hüsrev Anuşirvan ile evlendirerek ittifaklarını daha da kuvvetlendirmişti[250]. Eftalit toprakları içerisinde yakalanan bir Türk elçisinin, Eftalit hükümdarının emriyle öldürülmesiyle beraber fitil ateşlendi. Türk hükümdarı birliklerini harekete geçirdi; Çaç (Taşkent) kuşatıldı ve Sir Derya'ya doğru devam edildi. Eftalit kuvvetleri Buhara bölgesinde toplandı. Buhara'da vuku bulan ve 8 gün boyunca devam eden savaşların sonucunda Eftalit ordusu bozguna uğratıldı. Sağ kurtulan Eftalit askerleri güneye kaça-

Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 76.

[246] Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 76.

[247] Dani et al., "a.g.m.", s. 174.

[248] Biswas, *The Political History of Hunas in India*, s. 137.

[249] Dani et al., "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites", s. 174; Dani, *The Historic City of Taxila*, s. 76.

[250] Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*,s. 32; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 135. İslam kaynaklarında bu Türk prensesin ismi *Fâkim* şeklinde geçmektedir.

rak burada kendilerine yeni bir kral tayin ettiler. Lâkin güney sahası Sasanî birlikleri tarafından tutulmuştu; bundan dolayı Faganiş (Afganiş) isimli yeni Eftalit hükümdarı, Hüsrev I'in otoritesini kabul etmek zorunda kaldı[251]. Firdevsî, Buhara'da bozguna uğratılan Eftalit kralının ismini *Gatfar* olarak vermektedir[252]. Bu vaka Orta Asya'daki merkezî Eftalit devletinin ortadan kalkması anlamına geliyordu. Savaşların neticelendiği tarihin M.S. 560-563 yılları arasında olması muhtemeldir[253].

Merkezî devlet son bulsa da Zerefşan Vadisi, Afganistan ve Tacikistan'da Türk Kağanlığı'nın vasalı konumundaki yarı-bağımsız Eftalit prenslikleri varlıklarını sürdürmeye devam edeceklerdi (hatta Kâbil'deki gibi bazıları bağımsız bile kalmayı başaracaklardır)[254]. İslam müelliflerinin kayıtlarında Eftalit devletine son verildikten sonra İranlılar'ın Toharistan, Zabulistan ve Çağaniyan'ı; Türklerin ise Şaş (Taşkent), Fergana, Semerkand, Buhara, Keş ve Nesef'i aldığına dair kayıtlar vardır. Sasanîler kısa süreliğine de olsa Belh gibi bazı eski Eftalit mülklerinde hâkimiyet tesis etmeyi başarmış, lâkin enerjik Türk fütuhatına karşı daha fazla direnememişlerdir. Bu yeni müstevliler güneyde Kapisa'ya kadar ilerleyerek Orta Asya'daki Eftalit İmparatorluğu'na ait tüm bölgeleri kendi sınırlarına dâhil edeceklerdir[255].

Taberî'nin kaydına göre Sasanîler ile ittifak kurarak Eftalitleri bozguna uğratan ve hükümdarlarını öldüren Türk Kağanı *Sinjibu/Sincibu* Kağan kuvvetle muhtemel Bizans kaynaklarında *Dizabul/Silzabul* ve Çin kaynaklarında *Shih-tien-mi* şeklinde geçen İstemi Yabgu idi[256]. Eftalit tehdidini bertaraf eden İstemi Yabgu, çok geçmeden Sasanîlerle sorunlar yaşayacaktı. Taberî, eserinde bu hususula ilgili olarak şunları söylemektedir:

---

[251] Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 147.

[252] Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 149.

[253] Verdiğimiz bu tarih aralığına nasıl ulaştığımızdan aşağıda bahsedeceğiz. Tarihçiler arasında Gök-Türk-Eftalit savaşlarının tam tarihi hususunda kesin bir birliktelik olmamakla beraber üç tarihin öne çıktığını görmekteyiz: (M.S. 555-557) bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, TTK, 2012, s. 31-32; (M.S. 563-567) bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 289; (M.S. 560-563) Mohl, 1868, s. 306-316; Moravcsik, 1958, s. 275-76; Nöldeke, *Taberî*, 1973, s. 158-59; bkz. Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 147.

[254] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 147.

[255] Chavannes, *Çin Kaynaklarına göre Batı Türkleri*, s. 292; *History of İndia*, ed. A. V. Williams Jackson, vol. II, s. 291.

[256] İsimler için bkz. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks", s. 271; Parker, "The Origin of the Turks", s. 439; Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, s. 31 (dn. 162); D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 24.

"Sinjibu Kağan [İstemi Yabgu], Türkler'in en güçlüsü ve en cesuruydu. Aynı zamanda en iyi şekilde teçhizatlandırılmış ordulara sahipti. Sayılarına ve kuvvetlerine aldırış etmeden, Eftalitlere saldırmış, ordularını bozguna uğratmış ve kralları *W-z-r*'yi öldürmüştü. Hükümdarını ve ordusunun büyük kısmını yok ettiği Eftalit ülkesini kendi mülkü yaptı. B-n-j-r, Belenjer ve Hazar kavimlerini itaat altında aldı. Bu kavimlerin liderleri, Pers kralının, ülkesine saldırmamaları şartıyla kendilerine para ödediğini söylediklerinde, Sinjibu büyük bir orduyla yürüyüşe geçti ve Sul [Derbend] yakınlarına gelince İran hükümdarı Anuşirvan'a bir mesaj gönderdi – Daha önce diğer üç halka ödenen haracın artık kendisine ödenmesini istedi ve aksi gerçekleştiği takdirde hiç vakit kaybetmeden İran ülkesini istila edeceğini belirtti. Zaten Derbend geçidini takviye etmiş olan Anuşirvan, aynı zamanda Ermenistan sınırlarını 5.000 kişilik bir kuvvetle koruyabileceği istihbaratını da alınca, bu tehdide aldırış etmedi. Sınırların tahkim edildiği haberi Sinjibu Kağan'a ulaşınca, o ve ordusu kendi ülkelerinin yolunu tuttular"[257].

Batı'da, Doğu Roma yani Bizans menşeli kaynaklarda Gök-Türk-Eftalit-Bizans-Sasanî hattında yaşanan gelişmeler, gerilimler ve mücadelelere dair çok önemli bilgiler yer almaktadır. Bunların bir kısmından çalışmamızın önceki aşamalarında bahsetmiş olmakla beraber, ilave bilgilerle birlikte bu konuyu bölümümüz bağlamında tekrar ele alacağız.

Theophanes Byzantinus (VI. yy.)'un, *Tarih* isimli eserinde verilen bilgilerden Kermichion'ların adeta Gök-Türkler'in temsilcisi sıfatıyla ya da bizzat Türkler olarak Bizans sarayına bir elçilik heyeti gönderdiklerini anlamaktayız. Theophanes'in kaydında bu elçilik heyetinin batıya kaçan Avarlar'a karşı Bizans'ın müsamaha göstermemesi hususunda uyarı yaptığını görmekteyiz:

"Tanais Nehri'nin doğusunda eski zamanlarda Massaget'ler denilen Türkler yaşar. Persliler kendi dillerinde onları *Kermichones* diye adlandırır. Bu zamanlarda İmparator Justin'e bir elçilik heyeti göndererek hediyeler sundular ve ondan, Avarlar'ı [sınırlarından] içeri almamasını istediler. Justin hediyeleri kabul etti, karşılığında da Türkler'e hediyeler gönderdi ve temsilcilerinin dönmesine izin verdi. Daha sonra huzuruna çıkan Avarlar, barış ve Panonya'ya yerleşmek için müsaade istediklerinde; Justin, Türkler'e verdiği söze ve yaptıkları antlaşmaya binaen bu talebi geri çevirdi..."[258].

[257] D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 24.
[258] Yuri A. Zuev, "The Strongest Tribe –Ezgil–", s. 31.

Daha evvel de belirttiğimiz üzere Bizanslı Theophanes, *Kermichiones* kaydında, büyük bir ihtimalle isim kısaltması ya da başka bir nedenden ötürü bir yazım yanlışı yapmış ve İmparator Justinian (M.S. 527-565) yerine, onun halefi olan Justin'in (Justin II, 565-578) adını kullanmıştır[259]. Çünkü bahsettiği zaman Justinian'ın dönemidir ve Theophanes Confessor (M.S. 760-818) *Chronography*'sine göre bu hadise Justinian'ın saltanatının 36. yılında[260] yani M.S. 563'ün Temmuz ayında gerçekleşmiştir[261]. Muhtemelen bu ilk heyetle ilgili olarak Menander Protector'un (VI. yy.) *Tarihi*'nde önemli bir noktaya temas edilmişti. Menander şunları söylüyordu:

> "Türklerin lideri Silzibul, Avarlar'ın kaçtığını ve Türkler'in mülklerine nasıl zarar verdiklerini öğrenince barbarlara özgü bir kibirle şunları söyledi *'Onlar kuş değil ki havaya uçarak Türkler'in kılıçlarından kaçsınlar, onlar balık değil ki denizin derinliklerine sığınarak bizden kurtulsunlar. Onlar ancak yerin üstünde gezinebilirler. Eftalitlerle olan savaşım biter bitmez, Avarlara saldıracağım ve benim taarruzumdan kaçamayacaklar'*. Silzibul bu kibirli sözleriyle, Eftalit seferiyle meşgul olduğunu söylemektedir"[262].

M.S. 568 senesinde Türkler bu defa Soğdlar aracılığıyla Konstantinapol'e yeni bir elçilik heyeti gönderirler[263]. Eftalitler'in ortadan kaldırılış zamanı ve Türk-Sasanî ilişkilerinin gerilmesiyle ilişkili belki de en önemli belgelerin başında gelen bu kayıt, dönemin çağdaşı sayılabilecek VI. yüzyıl Bizanslı tarihçi Menander Protector'den gelmektedir. Bir Türk boyu olan Kutrigurlar'ın Trakya'ya vardıkları tarihten başlayarak (M.S. 557/558), Tiberios'un öldüğü ve Mavrikios'un tahta çıktığı tarih olan M.S. 582 senesine kadarki dönemi kapsayan Menander'in eserinin X. Fragmanı'nda, Bizans imparatoru Justin/Justinos'un hükümdarlığının 4. yılında Türklerin Batı mülkleri hâkimi İstemi Yabgu (Bizans kaynaklarında *Dizabul/Silzabul* şeklinde geçer)[264] tarafından Konstantinapol'e gönderilen Soğdlu tüccar *Maniakh* başkanlığındaki bir elçi-

[259] Yuri A. Zuev, "The Strongest Tribe -Ezgil-", s. 32.

[260] E. H. Parker, "The Origin of the Turks", s. 439.

[261] Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks", s. 267; Yuri A. Zuev, "The Strongest Tribe -Ezgil-", s. 32; Frye, *The Heritage of Central Asia (From Antiquity to The Turkish Expansion)*, 1996, s. 179.

[262] Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks", s. 267.

[263] Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks", s. 267; Parker, "The Origin of the Turks", 439.

[264] Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks", s. 271; Parker, "The Origin of the Turks", 439.

lik heyetinin batıya kaçan Avarlar ve Sasanîler hususundaki yorumlarına ve karşılıklı geçen diyaloglara yer verilmiştir[265]. Türkler, Çin'den gelen ve Soğdiyana üzerinden Sasanîler'e, oradan da Bizans'a uzanan ipek ticaretini sekteye uğratan Sasanîler'e karşı Bizans ile ittifak kurmak istiyorlardı. Soğd-Sasanî arasında ipek ticareti hususundaki anlaşmazlığa dair Sasanî sarayında yaşanan bir hadise anlatılırken, kendi kavmini Gök-Türklere satarak daha sonra Sasanîler'e sığınan *Catulphus*[266]*/Katulph* adında bir Eftalit'den söz edilmektedir. Anlatılan hikâyeye göre bu adam Hüsrev Anuşirvan'a akıl vermiş, Hüsrev de onun söylediklerine uyarak İstemi'nin gönderdiği Soğd'lu elçilerin getirdikleri ipeği önce adil fiyatını ödeyerek satın almış sonrada herkesin gözleri önünde yakmıştır. Düştükleri durum karşısında aşağılanmış hisseden ve çok üzülen Soğdlular ise İstemi'nin yanına dönmüşlerdir. İstemi bunun üzerine bir elçilik heyeti daha yollamıştır. Hüsrev, Türk elçilerinin bir kısmını gizlice zehirletmiş, geriye kalanları ise hileyle kandırarak onların boğucu sıcak yüzünden öldüklerini söylemiştir. Geri dönen Gök-Türk elçileri bu yalana uyanamamış olsalar da bozkırın zeki başbuğu İstemi durumu hemen kavramıştır. Soğdlular'ın lideri Maniakh yaşanan gelişmeleri değerlendirerek İstemi'den Sasanîler'in kadim düşmanları Roma ile ittifak kurmasını istemiş, İstemi de bu fikre sıcak bakarak Maniakh'ı Roma'ya elçi olarak göndermiştir[267]. İstemi, Bizans İmparatoruna "İskit dilinde" bir mektup yollamış ve mektup bir tercümanı tarafından okunmuştur. Bu noktada Justinos elçilere sorular sorarak önemli bilgiler almıştır:

> "... (elçiler) ayrıca, Gök-Türkler'in Eftalitleri istila ettiğini ve onları vergiye bağladığını da söylediler. İmparator şöyle bir soru sordu: 'yani tüm Eftalit gücünü kendinize tabi mi kıldınız?'. Elçiler de 'Tamamen' diye cevap verdiler. Sonra İmparator 'Eftalitler şehirlerde mi yoksa köylerde mi yaşar?' diye sordu. Elçiler: 'Efendim, bu insanlar şehirlerde yaşıyorlar'"[268].

Menander Protector'un bu kaydına göre M.S. 568 senesine gelindiğinde Türkler Eftalit tehdidini tamamen bertaraf etmişlerdir. Yukarıda aktardığımız bilgiler bağlamında, Eftalitlerin en erken 563, en geç 568 senesinde Gök-Türkler tarafından tahakküm altına alındığı ve Orta Asya'daki topraklarının istila edildiği sonucuna varabiliriz.

---

[265] *Bizans Kaynaklarında Türkler* (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes), s. 48.

[266] Parker, "The Origin of the Turks", s. 439.

[267] *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 48-49.

[268] *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 50-51.

4.5.6. Ak Hunların Etnik ve Kültürel Yapıları

Eftalit toplumunun sosyal hayatı, örf-âdetleri ve yaşam şekilleriyle ilgili olarak elimizde ilginç kayıtlar bulunmaktadır. Bunlardan belki de en meşhur olanı Çin kaynaklarında bahsedilen Eftalitler'deki poliandrik (çok-kocalılık) aile yapısıdır[269]. Poliandri de erkek kardeşler tek ve aynı kadın ile evlenirler, çocuklar ise en büyük erkek kardeşe aitmiş gibi kabul edilirdi. Evli bir kadının başındaki otantik şapkada bulunan "boynuzların" sayısı ise onun kaç kocası olduğunu gösterirdi[270]. *Chou-shu, Liang-shu* (Böl. 54), *Sui-shu* (Böl. 63), Chao I'nın *Yen-p'u tsa-chi* adlı eseri ve diğer başka Çin kaynaklarından aktarılan bilgilere göre bu gelenek ırkî bağlamda bilhassa Tibet kökenli kabilelerde coğrafi olarak da Tibet, Kansu sahası ve Toharistan-Kapisa-Bamiyan-Zabul hattında yaygındı[271]. Ayrıca, geçmiş ve yakın dönem bazı Batılı kaynaklar ile İslam kaynakları da özellikle Tibet menşeli topluluklarda bu âdetin görüldüğünü ve hâlâ devam ettiğini teyit etmektedirler.

Yüeh-chih'lerle ilgili bölümümüzde *Hou Han-shu* böl. 87'de geçen Huang-zong bölgesinde yaşayan Küçük Yüeh-chih'lere dair kayıtta, onların proto-Tibet kavmi Ch'iang'larla çok sıkı münasebetlere girdikleri ve evlilik ilişkileri kurduklarına değinmiştik[272]. Kaydın ilerleyen kısımlarında Küçük Yüeh-chih'lerin ginokratik (kadın egemen) ve poliandrik yapılı Ch'iang'ların kültürel tesirine ne denli girdiklerini gözler önüne serilmektedir: *"...Ch'iang kabileleriyle ilişkiye geçtiler ve oraya yerleşerek birbirleriyle evlenmeye başladılar... giysileri, yedikleri-içtikleri ve dilleri neredeyse tamamen Ch'iang'lar gibi olmuştu. Bu kabilede, doğan çocukların isimleri babadan, soyunu belirleyen klan adı ise anneden geçerdi"*[273].

Görüldüğü üzere kuzeydeki Proto-Tibet unsurların başında gelen Ch'iang'larda bu gelenek görülmekteydi. Sözkonusu âdetin, Ch'iang yaşam-alanına göç etmek zorunda kalan ve onların kültürel baskısı altında kalan Küçük Yüeh-chih'lere tevarüs etmiş olması ise kuvvetle muhtemel idi. Batı Türkistan'da Toharistan merkezli Eftalitlere atfedilen poliandriye geri dönersek, burada atlanan çok önemli bir noktaya vurgu yapmak gerekmektedir. Aslında poliandri, Baktriya/Toharistan bölgesine özgü kadim bir gelenek idi[274]. Ayrıca

---

[269] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 177; D. M. Dunlop, *The History of Jewish Khazars*, s. 20 (dn. 83). Detaylı bilgi için bkz. R. Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, s. 125-128.

[270] Enoki, *a.g.k.*, s. 51-56; Litvinsky, "The Hephthalite Empire", s. 151.

[271] Enoki, *a.g.k.*, 1959, s. 51, 54.

[272] Yu. A. Zuev, "The Strongest Tribe –Ezgil–", s. 39; Taishan, "A Study of Saka History", s. 63 (dn. 16).

[273] Zuev, "The Strongest Tribe –Ezgil–", s. 39.

[274] Étienne De La Vaissiére, "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", s. 119.

çalışmamızın ilerleyen kısımlarında göreceğimiz üzere arkeolojik çalışmalar, Bronz Çağı'nda dahi Kansu sahası ile Baktriya sahası arasında insan, kültür ve teknoloji göçlerinin yaşandığını göstermektedir; dolayısıyla Eftalit idaresindeki bu sahalarda hayat süren muhtelif yerli halklarda bu âdetin yaygın bir şekilde görülmesi doğal bir durumdur. Diğer bir deyişle poliandri geleneği Eftalit kökenli Hun gruplarından ziyade, bölgedeki yerli İndo-İranî ya da Tibetli halklarda görülmüş ya da daha sonradan Eftalitlere sirayet etmiş olabilir. Örneğin *Pei-shih* ve *Wei-shu*'da Eftalit hükümdarının birbirinden ayrı birkaç sarayının bulunduğu ve her sarayın içinde kendisini bekleyen bir eşinin olduğu yazılmaktadır ki bu durum poligamiye işaret etmektedir[275]. Poliandri meselesinde olduğu gibi yine Eftalitlerle ilgili olarak aşağıda inceleyeceğimiz yerleşiklik – göçebelik meselesinde de Eftalit idaresi altındaki kalabalık yerleşik ahaliler ile göçebe Hunların dikkatli bir şekilde ayrıştırılması gerektiğinin ne denli önemli olduğunu anlayacağız.

Daha önce de zikrettiğimiz üzere *Savaşlar Tarihi* adlı eserinde Procopius, "Ak Hunlar denilen Eftalit Hunları'nın" fiziksel yapıları ve bazı geleneklerine dair az fakat bütünlük arz eden bazı bilgiler vermiştir.

> "Ak Hunlar denilen Eftalit Hunları... aslına bakılırsa isimlerinden de anlaşılacağı üzere Hun kütlesinin bir soyuydular; lâkin bizler tarafından bilinen Hunlar ile karışmamışlardır. Zira hüküm sürdükleri toprak ne onlarla bitişiktir ne de onlara yakındır; yaşam alanları hemen hemen Pers ülkesinin kuzeyidir... Onlar, diğer Hun kavimleri gibi göçebe değildir, çünkü uzunca bir dönemdir çok güzel bir bölgede yaşamaktadırlar... Hunlar arasında beyaz vücutlu ve çehreleri çirkin olmayan yalnız onlardır... Aynı zamanda, yaşam tarzlarının da akrabalarınınkine benzemediği muhakkaktır, onlar gibi vahşi bir hayat sürmüyorlardı ve tek bir kralları vardı. "Yazılı Yasalara" sahip olduklarından bu yana hem kendileri hem de komşuları için hukuk ve adaleti gözetmektedirler ve bu anlamda katiyen Romalılar ya da Persliler'den aşağı kalır bir yanları yoktur. Halk içerisindeki varlıklı kişiler bağlılıklarının bir göstergesi olarak 20 veya daha fazla birey bir araya gelerek daimî bir şölen-ortaklığı oluştururlar ve tüm zenginliklerini paylaşırlar ve bir tür ortak mülkiyetin tadını çıkarırlar. Ve daha sonra eğer bu topluluğu meydana getiren adam ölürse beraberindekiler de onunla birlikte ölümü kucaklar; doğumdan mezara kadar tüm bu erkeklerin bağlı kaldıkları bir gelenektir"[276].

---

[275] Enoki, *a.g.k.*, s. 51 (dn. 5).

[276] Böl. III – frag.[2-8]; Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, Harvard Universty Press, 1. baskı, 1914: e-kitap www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

Procopius'un verdiği bilgilerin şu şekilde maddelendirebiliriz: Hun kütlesini dâhil bu kavim bilinen diğer Hunların aksine 1) beyaz tenlidirler; 2) tek bir kralları vardır; 3) Romalılar ve Persliler gibi gelişmiş bir yazılı hukuk sistemine sahiptirler; 4) uzunca bir dönemdir verimli ve güzel bir sahada yaşadıkları için göçebe değil yerleşiktirler; 5) ölümden sonra yaşama inanırlar; yani eski dönemlerde bilhassa Türk ve İskandinav kökenli kavimlerde görülen mevtanın beraberinde öbür dünyada ona dostluk, askerlik ya da hizmet etmesi için kurbanlar ile gömülmesi ritüeli.

Procopius'un kaydında Eftalitler'in yerleşik hayat sürdüklerine dair bilgiler varsa da onların göçebe mi yoksa yerleşik mi oldukları bahsi müphemdir. Menander (Fragman 18), Türkler'in Eftalitlere galebe çalmalarını müteakip süreçte "onların kasabalarına hâkim olduklarını" aktarır. M.S. 568 senesinde Bizans'a ulaşan Türk misyonu, Eftalitlerle ilgili olarak "onların kasabalarda ve şehirlerde yaşayan bir halk" olduğu bilgisini vermiştir. Theophanes Homologétés, Eftalitler'in İranlılar karşısında aldıkları büyük zaferden sonra, onların kasabalarına ve limanlarına sahip olduklarını belirtmiştir[277]. Lakin Çin kaynakları ve seyyah raporları Bizanslıların tam aksi yönde bilgiler vermektedirler.

Çin hanedan yıllıkları olan *Chou-shu*, *Sui-shu* ve *Pei-shih* de Eftalitler ile ilgili olarak *"ne kasabaları ve kentleri ne de hükümdarlarının sabit bir ikmategâhı vardır"* şeklinde bir kayıt bulunmaktadır[278]. Eftalitlerle ilgili olarak *Pei-shih* ve *Wei-shu*'da *"duvarlarla çevrili şehirleri yoktur, göçebe bir hayat sürerler ve keçe çadırlar kullanırlar. Yazları serin, kışları sıcak sahalara göç ederler"* denilmektedir[279]. Bizatihi Ye-hta (Eftalit) ülkesinde bulunan Çinli seyyah ve budist hacı Sung Yün (M.S. 518/519) onlar hakkında şunları söylemektedir:

> "...onların duvarlarla çevrili şehirleri yoktur; fakat [yaşadıkları sahada] oraya-buraya sürekli olarak hareket eden daimî bir ordu bulundurmak suretiyle düzeni sağlarlar. Bu halk aynı zamanda keçe giysiler kullanır. Nehirlerin izlediği yol yemyeşil çalılarla işaretlidir [keçe çadırlarlarda yaşar, su ve otlakların peşinden bir yerden başka bir yere hareket ederler]. Yazın serin dağlar ararlar; kışın ise kendilerini köylere doğru atarlar [yazın serin alanlara ve kışın sıcak bölgelere giderler]. Yazılı harfleri yoktur. Görgü kuralları hayli kusurlu-

[277] Litvinsky "The Hephthalite Empire", s. 147-148.
[278] Enoki, *a.g.k.*, 1959, s. 10.
[279] Enoki, *a.g.k.*, s. 50 (dn.: 5).

dur [Yerlileri sıradan kırsal bir ahalidir; dinî ritüellerini ya da ahlakî kaidelerini yazma hususunda bilgisizdirler]"[280].

Gerçi *Chou-shu* (böl. 15a)'da Eftalitler'in duvarlarla çevrili başkenti Pa-tiyen'den söz edilse de bu karmaşık durumu aydınlatmada VII. yüzyıl Çinli budist hacısı Hsüan-tsang'ın raporu belki de son noktayı koyacaktır. Eftalitler'in T'u-huo-lo'daki (Toharistan) en büyük merkezi Bedehşan'ın batısındaki Hsi-mo-ta-lo idi. VI. yüzyılın ortalarında Eftalit devleti Gök-Türkler tarafından ortadan kaldırılmakla beraber Eftalit halkının batıya göç etmeyen önemli bir bölümü eski mülklerinde yaşamaya devam ettiler. Hsi-mo-ta-lo, Eftalitlerin parçalı da olsa yaşamlarını sürdürdükleri ve bir Eftalit kenti olarak gösterilen önemli bir bölge olarak kalmaya devam etti[281]. Hsüan-tsang nehirler ve dağlarla kaplı, toprağı çok verimli, iklimi soğuk olan *Hsi-mo-ta-lo/Hi-mo-ta-lo* (Himatala)[282] ahalisi ve kültürü hakkında verdiği bilgilerde şunları aktarmaktadır:

"...kaba ve şiddet eğilimlidirler. Günah ve mutluluğun bilincinde değillerdir. Görünüşleri bayağı ve çirkindir. Davranış biçimleri ve görgü kuralları tıpkı kaba-saba, deri ve keçe kıyafetleri gibi T'u-chüeh'lerinkilere (Gök-Türkler) benzer. Evli kadınlar, başlarına 3 ch'ih yüksekliğinde ahşaptan boynuz takarlar. Boynuzun önünde 2 dal bulunur. Bu dallar kocasının ebeveynlerini temsil eder; üstteki dal kayınpederi, alttaki dal ise kaynanasını. Onlardan biri öldüğününde, şahsı temsil eden dal başlıktan çıkartılır. Her ikisi de öldüğünde gelin boynuz şapkayı takmayı bırakır. Bu ülkenin ilk hükümdarı korkusuz ve cesur bir Sakya imiş. Ts'ung-ling Dağları'nın (Pamirler) batısındaki kavimlerin çoğu ona tabi olmuş. Yaşam-alanları T'u-chüeh'lerle bitişik olduğu için onların gelenek ve göreneklerinden etkilenmişlerdir. Ayrıca, onların saldırılarına karşı kendi sınırlarını korumaya çalışırken çok acılar çekmişlerdir [Buna ilaveten, kendi yaşam-alanlarını kororken aynı zamanda civar bölgelere yağma akınları tertip etmişlerdir][283]. Bundan dolayıdır ki bu ülkenin ahalisi parçalanmış ve yabancı ülkelere göç etmişlerdi; böylece birçok beyin denetimi altında etrafı duvarlarla çevrili sayısız güçlü kentin ve kasabanın efendileri olmuşlardır. Onlar, keçe

[280] Beal, *Si-Yu-Ki*, vol. I, K. Paul, Trench, Trübner & Co., Londra, 1906, s. xc-xci; Yang Hsüanchih, 1984, s. 225. Bu paragrafta [ ] içinde gösterilen metinler Yang Hsüanchih'in tercümeleridir.

[281] Enoki, *a.g.k.*, s. 12, 36.

[282] S. Beal, *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of Western World*, s. 290.

[283] Enoki, *a.g.k.*, s. 35.

çadırlarda yaşarlar ve bir yerden başka yere göç ederler. Ülke batıda Ch'i-li-shemo ile komşudur..."[284].

Görüldüğü üzere Hsüan-tsang, üç kilit noktada bizlere önemli açıklamalarda bulunmuştur: 1) Davranış biçimleri ve görgü kuralları tıpkı kaba-saba, deri ve keçe kıyafetleri gibi T'u-chüeh'lere (Gök-Türkler) benzemektedir. 2) Kendi ülkeleri dışındaki başka farklı bölgelerde küçük devletçikler şeklinde Eftalit kökenli savaş-beylerinin idare ettikleri yerleşimler vardır. Bunlar arasında etrafı surlarla çevrili kentler ve kasabalar da bulunmaktadır. Buraların efendileri olsalar da lakin, esas Eftalit halkı keçe çadırlarda yaşayan göçebelerdir.

Hsüan-tsang'dan yaklaşık 100 yıl kadar önce aynı bölgede bulunan Sung Yün, Hotan'dan sonra Eftalit topraklarına girmiş, Toharistan Eftalitleri için dönemin 4 önemli merkezinden (diğer üçü Ghôr/Ghûr, Huo/Varvaliz, Belh)[285] biri olan Hsi-mo-ta-lo'nun[286] Yeh-ta (Eftalit) halkını tarif ederken ahalisinin *"en kuvvetli 4 barbar kabilenin birleşmesinden"* meydana geldiğini belirtmiştir[287]. Sung Yün'ün bu tespiti, Eftalit halkının kozmopolit yapısı ve ahaliyi meydana getiren etnik unsurların çeşitliliği hususundaki görüşlerimizi destekler niteliktedir. Sung Yün'ün raporlarında Bedehşan'daki Eftalitlerin büyük bir kısmının budizme inanmadıklarını, *wai-shén* ya da yabancı tanrılara ibadet ettiklerini; canlı hayvanları öldürerek etlerini çiğ halde yediklerini söylemektedir. Sung Yün daha sonra Kandehar'ı yöneten Eftalitler hakkında ise şunları yazmaktadır:

"...halkı, fıtratı itibariyle zalim ve kindar bir tabiata sahiptir ve en barbarca zalimlikleri tatbik ederler. Budizme inanmazlar, fakat *kuei-shén* ya da iblislere ibadet etmeyi severler"[288].

Liang-shu (Böl. 54)'de ise Eftalitlerin dinî inançları hususunda şöyle yazmaktadır:

"Onlar, T'ien-shén ya da gök-tanrıya ve Huo-shén ya da ateş-tanrısına ta-

[284] Beal, *Si-Yu-Ki*, vol. II, 2001, s. 290-91: Krş. Enoki, *a.g.k.*, s. 34-35.
[285] Enoki, *a.g.k.*, s. 36.
[286] Konukçu, *a.g.k.*, s. 91
[287] Beal, *Si-Yu-Ki*, 1906, s. xcii.
[288] Enoki, *a.g.k.*, s. 45.

parlar. Her sabah, ilk iş olarak (çadırlarından) dışarı çıkarak tanrılarına dua ederler ve daha sonra kahvaltılarını yaparlar..."[289].

Eftalitlerin dinî inançlarının yanında defin ritüellerine dair de elimizde birtakım bilgiler bulunmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Procopius'un kaydına – *"...eğer bu topluluğu meydana getiren adam ölürse beraberindekiler de onunla birlikte ölümü kucaklar; doğumdan mezara kadar tüm bu erkeklerin bağlı kaldıkları bir gelenektir"*[290] – ek olarak Çin kaynaklarında da bazı malumat bulunmaktadır.

Pei-shi ve *Wei-shu*'da:

> "Eğer bir adam öldüyse, zengin bir aile taşları yığarak bir ev oluşturmak suretiyle (mevtanın cesedini himaye eder); fakir bir aile ise toprağa çukur kazmak suretiyle bunu gerçekleştirecektir. Günlük hayatında kullandığı eşyalar mevta ile birlikte gömülür"[291].

Liang-shu (böl. 54)'da ise şunlar yazmaktadır:

> "Ölü gömülürken, mevta ahşap bir taputa konulur. Ebeveynlerinden biri öldüğünde, çocuk kulaklarından birini keser. Defin işlemi bittikten sonra her şey normal seyrine döner"[292].

Procopius, Eftalitlerle ilgili olarak Orta Asya'nın göçebe ahalisinde, bilhassa Sakalar'da görülen ve çok uzun zamanlardan beri süre geldiği düşünülen "kulak kesme" âdetinden de bahsetmiştir. Mezar hazırlayan ve ölülerini gömdükleri anlaşılan Eftalitler'in, ölülerini açık alanlara bırakan Zerdüştler olmadıkları da böylece kesinlik kazanmaktadır. Defin merasimleri Ari ya da diğer bir deyişle İranî kavimlerdan farklıdır[293]. Göçebe dairesine mensup bir halk oldukları açıktır, lakin Romalı müellif Marcellinus'un kaydında ölülerini yaktıkları anlaşılan Chionitler'den farklı bir dinsel anlayışlarının olduğu da görülmektedir.

---

[289] Enoki, 1959, s. 45-46.

[290] Böl. III – frag.[2-8]; Procopius, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, Harvard Universty Press, I. baskı, 1914: e-kitap www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

[291] Enoki, a.g.k., s. 49.

[292] *Aynı kaynak*, s. 49-50.

[293] *Aynı kaynak*, s. 50-51.

Ak Hun geleneklerine dair diğer ilginç kayıtlar, onların yapay kafatası deformasyonu gelenekleri üzerinedir[294]. Bulunan mezarlardan çıkarılan kafataslarında, numizmatik materyallerden ve Halçayan sarayındaki rölyeflerden[295] anlaşıldığı kadarıyla hükümdarların kurşun şekilli kafaları[296], Yüeh-chih'ler ve Eftalitler'de[297] kafatası deformasyonu geleneğinin uygulandığını açık bir şekilde göstermektedir. Bilindiği üzere bu gelenek yanlızca Eftalitlere özgü olmayıp bilhassa Altaylı ve bazen de Hint-Avrupalı eski konar-göçer Asyalı topluluklarda görülmektedir. Tıbbın Babası olarak bilinen Antik Yunan'ın meşhur âlimi Hippokrat, *Hava, Sular ve Yerler Üzerine* adlı eserinde İskitler'in dış görünüşlerini tasvir ederken, onların uzun kafalı olduklarını belirtmiş ve şu ilginç bilgiyi nakletmişti;

> "Bebek doğar doğmaz, henüz kemikleri yumuşak iken kafasını elleriyle sıkarak ve bandaj ya da başka bir vasıta yardımıyla kafayı uzunlamasına büyümeye zorluyorlardı..."[298].

Bartucz'un 1936'da Kiszombor'daki (Macaristan) Gepid mezarlığından (V.-VI. yy.) çıkardığı 54 kafatasının 21'inde ve bilhassa da mongoloid kafataslarında rastladığı bir çeşit deformasyon dikkatini çekmiş ve bu deformasyon tekniğinin detaylı analitik bir tanımını vermişti. Oksipito-frontal {artkafa-alın} deformasyon dediği bu deformasyon iki bandajlı bir uygulamayla gerçekleştiriliyordu. Geniş bandaj alın kısmından başlayarak aşağı doğru artkafayı {oksiptu} çevreleyip yüzük biçiminde sarıyordu. Dar bandaj ise kafatasının tepe zirvesinden çene altına doğru iniyordu. Bu işlemin sonucu da ırkın orijinal tipi ve bandajların sıkılığına bağlıydı[299].

---

[294] Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 177.

[295] Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi - Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 8.

[296] Darell Smith, "The White Huns (The Ephthalites: M.S. 425-570)", s. 14.

[297] Bilhassa Eftalit soylularında görüldüğü tahmin edilen kafatası deformasyonu için bkz. R. Göbl, *Dokumente*, vol. II, s. 232-246; F. Altheim, *Geschichte der Hunnen, vol. I*, s. 77; R. N. Frye, *The Heritage of Central Asia (From Antiquity to The Turkish Expansion)*, 1996, s. 176 ve *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1983, s. 350.

[298] K. T. Laypanov & İ. M. Miziyev, *Türk Kavimlerinin Kökeni*, s. 96.

[299] Erzsébet Fóthi, "Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods", s. 89. Gáspár ve Bartucz bu geleneği Avrupa'ya Hunlar'ın getirdiğini düşünürken; Altheim ve onun tezini savunan Lipták ise Alanlar'ın getirdiğini savunmuştur. Lipták, bu yapay deformasyonun Hunlarla ilgisi olmadığını düşünüyordu; lakin Alanları da Avrupa içlerine Hunlar'ın getirdiğini unutuyordu. Bununla beraber M.S. I. yüzyılda Doğu Hun İmparatorluğu'nda aynı geleneğin olduğu, bulunan kafatasları arasında bilhassa mongoloid ve europoid-mongoloid gruplarda bu yapay deformasyona çok sık rastlanılması hususunda ise tezini destekleyecek

Brıkina ise bu gelenek hakkında şunları belirtiyordu:

> "Orta Asya'daki kafatası deformasyonu geleneği çok eski zamanlara dayanan bir âdettir. Merv (M.Ö. V.-IV. yy.) Çirikrabat (M.Ö. IV-III. yy.) ve Kazakistan'daki Saka dönemi mezarlarında deforme kafatasları bulundu. Aktam'da bulunan ve M.Ö. V. yy. ile tarihlendirilen deforme kafatasları ise Orta Asya'da tespit edilenler arasında en eski olanlarıdır"[300].

Kafatası deformasyonun nasıl yapıldığına dair belki de en iyi örneklere Anadolu Yörükleri üzerinde yapılan antropolojik çalışmalarda rastlıyoruz. 1939 yılında Adana, Niğde, Mersin yörükleri arasında Karahacılı, Karakoyunlu, Bahşiş, Hayta, Manavlı, Kösereli, Karakayalı, Gacar ve Keşefli başta olmak üzere muhtelif Yörük aşiretleri üzerinde yapılan fiziksel ve sosyal antropolojik tetkikler sırasında yapay kafatası deformasyonu geleneğine ve bu işlemin nasıl yapıldığına şahit olunmuştur. Ebeveynler, çocuklarının alınlarını yassılaştırmak için doğdukları günden itibaren kaş kemerleri üzerinden ve kulaklarının üst hizasından kafa arkasında düğümlenmek üzere bağlanan bir çeki ile çocuğun başını sıkıca çemberliyor, bu da kafanın önden arkaya doğru bir meyil almasına sebep oluyordu. Aynı zamanda, Von Luschan ve Dingwall gibi önemli antropologlar da eserlerinde Yörükler'deki bu âdetten bahsetmişlerdir[301].

akla yatkın hiçbir açıklama yapamamıştır. Gepid mezarlığındaki kafatasları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. L. Bartucz , "A kiszombori temető gepida koponyái (Die gepiden-Schädel des Gräberfeldes von Kiszombor)", Dolgozatok, 12, 1936, s. 178-216.

[300] G. A. Brıkina, *Yugo-zapadnaya Fergana v Pervoy Polovine I*, Nauka, Moskva, 1982, s. 124-125; bkz. Aydogdy Kurbanov, *The Hephthalites (Archeological and Historical Analysis)*, PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin, 2010, s. 130.

[301] Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, s. 29-30.

BEŞİNCİ BÖLÜM

FİZİK ANTROPOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ESKİ ÇİN'İN KUZEY–KUZEYBATI SINIRLARINDAKİ "SARIŞIN–KIZIL" SEKENELERİN MENŞEİ

5.1. Avrasya Coğrafyası ve Muharip Bozkır Kavimleri

Coğrafyacılar, Asya kıtasını beş büyük parçaya ayırırlar. Çin, Japonya ve Japon adaları, Mançurya, Kore, Amur Vadisi ve Kamçatka'dan oluşan Doğu Asya; Afganistan, Kafkasya, Anadolu, Arabistan, Suriye ve Mezopotamya'dan müteşekkil Ön Asya; Sibirya'yı içine alan Kuzey Asya; Hindistan, Hint-Çini ve Doğu Hint adalarını içeren Güney Asya; ve son olarak Asya'nın merkezini oluşturan Orta Asya[1]. Doğu kısmı (Yüksek Orta Asya) yüksek yaylalar ve dağlar ile bunlar arasında kalan kapalı çukurlardan, batı kısmı ise kapalı denizler ve göller ile geniş ovalar ve alçak yaylalardan oluşan Orta Asya'nın sınırları kabaca şöyledir: Kuzeyde Sayan Dağları ve Baykal Gölü çevresindeki dağlar; güneyde Alp sistemine dâhil dünyanın en yüksek dağ silsilesini teşkil eden Himalayalar; batıda Hazar Denizi ile doğuda Kingan Dağları arasında kalan engin coğrafî sahanın adıdır[2]. Daha detaylı hatlarıyla Orta Asya yukarıda Ural dağlarında başlar, Akmolinsk yaylasından geçer, Orta Altaylar'ın dışından dolanarak hafif kuzeye kıvrılır, ardından Güney Sibirya'nın kıyı dağ zincirine ulaşınca buradan doğuya doğru, Büyük Kingan Dağı'na varıncaya kadar ilerler; orada doğal bir coğrafî sınır bulunmadığından görece bir çizgi boyunca Brahmaputra'ya varır. Güneydoğu yönündeki bu en uzak noktadan dik açıyla batıya döner ve Himalaya zincirinin kuzeyini izleyerek Pamir'e ve onun biraz kuzeybatısındaki Hazar Denizi'nin doğu kıyısına ulaşır. Tabiî ki bu sınır Afgan Türkistanı denilen Afganistan'ın kuzey bölgesini de içine alır, lakin Türkmenistan'ın Kuzey İran ve Türkmen Balkanları arasında uzanan güneybatı köşesini dışarıda bırakır[3]. Orta Asya, yeryüzündeki toprakların

---

[1] Lajos Ligeti, *Tarihte Türk Yurtları*, s. 22.

[2] Ahmet Ardel, "Türklerin İlk Yurdu ve Yayılış Sahaları", s. 9.

[3] L. Ligeti, *a.g.k*, s. 22.

yaklaşık yedide birini, aşağı yukarı 8 milyon mil²'yi kaplar. Bugün, büyük çoğunluğu Müslüman olan Orta Asya'nın batısı tarihi açıdan "Batı Türkistan" diye tesmiye edilen Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi yeni devletlerden müteşekkildir. Orta Asya, aynı zamanda Uygur ve başka Türk-Müslüman nüfuslara sahip Çin'deki Doğu Türkistan'ı (Sincan/Xinjiang) da içermektedir[4].

Peki ya tarih boyunca konar-göçer atlı savaşçıların göç güzergâhlarında büyük bir öneme sahip Avrasya bozkır sahası neresidir? Avrasya; Avrupa'nın doğu, Asya'nın orta ve kuzey kesimlerini kaplayan, kapalı tarihî ve coğrafî birlik arz eden, kendine has yaşayış tarzı ile önem kazanan ve iki kıt'a arasında adetâ üçüncü bir kıt'a teşkil eden çok geniş bir ülkedir. Bu ülkenin güneyi Kven-Lün, Pamir, Hindukuş ve Kafkas dağları ile sınırlanır. Kuzeydeki ormanlar bölgesinden güneye ve batıya doğru Mançurya'nın Kingan Dağları'ndan Karpatlara kadar bozkır sahaları uzanır. Bu bozkırların kuzey ve güney kısımları daha çok koyu kestane rengindeki toprak şeridi ile kaplıdır. Bozkırların güney sınırında bulunan Hazar Denizi ile Aral ve Balkaş Gölleri'nin kuzey kesimleri boyunca uzanan mümbit meralar Altay Dağlarında kesilir. Ancak Altayların doğu eteklerinde yeniden meydana çıkarak Kingan Dağları'na kadar, 45'inci kuzey enleminin üstünde devam ederler. Bu şeridin güneyinde uzanan kumlu bozkır, yer yer çöllerle son bulur. Kumlu bozkır bölgesi Altay Dağları'ndan batıya ve doğuya doğru yayılan daha mümbit bozkır şeritlerini birbirine bağlar. Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasında Cungarya kapısı adında bir geçit bulunmaktadır. Kumlu kapı geçidinin kolay geçilen bir yer sanılmaması gerekir; mazinin derinliklerine gidildiği nispette onun, milletler ve kültürler arasında ayırıcı bir çizgi olduğu anlaşılır[5]. Avrasya Kıtası'nın Ussuri'den Tuna'ya kadar uzanan orta kesiminde Büyük Bozkır sahası bulunur. Bu bölge kuzeyden Sibirya ormanları, güneyden ise sıradağlarla çevrilidir. Bu iki farklı coğrafyanın doğuda kalan kısmına Moğolistan, Cungarya ve Doğu Türkistan'ı içine alan "İç Asya" denilmektedir. Bu bölge kuzeyde Sibirya'dan Sayan sıradağları, Hamar-Daban ve Yablanov dağlarıyla; güneyde Tibet'den K'un-lun ve Nan-shan dağları; doğuda Çin'den kurak bozkırlarla Kuzey Çin'in subtropikal stepleri arasında yer alan Büyük Sahra ile batı kısmından ise Altay, Tarbagatay, Saur ve Batı T'ien-shan'larla ayrılır. Büyük Bozkır'ın batı sahası sadece bugünkü Kazakistan'ı değil, aynı zamanda Karadeniz'in kuzey sahillerini ve hatta bazı dönemlerde Orta Avrupa'daki Panonya (Macar) Ova-

[4] Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 2015, s. 20.

[5] László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, b. 3, s. 1.

sını dahi teşmil etmiştir[6]. Klasik tarihçilerin, konar-göçer atlı savaşçıların, Volga'dan geçerek Asya'dan batıya ulaştıkları şeklindeki tahminleri bugün artık bilimsel bir gerçeklik kazanmış; otlaklarla kaplı bozkır kuşağının, Ural Dağları'nın aralarında doğal sınır oluşturduğu Avrupa ve Asya'yı birbirine sıkıca bağladığı açıklık kazanmıştır[7].

Tabiîdir ki Moğolistan ve Kazakistan bozkırları birçok açıdan – iklim, bitki örtüsü, vs. gibi – güneyindeki tanınmış vahalardan farklı bir yapıdadır. Örneğin Mısır ve Ürdün vahalarında, yerleşikler ile göçebeler arasında doğal sınır çizgileri oluşmuştur. Çöl genişlese de daralsa da yerleşik halkın yaşadığı tarıma elverişli topraklar ile göçebeler arasında doğal hudut çizgileri vardır. Bunun aksine Orta Asya'daki yerleşim alanları ise neredeyse her zaman stepler veya çöller ile çevrilmiş vahalar durumundadırlar. Örneğin Taşkent, Buhara, Hoten ve İsfahan vahaları gibi Orta Asya vahaları hayli geniş yüzölçümlerine sahiptirler. Orta Asya'daki birçok vahanın etrafına – ekili ve sulak arazileri çöl kumlarından ve göçebe tehdidinden korumak amacıyla – duvarlar örülmüştür. Dağlık alanlar, baskı ve zulümden kaçan etnik veya dinî gruplar için her zaman doğal bir sığınak olurken, vahalar ise ya istilacıları alıp sindirmiş ya da onlar tarafından alt-üst edilmişlerdir[8].

Yerküre yaklaşık 13.000 sene önceki son buzul çağının 20.000 sene evvelinde meydana gelen ana ısınma döneminde eriyen buzul suları ve değişen jeolojik yapı ile son şeklini almaya başlamıştır[9]. G. Singh'in elde ettiği bilgilere göre, Orta Asya coğrafyasında M.Ö. 8000-1250 arasında iklim serin olmuş lakin daha sonra aşırı bir ısınma başlayarak M.Ö. 500'lerde had safhaya ulaşmıştır. Nihayet, M.S. IV-V. yüzyıllarda iklim yeniden normalleşerek ılımanlaşmıştır[10]. Bu durum Asya coğrafyasındaki kavim hareketlerinin ve yeryüzünde vuku bulacak olan kitlesel mutasyonların belki de başlangıç evresi sayılabilir. Bozkır kavimlerinin Rus ve Türkistan steplerinde baş gösteren iklim değişimi sonucunda batıya yayılımı; M.Ö. 3000-2500 arası I. dalga, M.Ö. 2300-2100 arasında ise II. dalga (Bakır Çağı dalgası) olarak adlandırılır. Polsson, bu kadim göç hareketlerinin sonucu olarak Rusya-Asya bozkırlarından gelen muharip bir aristokrasinin, bir kısmının Alp Dağları'ndan Adriyatiğe, Tuna'yı

---

6 L. N. Gumilëv, *Hunlar*, s. 542.

7 Károly Czégledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan-Batıya Göçleri*, s. 9, 13.

8 Richard N. Frye, "Islamic and Early Islamic Cultures in Central Asia", 1991, s. 36.

9 Mümin Köksoy, "Orta Asya'nın Paleo-coğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", *Türkler*, Cilt I, s. 481.

10 Abdulhalik Aytbayev, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri", *Türkler*, Cilt I, s. 664.

aşarak Karpatlara, bir kısmının ise Baltık sahilleri ve Jutland yolu ile Kuzey Avrupa'ya yayıldığını savunmaktadır[11].

Atlı-savaşçı bozkır kavimlerinin Asya içlerinden batıya ve güneye doğru yaptıkları harekete bakıldığında iki tip istila modeliyle karşılaşırız. Bunlardan ilki "bilardo topu" modelidir; burada bir göçebe boy komşusu olan bir başka boyu iter ve otlaklarını ele geçirir, sürülen boy da daha uzakta bulunan bir diğer boyun bölgesine girer; süpürülen sonuncu boy ise yerleşik topraklara girerek orada dökülüp saçılır[12]. Mesela M.Ö. VIII. yüzyılda Sakalar/İskitler'in Karadeniz'in kuzeyindeki Kimerya topraklarını istilası ve onları Anadolu'ya sürmeleri, ya da M.Ö. II. yy.'da Hunlar'dan darbe alan Yüeh-chih'lerin Sakalar'ı itmesi ve Sakalar'ın bir kolunun güneye, Hindistan'ın kuzeyine; diğer bir kolunun ise batı istikametinde ilerleyerek İran'ın doğu sınırlarına girmesinde olduğu gibi.

Diğer tip göçebe hareketi ise bir tür nüfuz etme veya başka bir deyişle yürüyüşe geçen boyun diğer kabilelerin içinden geçerek – hatta bazılarını kendi bünyesine dâhil ederek – geniş bir bölgeyi talanı ve geçici olarak istilası şeklinde görülmektedir[13] – M.S. IV. yy.'ın ortalarında Aral Gölü'nün batısına geçen Hun kollarının Avrasya üzerinden Macaristan'a intikali ve Avrupa'yı istilası, önce Alanları, ardından Gotları itmesi ve bu tepkinin diğer Cermen kabilelerini etkileyerek Batı Roma kapılarına dayanan zincirleme bir reaksiyonun başlaması; M.S. VI. yüzyılda Gök-Türklerin Juan-Juan'ları ve Eftalitleri {Var-Hun/Uar-Hion ya da Avarlar} ezmesiyle başlayan zincirleme göç dalgasının Sabirler'e, Ogurlara tesiri ve geçtikleri bölgelerde bazı Orta Asyalı boyları bünyesine alan Avarlar'ın, Slav kabilelerini de yanlarına katarak VII. yüzyılda Balkanlar ve Macaristan'ı işgalleri; veya Moğollar'ın XIII. yüzyılda Yakın Doğu ve Avrupa'yı istilası bu model için uygun örneklerdir. Her üç durumda da diğer kabileler – İranî, Cermenik, Slavik, Ugriyen, Altaylı vs. – ya da kılıçtan geçirilmiş kabilelerin bakiyeleri fatih grubun tesis ettiği konfederasyona dâhil olup istila hareketinin bir parçası haline gelmişlerdir.

Mezopotamya ve Akdeniz medeniyet dairesindekilerle Avrupa'nın yerli ırkları için işte bu ilk iki dalganın sahipleri olan sözde "Ari" göçebeler ne ise, M.Ö. VII. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyine kadar inen, kökenleri tartışmalı İskit-Saka dalgası ile M.S. IV. yüzyıldan başlayarak M.S. XIV. yüzyıla kadar belirli peryodlarla devam eden ve tüm Orta Asya – Avrasya coğrafyası ile Hindistan, İran, Ortadoğu ve Avrupa'da kendini hissettiren göçebe "Hun-Türk-

[11] Georgess Polsson, *Avrupa'nın İskân Tarihi*, s. 149-188.

[12] Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 69.

[13] Frye, *a.g.k.*, 1996, s. 70.

Tatar" dalgası aynı şeydir. Her iki grup da "sözde" medenî olanlar tarafından benzer biçimlerde tanımlanmaktadırlar. Avrupa ırklarına farklı bir perspektiften bakıldığında beyaz ırkın "esaslı" zümrelerini oluşturan Nordik kavimlerin daha çok mezosefal ve dolikosefal; Alpin ve Doğu Avrupa {Baltık} ırklarının ise ağırlıklı olarak brakisefal oldukları görülür. Dolikosefallik daha çok kıyı şeridinin Akdeniz kavimlerine özgüdür {Mediteran Tip}. Doğal çevre, göçler, sosyal yapı, beslenme ve melezlenme gibi etkenler saf ırk kavramından öte siyasal anlamda bir birlikteliğe dönüşmüştür. Göçebelerin fizik antropolojik yapısı katı hiyerarşiye dayalı dikey bir düzlemden ziyade yatay ve esnek bir düzlemde ele alınmalıdır. Çünkü Asyalı atlı-savaşçı çoban kültürü tarihin gördüğü belki de en hareketli ve en işgalci yaşam formuydu ve doğal olarak bu da farklı ırkların kolaylıkla bünyelerine katılmasına ya da kendilerinin farklı ırkların bünyesinde erimesine yol açmıştı. Yani, yüz morfolojileri de dahil olmak üzere tüm fizikî yapılarında bazı melezlenmelerin getirdiği farklılaşımların meydana gelmiş olması doğal bir sürecin sonucu olarak görülebilir. Neticede insan morfolojisinin değişimi için tek jenerasyonluk bir melezlenme hali bile yeterli olabilmektedir. Öyleyse eğer bir sınıflandırmaya gidilmek isteniyorsa arkeolojik kazılarda elde edilen "nomad" kalıntısının bilhassa kafatası ve yüz morfolojilerinin {birkaç melezlenmeyle kolaylıkla değişmesine rağmen} tetkiki ile DNA örnekleri alınabilecek durumda olan kemik ya da dişler üzerinde yapılacak detaylı bir genetik çalışma, "kökenlere" doğru gitme adına daha sağlıklı bir yöntem olacaktır.

Gobineau, imparatorluklar kurabilmek için melezlenmenin şart olduğunu söylemiştir. İşte bu noktada 'göçebe savaş makineleri' bu sözü kanıtlar nitelikteki üstün erdemlerini tarih tiyatrosunda defalarca sergilemişlerdir. En azından Sakalar ve Hunlardan başlayarak, Türk kavimleri sayısız güçlü devlet ve birçok imparatorluk kurmuş, bilhassa askerî ve siyasi manada pek çok ırktan, dinden, mezhepten türlü kavim ve kabileyi organize ederek onlara önderlik etmeyi başarmıştır. Dünyayı bir vücut olarak kabul edersek bu atlı-göçebeler onun adeta kan dolaşımı olmuşlardır. İster coğrafî elverişsizlikler ister doğal felaketler, isterse Çin ya da diğer düşman kültürlerin saldırıları; harekete geçen göçebe, hayvanları ve aileleri için uygun yaşam alanları bulabilmek için her türlü çabayı ve cesareti göstermiştir. Ve onların hareket alanlarını oluşturan göç yolları üzerinde ise 'melezlenme' en başından beri değişmez bir gerçeklik idi.

Zaten başka bir insan popülâsyonu tarafından yaşam alanı olarak benimsenmiş bir coğrafyaya yeni bir topluluğun göçü ancak dört farklı biçimde yapılabilirdi: 1) sistematik güç ve şiddet yoluyla gruplardan birinin diğerini radikal

bir şekilde topraklardan sürmesi 2) içlerinden birinin diğeri üzerinde hâkimiyet kurmasına rağmen aynı topraklarda simbiotik bir yaşam sürdürmeleri ve aralarında melezlenmeye kadar giden bir yaşam şeklinin oluşması 3) mevcut idare ve popülâsyona müdahalede bulunulmadan ve onların rızası ile yabancıların topraklara sızması 4) köle avcıları veya köle tüccarları tarafından anavatanlarından söküp alınan bireylerin veya toplulukların yeni bölgelere ithali.[14]

Bozkır göçebeleri hayvanları için gerekli olan verimli otlakları ele geçirmek için yüzlerce ve hatta binlerce yıl adeta devir-daim içinde bu türden mücadelelere girmişlerdi. Zafer kazanan boy veya boylar konfederasyonu yeni topraklarında yeni bir yaşama başlarken mağluplar arasından kurtulan unsurlar kaçıp, yeni yaşam alanları bulabilmek için göç ediyorlardı. Bu bağlamda örneğin kuzey-doğu Avrasya göçebelerinin düşman komşular ya da olumsuz doğa koşulları nedeniyle Moğolistan üzerinden zaman-zaman yaptıkları göç hareketleri, zengin otlaklar ve uygun hava koşullarının olduğu bölgelerde son buluyordu.

Muharip bozkır kavimlerinin bu yaşam modeli, hem kendilerinde hem de sekteye uğrayan ve medeniyet dairelerine yeni popülasyonlar katmak zorunda kalan yerleşik devletlerde, farklı etnik toplulukların karışımına ve kitlelerin sistematik farklılaşımına yol açıyordu. Avrasya'nın bozkır kavimlerine mensup bireyler, doğuştan itibaren içinde bulundukları sert tabiat koşulları ve hayatlarını idame ettirmenin zorlukları nedeniyle katı bir doğaya sahiplerdi. Bizzat tabiat ananın yoğurarak ortaya çıkarttığı bu karakter yapıları ve fiziksel hususiyetleriyle hem Çinliler hem de Batılılar tarafından "vahşi kurtlara" benzetilmişler, binaenaleyh yaşlıdan gence, erkekten kadına hemen herkesin savaşabildiği, bireysel olarak askerî faziletleri yüksek kitlelerden meydana gelen "ordu-millet" anlayışını geliştirmişlerdi. Bunun bir sonucu olarak da güneylerinde arz-ı endam eden Çinliler başta olmak üzere göç ettikleri bölgelerdeki tarım toplumlarını fiziksel bakımdan aşağı ve zayıf görmüşlerdir. Soğuk ve çetin doğa şartları, avcılık ve çobanlığa dayalı yaşam tarzları pek tabiî ki atlı-savaşçı kavimlerin nüfus olarak yerleşik tarım toplumları kadar artmasına imkân vermiyor, bu eksikliklerini savaş meydanlarındaki askerî üstünlükleriyle kapamaya çalışıyorlardı. Avrasya kontekstinden bakıldığında, medenî tarım toplumlarının, atlı-savaşçı Türk-Moğollar veya denizci-savaşçı Vikingler gibi toplumlarla yan yana sürdürdükleri yaşamda, birinin diğerini provoke etmesi sonucu ortaya çıkan mücadeleler bir takım yeni göç hareketlerine yol açıyor ve bu durum hiç şüphe yok ki tarihsel gelişmelerde ve ırksal melezlenmede çok önemli bir rol oynuyordu. Gerçi uzunca bir dönem muharip atlı-gö-

[14] William H. McNeill, "Human Migration in Historical Perspective", s. 3-4.

çebelerin yerleşikler üzerindeki askerî üstünlükleri kesindi ve göçebelerle onların mirasçıları tarafından, neredeyse 3000 yıl boyunca meydan muharebelerindeki bu üstünlük devam ettirildi. Ta ki ateşli silahlar ve toplar savaş alanlarında yoğun bir biçimde kullanılmaya başlandığı XV.-XVI. yüzyıllara kadar. Aslında, Avrasya göçebeleri ve onların mirasçıları olan devletlere karşı modern Avrupa'nın ve Rusya'nın genişlemesi de bu sayede olmuştu. Aslında önceki dönemlerde muharip-göçebeler meydan savaşlarını kazanıyor olsalar da neticeye bakıldığında kaybeden taraf olmaktan kaçamıyorlardı. Hayat şartlarının onlara kattığı sert, mücadeleci, savaşçı ve işgalci yapılarının getirdiği zaferlerin sonrasında, başarılı bir idare kurup bölgelerini uzun dönemler boyunca domine etmekte pek başarılı sayılmazlardı. Bunun birçok sebebi vardı. Hayvan sürülerine otlak bulmak amacının dışında vergi–ganimet–fetih prensibiyle gelen bu yabancılar, ordularını hezimete uğrattıkları fakat kendilerine göre sayıca muazzam üstünlüğe sahip yerleşik-tarım toplumları tarafından ya asimile ediliyor ya da ayaklanmalar sonucunda bulundukları bölgelerden atılıyorlardı. Yabancı yöneticilerin aldıkları haraçlara karşı yerli unsurların doğal bir dürtüyle geliştirdikleri içten reaksiyon genellikle söndürülmesi güç azgın bir ateşe dönüşerek yayılmıştır. Dahası çetin doğa koşullarına ve verimli otlaklarda hayvanlarını gütmeye meyilli olan göçebenin, pastoral hayattan uzaklaşması ve şehirlerdeki epidemiyolojik tehlikeler nedeniyle zaten az olan sayılarının daha da azalması, hem moral motivasyonlarını hem de boylar arası disipliner yapılarını zayıflatıyordu.

Şimdi, eğer dünyayı bir insan vücudu kabul edersek, adeta bu bedeninin içinde dolaşan kan gibi sürekli olarak hareket halinde olan ve devlet kurabilme kabiliyetleri ile güçlü askerî teşkilatları sayesinde bilhassa Eski Kıta'nın milyonlarca kilometre karelik devasa coğrafyasında tohumlarını saçan, bu muharip bozkır kavimlerinin fizik-antropolojik yapıları hakkında objektif tespitler yapmaya çalışacağız.

5.2. Batı Kaynaklarında Avrupa Hunları'nın Kökenleri ve Dış Görünüşlerine Dair Bazı Kayıtlar

Arkeolojik bulgular, tarihsel kanıtlar ve dil-bilimsel çalışmalar sayesinde artık günümüzde Çin kaynaklarında *Hsiung-nu/Xiong-nu* adıyla geçen "Hun" kaviminin, Avrupa Hunları ya da Hindistan Hunları ile aynı kavim olduğu bilim çevrelerinde genel kabul görmektedir. Araştırmacıların önemli bir bölümü, Hunlar'ın tüm Avrasya boyunca birleşik bir imparatorluk kurduğunu ve değişik coğrafyalardaki Hun unsurlarının gerek diplomatik gerek askerî gerekse ticarî alanlarda birbirleriyle ilişki içinde bulunduklarını kabul etmektedirler[15]. Biz de bu noktadan hareketle, Roma kaynaklarında dış görünüşleri ve kökenleriyle ilgili olarak "taraflı" da olsa pek çok bilgi bulunan Avrupa Hunları hakkında neler yazılmış olduğuna kısaca değinmek istiyoruz.

Batı medeniyetinin beşiği kabul edilen Antik Yunan ve Roma devletleri yazılı kaynaklarında Saka/İskitler'den itibaren yer verdikleri "nomadları", tıpkı diğer Keltik, Cermenik ve Slavik kabilelere yaptıkları gibi "barbar"[16] sıfatıyla nitelendirmiş, lakin bu atlı-savaşçı çobanlara bilhassa da Hunlara karşı hem fiziksel görünüşleri hem de kültürel yapıları kapsamında çok daha acımasız ve haksız yakıştırmalar yapmışlardır. Bunun nedeni belki de askerî açıdan ilk kez karşılarında tutunmakta büyük zorluk çektikleri bir "barbar" kavimle karşılaşmaları ve sınırlarını korumakta aciz kalmalarıydı.

IV. yy. müellifi Ammianus Marcellinus, M.S. 375'deki olaylarla ilgili olarak eserinin [Kitap XXXI, Bölüm 2] kısmını tamamen Hunlar ve Alanlar'a ayırmıştır. Günümüz tarihçilerinin bir çoğu tarafından Hunlar'a dair tasvirlerinde nefret ve öfkeye dayalı subjektif bir tutum izlediği kabul edilmiş olsa da, onların fiziksel özelliklerine ve kültürel yapılarına dair bir takım önemli bilgiler verdiği de kesindir.

---

[15] Borbála Obrusánszky, "*State Structure of the Huns*", s. 56.

[16] "Barbar" terimi etimolojik bakımdan "Yunan olmayan, Yunanca konuşmayan" anlamlarına gelen Antik Yunanca'daki *Barbaros* (βάρβαρος) kelimesine dayanmaktadır; bkz. T. E. J. Wiedemann, "Barbarian", *The Oxford Classical Dictionary*, bas. 3, s. 233. "Barbar" terimi daha sonraları bilhassa Geç Roma dönemi ve sonrasında "ilkel, vahşi, medenî olmayan" gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Marcellinus, [kit.XXXI, böl.2, fr.1]'de *"Kadim kayıtlarda adlarından çok az bahsedilen, Hun denilen halk, Azak Denizi'nin ötesinde Buz Okyanusu sınırında yaşar ve vahşilikte kendi benzerlerinin çok ötesinde bir ırktırlar"*[17] diyerek anlatmaya koyulduğu Hunları, fiziksel bakımından şu belirleyici vasıflar ile tarif etmiştir: geniş cüsseli, kalın boyunlu, bebekliklerinden itibaren bir demirle yüzlerine kesikler atılmasından dolayı çok seyrek sakallı, güçlü dudaklı, zayıf ve kıllı bacaklı[18]. Marcellinus, hem fiziksel yapılarına hem de ahlakî değerlerine ve kültürlerine ağır hakaretlerde bulunduğu Hunların, saygıya değer tek bir noktaları olduğunu belirtir ve şöyle der *"tüm savaşçıların en zorluları onlardır diyebilirsiniz"*[19]. Müellif, muazzam cengâverler olarak gördüğü Hunların yalnız bu yönlerinden övgüyle söz etmektedir.

Marcellinus, Hun faslından Alan faslına şu cümleyle geçmektedir:

> "Başkalarının mülklerini yağmalamak için karşı-konulmaz bir dürtünün heyecanıyla harekete geçen bu etkin ve yenilmez ırk, kendilerine komşu olan tüm kavimleri kılıçtan geçirip, yerle bir ettiler; ve eskiden *Massagetae* denilen Alanlar'a (*Alani*) kadar ulaştılar"[20].

Müellifin Alanlardan köken olarak Massaget diye söz etmesi önemli bir noktadır. Çünkü Marcellinus, cesur ve savaşçı Alanlar'ın çevrelerindeki komşu kavimlere karşı kazandıkları sayısız zaferden sonra boyunduruk altına aldıkları bu kavim ve kabileleri başarılı bir şekilde "Alan" adı altında birleştirdiklerinden söz etmektedir. Bir nevi çok-uluslu bir yapı tesis eden Alanlar, bir yandan "Asya ve Avrupa'yı birbirinden ayıran Don Nehri'nin diğer tarafında {Asya tarafı kastedilir}" *Neur*'ları, *Budin*'leri, katlettikleri düşmanlarının derisini yüzerek kendilerine giysiler diken gaddar *Gelon*'ları (*Geloni/Gelani*), tüm vücutlarını ve saçlarını maviye boyayan *Agathyrs*'leri egemenlikleri altında tutarken; diğer yandan *"Ganj Nehri'ne kadar uzanan tarafta"* ise Asya'nın pek çok kabile ve halkına hükmetmekteydiler. Tıpkı nomadlar gibi çok geniş coğrafyalara dağılmış ve muazzam sınırlara yayılmış olmalarına rağmen başlangıçta tüm bu bütünü iki ana bölgeye bölmüş; ve belirli bir süreç içerisinde boyunduruk altındaki bu toplulukları bir araya gelerek umumî tek bir isim altında birleştirmişlerdi; *Alani*[21].

---

[17] *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, çev. C. D. Yonge, 1902, s. 577.

[18] *Ammianus Marcellinus*, s. 577-78.

[19] *a.g.e.*, [kit.XXXI, böl.2, fr.9], s. 579.

[20] *a.g.e.*, [kit.XXXI, böl.2, fr.12], s. 580.

[21] *a.g.e.*, [kit.XXXI, böl.2, fr.13-17], s. 580-81. Aslında Alanlar'ın bu yönetim anlayışı, bozkır kavimlerinin bilhassa da Hun-Türk kökenli olanların meydana getirdikleri siyasi yapılara çok benzemektedir.

VI. yüzyıl Roma tarihçisi Jordanes, Senatör Cassiodorus'un (M.S. 487-58) XII ciltlik kayıp çalışmasının (*Historiae Gothorum*)[22], bir özeti niteliğindeki *Getica (De Origine Actibusque Getarum)* adlı önemli eserinde Hunlar'ı şu şekilde tarif etmiştir;

> "Tarihçi Priscus'un da aktardığı üzere bu zalim kabile Azak bataklıklarının uzak kıyılarına yerleşti. Avcılıktan başka hiçbir hünerleri yoktu. Bir millet vücuda getirdikten sonra, hırsızlık ve yağma yoluyla komşu kavimlere huzursuzluk vermeye başladılar. Günlerden bir gün, her zamanki gibi *Maeotis'in* [Azak Denizi] çok uzak sahillerinde avlanmaya giden bir grup avcı, ansızın karşılarına çıkıp bataklığa giren ve bazen ilerleyip bazen de durarak sanki yolun kılavuzuymuş gibi davranan bir maral [dişi geyik] gördüler. Geyiği takip etmeye başlayan avcılar, adeta deniz gibi geçilemez olarak gördükleri *Maeotic* bataklığından yürüyerek geçtiler. Derken bilinmeyen İskit diyarı önlerine serildi ve geyik gözden kayboldu. Şimdi, bana göre Hunlar'ın ataları olan kötü ruhlar bunu, İskitleri kıskandıklarından yapmışlardı... Böylece İskitya'ya ilk girişlerinde ele geçirdiklerinin çoğunu aldıkları zafer namına kurban ettiler. Geride kalanlar ise fethedilerek tâbi kılındılar. Sanki kavimleri içine çeken bir hortum gibiydiler. Büyük bataklık boyunca İskitya'nın bu bölgesinde arz-ı endam eden *Alpidzuri, Alcildzuri, Itimari, Tuncarsi* ve *Boisci*'lerin üzerine ansızın çöktüler. Cengâverlik hususunda Hunlar'a denk fakat medeniyet, görgü ve dış görünüş bakımından onlara tezat Alanlar'ı da ardı ardına yaptıkları saldırılarla tarumar ederek boyunduruk altına aldılar. Belki de savaşta üstün gelemeyecekleri bu kavimleri yüz şekillerinin yarattığı terör ile büyük bir korkuya boğdular. Yanık tenli yüzlerinin dehşet verici görüntüsü düşmanlarının korku dolu bakışlarla kaçması için yeterliydi; şöyle ki, başları, sanki göz diye içine iki iğne deliği sokulmuş şekilsiz bir yumru gibiydi. Cüretkârlıkları adeta vahşi görünüşlerinden belliydi, daha yeni doğmuş bebeklerine bile zalimce davranabilen varlıklardı. Öyle ki henüz süt çağındaki erkek çocuklarının yüzlerini kılıçla kesiyor ve bu yaralar ile onların daha çok küçük yaşlardan itibaren acıya karşı tahammüllerini arttırmaya çalışıyorlardı. Bundan dolayı da sakalsız olarak yaşlanırlardı; ve gençleri, kılıç yaralarının yüzlerinde açtığı derin kesik izlerinin sakalın doğal güzelli-

[22] Flavius Magnus Aurellius Cassiodourus, İtalya'yı ele geçiren ve Ravenna'da kendisine bir krallık kuran Ostrogot kralı Büyük Theodoric'in ve onun genç halefi Athalaric'in *magister officiorum*'luğunu yapmış olan Romalı bir devlet adamıdır. Kendisi aynı zamanda kayıp *Historiae Gothorum* adlı meşhur eserin de yazarıdır. Jordanes'in de belirttiği gibi *Getica* aslında senatörün 12 ciltlik bu muazzam çalışmasının bir özeti gibidir. Bkz. Mierow, *a.g.k.*, s. 22, ; Franz Kampers, "Theodoric the Great", *The Catholic Encyclopedia*, 1912, Revised in 11 Jul. 2013: http://www.newadvent.org/cathen/14576a.htm.

ğinden mahrum bırakması nedeniyle çekicilikten uzaktırlar. Kısa boylu, çevik, geniş omuzlu, ok ve yayı kullanmaya her an hazır uyanık binicilerdir. Kibirli bir şekilde sürekli dik tuttukları sağlam yapılı boyunları vardı. İnsan biçiminde yaşasalar da vahşi yaratıkların gaddarlığına sahiplerdi... "[23].

Jordanes Hunlar'ın kökenleri hakkında ise şu mitolojik kurguyu yapacaktır:

"Kadim anlatılardan öğrendiğimiz kadarıyla Hunlar'ın kökenleri şöyleydi; Büyük Gadaric'in oğlu Got Kralı Filimer – Scandza adasından çıkıldıktan sonra kabilesiyle İskitya'ya girdiğini söylediğimiz *Getae*'lerin beşinci hükümdarı – halkının arasında, kendi dillerinde *Haliurnnae* dedikleri bazı cadılar buldu. Şüphe ettiği bu kadınları ırkının içinden kovdu ve onları, ordusunun çok uzağındaki ıssız alanlarda sürgün hayatı yaşamaya mecbur bıraktı. Orada, vahşi doğada amaçsızca dolaşan bu cadıları gören şeytanî ruhlar kendilerine sunulan bu hediyeleri kucakladılar; ve evvela bataklıklarda bodur, pis ve cılız bir kabile olarak yaşayan, birazcık insan konuşmasını anımsatan dilleri dışında hiçbir dilleri olmayan ve neredeyse insan bile denilemeyecek bu yabani ırkı peydahladılar. İşte Got ülkesine gelen Hunlar'ın soyu bu idi..."[24].

Jordanes de Marcellinus gibi kaydında Hunlar'ın dış görünüşleriyle ilgili olarak kısa boy, geniş cüsse, çeviklik ve bebeklikten itibaren kasıtlı olarak kılıçla yüz kesme geleneğinden dolayı seyrek sakal özelliklerinden bahsetmiştir. Lâkin kayıtta bizim dikkatimizi çeken belki de en mühim nokta karanlık ve mitolojik bir havada yansıtılan "Hun – Got" köken ilişkisidir: 1- Gotlarla *Getae*'ler arasındaki kökensel ilişki; 2- Hunlar'ın kökeninin bir anlamda Gotların arasından çıkan *Haliurnnae* denen cadılar ile şeytanî ruhlara bağlanması. Her ne kadar bu efsanevi köken hikâyesi bizlere tamamen gerçek-dışı gibi görünse de unutmamak gerekir ki her efsanenin içinde birazcık da olsa gerçeklik payı aranmalıdır. Jordanes, *Getica* adlı eserinin IV. Bölümü'nde görüldüğü üzere Gotların, anavatanları olan *Scandza Adası*'ndan Gadaric'in oğlu Filimer önderliğinde kendi dillerinde *Oium* dedikleri İskitya'ya geliş süreçlerini yazmış, tarihçiliğini güvenilir ve saygın bulduğu *Josephus*'un Gotların kökenini neden Magog kütlesine bağlı İskit ırkına dayandırdığını anlayamadığını ve bu yanlışı düzeltmek için Scandza'dan detaylı olarak bahsettiğini ayrıca belirtme ihtiyacı duymuştur. Neticede Senatör Cassiodorus da Gotlar'ın kökenini *Getae*'ler ve İskitlere dayandırmış, kaldı ki aslında Cassidourus'un eserinin özeti olan

[23] Jordanes, *Getica*, böl. XXIV [frag. 126-1228]: *The Gothic History of Jordanes*, ed. Charles Christopher Mierow, 1915, s. 86-87.

[24] Jordanes, *Getica*, böl. XXIV [frag. 121, 122]; *The Gothic History of Jordanes*, s. 85.

Jordanes de bir taraftan Gotlar'ın neden İskit soyuna dayandırıldığını anlayamadığından ve bundan duyduğu rahatsızlıktan bahsederken, bir taraftan da onlara *Getae* demeye devam etmiştir[25].

Batı kaynaklarında Avrupa Hunları hakkında verilen malumatlarda, Hun-Got bağlantısıyla ilgili bir başka önemli husus: aristokratik Hun-Got evlilikleridir (Balamber ve Atilla'nın evlilikleri gibi). Hâkim oldukları ve Avrupa'ya ilk giriş yaptıkları doğudaki yaşam-alanlarında {Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyi} sarışın, uzun boylu europoid Alanların da bulunmasına rağmen Alan-Hun evliliklerine dair herhangi bir bilgi bulamıyoruz[26]; bunun nedeni kuvvetle muhtemel aristokratik evlilikler yapmamalarından kaynaklanmıştır. Yine de *Sapaudia* {Aşağı Burgundy} Alanları'na ait kalıntılarda oldukça güçlü mongoloid etkilerin görülmesinin araştırmacılar ırkî karışıma delalet ettiği görüşündedirler[27]. Bu durum belki de Hunlarla alakalı olmayıp çok daha eskilere dayanan bir etki de olabilir; tıpkı Sarmat, Usun, Ting-ling ya da diğer kadim Orta Asyalı kavimlere ait kalıntılarda görüldüğü gibi. Mamafih, Güney İsveç kökenli olup önce Baltık ardından Macaristan'a geçen ve Gotlar ile çok yakın akraba bir grup olan Gepidlere ait Kiszomor mezarlığında {Macaristan} da yine ciddi ölçüde mongoloid tesir görülmüştür. Avrupa'daki Avar mezarlıklarında europoidlerle yan yana yatan mongoloid (hem de 4 karakteristik tipte: Sinid, Baykal, Tungid ve Yenisey) mevtalara rastlanmıştır[28]; tıpkı Batı Gök-Türk Kağanlığı'ndaki etnik kompozisyonun ne denli kompleks olduğunu doğrular bir örnek olan Kızıl-Alay Vadisi'ndeki *Kyukyal'dy* kurganında (M.S. VI. ve VII. yüzyıllarla tarihlendirilmiştir) Andronovo modeli europoid tiplerin geniş ve dar yüzlü mongoloidlerle ve ayrıca değişken derecelerde mongoloid karışım bulunan proto-mediteryan tipler ile bir arada yattıkları gibi[29]. Meselenin Asya cephesinde de benzer bir durum söz konusudur. C. H. Hjörtsjö ve A. Walander öncülüğündeki Çin-İsveç bilim heyetinin Doğu Türkistan'da (Sincan-Uygur otonom bölgesi) 1928-1934 yılları arasında gerçekleştirdikleri kazılar sonucunda Lop Nur, Çerçen ve eski bir Tibet istihkâmı olan Miran'da buldukları kafataslarında (M.Ö. I – M.S III. yy.'lar arasında tarihlenen) mongoloid ve indoid/hindoid unsurlarla melezlenmiş, bazılarında az bazılarında baskın tesirde olan nordik modele rastlanması herkesi hayrete düşürmüştür[30]. Bu örnekler yalnızca beyaz ırkı tanımlayan

[25] Mierow, *a.g.k.*, s. 16. Mierow, Cassiodourus'un yaptığı bu köken birliğinin nedenini Gotlara uzak geçmişte isimleri tarih sahnesinde ün yapmış atalar bulma hissiyatına bağlamaktadır.

[26] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 364.

[27] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 364.

[28] Liptak, "The Avar Period Mongoloids in Hungary" s. 251-279; bkz. Maenchen-Helfen, s. 364.

[29] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 364.

[30] C. H. Hjörtsjö & A. Walander, *Das schädel und Skelettgut archäologischen Untersuchungen in Ost-Tur-*

europoid tipin değil aynı zamanda bilim çevrelerince europoid tipin "en yüksek/saf" temsilcisi sayılan nordik modelle ilişkilendirilmişti. Ve nordiklerin ya da nordik ırklarla bağlantılı bir kavmin İç Asya'daki varlığı gerçekten de hiç beklenmedik bir durumdur. Batı tarih yazınında açık sarı saçları, mavi gözleri, iri cüsseleri ve diğer barbarlardan farklı olarak bilhassa yakışıklı görünümleri ve yiğitlikleri vurgulunan Gotlar, İsveç'in güneyinden inerek M.S. II.-IV. yüzyıllar arasında eski Sarmat mülkleri diyebileceğimiz Karadeniz'in kuzey bozkırları, Romanya ve Macaristan coğrafyalarında giriştikleri askerî ve siyasi faaliyetleriyle bölgede egemen olmuşlardır. Bilindiği üzere M.S. 375'te Hunlar'a karşı aldıkları büyük yenilgi, efsanevi kralları Ermanaric'in savaş alanında intihar etmesine sebep olmuş ve bu hezimetten sonra karizmatik kabile olarak üstün konuma sahip Greutungi'lerin önderliğindeki Ostrogotlar, Hun tâbiiyetine girerken Visigotlar denilen kalabalık bir grup ise batıya doğru göç etmiştir. Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışında önemli aktörlerden biri olan Gotlar, aynı zamanda İtalya ve İspanya'da kurdukları krallıklarla da bilinmektedir. Onların siyasi tarihi hakkında detaya girmeyeceğiz, lâkin "soy kütükleri" meselesini Sonuç kısmımızda tekrar ele alacağız.

Jordanes'in, Priscus'dan alıntılayarak aktardığı Atilla tarifinde [Bölüm XXXV] "Mars'ın kılıcı" imgesi üzerinden bir "İskit Kralı" olarak gösterilen Atilla'nın fiziksel özellikleri şöyle zikrediliyordu; "*... ufak yapısı; geniş göğsü ve geniş kafası; küçük gözleri; gri tonların serpiştiği seyrek sakalları; yassı burnu ve esmer ten rengi adeta soyunun kökenini ispatlar niteliktedir...*"[31].

Neticede Ammianus Marcellinus, Jerome, Claudion, Sidonius, Jordanes, Priscus gibi Batılı kaynaklar[32] tarafından Hunlar genel itibariyle; kısa veya orta boylu, tıknaz, esmer tenli, kıllı bacaklı, seyrek sakallı, küçük gözlü, geniş omuzlu, çıkık-geniş göğüslü, sağlam boyunlu, sağlam-güçlü dudaklı, şekilsiz-yuvarlak ya da geniş-iri kafalı gibi çeşitli fiziksel özellikler dâhilinde tasvir edilmişlerdir. Ve birçok tarihçi ve antropolog tarafından, başta Attila olmak üzere, sözkonusu bu Hun tasvirleri genel olarak Orta Asyalı Mongoloid tip olarak kabul edilmiştir.

---

kistan, Stockholm, 1947, s. 74, 76-77, 86; bkz. Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 375.

[31] *The Gothic History of Jordanes*, s. 102.

[32] Avrupa'ya giren Hunlar'ın fiziksel özelliklerini tasvir eden Batılı tarihçileri dört kategoride toplayabiliriz. Bunlardan ilki Ammianus Marcellinus ve onun tarifinden hareket eden Jerome ile Claudian; ikinci olarak Galli müellif Sidonus Apollinaris'in Hun tarifi; üçüncüsü Atilla tasviriyle tanınan Priscus ve dördüncü olarak da Jordanes alınabilir; bkz. Maenchen-Helfen, *The World of Huns*, 1973, s. 360-364. Bu tarihçilerin Hun tariflerine dair detaylı malumat için bkz. *aynı eser*, s. 360-64.

5.3. Eski Zamanlarda Bazı Sanat Eserlerinde ve Paralarda Resmedilmiş İç Asyalılar'ın Yüz Morfolojileri

Araştırmamızın bu kısmında kadim zamanlarda yapılmış bazı sanat eserlerinde ya da basılmış paralarda, konumuz dâhilinde incelemediğimiz Avrasyalı bozkır kavimlerinin mensuplarının yüz-morfolojilerinin nasıl yansıtılmış olduğu hususunda bilgi vermeye çalışacağız.

Şensi'de, Hsien-yang yakınlarında bulunan meşhur Han generali Ho Ch'ü-ping'e (ölm. M.Ö. 117) ait lahit-mezarın ön tarafında, toynakları altında çiğnenen düşman sahnesinin canlandırıldığı taştan yapılmış doğal boyutlarında bir at heykeli dikkatleri çekmektedir[33]. Hsiung-nu yani Hunlara karşı kazandığı büyük zaferlerle tanınan generalin mezarının önündeki bu düşman figürünün kuvvetle muhtemel bir Hun askeri olduğu düşünülmektedir. C. W. Bishop'a göre geniş yüzlü ve belirgin elmacık kemiklerine sahip olmasına rağmen gür sakallı tasvir edilen bu kişi tam anlamıyla mongoloid bir tip değildir[34]. Zoltan Takacs, Bishop'un tarifine karşı çıkmış; belirgin elmacık kemikli ve çekik gözlü bu savaşçının sakalları-bıyıkları gür olmadığını belirterek (bıyıkları yukarı doğru kıvrıktı), düz burunlu ve burun kökünde derin konkavlık olan bu Hun'un gerçek anlamda mongoloid bir karakter taşıdığını iddia etmişti. Ayrıca Bartucz da uzun çenesi dışında savaşçının tipik bir mongoloid olduğu görüşünü paylaşmıştı[35]. Taşa oyulmuş bu Hun figürü, P. S. Mikhno tarafından Trans-Baykal'da Troitskovavsk yakınlarında bulunan küçük bir bronz plakada resmedilmiş atlı-adama benziyordu[36].

---

[33] Michael Sullivan, *The Arts of China*, III. edition, 1984, s. 62.

[34] C. W. Bishop, "Notes on the Tomb of Ho C'hü-ping", s. 37; L. Sickman & A. Soper, *The Art and Architecture of China*, 1956, s. 25: bkz. Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 370.

[35] Zoltán de Takács, "On the Hsiung-nu Figure at the Tomb of Huo Ch'ü-ping", s. 275.

[36] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 370.

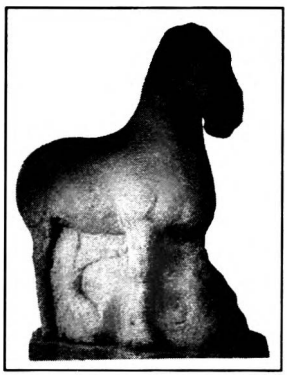

Resim–3: *General Ho Ch'ü Ping'in lahit-mezarının önünde bulunan "Hun ezen at" heykeli*[37].

2011 yılında Sartkojauli Karcaubay başkanlığındaki Kazak – Moğol arkeoloji heyeti, Moğolistan'ın başkenti Ulanbator'un 210 km. batısında Bulgan eyaletindeki Mayhan Uul (Çadır Dağı) eteklerinde Gök-Türk dönemine ait bir kurganda kazı çalışmaları başlattı. M.S. VII–X. yüzyıllar arasıyla tarihlenen fakat mezardan çıkan Bizans sikkelerinin incelenmesinden sonra VII. yüzyılın ortalarında yapıldığı düşünülen Mayhan Uul kurganından 45 adet pişmiş toprak heykel ortaya çıkartılmıştır. Bu heykeller arasında "Mezarın Koruyucusu" gibi simgelenen bir Gök-Türk savaşçısı, Avrasyalı göçebelerde sıkça rastlanan – resim, rölyef, balbal, maskeler vs. – yukarı doğru kıvrık uzun bıyıkları ve gür sakalları ile dikkatimizi çekmektedir.

Resim – 4: *Sartkojauli Karcaubay, "Gök-Türk'ün Toprak Halkı", Atlas Dergisi, sayı 238, Ocak 2013; http://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/gokturkun-toprak-halki.html [©2014 atlasdergisi.com].*

[37] http://www.china.org.cn/english/features/atam/115101.htm; Li Jiajun, "West Han Artifacts of Han Yangling Mausoleum Museum, Maoling Mausoleum Museum and Xianyang Museum in Xi'an", *Art Museum*, Xi'an Jiaotong Universty, s. 18 (18-32): bkz. http://www.pnclink.org/pnc2009/english/PresentationMaterial/Oct08/08-Rm4-AncientChina1/1520-08-AncientChina-ppt-LiJiajun.pdf.

Resim–5[38]*: Halçayan sarayında bulunan bir Yüeh-chih idarecisinin heykeli. Avrasya coğrafyası kavimlerine özgü yapay kafatası deformasyonu, yarı-asyatik yüz morfolojisi ve gür bıyıklarıyla Turanî-Türk tipine yakın bir örnek.*

Resim – 6*: Kuşan Yabgusu ve ardından Yüeh-chih hükümdarı olan meşhur Kujula Kadphises'e (M.S. 30-78) ait bir sikke (Octavian/Augustus'un Roma Dinarından etkilenilerek basıldığı açıktır)*[39]*. Uzun örgülü saçları, kafatası deformasyonu, Hun – Ting-ling ekolüne mahsus ince-kıvrık burun şekli ve Mongoloid özellikleri baskın Turanid yüz morfolojisiyle tipik bir Altaylı portresidir.*

[38] Hans Loeschner, "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 8.

[39] Loeschner, "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", s. 8.

Kuşan krallarının sikkeleri üzerlerindeki resim, rölyef ve heykelleri inceleyen bilim adamlarından bazıları onlarda Türk kavimlerine özgü nitelikler bulurken, bazıları İranî ya da diğer Hint-Avrupalı kavimlerin özelliklerini bulmaktadırlar[40]. Halçayan'daki ilk dönem Yüeh-chih – Kuşanlar'a ait saray {M.Ö. I. yy.'ın başları} rölyef ve heykellerinde görülen insan yüzleri ile Kujula'ya ait sikkeler de morfolojik bakımdan turanoid {Kuşan prensi} ve hatta, mongoloid özelliklerin{Kujula'nın sikkesi} baskın olduğunu görebiliriz. Bildindiği üzere "hibritizm/melezlenme" yalnızca bir jenerasyon içerisinde fiziksel yapıda değişiklik yapabilen biyolojik bir vakadır[41]. Bu bağlamda, Kuşan Yabgusu Kujula'nın iktidara ele geçirme sürecinin Yüeh-chih'lerin Baktriya sahasına gelişinden neredeyse 150 yıl sonra olduğu ve Yüeh-chih'lerin batıya yaptıkları uzun soluklu göç hareketi neticesinde İranî unsurların güçlü olduğu bir mıntıkaya geldikleri gerçeği göz önüne alındığında; Yüeh-chih – Kuşanlar'ın İç Asya'daki ana-vatanlarında çok daha turanoid ve/veya mongoloid bir fizyonomiye sahip oldukları ileri sürülebilir. Aksi halde melezlenme batıda olduysa da batı bölgelerinde güçlü bir Altay etkisinin söz konusu olduğu izlenimi ortaya çıkmaktadır ki, arkeolojik ve antropolojik araştırmalar bunu desteklememektedir. Zaten, Kujula'nın sikkesinden itibaren diğer Kuşan hükümdarlarının bastırdığı sikkeler dikkate alındığında, yapay kafa transformasyonu ve bir takım Asyatik özellikler zayıf bir şekilde devam etse de mongoloid tesirin kesinlikle azaldığı görülmektedir. Bu da doğal olarak batıdaki yeni Yüeh-chih yurdunda indo-europoid etkinin daha güçlü olduğunun kanıtıdır.

Şunu da belirtmek gerekir ki bilhassa geçmiş dönemlerde Yüeh-chih'lerin antropolojik olarak indo-europoid orjinli bir halk olduğu görüşü daha baskın olsa da yakın dönem araştırmacılar arasında Yüeh-chih'lerin esas itibariyle mongoloid kökenli olduklarını savunanlar da vardır[42]. Çalışmamızın "genetik veriler" kısmında da görüleceği üzere bu hipotezin ne kadar yerinde olduğu anlaşılacaktır.

---

[40] Bezeklik (Turfan yakınlarında), Kumtura ve Kızıl'da (her ikisi de Kuça yakınlarında) en geç VIII. yüzyıla ait olduğu düşünülen duvar-resimlerinde ise bölgenin yerleşik halkı uzun kıvrık burunlu, mavi gözlü ve açık renk saçlı olarak resmedilmişti; bkz. Victor H. Mair, "History of Chinese Turkistan in the Pre-Islamic Period", 1990, C-4. Sözkonusu dönem ve bölge itibariyle Çinliler tarafından kızıl veya sarı sakalları, gök-mavisi gözleriyle tarif edilen bu halkın batıdaki Usunlar ya da gizemli Yüeh-chih – Tohar bakiyeleri olması muhtemeldi.Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki duvar resimlerinde resmedilen kızıl saçlı, mavi gözlü Toharlar; Li Po'nun şiirinde bahsettiği yeşil gözlü Türkler; sarı kafalı Shih-wei'ler veya Yen'deki Hsien-pi krallığının hükümdarı sarımsı sakallı Ming; Altaylı göçebelerdeki "europoidlik" meselesiyle ilgili olan başka diğer örneklerdir; bkz. Maenchen-helfen, *a.g.k.*, s. 374-375.

[41] Taishan, "The Origin of the Kushans", 2011, s. 12.

[42] Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, s. 9.

5.4. *Avrasyalı Kadim Bozkır Kavimlerine Ait Buluntular Üzerinde Yapılan Fizik-Antropolojik Çalışmalar*

Bernshtam, Yukarı Talas Vadisi'ndeki Kenkol Nehri kenarında keşfedilen ve M.Ö. I. yüzyılla tarihlendirdiği, Hun kurganı olduğunu düşündüğü bir mezarı gün yüzüne çıkartmış; katakombda yatan deforme kafataslı[43] iki mongoloid iskelet (1 erkek, 1 kadın) ile mezar girişinde (dromos) iki europoid iskelet (2 erkek) bulduğunu belirtmiş ve sonuncuların, mongoloid efendilerine kurban edilen Pamiro-Fergana ırkından yerli iki köle olduğunu iddia etmiştir[44]. Bu yorum başlangıçta Batılı ve Sovyet bilim adamları tarafından genel kabul görse de daha sonrasında Gryaznov "kölelerin" dromosda değil kendilerine ait ikinci bir mezarda yattıklarını kanıtlamış, böylelikle Bernshtam'ın köle-efendi tezini açık bir şekilde çürütmüştü. Ardından Debets ise bu dört insan kalıntısının kafatasları üzerinde antropometrik ölçümler yapmış ve neticede birbirlerine çok yakın metrik değerlere sahip bu 4 mevtanın mongoloid karışımları olan europoidler olduklarını iddia etmişti[45]. Tabiî bu durum Hsiung-nu'ları yani Asya Hunlarını tamamen mongoloid kabul eden ve mongoloid tesirin Orta Asya'ya ancak M.Ö. I. yüzyılın ikinci yarısında Şanyü Chih-Chih döneminde girdiğini düşünen dönemin Batılı bilim adamları için bir nevi şok etkisi yaratmıştı.

---

[43] Başta "Türk-Moğol-Tibet" kökenleri hemen hemen kesin olan Asyalı konar-göçer atlı savaşçı kavimler ile Alan ve Sarmatlar gibi kökenleri tartışmalı göçebeler de yapay kafatası deformasyonunun yaygın olduğu bilinmektedir.

[44] A. N. Bernshtam, *Kenkolskiy Mogilnik*, Leningrad, 1940, s. 30-31. S. Sorokin (1956) ve Kibirov (1959), Bernshtam'ın Kenkol kazı araştırmaları (1938-39) sonucunda keşfettiği bu mezarın, M.S. II.-IV. yüzyıllar arasına ait olduğu görüşündedirler: bkz. Gregoire Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia*, Leiden, 1970, s. 36-37.

[45] Otto J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns (Studies in their History and Culture)*, s. 367-368; G. F. Debets, "On the Origin of the Kirgiz People in the Light of Anthropological Findings", *Studies in Siberian Ethnogenesis*, 1962, s. 135-36.

Macar-Moğol bilim heyetinin 1961'de Moğolistan'ın Noin-Ula bölgesinde bulduğu bir erkek kafatası T. Tóth tarafından incelenmiş ve mevta; dolikosefalik, alçak-kafataslı, yüksek, ortognat {düz çeneli} ve ileri derece yassı yüzlü, geniş ve yassı burunlu, eğri alınlı ve güçlü göz-çukuru sırtlı Baykal tipi (Paleo-Sibir) olarak tanımlanmıştır[46]. Bu sonuç Debets'in daha öncesinde Selenge Vadisi'nde bulunan kafatasları üzerinde yapmış olduğu ölçümlerle örtüşmüştü; 1897-1903 yılları arasında Polonyalı antropolog Talko-Hryncevics'in Selenge Vadisi'ndeki Ust-Kyakhta yakınlarında kazdığı Hun kurganlarından çıkardığı 16 kafatası ile Kozlov'un 1925'deki kazısında bulduğu bir adet kadın kafatasının ölçümlerini yeniden yapan Debets, çok az mongoloid tesir taşıyan bir tanesi hâricinde tamamının Baykal tipi olduklarını tespit etmiştir[47]. Glazkovo Kültürü'nün (M.Ö. 1700-1300)[48] devamı olan Levha Mezar Kültürü'nün (Slab Grave Culture: {M.Ö. 1100-300}) hâkim olduğu Trans-Baykal coğrafyasına (Hun konfederasyonunun kuzey – kuzeydoğu bölgesi) Hunların girişiyle birlikte bölgenin esas yerli unsuru olan düşük-dar yüzlü Tungusoid tip yerini yavaş yavaş yüksek-geniş yüzlü Baykal tipine bıraktığı tespit edilmiştir[49].

---

[46] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 369. Doğu grubu Türk kavimlerinden kabul edilen ve dil bakımından en saf kalanlardan biri olan Yakutlar'da {Sahalar} Paleosibir unsurlara rastlanılmaktadır; bkz. J. Deniker, *The Races of Man*, s. 375.

[47] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 369.

[48] A. P. Okladnikov'a göre Glazkovo Kültürü'nün taşıyıcıları Baykal civarı topraklarda bugünkü Evenk, Even ve Yukagirler'in ataları olarak kabul edebileceğimiz birbirleriyle akraba kavimlerdi ve kültürleri Büyük Çin Seddi ve Ordos'a kadar inmekte; ayrıca Amur ve Kuzey Mançurya kültürlerine de çok yakındı. Bu akraba kavimler Neolit ve Erken Bronz Çağlarının avcı-balıkçı topluluklarıydı. Daha sonra ise Glazkovo Kültürü'nün taşıyıcıları olan bu kavimler güneyden gelen istilacı Hunların atalarıyla karışmışlardı. Glazkovo'ya eş zamanlı olarak (M.Ö. 1700-1200) hemen batısında Güney Sibirya ve Kazakistan'dan Urallar'a kadar uzanan Andronovo Kültürü hâkimdi. Andronovo'nun temsilcileri brakisefal kafataslı beyaz ırka mensuptu ve Kiselev'e göre bunlar kademeli olarak (M.Ö. XVI. yy.-II. yy.) Minusinsk Havzasına yerleşerek yavaş-yavaş Yenisey boylarındaki Glazkovo Kültür çevresine mensup insanlar ile kaynaşmışlardı. Debets, Güney Sibirya'da oluşan bu yeni melez ırkın europoid brakisefaller ile dar-yüzlü mongoloidlerin karışımı olduklarını belirtir: A. P. Okladnikov, *Neolit i Bronzovıy Vek Pribaykalya*, C. III (Glazkovskoe Vremya), Akademiya Nauk, Moskva, 1955, s. 8-10; bkz. L. N. Gumilëv, *Hunlar*, s. 39, 41. Paleosibir, Tunguz ve Yenisey tipi Mongoloidler'e dair tetkikler için ayrıca bkz. J. Deniker, *The Races of Man*, s. 366-374.

[49] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s.369. Bu durum tabiî ki Hunların tamamının ya da onlar içindeki Mongoloid unsurların tamamının Baykal tipi olduğunu göstermez. Kuvvetle muhtemel aynı dili konuşan ve aynı kültürü paylaşan, lakin farklı antropolojik özelliklere sahip çekirdek Hun boyları konfederasyonunun en azından Trans-Baykal {kuzey ve kuzey-doğu} sahasında Baykal tipi mongoloid bir topluluğun hükmünün geçtiğini anlayabiliriz. Bu Baykal tipi mongoloidler, bölgenin eski sakinleri olan Tungusoid bakiyelerle tabiî olarak melezlenmiştir.

Unutmayalım ki M.Ö. 205-203 civarları itibariyle artık Baykal'ı kuşatan step coğrafyası Hun devletinin sınırları içindedir.

Diğer taraftan Batı'da, M.Ö. 1700-1200 arasında Andronovo Kültürü'nün hâkim olduğu Güney Sibirya ve Kazakistan'ın Urallar'a kadar uzanan batı yarımında; ziraat ve hayvancılıkla meşgul olan, tuncu işleyebilen yarı-göçebe Andronovo ahalisi antropolojik bakımdan europoid idi ve söz konusu dönem zarfında Minusinsk Havzası'na yerleşmiş ve yavaş yavaş Glazkovo kültür çevresine mensup insanlarla kaynaşmışlardı[50]. M.Ö. 1200'lerden itibarense Minusinsk bölgesindeki Andronovo kültürü yerini Kuzey Çin'in güneyinden, Sarı Nehir sahillerindeki topluluklar tarafından taşınan Karasuk kültürüne devretmiştir. Böylece, Batı Sibirya'da olduğu gibi taklit edilen bir kültür olmasa da ilk defa Çin stili ortaya çıkmıştır[51]. M.Ö. III. yüzyıla gelindiğinde bölgedeki bu kabileler, bronz çağını çoktan aşmış ve demir çağına geçmişlerdi[52]. Ziraat yapıyorlardı[53], yerleşik hayvancılıkla uğraşıyorlardı ve kurganlarda yapılan kazılarda ele geçirilen silahların çokluğuna bakılırsa çok savaşçı bir kavim özelliği gösteriyorlardı. Mezar komplekslerinden anlaşıldığı kadarıyla tıpkı Hunlarda olduğu gibi (ya da onlarla komşu olduklarından) sosyal yapılarında, boy statüsünün önemi büyüktü. Lakin gelişmiş bir teşkilatlanma ve devlet strüktürüne sahip değillerdi. Sanat stilleri Altay-Saka tarzıyla benzerlik gösteriyordu. Batı Sibirya'yı etkisi altına alan bu güçlü Minusinsk kültür çevresi muhtemelen Doğu Avrupa'ya kadar uzanmıştır[54]. Karasuk kültürüyle beraber aynı zamanda bölgede yeni bir ırk tipi de teşekkül etmiş; Güney Sibirya'nın Yenisey-Abakan bölgesindeki mezarlarda dar yüzlü mongoloidler ile brakisefal kafataslı europoidlerin karışımı olan yeni bir ırka rastlanmaya başlanmıştır. Bu veriler bizlere, Hun çağı öncesinde Güney Sibirya'da zaten melez bir ırkın varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Debets, kazılarda bulduğu kafatasları üzerinde yaptığı çalışmalarda, kadim Minusinsk ahalisinin büyük bir bölümünün

---

[50] Gumiliev, *Hunlar*, s. 39-40.

[51] Gumiliev, *a.g.k.*, s. 40-41.

[52] G. F. Debets, *Paleoantropologiya SSSR*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1948, s. 124.

[53] Arkeolojik bulgulara göre M.Ö. I. – M.S I. yüzyıllar arasında Hunlar ve Wu-sun'larda da tarım yapıldığına dair işaretler vardır. Lakin ziraatın Han Çin'i tesiriyle mi girdiği yoksa kendi ihtiyaçlarını karşılamak için ya da daha öncesinde ziraat yapıp yapmadıkları hususu belirgin değildir: L. S. Vasileyev, "Kulturnıye i torgovıye svazi Hanskogo Kitaya s narodami Tsentralnoy i Sredney Azii", VİMK, No: 5, 1958, s. 42; S. İ. Rudenko, *Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skitskoye vremya*, Moskva, 1953, s. 10: bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 207.

[54] Debets, *a.g.k.*, s. 124. Kiselev'in baltalar üzerinden yaptığı tespite göre Andronovo kültürü çevresi Batı'da Aşağı Volga, Don ve Donets bozkırlarına kadar uzanıyordu: S. V. Kiselev, *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, Akademiya Nauk, Moskva, 1951, s. 100; bkz. *Hunlar*, s. 40.

Ting-ling'lerle bağlantılı olarak gördüğü europoid-dolikosefaller ile "Ti"leri ilişkilendirdiği europoid-brakisefallerden meydana geldiğini ve az sayıda brakisefal mongoloid unsurun bulunduğu sonucuna varmıştır[55].

Asyalılar hakkında uzunca bir süre tek bir ırktan yani "Mogoloid ırktan" meydana geliyorlarmış gibi bir algı yaratılmış olsa da, antropoloji bilimindeki gelişimler ve edinilen bilgiler, bunların muhtelif gruplarının tıpkı kafkasoid/europoid ırklar kadar birbirlerinden farklı olduklarını göstermiştir. Bununla beraber kesin ve sağlam bir sınıflandırma yapmak hayli güçtür[56].

5.4.1. Ting-ling'ler

Çin kaynaklarına göre Hunların kuzeyinde, Yukarı-Yenisey (Sayan Dağları'nın kuzeyi ve güneyi) bölgesindeki *Ko-k'un/Chien-kun*'ların (Yenisey bölgesi Kırgızları) kuzey-kuzeydoğu hattında yaşayan Ting-ling'lerin, bugünkü Krasnoyarsk civarında konuşlandıkları, fakat Baykal Gölü'nün batısından hafifçe Yenisey ötesine kayan bir hatta hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır (M.Ö. III-M.S. III. yy. arasında)[57]. Ting-ling'ler, kuvvetle muhtemel M.Ö. 200'lerin başında Hunların idaresi altına girmişlerdir. *Shih-chi* 110 ve *Han-shu* 94A'daki Hsiung-nu monografilerinde bu husus şu şekilde geçmektedir: *"[Mo-tu] Daha sonra yönünü kuzeye döndü ve Hun-yü, Ch'ü-she, Ting-ling, Ko-k'un ve Hsin-li [ülkelerini] zapt etti"*[58]. Nitekim, Ting-ling'ler, onların zayıfladığı her anı değerlendirmiş ve birçok kere süzerenlerine baş kaldırmışlardır.

Kuzey Asya'nın tarih-öncesi devirleriyle ya da Güney Sibirya paleo-etnolojisine dair çalışmalarda pek bir yer bulmayan fakat Türk tarihi açısından büyük öneme sahip Ting-ling'ler, Çin yıllıklarında "Kuzey Ti" dairesi içinde fizikî yapılarıyla en dikkat çeken kavim olarak tarihçiler ve antropologlar için bir gizem kaynağı olmuştur. Meseleyi gündeme getiren ilk bilim adamı muhtemelen Klaproth idi ve Castrén de onları sıkça gündemine alarak konuyu tartıştı. Daha sonra sıra Rus bilim adamlarına geldi. Bilhassa Grumm-Grjimaylo tüm mesaisini bu "beyaz tenli, kızıl saçlı" Ting-ling'ler üzerinde yoğunlaştırmıştır[59]. "Ti/Di" topluluklarıyla Ting-ling'leri özdeşleştiren Grumm-Grjimaylo, Neolitik Çağ'da Güney Sibirya'ya yerleşen dolikosefal beyaz ırk ile "Ti –

---

[55] Debets, *a.g.k.*, s. 83-84, 134.

[56] Henri V. Vallois, *a.g.k.*, s. 42.

[57] O. Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", 1939, s. 80; Taşağıl, Eski Türk Boyları, s. 7.

[58] [*Shih-chi* 110]: J. M. De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, 1922, s. 61; ve [*Han-shu* 94A]: *Han Hanedanlığı Tarihi*, 2004, s. 9.

[59] Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", s. 77.

Ting-ling" halkı arasında herhangi bir genetik bağ olmadığını düşünüyordu[60]. Grumm-Grjimaylo, Sayan-Altay eteklerine, Minusinsk Havzasına ve Tuva'ya yerleşen Ting-ling topluluklarının fiziksel özelliklerini ise "Orta ya da bazıları uzun boylu, sert-sağlam cüsseli, uzun yüzlü, beyaz tenli, kırmızı yanaklı, sarı saçlı, açık renk gözlü ve gaga-şahin burunlu" şeklinde tarif etmişti[61]. Çin kaynaklarına göre Kuzey Ti dairesine bağlı bu bölgenin {Yenisey-Minusinsk Havzası, yani Güney Sibirya} kavimleri {Chien-ku'n (Kırgız), Tingling, Altay-Sayan Boma'ları}[62], batıdaki Jung dairesinde gösterilen Usunlar gibi genelde uzun-iri yapılı, sarı saçlı, kırmızı yanaklı ve mavi gözlü idi. Siyah saçlı olanların ise kestane rengi gözlerinden başka belirgin özellikleri yoktu[63].

Demir Çağı'nın sonlarında filizlenen Taştık Kültürü döneminde (M.Ö. II-M.S IV. yy.) Güney Sibirya sahası göçebe kavimlerinde ceset yakma geleneği yani kremasyon ortaya çıkmış, *T'u-chüeh/Tujue*'lerde de görülecek bu âdet uzun bir süre daha devam etmiştir (IX. yy. kadar)[64]. Bu nedenden ötürü iskeletler ve kafataslarının gün yüzüne çıkması engellenmiştir. Lakin S. V. Kiselev, mezarların içinde mevtanın bir tür portresini andıran maskelerle birlikte gömüldüğünü keşfetmiş ve ardından bu maske tiplerini 3 gruba ayırarak yüz morfolojilerini tespit etmiştir[65]: 1) Hafif çıkık elmacık kemikli geniş yüz, etli dudak, sert bakışlı göz şekli, ileri doğru çıkık çene, kavisli, ince uzun burun 2) Geniş yüz, etli-geniş dudak, sert bakışlı göz şekli, dik burun 3) Hafif çıkık elmacık kemikli ince-uzun yüz, ince dudak, sert bakış, mutedil çene ve kısa-dik burun. Son gruba giren yüz şekli aynı zamanda Tagar dönemi kurganlarında bulunan maskelerle benzerlik göstermekteydi[66]. Taştık dönemi maskelerini antropolojik açıdan inceleyen Debets, bunların daha ziyade günümüz Hakas ve Şor Türkleri andıran mogoloid-europoid karışımı tipler olduğu kanısında-

---

[60] G. Ye. Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, T. 2, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, 1926, s. 15; bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 41.

[61] Gumiliev, *Hunlar*, s. 40. Ayrıca bkz. Grumm-Grjimaylo, *a.g.k.*, s. 34-35, 54.

[62] Grumm-Grjimaylo, *a.g.k.*, s. 5.

[63] N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v Drevniye vremena*, C./T. I, Akademiya Nauk SSSR, Moskva, 1950, s. 350-51. Usunlar meselesi aşağıda daha detaylı olarak tartışılacaktır.

[64] Taştık Ting-ling'lerinde görülen ve Gök-Türklere de intikal edecek olan bu yeni cenaze merasim modeli bir tür din değişikliğini gösteriyordu: Bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 191. Fakat bu durum esasında bölgeye göç eden ya da tesirde bulunan yeni bir dinsel unsurun etkisi de olabilirdi {kuzey europoid'leri: Ugorik veya Nordik etki}.

[65] S. V. Kiselev, *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, 1951, s. 446-450; bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 190-191.

[66] Kiselev, *a.g.k.*, s. 450; bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 190.

dır[67]. Aslında günümüz Hakas tarihi folklor kaynaklarında da geçmiş zamanlarda yaşayan "sarı saçlı" bir kavimden bahsedilmektedir; Abakan bölgesinde yaşayan ve "Ak Harah" denilen bu efsanevi kavimin mensupları sarışın, beyaz tenli, uzun boylu, iri cüsseli ve çok kuvvetli olarak tasvir edilmişlerdir[68].

Grjimaylo, her ne kadar Ting-ling'leri dil bakımından İndo-Sinid[69] ve fiziksel yapılarından dolayı ırkî köken olarak europoidlere yakın göstermeye; yine Debets, onları fiziksel bakımdan europoid[70] bir halk olarak tarif etmeye çalışsa da, Çin kaynaklarının daha detaylı bir şekilde tetkiki, kaydedilmiş genolojik akrabalıkların belirlenmesi, Çince karakterlerin transkripsiyonu ve fonetik tetkiki, onların, Türkçe konuşan bir "Türk" kavmi olduğunu göstermektedir.

Konuyla ilgilenen Maenchen-Helfen Çin kaynaklarının Ting-ling'leri daha sonra ortaya çıkacak olan *Kao-ch'e*'ler (Yüksek Tekerlekliler) ile aynileştirdiğini belirtir. Kuzey Wei hanedanının Kao-ch'e adıyla söz ettiği bu halktan Güney İmparatorluğu eski adları olan Ting-ling'i kullanarak bahsetmektedir. Örneğin, V. yüzyılın 3. çeyreğinde Kao-ch'e'ler, Kuzey Wei'lerin müttefiki olarak Juan-Juan'lara karşı savaştıklarında dönemde *Nan Ch'i-shu*'da (böl 59. 1b-2a) Ting-ling adıyla geçmektedirler. Kao-ch'e'lere Yüan-Wei zamanında ise Türk-Tölis boyları denilmeye başlanacaktır. Hatta, *Wei-shu* (103. 9a)'da Kao-ch'e'ler için *Kao-ch'e – ting-ling* tabiri bile kullanılmıştır[71]. "Bin Yıllık Döngü: Ak Hun – Kızıl Hun Bölünmesi" bölümünde de belirttiğimiz üzere, Ting-ling'lerin sonraki devirlerdeki nesilleri oldukları açıkça anlaşılan Kao-ch'e'lerin kökeni, Çin yıllıklarında Ti'lerin bir kolu olan Kızıl Ti'lere (*Ch'ih-ti*) dayandırılırken, atalarının Hun Şanyüsü'nün yeğeni olduğu ve dillerinin ise Hunların konuştuğu dille aynı olup arada sadece küçük bazı farklar olduğu belirtilmiştir[72]. Yüan-wei sülalesi zamanında Kao-ch'e, Hou-wei

[67] Kiselev, *a.g.k.*, s. 456; bkz. Gumiliev, *a.g.k.*, s. 191.

[68] Viktor Butanayev & İrina Butanayeva, *Yenisey Kırgızları*, Çev. Yaşar Gümüş, 2007, s. 31. Anlatılanlara göre tanrılara inanmayan bu halk, ziraat yapmayı bilmiyor fakat taştan çok sağlam evler ve kaleler inşa ediyordu; ayrıca, tunçtan ve taştan yapılmış baltalar ve silahlar kullanıyorlar ve kır atlar yetiştiriyorlardı. Yine Hakas efsanelerinde "Ala Atlılar" yurdundan ve buranın beyaz tenli, nur gözlü ahalisinden bahsedilir. Efsanelerde anlatılana göre "Ala Atlılar" ülkesi (Çinliler "Boma" diyordu) Doğu Sayan'ın ilerisindeki Baykal Havzası bozkırlarına tekabül ediyordu: Bkz. *a.g.k*, s. 31, 38. Benekli atlara sahip olan Bomalar'ın Reşid'üd-din'de zikredilen eski kabilelerden Bikeler ile Ebu'l Gazi'nin haklarında "bütün atları benekidir ve ocakları altın sarısıdır" dediği Alakçinlerle aynı kavim olduğu düşünülmektedir. Ebu'l Gazi Alakçinler'in ülkesini Angara Nehri sahillerine yerleştirmektedir; bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 55-56.

[69] Grumm-Grjimaylo, *a.g.k.*, s. 38.

[70] Debets, *a.g.k.*, s. 67, 68.

[71] O. Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", s. 83.

[72] Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 28.

sülalesi zamanında T'ie-le (yani Töles) olarak adlandırılan ve cedleri Hun soyundan inme kabul edilen *Hui-he/Hui-ho*'lar (Uygurlar) da bu meşhur neslin en önemli aktörlerinden biridir[73]. Tüm bu bilgilere dayanarak Ting-ling'lerin tıpkı kendilerinden sonra gelen soydaşları gibi Hun üst kimliğine bağlı akraba gruplardan biri olduğunu anlayabiliriz.

Söz konusu akrabalığa dair diğer bir önemli kanıt dilbilimsel tetkiklerden gelmektedir. Yüksek tekerlekli arabalarıyla ün yapmış Ting-ling, Kao-ch'e (daha önceki dönemlerdeki *Ti-li* ve *Ch'ih-lo/Ch'ih-le* adları) ve T'ie-le (Töles) boylarının Çince adları aslında aynı isim kökünün farklı transkripsiyonlarıdır: [*t'ie-le* < *t'iet-lək; t'ê-lê* < *d'ək-lək* (**tegreg*)[74]; *ti-li* < *d'iək-liek; ch'ih-lê* < *t'iək-lek* (*Wei shu* 103.9a, *Chiu T'ang shu* 195, T'ang shu 217) ve *Ting-ling*'in eski ve arkaik Çince'deki biçimi ise **tieng-lieng* (ng~k)][75]. Görüldüğü üzere bu transkripsiyonların tamamı Türkçe "tekerlek" kelimesiyle ilişkilidir.

Çin kaynaklarındaki Hun – Türk/Gök-Türk – Uygur ve bilhassa Uygurlar'ın Ting-ling – Kao-ch'e – T'ie-le (Töles) boy birlikleriyle kurulan bu genolojik bağlantılar ve dilbilimsel veriler, sözkonusu silsilenin "Türklüğü" hususunda kesin kanıt niteliğindeki argümanlardır. Bu sayede Çin'in kuzey ve batısında fiziksel olarak europoid emareler gösteren her halkın hiç düşünülmeden {gerçi vereceğimiz örneklerde bugün hâlâ bu anlayışın devam ettiğini görmekteyiz} "Hint-Avrupa/İndo-europoid kökenli" ilan edilmesinin önüne bir set koymuştur.

5.4.2. Usunlar (Wu-sun'lar)

İç Asya'nın kadim kavimleri arasında etnik dosyası hayli karışık ve tartışmalı olan bir diğer ırk Usunlardır. Eski Çin'in Kuzey Yabancıları dairesini kapsayan Ti/Di grupları içerisindeki "Ting-ling'ler" ne ise Batı Yabancıları dairesini kapsayan Jung/Rong kavimleri arasında da "Usunlar" öyledir diyebiliriz.

Wei-shu[76] ve *Yen Shih-ku*'da (M.S. 579-645)[77], Usunların tarif edildiği pasajlar onların fiziksel yapıları hakkında bizlere açık bilgiler vermektedir:

---

[73] [*HTS* 217A], [*CTS* 195]; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri, Tarihi ve Kültürü*, s. 48, 52.

[74] S. G. Klyashtorny, "The Asian Aspect of the Early Khazar History",s. 64.

[75] Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", s. 83. *Kao-ch'e/Gaoche/Kao-ch'ü/Gaotsui – T'ie-le/T'ieh-li* "yüksek-tekerlekli arabalılar, *tegreg- tekerlekli arabalılar" için bkz. S. G. Klyashtorny, "The Asian Aspect of the Early Khazar History", s. 62.

[76] M.S. 386-550 yılları arasını kapsayan süreçte Kuzey ve Doğu Wei devletleri döneminde yaşanan önemli tarihsel gelişmeleri aktaran bu metin M.S. 551-54 yılları arasında tamamlanmıştır; bkz. Christa Paula, *The Road to Miran: Travels in the Forbiden Zone of Xinjiang*, s. 204.

[77] *Shih-chi* ve *Han-shu*'yu şerh etmiş olan T'ang dönemi (M.S. 618-907) müellifi; bkz. Bahaeddin

> "Yeşil gözleri ve kızıl saçları vardır, dış görüntüleri maymuna benzer, memleketlerine K'un-mo ya da K'un-mi denir. Ziraattan anlamazlar, Hsiung-nu'lar gibi göçebedirler. Çok sayıda atları vardır. M.S. 440'da yurtları Juan-Juan'lar tarafından yağma edildi. Bunun üzerine Ts'ung-ling'in/Congling (Pamirler) batısına çekilip, oralarda yaşamaya başladılar. M.S. 437'de To-ba'lara ilk elçilik heyetini gönderdiler. Sonrasında da bu yoldan devam ettiler. Yağa benzeyen al renkli bir çeşit şarapları olup, kemiklere güzel koku verir"[78].

Usunlar'ın dış-görünüşleriyle ilgili olarak *Yen Shih-ku*'nun kaydı ise şöyledir:

> "Batı topraklarındaki tüm Jung'lar arasında Wu-sun'lar en dikkat çekici olanlarıdır. Günümüzdeki Hu'lardan gök-mavisi (cerulean) gözleri ve kızıl sakallarıyla ayrılırlar, ve benzedikleri Mi maymunlarından (Makak cinsi bir maymun) türemişlerdir"[79].

Yukarıdaki paragraflardan da anlaşıldığı üzere bahsi geçen yüzyılda ve "mongoloid" vasıfların etkin olduğu bir coğrafyada Usunlar, renkli gözlü – açık mavi, yeşil – ve kızıl saç-sakallı bir halk olarak tanımlanıyorlardı. Lakin bu saptama aslında birtakım şüpheleri de beraberinde getiriyordu. Usunlara dair teferruatlı bilgiler veren Çin Yıllıkları *Shih-chi* (Batı Bölgeleri: Böl. 123 ve kısmen de Hsiung-nu Biyografisi: Böl. 110) ve *Han-shu*'da (Batı Bölgeleri: Böl. 96/A-B, Chang-Ch'ien ve Li Kuang-li Biyografisi: Böl. 61 ve kısmen Hsiung-nu Biyografisi: 94/A-B)[80], söz konusu coğrafya bağlamında onların bu "eşine az rastlanır" fiziksel özelliklerinden hiç bahsedilmemesi çok ilginçtir. Hunlara karşı müttefik arayışında olan Han Çini'nin "Batı Bölgeleri"'ne gönderdiği meşhur bir asker ve diplomat Chang Ch'ien de Usunları bizzat ziyaret etmesine ve ülkelerinde misafir kalmasına rağmen, raporlarında böylesi bir hususta

---

Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 277.

78 [*Wei Shu* 102, s. 2259-2260, 2267]; bkz. W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 104; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 25, 27. *Shih-chi*'de hükümdar ismi, *Wei-shu*'da ülke adı olarak kullanılan K'un-mo'nun (sonraki dönemlerde K'un-mi de denmeye başlanmıştır) aslında bir hükümdar unvanı olduğu *Han-shu*'daki kayıtlar sayesinde anlaşılmaktadır; bkz. E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 158.

79 Maenchen-helfen, *a.g.k.*, s. 374.

80 Bkz. E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 154-160; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, c. I, 1981, s. 489-493; B. Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 259-278; A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 16-27.

hiç bahsetmemiştir[81]. Bu ilginç durum zihnimizde söz konusu durumla ilgili iki çıkarımın doğmasına vesile olmuştur. Oldukça zayıf bir ihtimal olarak gördüğümüz birincisi: Usunlar'ın fiziksel yapısıyla, Çinliler'in yakından tanıdığı Hunlar, Yüeh-chih'ler veya Ting-ling gibi kavimlerin fiziksel yapıları hayli benzerdi ve "sarışınlık" Çin'in kuzey dairesindeki göçebeler arasında aslında olağan bir durumdu; ikincisi ise Usunlar'ın M.Ö. II. yy.'ın ikinci yarısından sonra Kun-mo önderliğinde, Yüeh-chih'lerin kovdukları ve daha sonra yerleştikleri İli Nehri Havzası – Tanrı Dağları bölgesinde (Yedisu/Semirech'e bölgesi) Saka ve Yüeh-chih bakiyeleriyle güçlü bir şekilde melezlenmeleri ve yeni bir antropolojik tipin ortaya çıkması idi. Yani M.Ö. II. yy.'daki Usunlar (Chang'ın ziyareti esnasında Usunlar, Issık Göl civarlarına daha yeni gelmişlerdi) ile *Wei-shu* ve *Yen Shih-ku*'nun tarif ettiği Usunlar {M.S. VI.-VII. yy.} fizik-antropolojik bakımdan aynı değil idi. Nitekim *Han-shu*'daki kayda göre Usunlar daha Tanrı Dağları – Issık Göl sahasına göçtükleri zaman eski Saka ve Yüeh-chih bakiyeleriyle karışmağa başlamışlardır[82]. Usun popülâsyonunun içinde hem Saka hem de Yüeh-chih menşeli grupların bulunduğunu söyleyebiliriz[83].

Neticede Usunların antropolojik yapıları hakkında araştırmacıların elinde bulunan kayıtlar {M.Ö. ve M.S. dönemleri kapsayan} şimdilik yalnızca bunlardır. Hatta genel anlamda Milattan sonraki devirlerdeki Usunlarla ilgili olarak Çin kaynaklarında çok az malumat bulunmaktadır[84]. Yine de *Shih-chi* ve *Han-shu*'da, Usunlarla ilgili olarak anlatılan hikâyeler onların kökenlerine dair önemli bilgiler vermektedir. Usunlar konusunu daha detaylı bilgiler aktaran *Han-shu*, hem *Shih-chi*'deki bazı müphem bilgileri daha doğru idrak etmemizi hem de Usunlar hususunda yeni başka bilgiler elde etmemizi sağlamıştır[85]. Biz bu bölümde fizik antropolojik veriler üzerinden hareket edeceğimizden, siyasi tarihi ilgilendiren meselelere girmeyeceğiz[86].

---

[81] Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", s. 277.

[82] *Han Shu* 94-B, 1a; bkz. Ögel, "a.g.m.", s. 277; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 20.

[83] E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 159.

[84] W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, New York, 1939, s. 276, 301, 302, 306; Ögel, "a.g.m.", s. 278; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 25, 27.

[85] *Shih-chi*'deki muhtemel hatalı kısımları düzelten ve konuyla ilgili daha detaylı bilgiler sunan *Han-shu* sayesinde Usun "Kun-mo"'nun babasının adının Nan-tou-mi olduğunu ve babasını Hunların/Hsiung-nu'ların değil de Yüeh-chih'lerin öldürdüğünü; ayrıca K'un-mo'nun aslında bir isim değil de hükümdar unvanı olduğunu öğrenmekteyiz; E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 154-158.

[86] Bu husus "İlk Yurtlar: Yüeh-chih ve Usun Göç Hareketi" bölümümüzde incelenmiştir.

Mamafih, Usun – Türk "kültürel köken" birlikteliği bağlamında *Han-shu* böl. 61 Chang Ch'ien Biyografisi kısmından aktarılan bir pasajdan öğrendiğimiz iki hususu sizlerle paylaşarak bu konuyu kapatacağız;

> "Ben, Hunlar arasında yaşarken Usun kralının adının K'un-mo olduğunu duydum. K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi, aslında Büyük Yüeh-chih'lerle birlikte Ch'i-lien ile Tun-huang arasında oturuyordu [ve] küçük [bir] devlettiler. Fakat bir gün Büyük Yüeh-chih'ler onlara saldırdı ve Nan-tou-mi'yi öldürüp topraklarını ele geçirdiler. Halkı, Hunlara sığındı. [Tam bu sırada] Nan-tou-mi'nin oğlu K'un-mo yeni doğmuştu. Çocuğun vasiliğini yapan Pu-chiu Hsi-hou onu kaçırdı ve [onu] otların içine saklayarak, yiyecek bir şeyler aramaya gitti. Döndüğünde dişi bir kurdun onu emzirdiğini; gagasında et parçası tutan bir karganın da onun etrafında dönüp durduğunu gördü. O an çocuğun "Kut" sahibi olduğunu anladı ve onu Hunlara götürdü. Ch'an-yü onu sevdi ve büyüttü..."[87].

M.Ö. II. yy.'daki Usunlar da tıpkı kendilerinin çağdaşı olan Büyük Yüeh-chih'ler gibi *Hsi-hou / Xihou* yani *yabgu* unvanını kullanıyorlardı[88]. Ve elimizdeki bu kayıttan neredeyse 700 yıl sonra tarih sahnesine çıkan Çinlilerin *Tu-ch'üeh / Tujue* dedikleri Gök-Türkler de aynı unvanı kullanacaklardı. Han Hanedanı dönemindeki kayıtlardaki transkripsiyonuyla *hsi-hou* unvanını tam karşılığıyla; Yüeh-chih, Usun, K'ang-chü'lerin kullandıkları görülürken[89], sonraki Çin yıllıklarındaki kayıtlarda ise Gök-Türkler'in de bu unvanı kullandığı görülmektedir (Gök-Türklerde bu unvan zaman zaman *she-hou* ya da *shih-hou* şekillerinde görülmektedir). Ayrıca Batılı kaynaklar Gök-Türkler'de ve numizmatik referanslar ise bilhassa Eftalit/Akhun devletinde Yabgu unvanın açık bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Sonraki dönemlerde tarih sahnesinde adlarını duyuran Karluk, Kimek ve Oğuz gibi Türk boylarında da bu unvanın var olduğu hususunda bilgi sahibiyiz[90].

---

[87] E. G. Pulleyblank, "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", s. 156-157. Krş. *Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri*, s. 84.

[88] *Hou Han Shu*'nun 88. Bölümünün (Batı Bölgeleri) 13. Kısmı Büyük Yüeh-chih Krallığına ayrılmıştır: *"Vaktiyle, Hsiung-nu'lar Yüeh-chih'lere saldırdığında, onlar Ta-hsia'ya göç etmek zorunda kaldılar ve ülkeyi [yeni yurtlarını], 5 hsi-hou'ya böldüler; bunlar Hsiu-mi, Shuang-mi, Kuei-shuang, Pat-tun ve Tu-mi idi..."*; bkz. Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, 1963, s. 192. Frye, hsi-hou terimini daha da detaylı bir şekilde açıklamaktadır: *hsi-hou* terimi, ilk büyük Kuşan hükümdarı olarak bilinen Kujula Kadphises'in sikkelerinde Kharoshthi yazısı ile *yavuga* biçiminde görülen ve yine erken Türklerde *yabgu* olarak geçen bir unvanın Çince'deki karşılığı olarak kabul edilir; bkz. Frye, *a.g.k.*, s. 192-93.

[89] Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", s. 256.

[90] Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müs-

"Kun-mo – Kun-mi" unvanı ya da ismini, etimolojik bakımından ilk inceleyen bilim adamı K. Shiratori, *kunmo* (kuən-mak [Bag], kuən-miya [Biya], kuən-bian) olarak okumuş ve Türkçe lügat üzerinden neticede bunun, *Khan-beg (Khan-biy)* unvanının Çinceye aktarılmış şekli olduğuna kanaat getirmiştir; yine bu "unvan/isim" Marquard *Kun-beg – Kun-biy*; L. Bazin ise *Kün-bag – Künbai – Kün-Byan* şekillerinde okumuşlardır[91]. Netice olarak transkripte edilen ve gramer olarak incelenen bu ifadenin Türkçe olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Ayrıca Zuev, Çinliler'in *"A-shi-na"* dediği Gök-Türk hükümdar soyunun asıl adının *"Uysun"* olduğunu ve doğrudan Usunlar ile ilişkili olduğunu iddia etmiştir[92]. Kültürel bağlantılarla alakadar diğer bir öğe ise Usunların kutsal önderi ve büyük kurucusu gibi görülen *K'un-mo*'nun, bebeklik dönemlerinde yaşadığı hayatta kalma hikâyesiyle Gök-Türklerin türeyiş destanında geçen öykü arasında bazı benzerliklerin bulunmasıdır[93]. Ne ilginçtir ki Usun ve Gök-Türklere ait destanlarda görülen ve kutsiyet taşıyan Kurt ve Kuzgun/Karga, aynı zamanda eski İskandinav kavimleri için de iki önemli semboldür. Eski pagan dinlerinde "Tanrıların Babası" dedikleri Odin'in, Hugin ve Munin isimli bir çift kuzgunu (karga)[94] ile Geri ve Freki isimli iki kurdu vardır[95].

Abel-Remuza ve Klaproth Usunlar'ın ırkî olarak Indo-Got ahalisine mensup oldukları hipotezini ortaya koyarken (bu görüş, bilim çevrelerince destek bulmamış ve yitip-gitmiştir); Ting-ling uzmanı Grumm-Grjimaylo onların kökeninin Türk – İndo-Got karışımı bir ırk olduğu kanaatindeydi. F. Grenard ise Yedisu bölgesi Usunları'nın Fino-Ugor kökenli olduğu teorisini ileri sürmüştür[96]. Halk bazında ise Usunlar, V.V. Grigoriev, T. Kingsmill, G. Vernadsky

---

lüman Türk Devletlerine Kadar)", s. 305-342. "yabgu" unvanı hakkındaki tartışmalar için bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 56-63; Tezcan, "a.g.m.", s. 322-327.

[91] K. Shiratori, "Uber die Wu-sun Stamm in Zentral Asien", *Keleti Szemle* II-III, Budapest, 1902, s. 118; J. Marquart, *Ueber das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 44, 45, 69; L. Bazin, "Resherches sur les Parlers T'o-ba", *T'oung Pao*, vol. 39 (1950), Book. 4-5, s. 232; bkz. Yu. Zuev, "K Etniçeskoy İstorii Usuney", *Akademiya Nauk Kazahskoy SSR*, T. VIII, Alma-Ata, 1960, s.12: http://archive.is/jNcw1.

[92] Emel Esin, "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", s. 502.

[93] [T'ung-Tien, Böl. 197, 1067/1C; Ts'e-fu Yüan-kui, Böl. 956, frag. 30/b-31/a, s. 11251-11252]: bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, s. 95, 110.

[94] Odin, omuzlarında ya da tahtının üstünde duran bu iki kargayı her sabah erken vakitte Dünya'ya gönderirdi. Hugin ve Munin isimli bu kargalar ölülerden ve yaşayanlardan aldıkları haberleri kahvaltısından önce Odin'e fısıldarlardı: bkz. E. Tonnelat, "Teutonic Mythology", *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, s. 255; John Lindow, *Handbook of Norse Mythology*, s. 186-188.

[95] John Lindow, *a.g.e.*, s. 120-121, 139.

[96] Yu. Zuev, "Ethnic History of Usuns", s. 5. Grumm-Grjimaylo'nun bu konudaki görüşleri için

ve daha sonra A. N. Bernshtam ve S. P. Tolstov gibi meşhur bilim adamlarınca Saka/İskit kabilelerinden olan ve İndo-İranî kabul edilen "As"'lar ile yani Strabo'nun "Asi/Asii"leri ve Pompeus Trogus'un "Asian/Asianos"larıyla özdeşleştirilmiş; yine aynı teori üzerinden hareket eden İsveçli Jarl Charpentier de anavatanlarının Doğu Türkistan olduğunu ileri sürdüğü As ve Alanlar'ın günümüz Osetleri'nin ataları olduğunu, Usun'un da "As (veya Os)" teriminin bozulmuş bir transkripsiyonundan başka birşey olmadığını ileri sürerek onları da (As-Alan halkı bağlamında) bugünkü Osetler ile ilişkilendirmiştir. I. I. Umnyakov ise uzunca bir süre hiçbir itiraz gelmeyen bu konuda, "ses benzerliği dışında hiçbir bir kanıt" bulunmadığını söyleyerek As – Usun aynileştirmesine karşı çıkmıştır[97].

Tarihçi ve etnograf N. A. Aristov, bir yığın tarihsel-etnografik materyale dayanarak kadim Usunlar'ın Türkçe konuşan bir halk olduğunu ve Yenisey Kırgızları'nın batı kollarından biri oldukları sonucuna varmıştır[98]. Altı yıl sonra, Japon tarihçi K. Shiratori, Çin hanedan yıllıklarında geçen Usun'lara ait unvan ve isimleri deşifre ederek Aristov'un hipotezini doğrulamıştır. Bu görüş aynı zamanda F. Hirt, O. Franke, J. Marquart ve kısmen de P. Pelliot gibi büyük sinologlar tarafından da kabul görmüştür[99]. Usunlar üzerine çeşitli çalışmalar yapan Çinli bilim-adamı Qian Boquan, Usunların kökensel bağlantıları hususunda pek çok milletin adının geçmesine rağmen meselenin sonuçta ağırlıklı olarak Türkler – Yüeh-chih'ler üzerinde yoğunlaştığını belirtmektedir[100].

---

ayrıca bkz. G. Ye. Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad, 1926, s. 5-7.

97 Zuev, "a.g.m.", 1960, s. 6. Bu komplikasyon {Asi-Asian-As-Alan-Oset + (Usun)} hâlâ cevap bulamayan bir soru olarak Alano-Tohar problemi adıyla Doğu Türkistan merkezli sözde İndo-İranî tarih döngüsü içindeki yerini almıştır.

98 N. A. Aristov, Zametki ob etniçeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti, v. III-IV, *Jivaya Starina*, 1896, s. 121; bkz. Zuev, "a.g.m", 1960, s. 6.

99 Zuev, "a.g.m.", s. 7. Ayrıca bkz. K. Shiratori, "Uber die Wu-sun Stamm in Zentral Asien", *Keleti Szemle* II-III, Budapeşte, 1902, s. 103-140; F. Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Pb., 1898, s. 49; Otto Franke, *Chinesische Quellen zur Kenntnis der Turkvolker und Skythen Zentralasiens*, Berlin, 1904, s. 21; J. Marquart, *Uber das Volkstum der Komanen*, Berlin, 1914, s. 69; P. Pelliot, "A propos des Comans", *Journal Asiatique*, Nisan-Haziran 1920, s. 138.

100 Qian Boquan, "Wusun de xiqian, kuosan he xiaoshi" (The westward migration, diffusion, and disappearance of the Wusun), *Xinjiang Shehui Kexue*, 2006, s. 115–122: bkz. Jan Romgard, "Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade", s. 35 (dn. 94).

5.4.3. Chieh Hunları (Chiang-c'hü Hsiung-nu)

İç Asya coğrafyasının Türkler ile bağlantılı kadim halkları arasında fizik-antropolojik bakımdan dikkatimizi çeken diğer bir kavim de Chieh Hunlarıdır. Sonraki Chao devletinin (319-351/52)[101] kurucusu olan Shih Lo'nun da kökeni[102] olan Chieh ya da diğer adlarıyla Chiang-c'hü Hunları'nın, M.S. 349/350 yılında kendi ülkelerinde uğradıkları kıyımda onların bu "farklı" fizikî özellikleri kaynaklarda yansıtılmıştır. Katliamın mimarı olan *Jan Min/Shih Min*[103], Honan Eyaletinin kuzeyinde kendisini Chao lordu ilan ettikten sonra, tüm Chieh'lerin yok edilmesi emrini vermiş ve böylece, kaynaklara göre 200.000'den fazla[104] Chieh Hun'u kılıçtan geçirilerek tarihteki en kanlı soykırımlarından biri vuku bulmuştur. Chieh askerleri yüksek burunları {kastedilen şekil, Ting-ling'lerde veya Turanid tiplerde görülen dik-kıvrık burunlar-

---

[101] Çin'in kuzeyinde ve merkezinde, Han Çinlisi olmayan "yabancıların" başkaldırısı sonucunda ortaya çıkan Wu Hu (Beş Barbar/Yabancı) - 16 Krallık döneminde (M.S. 304-439), kurulan devletler arasında dört tanesi Hun/Hsiung-nu menşeliydi: İlk/Han Chao (M.S. 304-329), Sonraki Chao (319-351/352), Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (401-439) Hun devletleridir; A. Hermann, *Historical Commercial Atlas of China*, 1935, s. 29; A. Onat, "Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri (IV. ve V. yy.)", 1987, s. 31: Bkz. Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Din-Devlet İlişkileri", s. 123.

[102] Sonraki Chao devletinin kurucusu olan Shih Lo'nun (M.S. 280-332) ve kendinden önceki Han Chao'nun (M.S. 304-329) kurucusu olan Liü Yuan'ın (M.S. 250-310) genolojik açıdan Hun olduklarını, Liü Yuan, Hunların *Tu-ku* klanına dayanırken, Shih Lo'nun Chieh Hunlarından ya da diğer bir deyişle C'hiang-C'hü Hunlarından olduğunu *CS (Chin Shu)* ve *WS (Wei Shu)*'daki biyografilerinden öğreniyoruz. [*Wei Shu:* 95, 2047]'de *"Chieh bölgesinden ve Chieh Hu'larından"* olduğu söylenirken; Shih Lo'nun *Chin Shu*'daki biyografisinden kökenlerine dair daha detaylı bir malumat alırız [*Chin Shu*: 104, 2707]: *"... Shang-tang'daki Wu-hsiang'dan bir Chieh'dir... ataları, Hsiung-nu'lardan ayrılmış bir kol olan Ch'iang-Ch'ü 'lerin dölleridir"*; bkz. David B. Honey, "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", s. 616-619.

[103] Çin kökenli olduğu halde İmparator Shih Hu tarafından saraya alınmış ve yaptığı hizmetler karşılığında İmparator'un kendisine soyadını vererek mükâfatlandırdığı Jan Min (Shih Min); Shih Hu'nun ölümünden sonraki halef tayini sorununda başta bilge prens Shih C'hu'nun tarafında yer almış, lakin elde ettiği başarılar sonucunda getirildiği başkomutanlık görevinden sonra "barbarlar" olarak nitelendirdiği Hunlar'a karşı içinde biriktirdiği öfke ve Çin milliyetçisi duyguları açığa çıkarak Chao'nun veliaht prenslerini bir bir bertaraf ettikten sonra (Önce Shih Ch'un'la birlikte Shih Ch'i'yi bertaraf etmiş, ardından Shih Ch'un'u öldürtmüş ve onun yerine tayin ettiği Shih Chien'iyse 103 gün sonra zindana tıkmıştı) kendi hükmünü ilan etti ve yanına aldığı Çin asıllı saray görevlileri ve zadegânlarının da desteğiyle Hun katliamının fitilini ateşledi: bkz. Gumiliev, *Hunlar*, s. 397-399. Ayrıca bkz. L. Wieger, *Textes historiqes*, Hen-Hien, 1905-1907, s. 1135.

[104] Maenchen-Helfen,*The World of the Huns*, s. 372; Gumiliev, *Hunlar*, s. 399.

dır}[105] ve gür sakallarıyla bilinmelerinden[106] dolayı katliam sırasında "şahin/gaga burunlu" ve sakallı birçok Çinli erkek de öldürülmüştür[107].

Söz konusu fiziksel delillere dayanarak Uchida Gimpu ve Maenchen-Helfen Chieh'lerin Hunlar içindeki *europoid* bir grup oldukları görüşünü savunmuşlardır. Pulleybank ise onların Yüeh-chih (Tohar) menşeli olduklarını; Tsunoda Bumie, onların bir Hun grubu olamayacağını; S. G. Klyashtorniy ise Yao Wei-yüan'ı referans göstererek Chieh'lerin aslında Yüeh-chih'ler olduğunu iddia etmiştir. Etnik olarak Chieh'lerin diğer Hunlar'dan farklı dahi olsalar, bu onların Hunların 19 boyundan biri olmalarını değiştirmiyordu[108]. Daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz üzere gür sakal ve kıvrık burun Asya kökenli ırklar arasında en çok Türklerde rastlanılan fiziksel özellikler idi. Aynı zamanda şunu da unutmamak gerekir ki "katliama" dair kayıtlardan anladığımız kadarıyla ayırt edici söz konusu iki özellikleri dışında Chieh Hunları Çinlilere de benziyordu, bu da genel anlamda Asyalı mongoloid bir tipe sahip olduklarını da gösteriyordu.

Halihazırda 16 Krallık dönemine ve Güney Hunları'nın bakiyeleri olan devletlere girmişken, söz konusu dönemde kalarak fizik-antropolojik bağlamda konumuzla ilintili birkaç örneğe daha yer verelim. M.S. 290'dan itibaren beş Hun boyunu bir araya getirerek M.S. 304 yılında Han-Chao/İlk-Chao devletini kuran, ardından Han Hanedanı'nın ve Çin medeniyetinin kültürel-siyasi bakımdan iki mühim sınır-merkezini, Lo-yang (M.S. 311) ve başkent Ch'ang-an'ı (M.S. 311, 316) zapt eden yukarıda da adından ve soyundan bahsettiğimiz Çinlileşmiş Hun Liu Yüan'ın[109] 184 cm. boyunda olduğu ve ayrıca uzun sakallarında kızılımsı belirtiler bulunduğu bilinmektedir. Yine 16 Krallık döneminde kısa ömürlü Hsia devletinin (M.S. 407-431) kurucusu olan Hun kökenli *Ho-lien Po-po*'nun 195cm.[110], ve Hun kraliyet ailelerinden biri olan Hsiu-t'u'ların veliaht prensi *Chin-jih-ti*'nin de 191cm. olduğu kaydedilmiştir[111].

---

[105] Paleoantopolojik bağlamda bilhassa Tingling dairesinin temsil ettiği Güney Sibirya tipi ile Turanid tip aynı anlama gelir yani eş değerlerdir; bkz. Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 359.

[106] *Chin Shu* 107, 8a (2792); bkz. Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 372; David B. Honey, "a.g.m.", s. 618.

[107] N. Ya. Biçurin, *Statistiçeskoye opisaniye Kitayskoy imperii*, , c. II, Sankt-Peterburg, 1853, s. 74-75; Grumm-Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, s. 15, 140; L. Wieger, *Textes historiqes*, s. 1135; bkz. Gumilëv, *Hunlar*, s. 399. Ayrıca bkz. L. N. Gumilëv, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 290.

[108] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 372.

[109] S. Dutt, *Buddhism in East Asia: An Outline of Buddhism in the History and Culture of the Peoples of East Asia*, s. 140-41; A. Onat, "a.g.m.", 1987, s.31; Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Din-Devlet İlişkileri", s. 130.

[110] [*Wei-shu* (45, 95)]; Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 373.

[111] De Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit in chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens I*, Berlin

Bu veriler mongoloid Asya kavimlerinin genel boy ortalamalarının çok üzerinde olup bilhassa Türkler ile bağlantılı Altaylı kavimlerde uzun boylu bireylere rastlandığını gösterirken, aynı zamanda ilginç bir şekilde Sarmatlar gibi kökenleri tartışmalı olan ve küçük ihtimaller üzerinden hareketle hem dil aileleri bakımından hem de ırkî bakımdan Indo-europoid oldukları düşünülen göçebe kavimlere ait kalıntılar üzerinde yapılan antropolojik araştırmalar sonucunda tespit edilen boy-statürlerine de yakınlık arz etmektedir[112]. Aslında Hun soyluları olan bu prens ve hükümdarlara ait fiziksel özellikleri vermemizin bir başka nedeni de, başta "uzun boy" olmak üzere fiziksel bakımdan "europoid" özellikler gösteren Hunların ancak savaş esiri, tutsak, köle olabileceği gibi mesnetsiz düşüncelerin bir nebze önüne geçmektir. Evlenilen Çinli prensesler ve onlarla birlikte gelen Çinli hizmetçi tayfası, savaşlarda esir edilerek köle yapılanlar vs. gibilerin paleo-antropolojik veriler sözkonusu olduğunda, bilim adamlarını yanıltma olasılığını kaldırmak için bu prens örnekleri yerinde olmuştur. Görüldüğü üzere Çin cephesinde Doğu ve Batı'daki yabancı kavim ve boylar zaman zaman gür sakallı ve bıyıklı {Çinlilerin çevrelerini saran "barbar" kavimler için bilhassa da Tung-hu'lar ve Hsiung-nu/Hunlar için kullandıkları *Hu* karakterinin böyle bir anlamı da vardır}[113], bazıları çok uzun boylu, açık renk saçlı ve açık renk gözlü gibi tarif edilen Hun merkezli Türk dairesinin kardeş boy ve kavimleri; Ammianus Marcellinus, Jerome, Claudion, Sidonius, Jordanes, Priscus gibi Batılı kaynaklarca[114] kısa veya orta boylu, tıknaz, kıllı bacaklı, seyrek sakallı, ufacık-siyah gözlü, geniş omuzlu, çıkık-geniş göğüslü, sağlam boyunlu, karakteristik-güçlü dudaklı, şekilsiz-yuvarlak ya da geniş-iri kafalı gibi çeşitli fiziksel özellikler dâhilinde tasvir edilmiş ve bu birincil Batılı kaynaklardan etkilenen yakın çağın Batılı bilim adamları da Hunları zaman zaman nefret, kin dolu muhayyel bir bakış açısından görmeye alışarak, Avrupa ya da Asya coğrafyasında bulunan Hun ya da Avar kalıntılarında herhangi bir

& Leipzig, 1921, s. 132; bkz. Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 374.

[112] Volga bölgesinde P. S. Rykov tarafından bulunan Orta ve Geç Dönem Sarmat kurganlarında yapılan incelemelerde 182cm., 185cm., 187cm. ve 189cm. boy uzunlukları olan erkek iskeletlerine rastlanmıştır: Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 362.

[113] "Qiang References in the Book of Later Han (Chapter 117: The Biography of Western Han)", ed. By Rachel Meakin: http://www.qianghistory.co.uk/qiang-references-in-the-hou-han-shu.php.

[114] Avrupa'ya giren Hunlar'ın fiziksel özelliklerini tasvir eden Batılı tarihçileri dört kategoride toplayabiliriz. Bunlardan ilki Ammianus Marcellinus ve onun tarifinden hareket eden Jerome ile Claudian; ikinci olarak Galli müellif Sidonus Apollinaris'in Hun tasviri, üçüncüsü Atilla tasviriyle tanınan Priscus ve dördüncü olarak da Jordanes alınabilir; bkz. Maenchen-Helfen *a.g.k.*, s. 360-364. Bu tarihçilerin Hun tariflerine dair detaylı malumat için yine bkz. *aynı eser*, s. 360-64.

uzun boy statürü gösteren birinin ırkî teşhisini yaparken yüz morfolojisi ya da kafatası ölçüleri gibi başka etkenler göz önünde bulundurulmadan istinasız bir şekilde *europoid* addetme ve bunların ancak Hint-Avrupa dil ailesine mensup kavimler olabilecekleri hatasına düşmüşlerdir. Örneğin Hun çalışmalarında önemli bir yere haiz Shipova'daki kurgan mezarlarında Minaeva tarafından ortaya çıkartılan 2 ve 3 no.lu kurganlarda bulunan iskeletlerden bir kadının 176 cm., erkeklerden birinin 170 cm. ve diğerinin ise 186 cm. boylarında ölçülmesi onların Hun olamayacağı gibi sübjektif bir sonuç çıkmasına neden olmuştu[115]. Çünkü Çin kaynakları dikkate alınmadan doğrudan yukarıda bahsettiğimiz Batılı kaynaklar esas alınarak, bilim adamları tarafından Hunlar'ın ancak kısa ya da orta boylu olabilecekleri yönünde tarifler yapılmıştır. Bu durum kısmen doğru olsa da Hunlar ya da bilhassa Türk-dairesindeki diğer Altaylı kadim kavimler içinde uzun boylu insanlar olmayacağı sonucunu asla çıkaramaz; yukarıda da zaten bunun örneklerini verdik.

Esasında *Chieh* örneği; Yüeh-chih'lerin bir Altay kavmi hatta Türk olabileceklerinin ya da bir başka açıdan Altaylı kavimler arasında, esasında başlangıçtan veya en azından çok uzun bir zamandan itibaren sözde *"europoid"* karakterler barındıran boyların bulunduğunun en iyi göstergelerinden birisidir. M.S. III.-V. yy. arasını kapsayan söz konusu bu dönemde Çinliler Hun, Wu-huan – Hsien-pi, Yüeh-chih, Juan-Juan, Usun, Eftalit gibi birçok kavmi yakından tanıyorlardı ve bu dönemde özellikle Hsien-pi kökenli şeflerin Çin ve Tibet'in kuzeyinde kurdukları devletler bilinmekteydi. Lakin Çinliler içlerinde yaşayan bu Chieh'lere özellikle Hsiung-nu yani Hun diyorlardı. M.Ö. III. yy.'dan itibaren tesiri başlayan ve neredeyse 250 yıl boyunca tüm şiddetiyle Asya'yı kasıp-kavuran Hun çağının henüz sonlanmadığı ve yarattığı sıcaklığın Asya'da hâlâ etkin olduğu bilinmektedir. Yani IV. yy. ortalarında, bölgedeki siyasal ve sosyal yapıların "Chieh Hunları" dedikleri bu kavimi gelişigüzel tarif etmesi neredeyse imkânsızdır[116].

---

[115] Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, s. 359.

[116] Hunlar neredeyse 500 yılı aşkın bir süre Çin sınırlarında politik bir güç olarak varlıklarını sürdürmeyi başarmış; bunun ilk 250 yılında ise bölgedeki step kuşağının neredeyse tamamını kontrolü altında tutmuşlardı. M.Ö. 57'de vuku bulacak olan ilk iç-savaş deneyimlerine kadar da yaklaşık 150 yıl boyunca hükümdarları tahta istikrarlı bir politik organizasyon içinde çıkmışlar ve herhangi bir sorun yaşanmamıştı; Uchida Gimpu, *Kyōdo-shi kenkyū [A Study of the History of the Hsiung-nu]*, Sogen-sha, Osaka, 1953, s. 12-14; bkz. Thomas J. Barfield, "The Hsiung-nu Imperial Confederacy", s. 47. Asyalı kavimleri, kabileleri ve hatta klanları en küçük detaylarına kadar ayıran Çin tarih yazınında bu derece şöhretli bir kavmin ismi böylesine yanlış kullanılmış olamazdı.

Kuzey Çin'deki Hun hâkimiyeti dönemine ilişkin *Chin-shu/Jin-shu*'da yer alan bir kayıt Chieh Hunları'nın lisanıyla ilgili bizlere önemli ipuçları sağlamaktadır. Sonraki Chao devletinin kurucusu ***Shih Lo/Shih Le*** ile Han Chao'nun {ya da İlk Chao devleti de denir} hükümdarı Liü Yuan arasındaki mücadelede[117], Shih Lo'nun baş danışmanı Buddhosingha (Fo-t'u-teng)'dan fikir alması ve onun da bu mevzu hakkında yaptığı kehanetin Chieh dilindeki haliyle Çinceye transkripte edilip *Chin-shu*'ya geçilmesi sonucunda, elimize geçen metin üzerinde pek çok dil bilimci çalışmış ve kullanılan dilin kimliği hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır: Metin şöyledir = ***"(1)siog (2)tiĕg (3)t'iei (4)liəd (5)kāng (6)b'uok (7)kuk (8)g'iĕu (9)t'uk (10)tāng"***[118].

Aynı zamanda *Chin-shu*'da ilk iki işaretin "ordu", 3., 4. ve 5. hecelerin "çıkmak", 6. ve 7. işaretlerin Liu'nun ünvanı, 8. 9. ve 10. işaretlerin de "tutmak, yakalamak" anlamına geldiği kaydedilmiştir[119]. Metnin Türkçe olduğunu kabul eden K. Shiratori, Ramstedt, L. Bazin, Von Gabain, I. N. Shervashidze ve V.S. Taskin metni eski Türkçe üzerinden okuma denemeleri yapmış[120]; Pulleyblank ve Vovin ise Yenisey dilleri üzerinden giderek okumaya çalışmışlardır[121]. Bu arada *Chieh*'in etimolojisini inceleyen araştırmacılar da farklı sonuçlar elde etmişlerdir: Pulleybank, "taş" anlamına gelen Yenisey-Ostyak dili kökenli ***khes***

---

[117] Liü Yuan, Çin modelini örnek alan bir sistemle Hun devletini organize etmek istiyor ve böylece tüm Çin'de etkin bir idare kurmaya çalışıyordu. Onun başkumandanı olan Shih Lo ise kadim savaşçı göçebe geleneğine ve göçebe atlı-savaşçılara dayalı bir devlet meydana getirmek istiyordu; bkz. W. Eberhard, *A History of China*, s. 123. Hatta soyunu bir taraftan Büyük Hun Şanyüsü Mo-tu'ya diğer taraftan da Mo-tu ile evlilik akdi yapmış Han Hanedanı'ndan seçkin bir prensese bağlayan Liü Yuan, böylelikle Çin'i yönetme hakkını yasal bir zemine de oturtturmuş oluyordu; [*Chin Shu*, (101).2645]: bkz. David B. Honey, "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", s. 617.

[118] Metnin Hun dilindeki anlamı şöyleydir: *"Eğer savaşa girilirse Liu Yao yakalanacaktır"*; bkz. T. Tekin, *Tarih Boyunca Türkçe'nin Yazımı*, s. 10.

[119] T. Tekin, *a.g.k.* s. 10.

[120] K. Shiratori "Über die Sprache der Hiungnu und Tunghu Stämme", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, T. XVII, no. 2, 1902, s. 6-7 (1-33); G. J. Ramstedt, "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal de la Societe fino-ougrienne*, 38, Helsingfors, 1922, s. 30-31 (1-34); L. Bazin, "Un texte proto-turc du IVe siecle: Les distique Hiong-nou du Tsin-chou", *Oriens* (I), 1948, s. 208-219; A. Von Gabain, *Der İslam*, 29, 1950, s. 244-246; I. N. Shervashidze, "Verb Forms in the Language of the Turkic runiform inscriptions", Tiflis, 1986, s. 3-9.; V. S. Taskin, "The Hun Language", *Materials on the History of Nomadic Peoples in China*, Issue 2, 1990, s. 8-9: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/ HunnicPhraseEn.htm, 08/12/2011©Turkic World.

[121] E. G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", 1962, s. 246-48; Alexander Vovin, "Did the Xiong-nu speak a Yeniseian Language?", s. 87-104.

veya *kit*'e[122]; H. Bailey Toharca yine taş anlamına gelen *kank/kang*[123]'ı; O. Pritsak ise Ortak Altayca ve Hunno-Bulgarca'da "taş" için kullanılan bir kelime olan *tial*'i işaret etmişlerdir[124].

Çin kaynaklarında geçen Hun/Hsiung-nu'lardan kalma bazı sözcükler üzerine yapmış oldukları etimolojik araştırmalarla ilk adımını L. Ligeti'nin[125] attığı ve ondan etkilenen Pulleyblank[126] ve Vovin'le[127] perçinlenen, Hun dilinin, Yenisey dil ailesi ve bu ailenin bugün yaşayan tek dili olan Ketçe'yle (Yenisey-Ostyak) ilişkisi olabileceğine bir tezle dikkatleri çekmişlerdir. Sarı/Kızıl saçlı ve renkli gözlü Eski Kırgızlar ile Usunlar'ın Yenisey-Ostyak kökenli olduklarını iddia eden L. Ligeti[128], Çin kaynaklarının Hunların kullandığı ve uzun konçlu çizme anlamına gelen *so-to* / **sağdaq* teriminden hareket ederek – yalnız Yenisey-Ostyak kökenli bir bir sözcük olan *sâgdi* ile ilişkilendirilebileceğini tespit etmiştir – Hun dili dendiğinde yalnızca Türkçe ve Moğolca kelimeler üzerinde durulmasının yanlış olduğunu, Hunların sözcük-dairesini Türkçe ve Moğolca kelimelerle sınırlandırmamak gerektiğini söylemiş; lakin yapmış olduğu bu tespitin de asla Hun/Hsiung-nu diliyle Yenisey-Ostyak dilleri arasında bir yakınlık ya da akrabalık bulunduğu anlamına gelmediğini belirtmiştir[129]. Kültürel etkileşimlerden dolayı Hunlar kuzey sınırlarındaki diğer kavimlerden bir takım ödünç kelimeler almış olabilir. Yenisey-Ostyak dilleri (Ket, Yug, Kott, Assan, Arin, Baykot ve Pumpokol) içinde bugün yalnızca Ketçe yaşamaktadır. Ketler, Yenisey nehrinin orta ve yukarı mecraları ile Yelogui ve Turukhan havzalarında yaşamakta olan bir halktır ve konuştukları

[122] E. G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", s. 246-48.

[123] Toharca "taş" anlamına gelen *kāṅk-* sözcüğü için ayrıca bkz. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", s. 247-48. Pan-İranist tutumuyla bilinen W. Bailey, Hun/Hsiung-nu'ların İranî bir dil konuştukları olasılığını ortaya atsa da Asya Hunlarına ait bazı sözcüklerin ve isimlerin Çince'den yapılan transkripsiyonları ve etimolojik incelemeleri sonucunda varılan sonuçlar bu zorlama iddianın inandırıcı olmadığını göstermiştir: bkz. H. W. Bailey, "Iranian in Hsiung-nu", *Monumentum Georg Morgenstierne* I, *Acta Iranica*, 21, 1981, s. 22-26; Edwin G. Pulleyblank, "Ch'ien Hanshu", *Encyclopædia Iranica*, vol. V, ed. Ehsan Yarshater, Mazda Publishers, California, 1992, s. 400-401; Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", s. 206-265.

[124] Honey, "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", s. 619.

[125] L.Ligeti, "Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi", s. 321-327.

[126] E. G. Pulleyblank, "The consonantal System of Old Chinese: Part II", s. 264-265.

[127] Alexander Vovin, "Did the Xiong-nu speak a Yeniseian Language?", s. 87-104.

[128] L.Ligeti, *Bilinmeyen İç-Asya*, çev. Sadrettin Karatay, s. 37.

[129] L.Ligeti, "Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi", s. 323-24. Ligeti, **sağdaq*'ın bir kültür-kelimesi olduğunu özellikle belirtmiştir.

dil olan Ketçe ise bugün kaybolma tehlikesi yaşayan bir dildir[130]. Çin kaynaklarındaki Hun - Türk şecereleri ve tarihsel süreç düşünüldüğünde Pulleyblank ve Vovin'in hipotezlerinin hayli zayıf ve zorlama olduğu görülse de bu durum tabiî ki Hun/Hsiung-nu'lar arasında Yenisey-Ostyak kökenli unsurların varolmadığı ya da bu unsurlarla etkileşim içinde bulunmadıkları anlamına da gelmemektedir. Yine benzer başka bir temasın yine Sibiryalı Samoyi-Ugor menşeili unsurlar ile gerçekleştiği de bilinmektedir[131]. Şunu da belirtelim ki Türkle ile Yenisey-Ostyak ve Samoyi-Ugor kökenli kavimler arasında yalnızca filo-genetik değil aynı zamanda kuvvetli bir etno-genetik etkileşimin de olduğu muhakkaktır –sözkonusu "etno-genetik" etkiden ilerleyen bölümlerde bahsedeceğiz. Türklerin anayurdunun Altay ve Sayan Dağları sahası yani Güney Sibirya olduğu düşünüldüğünde kadim zamanlarda Türklerin, Moğolistan'ın doğu – kuzeydoğu mıntıkalarındaki Moğol ve Mançu-Tunguz kökenli kavimlerinden ziyade Yenisey bölgesi kavimleriyle daha yakın ilişkiler geliştirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Yenisey dil ailesi hakkında son dönemlerde yapılan çalışmalar önümüze, doğrudan ya da dolaylı olarak yeni ve bir o kadar da ilginç bağlantılar çıkartmaktadır. Bu ilişkiler zincirinin tesir alanı daha kapsamlı linguistik ve genetik çalışmalarla zenginleştirildiği takdirde belki de soy şecereleri yüzyılı aşkın süredir tartışmalı bazı Asyalı kavimler hakkında bizlere yeni pencereler açacak ve dolayısıyla yeni keşiflerin yolu açılacaktır.

Sonuç olarak birtakım farklı fiziksel özellikleri bakımından bazı bilim adamları tarafından doğrudan "europoid" olarak nitelendirilen Ting-ling, Usun ve Chieh Hsiung-nu kavimlerinin, yapmış olduğumuz incelemelerden de anlaşılacağı üzere Türk boyları oldukları hemen hemen kesindir. Şimdi ise Orta Avrupa'daki Hun ve Avar dönemlerine ait insan kalıntılarının fizik-antropolojik tetkiklerine göz atacağız.

---

[130] T. Çakmak, "Hsiung-nu (Hun) Kişi Ad ve Unvanlarının Eski Çince Yazı Çevrimi", s. 7.

[131] Eski Türkçe ve Orta Türkçe'de (Hunlar, Gök-Türkler, Karahanlılar, Altın Orda/Kıpçaklar, Osmanlılar) "at/yabani at" için kullanılan bir kelime olan *"yunt/yont/yund/yond/yonat"* ile Yenisey Kırgızları'nın "demir" için kullandıkları *qaša (qošu)* kelimesi bu bağlamda ele alınabilir; Denis Sinor, "The establishment and dissolution of the Türk empire", s. 291; Omeljan Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", s. 437.

5.5. Orta Avrupa'da Roma ve Avar Dönemlerine Ait Fizik-Antropolojik Bulgular

M.S. I. yüzyılın ilk çeyreğinde Romalılar, Trans-Danube bölgesini (Dunántúl) işgal ederek burada Panonya eyaletini kurdular. Eyaletin tahkim edilmiş sınırları Tuna'nın batı kıyılarına ulaşıyordu. Lakin nehrin öte yakasına yani Danube-Tisza'ya ve Tisza'nın doğusuna geçememişlerdi. O dönemlerde buralar, bozkır göçebeleri olan Sarmatlar'ın (Jazyg'lar ve Roxolan'lar) nüfuz alanıydı. Miladî ilk yüzyıllar içinde bu Sarmat yaşam alanı bazı Cermen kabileleri (Gotlar ve Longbardlar) tarafından istila edildi[132]. Daha sonra bu bölge, Miladî V. yüzyılda kısa bir süreliğine de olsa önce Hunlar'ın, ardından da VI. yüzyılda güçlü bir imparatorluk teşkil ederek bölgeye hâkim olan Avarlar'ın kontrolüne geçti. Son olarak IX. yy.'da Orta Avrupa'ya giren bir başka bozkır kavmi Macarlar tarafından sözkonusu saha kesin bir şekilde işgal edildi.

Éry, Roma dönemi sit alanlarından Majs'da [Macaristan] bulunan mezarlarda elde edilen örnekler arasında fizik antropolojik bakımdan kadınların homojen bir şekilde Mediteryan {Akdeniz} tipine sahip olduklarını, erkeklerde ise Akdeniz tipi hâkim olmakla beraber Nordo-Akdeniz, Dinaroid ve Alpin formlarına da rastlanıldığını tespit etmiş; bu örneklerin çağdaşları olan Panonya'dakilerden farklı ama Varna, İsviçre ve Güney Almanya'daki kazı alanlarında bulunanlarla benzer oldukları sonucuna varmıştır[133]. Wenger, Trans-Danube'nin güney-doğusunda bulunan Geç Roma dönemine ait insan kalıntılarının fizik antropolojik taksonomisi şu şekilde yapmıştır: 1) Nordoid-Protoeuropoid tip; uzun ya da orta uzunlukta kafatası, geniş alın, çok dar ile orta dar arasında değişen total ve üst yüz genişliği, üst-orta ile orta uzunluk arasında değişen boy 2) Gracile, Mediterranoid [Akdeniz] grup; orta uzunlukta kafatası, geniş alın, dar total ve dar üst yüz, kısa ile orta uzunlukta

[132] Erzsébet Fóthi, "Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods", s. 87.

[133] Éry K., "Anthropological Studies on a Late Roman Population at Majs, Hungary", s. 31-58.

boy 3) Cromagnoid-B tipi; orta veya brakisefal kafatası, geniş alın, çok genişten orta genişe kadar değişen total ve üst yüz. Wenger, Geç Roma dönemi Transdanube popülasyonunun dolikokran unsurları ile Macar Ovası'nın güneyindeki Sarmat yerleşimcileri arasında benzerlik olduğu kanaatindeydi[134].

Avrupa Avarları'nın genel antropolojisini belirlemeye çalışan ilk araştırmacı olan Lajos Bartucz, yaptığı antropolojik çalışmaların sonucunda, Avarlar'ın çok ileri düzeyde karışmış bir ırksal kompozisyona sahip olduğunu deklare etmiş ve mezarlarda bulunan iskelet materyallerine dayalı üç temel grup tespit etmiştir: Bunlardan ilki Mosonszentjános, Nemesvölgy, Csorna, Gátér, Cebe, Ondód'daki büyük bölümü Tungusid, Palaeo-mongoloid ve Sibirid tiplerden oluşan mongoloid grup; ikincisi Üllö, Kecel, Bakonykoppány, Kiskörös-Város alatt, Öskü ve Gyr'daki kazı alanlarında çıkan ekseriyetle Turanid/Turanî tipteki grup; son olarak da Jutas, Keszthely, Szob ve Tiszaderzs'de bulunan Nordik {İskandinav} ve Mediteran {Akdenizli} tiplerin çoğunluğunu oluşturduğu europoid grup. Bartucz, yaptığı antropolojik araştırmalar sonucunda Avarlar'ın esas çekirdeğinin Kuzeydoğu-Asya veya Sibirya'daki mongoloid unsurlar olduğu; bunların daha sonra Ugorik ve Turanid unsurlarla etkileşime geçtiği ve ardından Turanidlerle birlikte Kafkasyalı ve Cermen kökenli unsurlar ile temas ettikleri kanısına varmıştır[135].

Lipták, Orta-Danube bölgesinde VII. – IX. yüzyıllar arasında tarihlenen mezarlıklar üzerinde yaptığı arkeolojik ve antropolojik çalışmaların sonucunda, araştırma yaptığı sahalardaki kalıntıların % 80'nine yakınının başta ince yapılı Mediteran (yerli unsur olarak görür) ve Nordik unsurlar ile Cro-Magnoid (bilhassa Üst-Paleotik dönem) ve brakikran (Dinarik, Alpin, Pamirid, Yakındoğu-Armenoid = bunların bir bölümünün yerli unsur görür) olmak üzere europid unsurlardan oluştuğu, geriye kalan % 20'nin ise esas Avar kitlesi olduğunu düşündüğü Mongoloid ve Europo-Mongoloid (Turanid – Güney Sibirya ve Uralik) unsurlardan meydana geldiği sonucuna varmıştır. Bu

[134] Wenger S., "Data to the Anthropology of a Late Roman Period Population in the SE Transdanubia", s. 313-342.

[135] Erzsébet Fóthi, "Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods", s. 90. Ayrıca Bkz. Bartucz L. (1934), "A magyarországi avarok faji összetétele és ethnikai jelentôsége (Die rassiche Zusammensetzung und ethnische Bedeutung der ungarländischen Avaren)", *Ethnogr.* (45): s. 101-110. Éry 1975'te gerçekleştirdiği çalışmasında, Geç Roma Dönemi'ndeki (M.S. 5. yy.) Tokod [Macaristan] popülasyonuna ait kafataslarının 2/3'ü Dolikokran tip çıkmıştır. Ery bunların o dönem için Panonya havzasında yaşayan Romalı ve Romalılaşmış bireyleri temsil ettiklerini düşünmektedir. Araştırmacı, geri kalan 1/3'ün yani mezokran ve brakikran tiplerin ise barbar topraklardan geldiklerini düşünmektedir; bkz. Erzsébet Fóthi, "a.g.m.", s. 87.

bağlamda Lipták, bilhassa europo-mongoloid unsurlar üzerinde durarak nicel bakımdan çok kalabalık olmadıkları, lakin ilk Macar istilası döneminde bu sonuncuların sayısının Macarların arasında ciddi bir biçimde bulunduğunu söylemiştir. Avar dönemi mongoloid tipleri 3 gruba ayıran Lipták: 1- Kuzey Çinli (Sinid) 2- Orta Asya 3- Paleo-Sibir; bunlar içinde ikinci ve üçüncü tiplerin anahtar öğeler olduklarını belirtmiştir. Neticede, söz konusu karmaşık ırk havuzu Lipták'ı "Avarlar" ve "Avar popülasyonu" biçiminde bir ayrıma götürmüştür[136].

Lipták, sonraki yıllarda yapmış olduğu diğer çalışmalar ve taksonomik analizler sonucunda düşüncelerinde revizyona giderek Bartucz ve Nemeskéri'nin fikirleriyle örtüşmüştür. Lipták, öncelikle Avar dönemi kafataslarının % 30-50 arasındaki kısmının tamamen mongoloid ya da mongoloid özellikler taşımakta olduğuna kanaat getirmiş, aynı zamanda Avar dönemi Karpat Havzası mongoloidleri'nin sınıflandırılmasında da revizyona gitmiştir: 1- Sinid (Uzak Doğu Asya Mongoloidleri); 2- Tungusid (Geniş-yüzlü Mongoloidler); 3- Baykal (Paleo-sibir) tipi; 4- Yenisey (Amerikanoid) ve son olarak 5- Orta Asyatik (Kuzey Mongoloidleri)[137]. Lipták, 1983'teki çalışmasıyla da Avar etnogenesi hususunda ikili orijin teorisini ortaya atmıştır. Ona göre saf kan Avar dediği ve *Varchonite* {Uar-Hun/Uar-Hion/Varhon} olarak adlandırdığı esas nüve mongoloid ya da en azından önemli ölçüde mongoloid özellikler gösteren bir kavim idi. Baykal Gölü'nün ötesinden Orta Asya'nın güneyine inmiş, buradan Türk kavimleri tarafından itilerek Orta Tuna havzasına kadar kaçmak zorunda kalmışlardı. Batı yönündeki bu göç hareketi esnasında bunların arasına yüksek oranlarda İranî tip (Kiskőrös-Városalatt, Alattyán'de[138] bulunanlar gibi) de dâhil olmuştur. Lipták, bu kitlelerin, İndo-İranî ve Mediteryan tiplerin yoğun olarak yaşadığı Eftalitler arasından [veya onların hâkim olduğu coğrafyadan] Avar göçüne katıldıkları görüşünü ortaya atmıştır[139].

Fóthi ise Orta-Tuna Havzası'nda yaptığı araştırmalarda, Avar dönemine kadar gerçek anlamda yer etmiş, kalıcı bir Mongoloid ya da Mongoloid özelliklere sahip unsurlara rastlanamadığını belirterek bunlara {Mongoloid ya da Mongoloid etki taşıyan} "gerçek" Avarlar demiş ve bunların da muhtemelen

[136] Erzsébet Fóthi, "a.g.m", s. 90-91.

[137] Lipták P., "The Avar Period Mongoloids in Hungary", s. 251-279.

[138] Orta Macaristan'ın Szolnok kentindeki Alattyán bölgesinde keşfedilen Avar nekropolisinde europoid karışım barındıran Baykal tipi iki mongoloid kafatası da bulunmuştur; bkz. Maenchen-Helfen, *a.g.k.*, 1973, s. 364.

[139] Erzsébet Fóthi, "a.g.m", s. 91.

Sayan ve Baykal öğelerden oluşan iki farklı mongoloid kabileden meydana gelmiş olabileceklerini belirtmiştir[140].

Neticede VI. – IX. yüzyıllar arasında Avrupa'da etkin bir güç olarak varlığını sürdüren Avarlar'ın, Asya kökenli çekirdek ulusunun, Kuzeydoğu Mongoloidleri ile Turanid/Yenisey/Ugorik unsurlardan meydana geldiği görülmektedir.

[140] Erzsébet Fóthi, "a.g.m", s. 92-93: Ne ilginçtir ki Avar dönemi Orta Danube Havzası üzerinde çalışıp da hiçbir Mongoloid unsura rastlamayanlar da vardır. Tóth 1970'de, Orta Danube Havzası'nda Avar dönemine ait olduğu sanılan 55 kazı alanında yaptığı çalışmalar sonucunda bulduğu 1141 kafatasından güya Mongolid (% 1.66) ve Mongoloid öğelerin yalnızca % 7,7'i oluşturduğunu sölemiş; benzer verilere 1973 ve 1974 de 33 Avar sit alanında yaptığı çalışmalarda da ulaşmıştı (yalnızca 3 sit alanında Mogol serilerine rastlamıştı; Kiskörös-Vágóhíd, Mosonszentjános and Budapeşt-Népstadion). Lengyel ise Danube-Tisza bölgesinde, 5000 insan iskeleti (Neolitik zamanlardan Orta çağlara kadar) üzerinde yaptığı antropolojik incelemelerde hiçbir Mongoloid öğeye rastlamadığını belirtmişti. Bu sonuçlara objektif bir değerlendirmeyle mi ulaştılar yoksa birtakım siyasal çıkarlar ya da kişisel saplantılarını mı kattılar bilemiyoruz. Lakin hiç de normal bir durum olmadığı açıktır.

5.6. *Turanî/Turanid/Turanoid Tip*

Paleoantropolojik sınıflandırmalar bağlamında yukarıda uzun uzadıya bahsettiğimiz modellerin "Turanî tip" başta olmak üzere Kuzey Orta-Asya kökenli olan bazılarına kısaca değineceğiz. Bazı Batılı antropologların Baltık, Alpin ve Dinarid'ler ile birlikte "brakisefal europoidler" olarak sınıflandırdıkları *Turanid/Turanî*[141] tipten, Topinard'ın (1878) saç şekillerine göre yaptığı birinci sınıflandırmasındaki üstün-körü konumlandırmasını bir yana koyarsak; bilimsel antropolojik sınıflandırma açısından ciddi anlamda ilk bahseden kişi Deniker olmuştur (1899). Aslında "Turanî" tabirini kullanmak isteyen fakat dönemin siyasi konjonktüründen dolayı yanlış anlaşılmaları engellemek amacıyla "Türko-Tatar" adını kullanan Deniker[142], bu tipe [Düz Saçlılar] Ana Başlığı altında Kuzey-Orta Amerikalılar, Patagonyalılar, Eskimolar (dolikosefal), Lapplar, Ugor-Yeniseyler (mesosefal ya da dolikosefal), Kuzey ve Güney Mongoloidler ile birlikte yer vermiştir. Bununla beraber "Turko-Tatarlar", Deniker'in taksonomisinde önemli ayırt edici özellikleriyle {bilhassa ten yapısındaki beyaz karışımı} diğerlerinden farklı bir yere konmuştur: sarı-beyaz ten, düz burun, orta-yapılı, güçlü brakisefallik kafatası şekli[143]. Deniker ayrıca, Türko-Tatar (Turanî) tipi, doğal yakınlıkları nedeniyle Mogol ve Ugriyen ırkın arasında bir konuma yerleştirmekte, günümüz Türk kavimlerinden en çok Kırgız-Kazak ve Astrahan Tatarları ile benzeştirmiştir. Ona göre Moğol-Tunguzlar ile çok karışmış olan Yakutlar'da, Ugrorlarla karışmış Çuvaşlar'da ya da Assyroid'lerle karışmış olan Türkmenler ve Osmanlı Türkleri'nde Turanî tip giderek zayıflamıştır[144].

Ünlü Macar antropolog Bartucz, "Turanid ırkı" kapsamlı bir şekilde şöyle tanımlamaktadır:

---

[141] László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 7.

[142] J. Deniker, *The Races of Man*, s. 293.

[143] Deniker, *a.g.k.*, s. 286.

[144] Deniker, *a.g.k.*, s. 287, 293.

"Nadir olarak daha yüksek boylulara rastlansa da umumî olarak orta boyludurlar. Vücut yapısı güzel ve hareketli, yaşlandıkça şişmanlamaya müsaittir. Kafatası yuvarlak, 84-85 cm.'dir. Alın oldukça yüksek, yumru ve geniştir; ense kısa olmakla beraber, Dinarid ve Ön-Asya ırklarında olduğu gibi yassı olmayıp hafif yuvarlaktır. Kafatası da mutedil şekilde yüksek olup, tepesi hafif yuvarlaklık gösterir. Kafatasına nazaran yüz büyük olmayıp, aşağıya doğru daralmaktadır. Elmacık kemiklerinin fazla gelişmesi ve çıkık olması sebebiyle aşağı yukarı çok defa, biraz daralmış görünür. Yüz, umumî olarak geniş ve yassı olmakla beraber mongoloid'lerdekine benzemez. Zira bunun iki tarafı şişkin olmasına rağmen, kesin olarak europid karakterde ve yüz sathından hayli çıkık durumdadır. Diğer taraftan burun nispeten küçük, düz veya kısa gaga burnu biçimindedir. Binaenaleyh ne dinarid ırkın çengel burun kabalığına ne armenoid burnun etliliğine, ne mongoloid burun yassılığına ne de Doğu Baltık tipin burun basıklığına rastlanmaz. Kaş kemerini teşkil eden kemik hafifçe gelişmiş olup, kaşlar düzgündür. Göz yarığı nisbeten dar ve küçük olmakla beraber, mongoloid perde yoktur. Gözün iç köşesi dış köşeye nazaran daha içeri kaymıştır. Küçük koyu renk gözler, bilhassa kadınlarda canlı ve parlaktır. Yanak kemiğinin yağ yastığı gelişmiş ve bu yüzden burun-dudak çizgisi (sulcus nasolabialis) derindir. Ağız nisbeten küçük, dudaklar şişkin olmayıp dar ve düzgündürler. Çene küçük ve kuvvetli fakat dinarid ırkda olduğu gibi yüksek değildir. Kulaklar küçük ve yatıktır. Vücuttaki kıllar, Ön Asya ırklarında olduğu kadar gelişmemiş olmakla beraber, kesin olarak europid vasfındadır, mongoloid değildir. Koyu esmer ve siyah saç sık ve dalgalıdır. Bıyık ve sakal siyah ve hafif seyrektir. Yayılma bakımından turanid ırk, diğer bütün ırklarla yarışabilir. Sibirya'dan itibaren Rusya'yı katederek Orta Avrupa'ya, hattâ Fransa'ya kadar sokulur. Kuzeyden başlayarak Hindistan'a, İran'a ve Balkanlar'a kadar az veya çok nispette her yerde bu ırka rastlayabiliriz. Atlı nomad kavimlerden tarih boyunca barındıkları sahalarda; eski Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Uygurlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve daha sonra katılan diğer çeşitli Türk-Tatar kavimleri içinde, gerek sayı ve gerekse faaliyet bakımından en büyük kitleyi Turanid ırkının mensupları teşkil etmiştir. Bugün de güney-batı bozkırlarında, bilhassa Sibirya'nın güney bölümünde; Türkistan'da, Kazak-Kırgız bozkırlarında, Altay'da, Pamir yaylasında, ayrıca Güney Rusya'da, Kafkasya'da, Karadeniz çevresinde Moldavya'da, Dobruca'da, Anadolu'da, Bulgaristan'da, hattâ Avusturya'da sözü edilen ırkı oldukça büyük topluluklar temsil etmektedir"[145].

[145] Lajos Bartucz, *A magyar ember: a magyarság antropológiája*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapeşte, 1938, s. 414-417; bkz. László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, s. 7-9.

Fransız fizik-antropolog Vallois (1967), "Türk ya da Türk-Tatar" diye isimlendirdiği Asya Türkleri'ni Beyaz ırkın doğudaki en son uzantısı olarak görürken; Baker (1974) ve Thoma (1975) ise Türk ırkının europoid-mongoloid karışımı melez bir ırk olduğu görüşündedirler[146]. Aslında "Turanid/Turanî" tipte dâhil olmak üzere Kuzey Orta-Asya kavimlerinin fizik-antropolojik sınıflandırmalarının bilim çevrelerince ortak bir kabulden geçmediği ve bir takım tartışmalara gebe olduğunu da hatırlatmamız gerekir. Örneğin, Nemeskéri, "Ural-Altaik" veya "Sub-Uralik" tipi doğrudan mongoloid olarak tanımlarken; diğer antropologlar onları europoid ile mongoloid modellerin ortasında ara bir form olarak belirlemişlerdir. Debets'in Paleo-Sibir ve Baykal tipleri arasında yaptığı ayrım, diğerleri tarafından yok sayılmış ve göz ardı edilmiştir; "Güney-Sibirya" = "Turanî" tip eşleştirilmesi kabul görürken, Macar antropologların Tungid/Tungusoid tip mongoloidleri ile Sovyet taksonomisindeki "kısa-yüzlü mongololoid" tip (Debets, Katanga tipi olarak adlandırmış fakat genel kabul görmemiştir) birbirlerinin aynısıymış gibi görünmelerine rağmen aslında tamamen birbirlerinin eşdeğeri değillerdir[147].

Esasında tarihte kavmî bazda mongoloid-europoid karışımı sayılabilecek Turanid tipin en iyi temsilcilerinden birinin, adlarından sıkça bahsettiğimiz ve kökenleri hususunda pek çok tartışmanın olduğu Sakalar/İskitler ve onların devamı kabul edilen Sarmatlar olduğu söylenebilir. Yapılan antropolojik tespitler bizlere, M.Ö. VII-V. yy.'da Aral Gölü sahası civarındaki Sakalar'ın; "Andronovo katmanının brakisefal *europoid* tipi" ile önemli ölçüde Orta Asya orijinli mongoloid formların karışımı bir popülasyon olduklarını göstermektedir[148]. T. A. Trofimova'nın kazılarına göre Aral çevresi Sakaları (M.Ö. VII.-V. yüzyıllar arası), önemli oranda Orta Asya menşeli mongoloid tip izleri taşıyan ve yoğun olarak Andronovo olarak görülen *europoid* tabakadan oluşan karışık bir nüfusu gösteriyordu[149]. Doğu Kazakistan'da bulunan Saka dönemine ait antropolojik materyal de heterojendi ve zaten hep var olan mongoloid karışımla birlikte Tanrı Dağları ve Altay Dağları ile Pamirler'in doğusundaki popülasyonlarla kalıtsal benzerlikler gösteriyordu[150]. Antropolojik tip bakı-

[146] Özbek, *İnsan ve Irk*, s. 157-58.

[147] Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, s. 358-359. Jarkho ve onun takipçisi Sovyet araştırmacıları Turani/Turanid tipi antropolojik bakımdan bir Güney Sibirya ırkı olarak tanımlamışlardır; bkz. G. Debets, "Essay on the Graphical Presentation of the Genealogical Classification of Human Races", s. 307.

[148] A. Abetekov & H. Yusupov, "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia", s. 24.

[149] Tezcan, "Kuşanların Menşei", s. 801.

[150] A. Abetekov & H. Yusupov, "a.g.m.", s. 24.

mından Tanrı Dağları Sakaları, Doğu Kazakistan Sakalarına çok yakındı, lâkin daha sonraki zamanlarda, M.Ö. IV.-II. yüzyıllar arasında "mongoloid" özellikler azalmıştır[151]. Bu nokta önemlidir, çünkü çoğu bilim adamının "Hint-Avrupalı" kimliğine bürüdüğü Saka/İskitler'e ilişkin ön yargılı tespitleri yıkacak niteliktedir. Pamir Sakalarına gelirsek, onlar antropolojik bakımdan sözünü ettiğimiz diğer Saka gruplarından önemli farklılıklar arz etmektedir. Litvinskiy, Pamir Sakalarının oldukça enteresan olan antropolojileri hususunda da bilgi verirken, Bernshtam'ın kazılarında ele geçirilen kraniolojik materyalleri araştıran V. V. Ginzburg, Pamir Sakalarının (erkek-kadın) yüksek dolikosefal kafa yapısına sahip olduklarını belirtir. Kafatası serileri *europeoid* tipinin Akdeniz ırkına aittir. T. P. Kiyatkina Pamir'deki 34 erkek ve 29 kadın kafatası üzerinde yaptığı araştırmada erkek kafataslarının keskin bir şekilde dolikosefal kafatası tipinde olduğunu, fakat "atlı-savaşçı göçebe" kavimlerde sıkça rastlanılan yapay kafatası deformasyonuna rastlanmadığını söylemiştir[152]. Tüm bu veriler Pamir Sakaları'nın Saka güruhları arasındaki indo-europoid silsileye yakın bir grup olduğuna işaret ederken, diğerlerinin (Tanrı Dağları, Doğu Kazakistan, Altay Dağları ve Aral Gölü civarı) Altay silsilesine yakınlığını gösterir.

Şimdi asıl mühim noktaya gelelim ve Andronovo döneminin meşhur "*europoid* tipi" meselesini biraz açalım. Aslında birçok bilim adamı tarafından Hint-Avrupalı "Ari" atlı-çoban kültürünün en önemli temsilcileri olarak gösterilen Andronovo *europoid* tipi, fizik-antropolojik açıdan Turanî tipin temel özelliklerini taşıyan bir formdur, fakat Liptak'ın da yaptığı gibi bu "form" üstü kapalı ve neredeyse hileli diyebileceğimiz bir şekilde tarif edilmiştir – Lipták, 1962'den sonra bu tipi CroMagnoid-C olarak adlandırdı ve tamamen Avrupaî yani europoid/kafkasoid bir izlenim vermeye çalışmıştır[153]. Kısacası Andronovo'nun sözde *europoid* denilen halkı Avrupalı bir görünümden ziyade aslında Turanî bir görünüme sahiptir. Son dönemlerde yapılan antropolojik çalışmalar sayesinde Turanî tipin "Andronovo formuna" bilhassa günümüz Doğu Türkistan Kazakları'nda yüksek oranda rastlandığı tespit edilmiştir[154].

---

[151] Tezcan, "Kuşanların Menşei", s. 801.

[152] Tezcan, "Kuşanların Menşei", s. 801.

[153] Gyula Henkey – Izabella Horvath, "Sincan ve Çin'deki Kazakların Fiziksel Antropolojileri ile İlgili Yeni Veriler", s. 541.

[154] Gyula Henkey – Izabella Horvath, "a.g.m.", s. 542. Kafatası şekilleri, Moğollara göre açık renk gözleri ve açık ten renkleri, çıkık burunları, daha gür sakalları ile Güney Sibirya ve dolayısıyla Turani ırk tipine mensup Kazaklar, kadim Andronovo tipini karakterize eden günümüzdeki en yakın temsilciler olarak görülmektedirler; bkz. G. Debets, "Essay on the Graphical Presentation of the Genealogical Classification of Human Races", s. 305.

Neticede Orta Asyalı bu atlı-savaşçıların hem ana-vatanlarındaki hem de göç güzergâhlarındaki kalıntılar incelendiğinde, onlara dair net bir antropolojik tanımlama yapmak güçtür; fakat en azından Hun çağı öncesinde ve sonrasında az ya da çok mongoloid hususiyetlerin varlığı kesindir. Eğer ki proto-Türkler'in ve proto-Türkçe'nin[155] ortaya çıktığı saha kesin olarak tespit edilirse Türkler'in fizik-antropolojik ve genetik şecereleri hususunda da daha net tanımlamalar yapılabilir. Nitekim aynı sorun İndo-europoid kavimlerin ataları için de geçerli bir durumdur.

[155] Türkçe'nin bağlı olduğu Ana Altay dilinin çıkış yerinin Sibirya'nın güney kesimleri ve Altaylar olduğu düşünülmekteyse de bu yargı, ispatlanmış bir gerçekten çok Altay dillerinin tarihiyle ilgili gelenekselleşmiş bir görüştür. Tabiî ki bu arada Batılı ve Rus bilim adamlarınca üzerinde çok durulan ve son derece ileri metotlarla çalışılan Hint-Avrupa dilinin ana-yurdunun neresi olduğu sorusunun henüz kesin bir biçimde cevaplandırılamadığını da hatırlatmamız gerekir; bkz. Osman N. Tuna, "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. II, b. 2, s. 38.

5.7. Günümüz Kavimlerinin Sefalik Endeks Ölçümlerine Dair Bazı Çalışmalar

Geçmiş kavimlere mensup bireylerin iskelet kalıntıları üzerinde yapılan sefalometrik çalışmalarda olduğu gibi, günümüzdeki sefalometri çalışmalarını incelediğimizde de yine insan zihnini karıştıran sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu da bizlere kafatası sınıflandırmalarına dair kesin yargıların aslında ne denli yanlış olabileceği ve ne kadar dikkatli davranılmasının gerekliliğini göstermekte, aynı zamanda biyolojik açıdan genetik araştırmaların önemine işaret etmektedir. Dilerseniz bu tespitimizi yakın dönemlerde yapılmış bazı bilimsel çalışmalar bağlamında biraz daha aydınlatalım.

Örnek-1: İran İslam Cumhuriyeti'nin güneyinde yer alan Fars Eyaleti'nin {Pers İmparatorluğu'nu kuran Ahameniş ve Sasanî İmparatorluğu'nu kuran Ardeşir ailelerinin çıktığı Persis eyaletinin şimdiki adı} merkezi olan Şiraz şehrinde yaşları 14-18 arasında değişen 867 kız ve 960 erkek çocuk üzerinde yapılan kafatası ölçümlerinin sonucunda şu verilere ulaşılmıştır: kızlardaki dominant kafa şekli % 42,50 ile brakisefalik, erkeklerdeki dominant kafa şekli ise % 34,30 gibi bir oranla hiperbrakisefalik; kızlarda en az görülen kafa şekli % 4,80 ile dolikosefalik ve yine erkeklerde de en az görülen kafa şekli % 7,50 ile dolikosefalik tiptir. Kızların ve erkeklerin sefalik endeksleri ve genel ortalamaları aşağıdaki gibidir[156]:

KAFA ŞEKLİ	ERKEK	KIZ
Aralık	**(%)**	**(%)**
Dolikosefal	CI < 74.9 7.50	4.84
Mezosefal	**75** < CI < 79,9 28.40	32.76
Brakisefal	80< CI < 84.9 30.00	42.56
Hiperbrakisefal	85 < CI < 89.9 34.30	19.84

[156] Z. Vojdani, S. Bahmanpour & et al., "A. Cephalometry in 14-18 years old girls and boys of Shiraz-Iran high school", s. 101-102.

Örnek-2: Hindistan'a bağlı Gujarat Eyaleti'nin farklı bölgelerinden rastgele seçilmiş 6 değişik etnik topluluğa [Sindhi, Patel, Kharwa (balıkçı), Bhil ve Siddi (zenci)] mensup yaşları 21-50 arasında değişen toplam 180 kişinin Hrdlicka metoduna göre sefalik endeksleri tespit edilmiştir. Her gruptan 30 birey seçilmiş ve bunlar 10'ar kişiden 3 farklı yaş grubuna (Grup A: 21-30 yaş arası; Grup B: 31-40 yaş arası; Grup C: 41-50 yaş arası) ayrılarak bölümlendirilmişlerdir. Aşağıdaki tablodan görüleceği üzere Afrika kökenli Siddiler ve Bhiller mezosefal; Kharwalar yüksek derece mezosefal yani brakisefale çok yakın {80 endeks değerine çok yakınlar – 79,85}; Sindhiler, Rabariler ve Pateller ise brakisefal kafa şekline sahiptirler[157]:

Parametre	Popülasyon Kimliği	Sayı	Ort. Değer (cm)
SEFALİK ENDEKS	Rabari	30	80,83
	Bhil	30	77,85
	Siddi	30	78,79
	Sindhi	30	82,82
	Patel	30	81,03
	Kharwa	30	79,85

Örnek-3: 2011'de yayımlanan bu çalışmada ise Kuzey Hindistan kökenli, yaşları 17-20 arasında değişen 64'ü erkek, 36'sı kadın toplam 100 öğrencinin sefalik endeksleri tespit edilmiştir. Lâkin bu defa Yatay Sefalik Endeks parametreleri daha fazla detaylandırılarak 7 farklı bölüme ayrılmıştır.

SEFALİK FENOTİP		ERKEK	KADIN
(SE)		Sayı %	Sayı %
Ultradolikosefal	55.0-59.9	- -	- -
Hiperdolikosefal	60.0–64.9	1 (1.6%)	- -
Dolikosefal	65.0–74.9	10 (15.6%)	3 (8.3%)
Mezosefal	75.0–79.9	26 (40.6%)	15 (41.7%)
Brakisefal	80.0 – 84.9	21 (32.8%)	13 (36.1%)
Hiperbrakisefal	85.0 – 89.9	5 (7.8%)	4 (11.1%)
Ultrabrakisefal	CI ≥ 90.0	1 (1.6%)	1 (2.8%)
TOPLAM		64 100%	36 100%

- (SE) = Sefalik Endeks

[157] H. R Jadav, V. B. Kariya & et al., *"National Journal of Integrated Resarch in Medicine"*, s. 18-21.

Erkeklerin Genel Sefalik Endeks Ortalamaları (ve standart sapması) 79.14±4.72 ; Kadınların Genel Sefalik Endeks Ortalaması ise 80.74±3.97 çıkmıştır. Erkek-Kadın ortalama SE = 79,72 olarak tespit edilmiştir[158]; yani yüksek oranda mezosefal ve brakisefal kafa şekli.

Örnek-4: Hindistan'da yapılan bir başka araştırmada ise kuzey-batıdaki Pencab eyaletinde yaşları 17 ile 23 arasında değişen 400 tıp öğrencisinin (256 Erkek ve 144 Kadın) sefalik endeksleri (SE) belirlenmiştir:

Sefalik Endeks Erkek Kadın	Sefalik Endeks Erkek Kadın
71,01-72,00 3 1	81,01-82,00 29 15
72,01-73,00 6 3	82,01-83,00 9 18
73,01-74,00 5 3	83,01-84,00 30 5
74,01-75,00 3 1	84,01-85,00 39 28
75,01-76,00 3 3	85,01-86,00 3 4
76,01-77,00 5 2	86,01-87,00 6 3
77,01-78,00 3 2	87,01-88,00 5 7
78,01-79,00 39 16	88,01-89,00 6 1
79,01-80,00 8 2	89,01-90,00 3 1
80,01-81,00 46 25	90,01-91,00 2 2
	91,01-92,00 3 2

71,01 – 75,00 arasını dolikosefal; 75,01 – 80,00 arasını mezosefal; 80,01 – 85,00 arasını brakisefal; 85,01 ve üstü değerleri hiperbrakisefal olarak kabul ettiğimizde 400 örneğin 25'i dolikosefal (%6,25); 83'ü mezosefal (%20,75); 244'ü brakisefal (%61); 48'i hiperbrakisefal (%12) çıkmıştır. Erkekler için Ort. SE 81.34; Kadınlar için Ort. SE 85.75'dir. Erkek ve kız öğrencilerin genel sefalik endeks ortalaması ise 85,53'dür[159]. Bu bağlamda Pencap topluluğunun brakisefalik olduğu söylenebilir.

Örnek-5: Yaşları 18 ile 35 arasında değişen 193'ü kadın ve 561'i erkek toplam 754 Kosovalı Arnavut üzerinde yapılan yüz ve baş ölçümleri sonucunda ulaşılan verilerden konumuzla ilgili olanları aktarmak isteriz. Yüz endekslerine girmeyeceğiz; kafa endeksleriyle ilgili olarak da yalnızca Horizontal yani Yatay Sefalik Endeksler'ini belirteceğim {bunun dışında Dikey ve Transverse (çarpraz) CI ölçümleri de bulunmaktadır.

---

[158] M.R. Anitha, V. Vijayanath, & et al., "Cephalic Index of North Indian Population", s. 40-42.

[159] Dr. Anupama Mahajan, Baljeet S. Khurna, & et al., *"The study of Cephalic Index in Punjabi Students"*, s. 24-25.

	ERKEK		KADIN	
	Aralık	Sayı %	Aralık	Sayı %
Dolikosefal	71.0-75.9 13	2.3%	72.0–76.9 1	0.5%
Mezosefal	76.0–80.9 110	19.6%	77.0-81.9 38	19.7%
Brakisefal	81.0–85.9 291	51.9%	82.0-86.4 89	46.1%
Hiperbrakisefal	86.0–90.9 140	25.0%	86.5-91.9 60	31.1%
Ultrabrakisefal	91.0-x 7	1.2%	92.0-x 5	2.6%

- (SE) aralıkları kadın ve erkek için ayrı olup, Martin-Saller skalası temel alınmıştır.

Çıkan sonuçlardan da görüldüğü üzere Kosovalı Arnavutlarda (erkek ve kadın) brakisefal kafa şekli çok yüksek oranlardadır. Her iki grupta da ikinci sırada hiperbrakisefallik gelmektedir. Üçüncü olarak mezosefal tip vardır, lâkin dolikosefal yapı bilhassa kadınlarda çok ama çok azdır. Erkeklerde ortalama HCI = 83,59 (61,7 – 100,5 arasında değişen) kadınlarda ortalama HCI = 84,79 (73,7 – 94,1 arasında değişen) çıkmıştır. Yatay sefalik endeks sonuçları Pittard, Haberlandt & Lebzelter (1919), Gluck, Drontcˇilov (1921), Coon (1950), Gavrilovicˇ, Ylli, Dhima, Behluli (1987)'nin sonuçlarıyla oldukça yakındır. Bu çalışmada Arnavutlar arasında dolikosefal kafa yapısına sahip olanların yüzdesi (% 2,3) iken Drontcˇilov'ın çalışmasında (% 2,7), Haberlandt & Lebzelter'de (% 5) ve Pittard'da (% 9) çıkmıştır. Tüm bu bilim adamlarının ulaştığı ortak sonuç ise Arnavutlarda brakisefalliğin ağır bastığıdır[160].

Aynı zamanda Pittard, Balkanlar genelinde yaptığı çalışmanın sonucunda da şu verilere ulaşmıştır:

	Dolikosefal	Mezosefal	Brakisefal
Bulgarlar	34.00%	22.00%	24.00%
Yunanlılar	33.79%	17.24%	48.97%
Sırplar	39.20%	30.70%	29.80%
Arnavutlar	8.90%	11.60%	79.50%

Pittard'ın elde ettiği verilere göre Arnavutlar ve Yunanlılar'da hâkim olan kafa tipi brakisefaldir. Arnavutlar'da dolikosefal ve mezosefal tipe çok az rastlanmakla birlikte diğer milletlerde bilhassa Sırplar ve Bulgarlar'da dolikose-

[160] Agron Rexhepi – Vjollca Meka, "Cephalofacial morphological characteristics of Albanian Kosova population", s.935-940.

fallik daha fazla oranda olsa bile yüzdeler birbirine yakındır. Pittard bu verilerin belki bölgede yüzlerce yıl süren "Türk etkisinin" bir sonucu olabileceğini düşünmüştür[161].

Örnek-6: 17-20 yaş aralığındaki 198 Türkmen erkeği üzerinde yapılan kafatası ölçümleri sonucunda şu verilere ulaşılmıştır: bu çalışmada ortalama sefalik endeks 80.4±4'dür. Ayrıca bölgedeki Türkmen popülasyonun dinî ve etnik inançları nedeniyle kendi içlerinde evlendiklerine vurgu yapılmıştır.

Fenotip	Adet	(%)
Dolikosefalik	16	8.1
Mezosefalik	81	40.9
Brakisefalik	84	42.4
Hiperbrakisefalik	17	7.6

Çalışmada, brakisefal ve mezosefal tiplerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bu da kadınlara yapılan ölçümlerle uyuşmaktadır. Örnekler arasında dolikosefallik ve hiperbrakisefallik ise % 10'nun altında görülmektedir[162].

Diğer muhtelif örnekler: 1995'de Bathia ve ekibinin Hindistan'da 806 denek üzerinde yapmış oldukları ölçümlerde, fertlerin % 58'i dolikosefal, % 21'i mezosefal, ve yüzde % 1'den daha az kısmı ise brakisefal çıkmıştır; Shah & Jadhav'ın 2004'de Hindistan'ın Orta-Batı bölgesindeki Gujarat'da yaşları 17 ile 23 arasında değişen 500 tıp öğrencisi (302 Erkek ve 198 Kadın) üzerinde yapılan ölçümlerin sonucunda Sefalik Endeksi 71-75 arasında (dolikosefal) olanların sayısı 28; 75-80 arasında (mezosefal) olanların sayısı 202 (bunların 79-80 aralığında olanların sayısı 59'dur). 80 ve üzeri (brakisefal) olanların sayısı ise 270 çıkmıştır. 302 erkek öğrencinine % 41 mezosefal, % 37 brakisefal, % 14 hiperbrakisefal ve % 7 dolikosefal tipte tespit edilmiştir. Golalipour'un 2006 senesinde Kuzey İran'da sadece Farsî kökenli erkekler üzerinde yaptığı bir başka çalışmada deneklerin % 52'si hiperbrakisefal, % 25'i brakisefal, % 21,5'i mezosefal ve yalnızca % 1,5'i dolikosefal çıkmıştır. Abolhasanzadeh ve Farahani'nin 2003 senesinde Tahran'da 953 yetişkin erkek (22-24 yaşları arasında) üzerinde yaptığı sefalik ölçümler sonucunda % 36,6 brakisefal, % 29,9 hiperbrakisefal, % 24,5 mezosefal ve % 9 dolikosefal kafa şekli tespit edil-

[161] Agron Rexhepi, & Vjollca Meka, "a.g.m", s. 938; ayrıca bkz. E. Pittard, *Les peuples des Balkans*, First edition, Attinger freres, Paris, 1916. s. 84-85.

[162] Golalipour, M. J., Jahanshahi, M. & Haidari, K., "Morphological evaluation of head in Turkman males in Gorgan-North of Iran", 99-100.

miştir[163]. Golalipour'un yine 2006 senesinde Gorgan'da (İran) yaşları 17-20 yaşları arasında değişen sağlıklı 410 kadın (203 Türkmen, 207 Farsî) üzerinde yaptığı ölçümlerde ise söz konusu yerli Fars ve Türkmen kadınlarının Ortalama Sefalik Endeksleri 85 ± 4.5 ve 82.8 ± 3.6 tespit edilmiştir. 207 Farsî'den sadece iki tanesinde dolikosefal tip tespit edilirken, 19'u mezosefalik (% 9,2), 75'i (% 36,2) brakisefalik ve 111'i (% 53.6) hiperbrakisefalik; Türkmenler'in ise yanlızca 1 kişi dolikosefal, geri kalanların 27'si (%13,3) mezosefal, 118'i (%58.1) brakisefal ve 57'si (%28,1) hiperbrakisefal çıkmıştır[164].

Şimdi ise Türkiye'de yapılmış olan bir antropolojik çalışmanın sonuçlarından ve bu bağlamda tezimizle yakından ilgili olan önemli bir sosyal-antropolojik veriden bahsedeceğiz.

1939 yılında Adana, Niğde, Mersin Yörükleri arasında Karahacılı, Karakoyunlu, Bahşiş, Hayta, Manavlı, Kösereli, Karakayalı, Gacar ve Keşefli başta olmak üzere muhtelif Yörük aşiretleri üzerinde yapılan fiziksel ve sosyal antropolojik tetkiklerin sonucunda elde edilmiş olan verilere kısaca değineceğiz. Bu bağlamda ortaya çıkan bulgular çalışmamıza "ırkî ve kültürel" kökenler açısından aydınlatıcı bir ivme katacaktır.

Söz konusu araştırmanın fizik-antropolojik safhasında: 209 kadın ve 210 erkek üzerinde tetkikler yapılmış, bunların Baş Karineleri {Sefalik İndeks} yaklaşık olarak % 56,5 mezosefal; % 35 dolikosefal; % 8,5 brakisefal şeklinde tespit edilmiştir. Bu hususdaki diğer bir nokta da Yörükler'in "yürüklük" belirtisi olarak kanıksadıkları, baş arkasında *Occiput* bölgesinde bulunan bir yumrunun hemen hepsinde bulunmasıdır. Burunları mongoloid tip özelliği taşımaz yani basık değildir, aksine ince uzun burun tipi (*Leptorrhinie*) hâkimdir. Yüz karneleri ise *Hyperleptoprosopie*, yani çok dar ve uzun yüzlü çıkmıştır. Gözler orta büyüklükte olup göz kapakları mongoloid tipe yakındır. Boyları orta uzunlukta, vücut yapıları ise ince ve atletik olup sağlam ve gürbüz insanlardır[165].

Sosyal antropolojik tetkikler sırasında ise çok ilginç bir gelenekleri gözümüze çarpmaktadır. Kadim zamanlardan beri bilhassa Avrasyalı atlı-savaşçı göçebe kavimlerde görülen "yapay kafatası deformasyonu". Bu gelenekte; ebeveynler, çocuklarının alınlarını yassılaştırmak için doğdukları günden itibaren kaş kemerleri üzerinden ve kulaklarının üst hizasından kafa arkasında düğümlenmek üzere bağlanan bir çeki ile çocuğun başını sıkıca çemberlerler.

---

[163] Golalipour, M. J., Jahanshahi, M. & Haidari, K., "a.g.m.", s. 100-102; G. V. Shah – H. R. Jadhav, "The Study of Cephalic index in Students of Gujarat", *J.Anat.Soc.India*, 53 (1), 2004, s. 25-26.

[164] M. J. Golalipour, "The Effect of Ethnic Factor on Cephalic Index in 17-20 Years Old Females of North of Iran", s. 319-322.

[165] Kemal Güngör, *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, s. 14-18, 29.

Bu da kafanın önden arkaya doğru bir meyil almasına sebep olur[166]. Bu da aslında kafatası şekillerini etkileyen fizik-antropolojik bir sonucu da ortaya çıkartmaktadır. Dolayısıyla uzun göçler ve farklı ırklarla temasların sık olmasının yanı sıra eski bozkır kavimlerinde çok yaygın olduğu bilinen yapay kafatası deformasyonu geleneğin de onların kafatası ölçülerinde önemli değişikler yapmış olacağı muhakkaktır.

İnsan farklı ortamlara uyum sağlamış, muhtelif alt-türleri olan bir canlıdır ve hiçbir antropolog politipik insan türü üzerinde yapmış olduğu ırk sınıflandırmalarında kullandığı ölçütlerin kesin bir geçerliliği olduğunu savunamaz. Irk sınıflandırmasında tipolojik görüşü benimseyenler her ırk grubu için belirli makroskopik özellikleri dikkate alırlar. Örneğin Nordik ırka girenler uzun boylu, dolikosefal, beyaz tenli, sarı saçlı ve mavi gözlü olarak tanımlanır[167]. Hâlbuki Retzius (1796-1860) ve Fürst, XIX. yüzyıl İsveçi'nde yeni askere alınanlar arasından seçilen büyük bir örneklem grubu üzerinde yapmış oldukları fizik-antropolojik incelemelerde bunların ancak % 10,1 gibi küçük bir oranının "Nordik Irk" tanımlamasında kullanılan ölçütlere eksiksiz sahip olduğunu fark etmişlerdir[168]. Esasında bu gibi bilimsel sonuçlar bile kesin suretli bir ırkî sınıflandırmanın nedenli zor ve çelişkili olabileceğinin temel göstergesi kabul edilmeli ve ilerleyen zamanlarda da bazı "ırkçı" bilim adamlarının keskin yargılarla hareket etmekten kaçınmasına vesile olmalıydı.

Antropologlar, insanoğlunu ırklara bölmek kaydıyla, incelenen popülasyon bağlantılı çeşitlilikleri düzenlemeye çalıştılar. Fakat bu geleneksel sınıflandırma yönteminden birtakım faktörlerden ötürü büyük oranda vazgeçilmek zorunda kalındı: 1) sınıflandırma kriteri ve mevcut ırkların sayısı konusundaki anlaşmazlıklar; 2) ekseriyetle biyolojik vasıflara dayalı derecelendirilmiş örnek dağılımı nedeniyle ırksal sınırların çizilmesinde karşılaşılan güçlükler; 3) araştırmacıların objektiflikten uzak oluşu; 4) insan ırkı sınıflandırmaları adına yanlış-işlerin gerçekleştirilmesi[169]. Bu maddeler arasına "ırk melezlenmesinin" insan morfolojisinde yarattığı hızlı etkilerin, "sınırlandırılmış" ırk tespitlerinde yaratacağı zorlukları da eklemek gerekmektedir. Bununla beraber, coğrafî yayılıma özgü gelişen deri rengi, saç formu ve rengi, burun tipi gibi görünür "ırksal" özellikleri incelemeye yönelik çalışmalar tabiî ki tamamıyla

[166] Von Luschan ve Dingwall gibi önemli antropologlar da eserlerinde Yörükler'deki bu âdetten bahsetmişlerdir; bkz. Güngör, *a.g.k.*, s. 29-30.

[167] Özbek, *İnsan ve Irk*, s. 137.

[168] Özbek, *a.g.k.*, s. 137-38.

[169] Markku Niskanen, "The origin of the Baltic-Finns from the physical anthropological point of view", s. 121-123.

boşa gitmiş çabalar değillerdir. Çünkü bu yolla elde edilen bilgiler, ekolojik (özellikle de iklimsel) seleksiyonun bir sonucu olarak ortaya çıkan çeşitlilikleri keşfetmemizde yardımcı olmuştur[170]. 1950'lerden itibaren, fizik antropolojide, toplumlar üzerinde yapılan moleküler ve genetik çalışmaların önemli bir role sahip olacağı anlaşılmaya başlandı[171]. Moleküler biyoloji ve genetik araştırmaları sahasında son dönemlerde meydana gelen gelişmeler sayesinde artık yaşayan ya da kalıntılarına ulaşılan insanlar üzerinden elde edilen DNA molekülleri üzerinden binlerce yıl önceki veya günümüzdeki akrabalıkları ortaya çıkartılabilir ve soy tespitleri daha açık bir şekilde belirlenebilmektedir.

[170] Coğrafî yayılmaya bağlı olarak "ortamın" insanın fiziksel adaptasyonuna etkisi meselesiyle ilgili olarak Arambourg'un tanımı, insan biyolojisinin oluşumu açısından önemlidir (*Le gisement de Ternifine*); *"canlılar için öncelikle 'ortam' gereklidir. Ortam sadece coğrafik tabirle çevre demek değildir. Ortam bir bütündür; fiziksel, kimyasal ve biyolojiktir. Bu bütünde ekolojik koşulların, biyolojik koşulları etkileme gücü meteorolojik, klimatolojik ve jeolojik değişimler ve başkalaşımlar insan dahil tüm canlıların gelişimini ve evrimlerini etkiler"*: bkz. Fikret Ozansoy, "Jeolojik Tarihinde Biyolojik ve Kültürel Evrim İlişkisi", s. 183.

[171] Markku Niskanen, "The origin of the Baltic-Finns from the physical anthropological point of view", s. 123.

ALTINCI BÖLÜM

KONUMUZLA BAĞLANTILI GEÇMİŞ VE GÜNÜMÜZ KAVİMLERİNİN GENETİK ANALİZLERİ ÜZERİNE

6.1. Eski Kazakistan'ın Menşei Araştırmaları (M.Ö. 15. yy–M.S. 5. yy.)

Günümüz Kazakistanı'nın kadim zamanlardaki menşei, bilim çevrelerince her zaman önemli bir tartışma konusu olmuştur. C. Lalueza-Fox ve M. Sampietro'nun, Orta Asya'daki batılı ve doğulu genetik tesirler üzerine yapılan tartışmaları açıklığa kavuşturmayı amaçlayan çalışmalarında, Kazakistan'da bulunan farklı kazı alanlarından (dönemleri, M.Ö. 15. yy ile M.S. 5. yy arasında değişen) çıkarılan 36 insan iskeleti üzerinde genetik incelemeler yapılmış, bu bağlamda anneden geçen Mitokondriyal DNA (mtDNA)'daki, HVR-1 bölgesinin (Hiper Değişken Kontrol Bölgesi-1), SNPs (Tek Nükleotit Polimorfizm) markörlerine bağlı testler sonucunda haplogrup tespitleri yapılmıştır. Böylelikle bu çalışma, kadim dönemlere ait DNA'ların, geçmişteki insan göçlerine bağlı olarak şekillenen günümüzdeki harmanlanmış insan popülasyonlarının kökenlerini deşifre edebilmek gibi karmaşık motifleri olan zor bir meselenin çözümüne yardımcı olabileceğini göstermeştir. Kazılan kurganlardan çıkarılan ve incelemeye alınan insan-iskeletleri arasında DNA örneği alınabilenler şöyledir: **Orta Kazakistan** sahasında; Bronz Çağı (M.Ö. 13.yy. – 11. yy.) dönemleri arasına ait 3 örnek, Erken Demir Çağı (M.Ö. 8 yy. – 5. yy.) 2 örnek, Demir Çağı (M.Ö. 7.yy. – 3. yy.) dönemleri arasına ait 7 örnek. **Güney Kazakistan** sahasında; Bronz Çağı (M.Ö. 14. yy. – 11. yy.) dönemleri arasına ait 2 örnek, Demir Çağı (M.Ö. 7. yy. – 5. yy. arası) 2 örnek, Antik Dönem'e ait (M.S. 3. yy. – 5. yy.) ise 1 örnek. **Doğu Kazakistan**'da; Bronz Çağı (M.Ö. 13. yy. – 11. yy.) 4 örnek, Bronz/Demir Çağı (M.Ö. 8. yy. – 7. yy.) 5 örnek vardır. Son olarak **Batı Kazakistan**'da; Bronz Çağı (M.Ö. 14.yy – 10. yy.) 5 örnek ve Geç Demir Çağı'na (M.Ö. 5.yy. – 1. yy.) ait 5 örnek vardır.

Kalıntılardan çıkarılan 36 diş örneği, DNA analizleri için Barselona, Bologna ve Oxford'daki genetik araştırma laboratuarlarına gönderilmiş ve bunların 29'undan uygun mtDNA verileri alınabilmiş, bunlardan ikisi de farklı sebeplerden dolayı devre dışı bırakılmak zorunda kalınmıştır[1]. Eldeki sağlam verilerin, mtDNA HVR-1 bölgesi SNP testleri sonucunda örneklerin 21'inin (% 78) [HV, H, T*, T1, I, U*, U1, U5, U5a1 ve W] gibi bilhassa Batı Avrasyalı kavimlerde görülen haplogruplara, 6'sının ise (% 22) [A*, A*, M*, M4, G2] Doğu Avrasya haplogrup skalasına dâhil oldukları tespit edilmiştir. Ayrıca M.Ö. 13. – 7. yy. arasına ait hiç bir örnekte Doğu Asya kökenli haplogruplara rastlanılamamıştır. Bunlardan özellikle T haplogrubu (T1 dizilimi), günümüzde, Orta Asya Türkleri ile Türkiye Türkleri arasında sıkça rastlanılan adeta ortak bir haplogrup durumundadır. T* dizilimi ise Orta Asya başta olmak üzere Avrupa ve Ortadoğu'da da rastlanılan bir haplogruptur. Bu da aslında T*'nin yine Orta Asya kökenli olduğunun bir kanıtıdır. Yine bu haplogruplar'dan U'nun 5 dizilimi olmakla beraber U1 motifi Türkler ve Kafkasyalılarda görülürken; U5a1 motifine, Kafkas kavimlerinde sıkça rastlanmakta, ayrıca günümüz Avrupa kavimlerinde de görülmektedir[2]. Bronz Çağı'na ait iki örnekte (Doğu ve Orta Kazakistan sahaları) sırasıyla U5 ve U5a1 haplogruplarına rastlanmış ve ne ilginçtir ki bu haplogruplara Moğolistan'ın kuzeyindeki Hunlar'a ait Egyin Göl mezarlarında ve yoğun bir oranda Vikinglerin ataları olan eski İskandinavlarda tespit edilmiştir. Diğer bir mühim nokta ise Bronz ve Demir Çağları'nda Kazakistan'ın doğu (5 örnek), orta (1) ve batı (1) sahalarından % 27 gibi çok yüksek bir oranda görülen H haplogrubu kadim İskandinav kavimlerinde de en yüksek oranda (% 35) tespit edilmiş haplogrup olmuştur[3].

---

[1] C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro & et al., "Unravelling migrations in the steppe: mtDNA sequences from ancient Central Asians", s. 941-944.

[2] C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro & et al., "a.g.m.", s. 941-944.

[3] C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro & et al., "a.g.m.", s. 941-944; C. Keyser-Tracqui, E. Crubezy, B. Ludes, "Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2000-year-old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia", s. 247-260; Linea Melchior, Toomas Kivisild, & et al., "Evidence of Authentic DNA from Danish Viking Age Skeletons Untouched by Humans for 1,000 Years", e2214 [https://doi.org/ 10.1371/Journal.pone0002214].

6.2. Eski İskandinavya'nın Genetik Kodları

Geçmişte H, U, T ve I dizilimlerine en çok rastlanılan bölge bilhassa eski İskandinavya'dır. Danimarka'nın 18 değişik bölgesinden çıkartılan, 92 bireye ait kalıntılardan [Mesolitik Çağ (Bøgebakken ve Tybrind Vig, ~6,000–7,000 YBP{~M.Ö 5000-4000}), Neolitik Çağ (Strø Bjerge, Damsbo, Kyndeløse ve Hulbjerg, ~4,000–5,000 YBP {~M.Ö 3000-2000}), Erken Bronz Çağı (Hestehavebakken, Egtvedpigen, Borum Eshøj ve Bredtoftegård, ~3,300–3,700 YBP {~M.Ö 1750-1350}), Roma Demir Çağı (Varpelev, Himlingøje, Skovgaarde, Simonsborg and Bøgebjerggård, ~M.S. 1–400), Viking Çağı (Galgedil, ~M.S. 1000), Erken Hıristiyanlık dönemi (Kongemarken, M.S. 1000–1250) ve Orta Çağ (Riisby, M.S. 1250–1450)] alınan örneklerin (saç ve diş) 8 lokasyondaki 56'sının verileri tekrar çoğaltılabilmiş sonuçları yayımlanmıştır[4].

Bu sağlam örneklerin mtDNA HVR-1 bölgesi SNP testleri sonucunda tespit edilen sekans motifleri sonucunda belirlenen haplogruplar şunlardır; Neolitik Çağ (Damsbo: U4, U5a); Erken Bronz (Bredtoftegård: U4); Roma Demir Çağı [(Bøgebjerggård: I, H, I, H, U2e, U5b, R0a), (Simonsborg: H, H, I, H, U5b, T2b), (Skovgaarde: H, H, H, H, H, J, J, K, K, V, U3a); Viking Çağı (Galgedil: H, H, H, H, H, U5a, U5a, I, K, T2, X2); Erken Hıristiyanlık Dönemi (Kongemarken Mezarlığı: H, H, H, I, U7, T, J); Orta Çağ (Riisby Mezarlığı: J, J, J, H, H, T2, K, I, U5b, N1a)[5]. Çıkan sonuçların (mtDNA sekansları) filo-genetik akrabalık analizlerini yapan araştırmacılar, İskandinavya'nın güneyindeki eski dönemlere ait örneklere ait haplogrup tayfının büyük oranda Batı Avrasya populasyonlarının varyasyonlarıyla (H, I, T, U, K, J, V, W, X) uyumluluk gösterdiği sonucuna varmışlardır[6]. En yoğun oranda % 35,7 H, % 19,6 U, % 12, 5 I, % 10,7 J, % 7,1 K ve yine aynı oranda % 7,1 T haplogruplarına rastlanmıştır.

---

[4] Linea Melchior, Niel Lynnerup, & et al., "Genetic Diversity among Ancient Nordic Populations", s. 1-9.

[5] Linea Melchior, Niel Lynnerup, & et al., "a.g.m.", s. 1-9.

[6] Linea Melchior et al., "a.g.m.", s. 4.

Bir başka araştırmada ise Danimarka'nın kuzeyindeki Funnen'in Galgedil bölgesinde M.S. 1000 civarlarına ait bir pagan Viking gömü alanından çıkartılan 10 bireye ait örneklerin mtDNA HVR-1 bölgesi SNP analizleri yapılmış ve örneklerde H, H, H, H, H, T2, I, K, U5a1a, X2c haplogrupları tespit edilmiştir[7].

[7] Linea Melchior, Toomas Kivisild, & et al., "Evidence of Authentic DNA from Danish Viking Age Skeletons Untouched by Humans for 1,000 Years", e2214 [https://doi.org/ 10.1371/Journal.pone0002214] . Bu sonuçlar, oransal olarak günümüz Danimarkalıları ve diğer İskandinav kavimleri ile daha çok benzerlik göstermektedir. Örneğin, 645 İskandinav üzerinde yapılan mtDNA sekans analizleri sonucunda belirlenen Hg.lar I'daki yoğun düşüş dışında (% 1,9) hemen hemen aynıdır; % 48,5 H, % 16,3 U, % 10,2 J, % 8,8 T, % 5 K, % 5, 7 V, % 1,6 W, % 0,6 X ve % 1 diğer Haplogruplar; bkz. Melchior, et al., "a.g.m", tablo-5: s. 8.

6.3. Egyin Göl Vadisi Hunları'nın Genetik Bağları

Christine Keyser-Tracqui ve ekibi, Moğolistan'ın kuzeyindeki Egyin Gol Vadisi'nde M.Ö. III. yy. – M.S. II. yy. arası döneme ait Hunlara (Hsiung-nu) ait 84 mezardan, test için uygun durumdaki 79 insan kemiği (62 farklı bireye ait) üzerinde; anneden aktarılan mtDNA, babadan oğula geçen Y-Kromozom ve hem anne hem de babadan aktarılan (X ve Y kromozomları hariç) Otozomal DNA analizleri yapmışlardır. A ve B sektörlerinin batısında yer alan, bazı mezarlarda bulunan ve Y-kromozom STR analizleri sonucunda genetik açıdan tek bir babanın soyunda akraba oldukları anlaşılan 7 kişiden 6'sının STR sekansları ile Henke'nin çalışmaları sonucunda günümüz Türkiye Türkleri'nde bulunanlar arasında benzerlikler çıkmıştır. Dahası, baba tarafından akraba çıkan bu örneklerden 4'ünün (46, 52, 54, 57 no.lu mezarlar) mtDNA sekanslarıyla da Comas'ın çalışması sonucunda yine günümüz Türkiye Türkleri'nden alınan örneklerin dizilimleri uyuşmuştur. Ayrıca B sektöründe yatan (61 ve 90 no.lu mezarlar) başka iki bireyin kalıntılarından çıkartılan mtDNA sekansları, günümüz Türkiye Türkleri'nden alınan örneklerde de bulunmuştur[8].

[8] Keyser-Tracqui, C., et al. "Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2000-year-old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia", s. 259. Henke, Comas ve Richards'ın çalışmaları için ayrıca bkz. Henke J., et al., "Application of Y-chromosomal STR haplotypes to forensic genetics" s. 292–297; Comas D., et al., "Geographic variation in human mitochondrial DNA control region sequence: the population history of Turkey and its relationship to the European populations", s. 1067–1077; Richards M., et al., "Tracing European founder lineages in the Near Eastern mtDNA pool", s. 1251–1276.

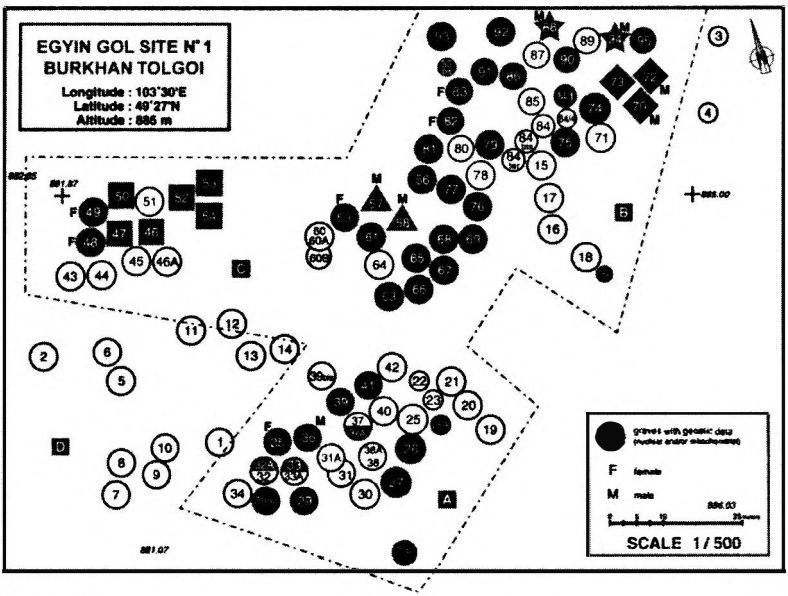

(Şekil-1)[9]

Kuzey-doğu Moğolistan'daki Duurlig Nar mevkiinde bulunan 2000 yıllık bir Hun mezarından (elit tabakaya ait) çıkartılan 3 insan iskeleti (ikisi erkek biri kadın) üzerinde yapılan Y-Kromozom ve X-kromozom DNA analizleri sonucunda: erkeklerden birinin U2e1 (mtDNA), R1a1 (Y-SNP); diğer erkeğin D4 (mtDNA), C3 (Y-SNP); kadının ise D4 (mtDNA) haplogruplarına mensup oldukları tespit edilmiştir[10]. C3 (Y-snp) ve D4 (mtDNA) haplogrupları kuzeydoğu Asya bölgesinin genel haplogrupları olup bilhassa Sibirya bölgesinde ve ayrıca Kuzey Amerika Kızılderili gruplarında görülmektedir. Lakin U2e1 (mtdna) ve R1a1 (Y-snp) haplogrupları ise Batı Avrasya gen havuzu içine dâhil edilip günümüz Türk boylarında görülmekle beraber İndo-europoid bilhassa kuzey-europoid (İskandinav ve Cermen) kökenli kavimlerde de görülmektedir. Bu sonuçlar bizde ise kadim İç Asya'nın kökenleri müphem bazı kavimleriyle (Yüeh-chih'ler, Toharlar, Sakalar, Gotlar gibi) ilgili yine bir soy bağlantısını hatırlatmaktadır. Keyser-Tracqui ve ekibinin 2006 senesinde

[9] Keyser-Tracqui, C., et al., "a.g.m.", s. 250.

[10] Kijeong Kim, Charles H. Brenner et al., "A Western Eurasian male is found in 2000-year-old elite Xiongnu Cemetery in Northeast Mongolia", s. 429-440.

yapmış olduğu çalışmada ise Egyin Gol Vadisi'nin elit Hunları'nın günümüz Yakut Türkleri'nden bazılarının ataları olabileceğini [her iki gruba ait bazı örneklerde benzersiz bir polimorfizme (Tat T→C geçişi) rastlanması nedeniyle]; lâkin genel anlamda Yakutlar'ın bilhassa mtDNA dataları bakımından Egyin Gol Vadisi Hunları ile yakın akraba olduklarını tespit etmişlerdir[11].

[11] Keyser-Tracqui, C., *et al.* "Population Origins in Mongolia: Genetic structure analysis of ancient and modern DNA", s. 272-281.

6.4. Günümüz Kansu Koridoru Milletlerinin mtDNA Analizlerine Dair Kısa Bir Değerlendirme

Tarih öncesi dönemlerden günümüze değin Çin'in adeta batıya açılan penceresi konumundaki kuzey-batı eyaleti Kansu hem farklı kültürlerin hem de farklı ırkların birbirleriyle sürekli bir etkileşim halinde bulunduğu bir köprü vazifesi görmektedir. İsminin, Moğol hükümdarı Kubilay Han zamanında, kuzey-batı yönündeki iki küçük kentin (Kan-chou ve Su-chou) adlarının birleştirilmesinden ortaya çıktığı düşünülen Kansu, güneyinde Ssu-ch'üan, doğusunda Shan-si Eyaletleri; kuzeyinde İç Moğolistan ve batısında Tibet'in Kokunor (Ch'ing-hai) Platosu'nun yer aldığı, Çin ile Doğu Türkistan arasında uzanan bir koridor gibidir[12]. M.Ö. II. yüzyılda Çinliler, eski Chang-an kentinden (günümüzde Çin'in Şansi Eyaleti'ndeki Xi'an kenti) başlayarak Kansu Koridoru yoluyla Sincan-Uygur Otonom Bölgesine ve buradan da sırasıyla Orta Asya, Batı Asya ve Akdeniz'e uzanan çok önemli bir ticaret yolu kurmuşlardır. Tarihsel olarak çok büyük öneme haiz bu ticaret güzergâhına verilen isim "İpek Yolu"'dur[13].

Bu çalışmada, kadim İpek Yolu'nun yukarı kısmında bulunan, Orta Asya ile Doğu Asya'yı birleştiren, tarih boyunca yüzlerce ve belki de binlerce göç hareketine şahitlik etmiş bir gen havuzu konumundaki Kansu Koridoru'nda (KK) arz-ı endam eden 5 etnik popülasyondan [Üçü KK bölgesinden – Kansu ve Kokunor Eyaletlerini kapsar –, 2'si Sincan-Uygur Otonom Bölgesi'nden = Kansu Eyaleti'nin Jishishan şehrinden 50 Baoan, Dongxiang şehrinden 64 Dongxiang; Qinghai Eyaleti'nin Huzu şehrinden 48 Tus; Sincan-Uygur Otonom Bölgesi'nin Şufu şehrinden 50 Uygur, Yining şehrinden 30 Özbek] birbirleriyle bağlantısız toplam 242 örneğin mtDNA polimorfizmleri incelenmiştir. 242 bireyin tamamı M (M*) ve N (N*) makro-haplogruplarına men-

---

[12] W. Barthold, "Kansu" maddesi, *DİA*, c. VI, s. 160-162.

[13] Yang Liuqi, Tan Siji et al., "Gene admixture in Ethnic Populations in Upper Part of Silk Road revealed by mtDNA Polymorphism", s. 435.

sup olup, genel anlamda Doğu Asya ve Batı Avrasya gen havuzuna dâhildirler. KK popülasyonlarında spesifik Doğu Asya Haplogrupları olan A, B, D, F ve M8 baskın durumdadır. SUOB'deki [Sinc.Uyg.Ot.Böl.] Uygur ve Özbek örneklerde ise A, D ve M8 Doğu Asya haplogrupları ile H, J ve U Batı Avrasya haplogruplarına yüksek frekanslarda rastlanılmıştır. Tu popülasyonunda A haplogrubuna (% 43,8) ve Uygurlarda ise Batı Avrasya gen havuzuna dâhil edilen T haplogrubuna (% 24), mensup bireylerin oranı en yüksek çıkmıştır[14].

[14] Yang Liuqi, Tan Siji & et al., "a.g.m.", s. 435-438.

6.5. Tarım Havzası'nın Kadim Mumyaları ve Yüeh-chih – Toharlar'ın Etno-Genetik Menşei Üzerine

Çin'e bağlı Sincan Uygur Otonom Bölgesi (Çin. *Xinjiang*) yani Doğu Türkistan'da, bölgenin kadim yerli ahalilerine dair yapılan arkeolojik araştırmalar; kuzeyde Altay Dağları'ndan batıda Pamirler, güneyde Kunlun Dağları, merkez hatta Tanrı Dağları ve doğuda Kansu Eyaleti yakınlarındaki Turfan'a uzanan 12 ana mevki üzerinde toplanmıştır[15]:

1) Bunlardan ilki, Tarım Havzası'nın doğusunda 1979'da keşfedilen Bronz Çağına ait Gumugou Kültürü'dür (M.Ö. 200-1500); kurumuş Lop Nor'un batısından Kaydu nehri (Kongsque nehri) boyunca uzanır, dolayısıyla da antik Loulan kentiyle aynı sahayı işgal eder. Bölgede yapılan ilk keşifler İsveçli arkeolog Folke Bergman tarafından 1934 senesinde bulunan "Xiaohe (küçük nehir) mezarlığı" ve "Ördek nekropolisi"dir; 2) İkincisi Tanrı Dağları'nın kuzeyinden Altay Dağları'nın eteklerine kadar uzanan ve bulunan en eski kalıntısı M.Ö. 2000'e atfedilen Ke'ermuqi Kültür sahasıdır. Mezar biçimleri ve çanak-çömlek tipleri bakımından Altay ve Yenisey bölgesinin Afanasyevo Kültürüyle ilişkisi vardır; 3) Gumugou mevkisinin kuzey-doğusunda, Hami vahasında bulunan Yanbulak mezarlığı ve kültürü (M.Ö. 1750-1300) ile Kızılhoca gömü alanıdır (M.Ö. 800-550); 4) Turfan Havzası civarlarındaki Ayding Gölü Kültürü ya da diğer bir adıyla Jushi (Gushi) Kültürü'dür. Bu site aynı zamanda Subaşı (Subashi) mezarlığını da ihtiva etmektedir. Bölgede tespit edilen en eski buluntu M.Ö. 1400 en geç buluntu ise M.Ö. 300 ile tarihlendirilmektedir; 5) M.Ö. 1700-1400 ile tarihlendirilen Yengidala Kültürüdür. Bosten Gölü yakınlarında keşfedilen bu kültür sahası, ziraatle uğraşan yerleşik kültür karakterleri taşımaktadır. Maddî kültür kalıntıları bakımından (boyalı çanak, tunç balta, tohum, el değirmeni vs.) Sibirya'nın güneyindeki Bronz Çağı buluntuları ve Orta Asya bozkırlarının Andronovo kültürleriyle

[15] Jan Romgard, "Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade", s. 13.

benzerlikler göstermektedir; 6) Altıncı site alanı Yengidala Kültürüyle aşağı-yukarı aynı mevkide bulunur. M.Ö. 1000-400 ile tarihlendirilen Charwighul (Chawuhu) isimli bu kültürde rastlanılan gömü geleneği Andronovo gibi kuzey bozkır kültürlerine benzemektedir; 7) Burası, Tanrı Dağları'nın kuzey yamaçları ve Barkol çayırlarında bir dizi arkeolojik sit alanını kapsamaktadır. Bunlardan biri M.Ö. 1000-100 arası ile tarihlendirilen ve genel itibariyle göçebe bozkır kavimlerine yakın olmakla beraber yalnızca bir tane tarım topluluğu bulanan Sidaogou Kültürü'dür; 8) Yili Nehri vadisindeki bir dizi sit alanı; 9) Dokuzuncusu, Doğu Türkistan'ın batı kısmında Pamir Platosu'nda ilk kez Çinli arkeologlar tarafından keşfedilen (1976) ve M.Ö. 900-500 ile tarihlendirilen *Xiangbaobao* mezarlığı sahasıdır. Haladun/Karadöng Kültürü ve Aktala sit alanı da yine aynı bölgede bulunmaktadır; 10) Onuncu sit alanı Kunlun Dağları'nın kuzey ayağı, Tarım Havzası'nın güney ucu, Hotan'ın doğusunda yer alan ve M.Ö. 200 ile tarihlendirilen Shanpula mezarlığıdır (keşif tarihi: 1984); 11) Çerçen'deki (Qiemo) Zahongluke sit alanıdır (1989). Alandan çıkarılan yün kumaşlara sarılı bazı mumyalara yapılan C-14 testleri sonucunda bunların M.Ö. 1200-700 yılları arasında ait olduğu tespit edilmiştir; 12) Son olarak da Taklamakan Çölü'nde eski Niya ve Keriya nehir yataklarının kuzey parçalarında yakın zamanlarda tespit edilen birkaç sit alanıdır. Doğu Türkistan'daki en eski kent bu sit alanında bulunmuştur (1994 senesinda) ve 1980'lerden 2000'lere kadar yapılan kazılarda Bronz ve Demir Çağı'na ait birçok buluntu bu bölgeden çıkartılmıştır[16].

[16] Jan Romgard, "Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade", s. 13-16.

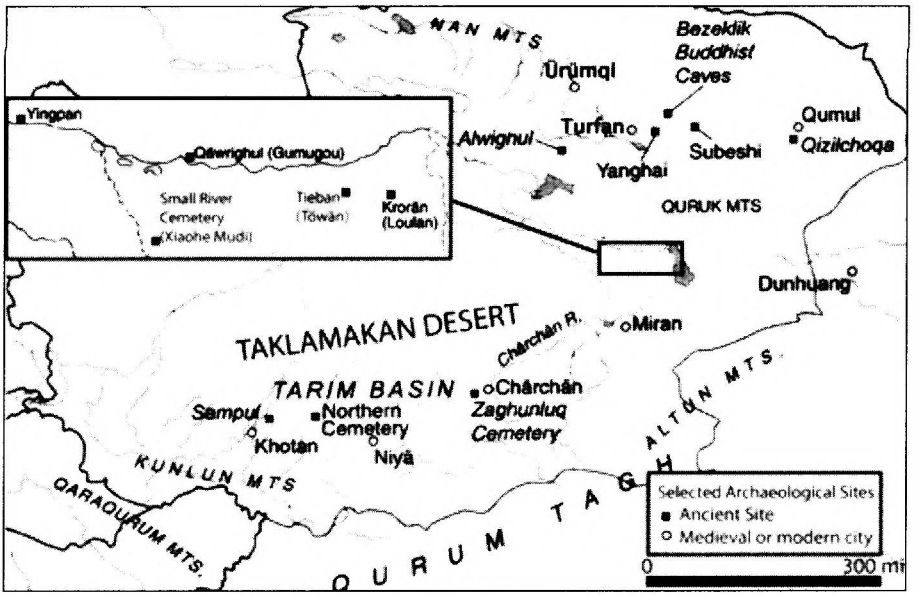

Harita-6[17]:

1934 senesinde İsveçli bilim adamı Folke Bergman Lop Nor bölgesinde bir dere kenarında bir sit alanı keşfetti[18]. Buraya Küçük Nehir (Xiaohe) adını verdi[19]. Sit alanındaki toprak bir tepenin üstünde tahta kolonlarla işaretlenmiş bir mezarlıktan çıkartılan mumyalar bilim dünyasını şaşırtmıştı. Öncelikle mumyalar "mongoloid" özelliklere sahip değillerdi. Ayrıca mezarlarda çanak-çömlek çıkmayışı İsveçli'nin mukayeseli arkeoloji metoduyla buluntuların tahminî bir tarihlendirmesini yapmasını engellerken, diğer taraftan Çin'e dair herhangi bir işaretin bulunmaması (o dönem için 'ipek') mezarlığın en azından Batı Han İmparatorluğu'nun bölgeyi işgalinden önceki dönemlere ait olduğu sonucuna varmasını sağlamıştı. Dahası, Bergman ve kumaş eksperti Vivi Sylwan, Stockholm'a getirilmiş olan bazı dokumaları incelemişler ve

[17] V. H. Mair, "The Mummies of East Central Asia", s. 24.

[18] Antik Kroraina kentinin (bugünkü Loulan) 175 km. batısındaki Xiaohe mezar alanının tam lokasyonu şöyledir: (40°20′11″ K, 88°40′20.3″ D); Chunxiang Li, Hongjie Li, V. H. Mair, et al., "Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronz Age", s. 1.

[19] Romgard, "Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade", s. 19.

sürpriz bir sonuçla karşılaşarak Bergman'ın "tabiî ki hiçbir doğrudan ilişki yoktur" söylemine rağmen bunların Bronz Çağı'nda Danimarka'da bulunan dokuma örnekleriyle çok büyük benzerlikler gösterdiğini tespit etmişlerdir[20].

1979 senesinde ise Çinli arkeologlar Xiaohe sitesinin kuzeyinde Gumugou'da yapılan kazılar sırasında M.Ö. 1800 ile tarihlendirdikleri insan kalıntıları buldular ve bunları kafkasoid/europoid kökenli olarak tanımladılar. Mezarlardan çıkan buğday tohumları, hayvan kemikleri ve yünlü dokumalar ziraatle uğraşan sığır yetiştiricisi bir topluluk olduklarına işaret etmekte; keskin el aletleri, bronz baltalar, taş-bakır-yeşim taşından alet ve objeler ise bölgedeki en erken Bronz Çağı kültürü olduklarını göstermekteydi. Ayrıca, mezarlardan çanak-çömlek kalıntılarının çıkmaması daha sonraları bu kültürün Bergman'ın keşfettiği kültürle kesin olarak bağlantılı olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır[21].

2000'lerde, Xinjiang Arkeoloji Enstitüsü, Çin ve Uygur arkeologlarıyla birlikte Xiaohe sit alanına yeniden odaklandılar[22]. Bilhassa 2003-2005 arasında yapılan bir dizi kazı sonucunda bilim dünyası bir kez daha hayrete düşmüş ve dünyada ilk kez bir tek sit alanından bu kadar çok sayıda insan mumyası bulunmuş, yaklaşık 300 mezar ve 167 lahit gün yüzüne çıkartılmıştı[23]. Bu yeniden-keşif hareketinin kapsamına dair yayınlanan ilk makalelerin birinde, mumyaların europoid özelliklere sahip olduğu ve ilk sonuçlara göre en erken mezarların takriben M.Ö. 2000 civarlarına ait olduğu açıklanmıştır[24]. Pekin Üniversitesi arkeoloğu Lin Meicun da Xiaohe kazı alanıyla Altay Dağları'nın güney eteklerindeki Ke'ermuqi sit alanı arasında benzerlikler bulunduğunu belirterek eğer ilk inceleme sonuçları doğru ise Xiaohe buluntularının yaşının Gumugou sit alanındakiler ile denk hatta daha erken döneme bile ait olabileceğini belirtmişti. Fakat 2007'de yayınlanan başka bir makalede Xiaohe kazılarında 2003 senesinde çıkartılan kalıntıların en geç M.Ö. 1650-1450 ile tarihlendirildiği açıklanmıştır. Lakin bunlar yüzeye yakın mezarlara ait bulgulardı, ve daha aşağılara doğru yapılan kazı buluntularının sonuçları henüz yayınlanmamıştı[25]. Xiaohe mezarlığının en alt katmanına ait bulguların Radyo-karbon

[20] Romgard, "a.g.m.", 2008, s. 19.

[21] J. Romgard, "a.g.m.", s. 19-20.

[22] Chunxiang Li, Hongjie Li, V. H. Mair, et al., "Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronz Age", s. 1.

[23] J. Romgard, "a.g.m.", s. 20-21.

[24] Wang Binghua, "Xiaohe kaocha duanxiang" (Random thoughts on the investigations at Xiaohe), *Xiyu Yanjiu* (2001:02), s. 50–56; bkz. J. Romgard, "a.g.m.", s. 21.

[25] Yidelisi et al, "Xinjiang Luobupo Xiaohe mudi 2003 nian fajue jianbao" (A brief excavation report on Xiaohe graveyard 2003, located in Luobupo, Xinjiang), *Wenwu* (2007:10), s. 4–43; bkz. J. Romgard, "a.g.m.", s. 21.

(C-14) ölçümleri Wu Xiaohong tarafından yapılmış ve çıkan sonuç o zamana kadar havzadaki en eski mezar alanı olanı 3800 yıllık Gumugou'dan daha eski olduğunu göstermişti: yani Xiaohe, 3980±40 yaşındaydı[26].

Bu arada Kansu sahasında yapılan kazılarda sözkonusu dönemlerde bölgenin hâkim unsurunun sadece mongoloidler olduğu buna karşın Kansu yakınlarındaki Hami Vahası'nda ise karışık bir insan populasyon tipinin yaşam sürdüğü tespit edilmiştir[27]. 1980'lerin ortalarında Yanbulak'da yapılan kazılarda [M.Ö. 1750-1300 – M.Ö. 750-550 ya da M.Ö. 1000-700 dönemleriyle tarihlendirilmiştir] 29 adet insan iskeletinin 21 kafkasoid/europoid, 8'i mongoloid (Khams-Tibet) tipte[28], Kezi'erqueqia sit alanında 1978, 1986, 1991 ve 1995-96 tarihlerinde yapılan kazılarda çıkarılan insan iskeletlerinin ise tamamen kafkasoid/europoid tipte oldukları tespit edilmiştir[29]. 2003 senesinde, Xinjiang Arkeoloji Enstitüsü, Xinjiang Müzesi ve Xinjiang Üniversitesi Tıp Fakültesine bağlı araştırmacıların Hami bölgesinde Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde bulunan 13 insan kafatası üzerinde yaptıkları analizlerin sonuçları yayımlanmış; buna göre aynı bölgedeki lahitlerde europoid ve mongoloid tiplerin karışık olarak birlikte yattıkları ve M.Ö. 19.-13. yy. arasıyla tarihlendirilen bu örneklerin büyük kısmının Asya orijinli mongoloid tipe sahip insanlar oldukları belirtilmiştir[30].

2000'li yılların başına kadar Tarım mumyalarıyla ilgili bilim dünyasındaki genel algılar bu şekildeydi. Lakin, Çinli araştırmacıların 2000'lerden sonra yapmış oldukları arkeolojik, antropolojik ve genetik çalışmalar, Amerikalı Sinolog Victor Mair başta olmak üzere konuyla ilgilenen bilim adamlarının görüşlerinde bazı değişiklikler meydana getirmiştir. Mair'in, Tarım Havzası mumyaları ve insan kalıntılarıyla ilgili genel görüşü: 3000 yıl öncesine (M.Ö. 1000'ler) yani Tarım Havzası'nın doğusuna Asyalı kavimlerin gelişine kadar

---

[26] Chunxiang Li, et al., "a.g.m.", s. 2.

[27] J. P. Mallory & V. H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, s. 134.

[28] Chen Chien-wen, "Further Studies on the Racial, Culturel and the Ethnic Affinites of the Yuezhi", s. 768.

[29] Mallory & Mair, *The Tarim Mummies*, s. 141, 142, 188. Yanbulak'daki asıl ilginç nokta ise Batı Orta Asya'nın gelişmiş sulama tarımcılığıyla meşhur Baktriya ve Margiana bölgelerine mahsus kerpiç yapılarının bir örneğine rastlanmasıydı (5 metre yüksekliğinde toprak ve kerpiç tuğlalardan bir duvar).

[30] Wang Bo, Chang Xien and Cui Jing, "Tianshan beilu gumu chutu renlu de zhongzu yanjiu" (A study on the races of the human skulls unearthed in the ancient tombs of northern slopes of Tianshan mountains), *Xinjiang Shifan Daxue Xuebao (Zhexue Shehui Kexue Ban)* (2003:1), s. 97–107; bkz. Romgard, "a.g.m.", s. 23.

bölgede sadece kafkasoid/europoid'lerin var olduğu ve Doğu Asyalıların temsilcilerinden kabul ettiği Türk kökenli bir halk olan Uygurlar'ın, Moğolistan merkezli kağanlıklarının M.S. 842 civarlarında Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından Tarım Havzası ve Kansu'yu içine alan bugünkü yaşam alanlarına göç etmeleriyle birlikte bölgedeki europoidlerin varlığına nihai bir darbe vurulduğu yönündeydi[31]. Fakat Mair, 2006'daki başka bir görüşmede "*M.Ö. 1800 civarlarıyla tarihlenen Tarım Havzası'nın en erken mumyaları, münhasıran kafkasoid ya da diğer bir deyişle europoid idiler*"[32] şeklindeki yorumuyla Çinliler'in sonuçlarıyla daha çok örtüşen bir çizgiye doğru kaymıştır. Mair, içlerinde 1980'lerde Gumugou'da keşfedilen "Nordik-statürlü Loulan Güzeli"[33] (M.Ö. 2000-1800 civarıyla tarihlendirilir) ve onun adeta bir kopyası olan "Xiaohe Güzeli"nin de (M.Ö. 1800-1500'lerle tarihlendirilmektedir) bulunduğu kurumuş Lop-Nur'un kuzeybatısında uzanan Tarım Havzası'nın en erken Bronz Çağı kalıntılarının tespit edildiği Gumugou, Tieban ve Xiaohe sit alanlarında ya da M.Ö. 1000-500 arasıyla tarihlendirilen "Keltik-statürlü Çerçen Adamı"[34] örneğini göstererek; M.Ö. II. ve I. milenyumlarda Tarım Havzası genelinde kafkasoid/europoid fiziksel-tipin açık bir şekilde görüldüğünü, fakat dikkatli fizik-antropolojik ve genetik çalışmalarla birlikte, onları bölge dışındaki farklı gruplara bağlayan muhtelif karakteristliklere sahip olduklarının ortaya çıkartıldığını belirtmiştir[35]. Mair ayrıca M.Ö. III. yy.'dan itibaren bölgedeki mongoloid te-

---

[31] "Genetic testing reveals awkward truth about Xinjiang's famous mummies": http://www.khaleejtimes.com/DisplayArticle.asp?xfile=data/todaysfeatures/2005/April/todaysfeatures_April37.xml&section=todaysfeatures (19-04-2005).

[32] "A meeting of Civilisations: The Mystery of China's Celtic Mummies": http://www.independent.co.uk/news/world/asia/a-meeting-of-civilisations-the-mystery-of-chinas-celtic-mummies-413638.html (26-08-2006).

[33] "A meeting of Civilisations: The Mystery of China's Celtic Mummies": http://www.independent.co.uk/news/world/asia/a-meeting-of-civilisations-the-mystery-of-chinas-celtic-mummies-413638.html (26-08-2006).

[34] "A meeting of Civilisations: The Mystery of China's Celtic Mummies": http://www.independent.co.uk/news/world/asia/a-meeting-of-civilisations-the-mystery-of-chinas-celtic-mummies-413638.html (26-08-2006).

[35] V. H. Mair, "The Mummies of East Central Asia", s. 25-28. Proto-europoid, proto-Keltik, kafkasoid/europoid denilen bu Bronz Çağı halkı bilim-çevrelerince genel itibariyle Toharlarla ilişkilendirilmekte ve onların ataları kabul edilmektedirler; bkz. Romgard, "a.g.m.", s. 10. Mair de Tarım Havzası'nın bu en-erken europoid'lerini kesin olarak Toharlar olarak tanımlamaktadır; onlardan daha sonra İran civarlarından ikinci bir indo-europoid dalga gelecektir: Edward Wong, International Harald Tribune, "The dead tell a tale that China doesn't care to hear", *International Herald Tribune*: http://koreamosaic.net/elp/extras/juniors/e4-080905%20Loulan-Beauty.pdf, s. 2, (19-11-2008)

sirin doğudan gelen Türk kökenli kavimler vesilesiyle artarak devam ettiğini belirterek, Orta-Asya'nın Türk kuşağında sözkonusu proto-europoid'lerin genetik izlerine rastlamanın hâlâ mümkün olabileceği, fakat ne yazık ki 50 yılı aşkın bir süredir Doğu Türkistan sahasını domine eden Sinid etki (muazzam boyutlarda Han Çinlisi göçü) nedeniyle geçmişin izlerinin tamamiyle silinme noktasına gelebileceğini vurgulamıştır[36].

Bronz Çağı'nda Doğu Türkistan'a giren bu erken europoidlerin nereden geldikleri hususundaki senaryoları [1. kuzey-doğudan, Afanasyevo Kültürü'nün etkin olduğu bölgeden Altay dağlarını aşarak güneye doğru Hami ve ötesine hareket; 2. Kuzeyden ve kuzey-batıdan, Andronovo Kültürü'nün etkin olduğu Güney Sibirya ve Kazakistan üzerinden giriş; 3. Batıdan, Baktriya ve Margiana'da hüküm süren Amu-derya medeniyetinin ziraatla uğraşan yerleşik topluluklarından bazı grupların Pamirleri geçerek Tanrı Dağları boyunca hareket edip sonunda Tarım Havzası'na yolculuklarını nihayetlendirmeleri] bir kenara koyup genel bir değerlendirme yapacak olursak, bu toplulukların en azından çeşitli dönemlerde muhtelif göç dalgalarıyla ve farklı yönlerden bölgeye nufuz ettiklerini söyleyebiliriz[37]. Andronovo ve onun daha doğu – kuzeydoğu tarafındaki Afanasyevo kültürlerinin Amu-derya medeniyetinden ziyade kuzey-bozkır kültürleriyle bağlantılı olması, diğer taraftan Tarım Havzası'nda Yanbulak'daki gibi Baktriya-Margiana sahasındaki Amu-derya kültürünün izlerini görülmesi, konuyla ilgili daha kapsamlı araştırmalar ve yeni keşifler yapılmasının gerekliliğini göstermektedir[38]. Çinli bilim adamları, farklı yönlerden Tarım Havzası'na giriş yapan kafkasoid/europoid'ler ile daha sonrasında onların bölgede karşılaştıkları ve hibrid bir kültür meydana getirdikleri mongoloid'lerin iskeletleri üzerinde yaptıkları incelemeler sonucunda, bu mogoloid unsurların Khams-Tibet tipiyle, diğer bir şekliyle kuzey proto-Tibet kavimi Ch'iang'lar ile ilişkili oldukları sonucuna varmışlardır. Doğu Türkistan'ın Bronz Çağı kültürlerinin hem doğudan hem batıdan gelen birkaç göç dalgasının karışımıyla ortaya çıktığını düşünen Lin Meicun'a göre Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki step bölgesinden gelerek Sibirya'nın güneyinde Afanasyevo kültürünü

---

[36] V. H. Mair, "The Mummies of East Central Asia", s. 25. Çin Halk Cumhuriyeti'nin bölgedeki hâkimiyetine kadar Doğu Türkistan'da (Xinjiang) etnik Türklerin ve Han Çinlisi olmayanların nüfusu genel populasyonun % 90'dan fazlasını oluştururken, yoğun Çin göçü dolayısıyla bugün bu oran % 50'lere kadar düşmüştür.

[37] J. Romgard, "a.g.m.", s. 36.

[38] Bu saha, batıda Türkmenistan'daki Anav bölgesinden başlayarak doğuda Özbekistan ve Afganistan'a kadar uzanan 300-400 mil uzunluğunda, 50 mil genişliğinde bir alandır: bkz. Mümin Köksoy, "Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", s. 483.

meydana getiren europoid ırkın bir grubu Altay dağlarını aşarak bu dağların güney eteklerinde yer alan Cungar Havzası'ndaki Ke'ermuqi kültürünü (M.Ö. 2200-1900) oluşturmuş – arkeolojik buluntular arasındaki benzerlikler bu iki kültür arasındaki bağlantıyı kanıtlamaktadır – daha sonra M.Ö. 1800 civarlarında bu topluluktan bir kol (muhtemelen Yüeh-chih–Toharların ataları) daha güneye hareket ederek Tarım Havzasına ulaşarak Gumugou ve Xiaohe'deki yerleşimleri oluşturmuşlardı. Daha sonrasında ise Andronovo kültürüne mensup yeni bir europoid grup Cungar Havzası'na girerek Ke'ermuqi kültürüne mensup bir grubu bölgeden göçe zorlamış ve bu bakiyeler de Tarım Havzası'na hareket etmişlerdir. Lin'e göre Tarım Havzası'nın bu yeni misafirleri, bölgede, fiziksel olarak Khams-Tibet tipine yakın Ch'iang'larla akraba doğudan gelen mongoloid bir unsurla karşılaşmışlardı[39]. Lin, neticede Tarım Havzası'ndaki bu Ke'ermuqi kültürü temsilcilerini de Andonovo kültürüne mensup yeni-gelenler olarak tanımladığı Toharlar ile Proto-Tibet Ch'iang'ların meydana getirdiği mutal bir ziraat kültürü olarak kimliklendirmiştir: (Toharo – Ch'iang ortak kültürü)[40].

Doğu Türkistan'da bulunan insan iskeletleri üzerinde çalışan bir başka Çinli bilim adamı Han Kangxin ise yaptığı araştırmalarda, bölgeye giren europoid/kafkasoid'lerin tek bir türde olmayıp çeşitlilik arz ettikleri sonucuna varmıştır. Gumugou'dakilerin, SSCB döneminde yapılan kazılarda Kazakistan, Sibirya ve Volga nehri havzasında bulunan Afanasyevo ve Andronovo kültürlerine atfolunan "proto-avrupalı" tiple benzerlik gösterdiğini vurgulamış; ikinci grubu fizikî-tipin Pamirleri aşarak batıdan Doğu Türkistan'a giren ve iskelet kalıntılarının Pamirler'den başlayarak, güney Tarım havzasından Lop Nor bölgesi boyunca uzanan sahada rastlanan Doğu Mediteryan tip (Kangxin'in tanımlamasıyla İndo-Afgan tip) olarak tanımlamış; üçüncü ve son europoid/kafkasoid grubun ise batıdan Pamir koluyla hemen hemen aynı zamanda fakat onların daha kuzeyinden Doğu Türkistan'a giren ve kalıntıları Tanrı Dağları ve İli Nehri'nin yukarı mecralarında bulunan Pamiro-Fergana tipi olarak tespit etmiştir[41].

---

[39] Lin Meicun, "Tuhuoluoren de qiyuan y u qianxi" (The origin and migrations of the Tocharians), *Xiyu Yanjiu* (2003) :03, s. 18–19; bkz. Romgard, "a.g.m.", s. 37-38.

[40] Romgard, "a.g.m.", s. 37-38, 50. Shui Tao da Tarım Havzası'nın Bronz Çağı europoid sakinlerinin Toharlar ve Yüeh-chih'ler ile yine Jettmar da bilhassa Gumugou ve Xiaohe'deki Tarım Havzası'nın en erken Bronz Çağı buluntularını Toharlarla ilişkilendirmektedirler: bkz. "a.g.m.", s. 37 ve K. Jettmar, "Archäologie in Xinjiang und ihre Bedeutung für Südsibirien", *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie* (1992), vol. 12, s. 139–153; J. Romgard, "a.g.m.", s. 34

[41] Han Kangxin, "The physical anthropology of the ancient populations of the Tarim Basin", *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, ed. V. Mair, vol. 2, 1998, s. 558–570; bkz. Romgard, "a.g.m.", s. 35.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere Tarım Havzası'nın proto-europoid halkı bilim-çevrelerince genel olarak Toharlar (Çin. *Tuhuoluoren*) ile Toharlar da Doğu Türkistan'ın meşhur yeşim-taşı tüccarı halkı Yüeh-chih'ler ile bağlantılandırılmışlardır[42]. Daha önce de belirttiğimiz gibi Yüeh-chih'lerin batıya göçleri başlamadan evvel eski yurtlarında yaşadıkları dönemlerde bir Tohar dili hatta bir Hint-Avrupa dili konuşup konuşmadıklarını bilemiyoruz. Bu yönde ispat niteliği taşıyan bir veriye bilim adamlarınca henüz ulaşılamamış, bu problemi çözebilmek için büyük gayret harcamış olsalar da hâlihazırda tatmin edici bir neticeye varılamamıştır[43]. Aynı zamanda Yüeh-chih'lerin sözkonusu proto-europoid Hint-Avrupa dilli ırklar dışında bilhassa proto-Tibet Ch'iang kavimiyle de yakın kültürel ve ırkî bağlantılar kurmuş olabilecekleri düşünülmektedir[44].

Yüeh-chih'ler ile ilgili bölümümüzde Çin kaynaklarında (*Shiji Zhengyi*) geçen Yüeh-chih – Kuşanlar hakkındaki fiziksel bir tanımlamaya daha sonra tekrar değineceğimizi belirtmiştik. İşte şimdi, bunun tam yeri ve zamanıdır. Dilerseniz kaydı tekrar bir görelim ve yukarıda bahsettiğimiz tüm antropolojik ve genetik argümanlar dâhilinde konuyu değerlendirmeye çalışalım.

> "[Da Yüezhi], Tianzhu'nun 天竺 yaklaşık 7.000 li kuzeyinde yer alır. Kralına 'Göğün Oğlu' denir. Krallıktaki savaş-arabası çeken ve sefere giden atların toplam sayısı yaklaşık olarak birkaç yüz bindir. Şehir duvarları ve saraylar tıpkı Roma'daki gibidir. Halkı kızılımsı-beyaz tenlidir ve ok atıp, at binmekte mahirdirler"[45].

Hem Doğu Türkistan sahasında bulunan mumya ve iskeletler hem de Baktriya ve Kuzey-Hindistan'daki yaşam-alanlarına ait iskelet kalıntıları üzerinde yapılan antropolojik tespitlerden hareket eden Çinli araştırmacı Liu Xinru, Yüeh-chih'lerin, Toharca [Tuharan] konuşan bir topluluk olarak kabul edilse bile Kuşan rejimi içinde, ne Yüeh-chih ne de Toharca konuşan kavimlerden olmayan birçok farklı etnik unsur olduğunu söylemiş, buna ilaveten Tuharan dilli kavimlerin de tek bir etnik kompozisyondan müteşekkil olmadıklarının altını çizmiştir. Xinru'ya göre Yüeh-chih'ler ne eski yurtlarında ne de Baktriya

---

[42] Romgard, "a.g.m.", s. 18, 34; Taishan, "A study of Saka History", s. 61.

[43] Taishan, "A study of Saka History", s. 61.

[44] Romgard, "a.g.m.", s. 18-19.

[45] Taishan, "The Origin of the Kushans", s. 13; Chen Chien-wen, "Further Studies on the Racial, Culturel and the Ethnic Affinites of the Yuezhi", s. 773.

sahasında homojen bir ırk olmuşlardır[46]. Yani "Yüeh-chih – Tuharan" kavmi, farklı etnik kompozisyonlardan oluşan karışık bir ırktı ve eğer onlar için etnik bir tanımlama yapmak gerekirse en doğru kelime "Avrasyalı" bir kavim demek olacaktı[47]. Liu Xinru'nun bu tanımlaması bize göre Yüeh-chih'lerin kökenleriyle ilgili olarak belki de şu ana kadar yapılmış olan en doğru tespittir.

Batılı bilim-adamları tarafından yakın dönemlerde yapılan DNA testleri adeta Liu'nun teorisini destekler niteliktedir. Lop Nur ve Chawuhu mumyaları kalıntıları üzerinde yapılan genetik testlerin sonucunda başlangıçta bölgede munhasıran kafkasoid/europoid beyaz bir ırk bulunduğu, fakat gelişen süreçte yaşam-alanlarına doğudan gelen mongoloid bir toplulukla birlikte yaşamaya başladıkları tespit edilmiştir[48]. Yao ve meslektaşlarının 2002 ve 2003 senelerinde günümüz Çin kavimleri üzerinde yaptıkları genetik çalışmada (mtDNA) örneklerin bazılarında Batı Avrasya haplotiplerine rastlanmıştır (yalnızca T1 ve HV haplotipleri)[49]. Bu iki haplotip aynı zamanda tarih öncesi Kazakistan kalıntıları arasında da görülmüş, bu durum çok eski dönemlerde europoid'lerin doğuya yaptıkları hareketler ile bölgede bıraktıkları mirasın daha sonraları Asyalıların batıya yaptıkları hareketlerle silindiği, geriye kalan kırıntıların ise (T1 ve HV haplotipleri gibi) belki de Doğu Asya'nın son kalan *europoid*'leri kabul edilen Toharlar'a ait olabileceği görüşünü ortaya çıkarmıştır[50]. C. Lalueza-Fox, 2004'de yayımlanan makalesinde, her ne kadar Yao ve meslektaşlarının 2002 ve 2003 senelerinde Sincan-Uygur Otonom bölgesinde çok az denek üzerinde yaptıkları mtDNA analizleri sonuçlarına atıfta bulunarak Doğu Asya'dan gelen istila-göç hareketleri nedeniyle "Prehistorik europoid'lerin genetik izlerinin silindiği ve günümüz Asyalıları üzerinde hiçbir bakiyesi kalmamıştır" şeklindeki yorumuyla Toharlar'a dramatik bir son hazırlasa da[51]; Tarım Havzası'nın kuzeyinde Demir Çağı'na ait insan kalıntıları üzerinde yapılan mtDNA analizleri, "Batı Avrasya" ve "Doğu Avrasya"

---

[46] Liu Xinru, "Migration and settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies", s. 261-292; J. Romgard, "a.g.m.", s. 42, 49-50.

[47] Liu Xinru, "a.g.m.", s. 261-292; bkz. J. Romgard, "a.g.m.", s. 43.

[48] J. Romgard, "a.g.m.", s. 43.

[49] Y. G. Yao, L. Nie, H. Harpending et al., "Genetic relationship of Chinese ethnic populations revealed by mtDNA sequence diversity", s. 63-76; Yao, Y. G., Kong, Q. P., Man, X. Y., Bandelt, H. J. & Zhang, Y. P., "Reconstructing the evolutionary history of China: a caveat about inferences drawn from ancient DNA", s. 214–219.

[50] C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro & et al., *"Unravelling migrations in the steppe: mtDNA sequences from ancient Central Asians"*, s. 946.

[51] C. Lalueza Fox et al, "Ancient migrations in Central Asia", Biological Sciences, s. 946; J. Romgard, s. 53.

gen kuşaklarının karışımı olarak tanımlanan ve daha çok "Batı Avrasya" gen dairesinde gösterilen günümüz Türk kavimlerinden Uygur ve Kazak menşeli örnekler ile "son derece benzer" çıkmıştır[52].

Şimdi, konumuzla ilgili olarak genetik bilimindeki ilerlemeler ışığında daha yakın bir zamanda yapılan çok önemli bir çalışmanın sonuçlarını paylaşmak istiyoruz. Tarım Havzası'nın en eski arkeolojik sit alanı kabul Xiaho mezarlarlığının en alt katmanından (3980±40 yıllık) seçilen genetik örnek alınmaya müsait insan-buluntuları üzerinde yapılan Y-Kromozom ve mtDNA analizlerinin sonuçları bilim dünyası açısından oldukça mühim ve bir o kadar da şaşırtıcı olmuştur. Kadim Xiaho halkının anneden geçen mtDNA'sında Doğu Avrasya makro-haplogrubu olan C (alt-haplogrupları C4) 20 örneğin 14'ünde (%70 oranında) tespit edilmiştir[53]. Sibirya'nın Türk dilli boyları Altaylılar (Kuzey ve Güney grupları), Tuvalar, Şorlar, Yakutlar ve Hakaslar ile Tunguz dilli Evenkler başta olmak üzere bilhassa Sibiryalı popülasyonlarda (Çukçi, Buryat, Koryak) görülen bir haplo-grup olan C – C4 motifi daha az sıklıkta olmakla beraber Moğolistan, Daur, Kore ve Orta Asyalı kavimlerde de görülmektedir[54]. Geri kalan altı örneğin mtDNA analizlerinde ise 3'ü R*, 1'i M* ve Batı Avrasya haplogrupları kabul edilen H ve K haplogrupları tespit edilmiştir[55]. Baba neslinden geçen Y-Kromozom analizlerinde ise 7 erkeğin

---

[52] C. P. Thornton ve T. G. Schurr, "Genes, language and Culture: An example from the Tarim basin", s. 94; J. Romgard, "a.g.m.", s. 43, 53.

[53] Chunxiang Li, Hongjie Li, V. H. Mair, Idelisi Abuduresule, Li Jin et al., "Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronz Age", s. 6.

[54] Chunxiang Li, et al., "a.g.m.", s. 6-7. C4 haplogrubunun yaygın olarak görüldüğü kavimler için ayrıca bkz. M. Derenko, B. Malyarchuk et al., "Phylogeographic Analysis of MtDNA in Northern Asian Populations", Table-2, s. 1030; M. C. Dulik, S. I. Zhadanov et al., "MtDNA and Y Chromosome Variation Provides Evidence for a Recent Common Ancestry between Native Americans and Indigenous Altaians", s. 232.

[55] Chunxiang Li, et al., "a.g.m.", s. 6. Batı Avrasya'da çok yaygın olarak görülen H haplogrubunun örneğimizde görülen 16260T motifine ellerindeki gen-havuzunda yalnızca günümüz 1 İtalyan, 1 Alman, 1 Macar, 1 İzlandalı ve 4 İngilizde rastlanmıştır. K haplosu ise özellikle Orta Asya kavimleri ve İran coğrafyasında görülmektedir. 3 örnekte görülen (2 erkek, 1 kadın) ve günümüz kavimlerinde henüz rastlanmamış olan HVR-1 bölgesindeki benzersiz 16189-16192-16311 motiflerinin kodlama bölgelerindeki PCR aplikasyonlarının sekanslanmaları sonucunda bu benzersiz motifin hem Doğu Avrasya Haplogrubu B ve F hem de Batı Avrasya Haplogrupları UK, TJ, HV, R11 ve R1 ile bağlantıları bulundu ve araştırmayı yapan bilim adamları tarafından R makro-haplogrunu altında geçici olarak R* haplosu şeklinde dizayn edilmiştir. Ayrıca diğer bir örneğin (1 kadın) de HVR-1 bölgesindeki 16223-16304 motifi; Doğu Asya, Hindistan ve Avrupa'daki bazı kavimlerde ortak olarak paylaşıldığı için M* haplogrubu şeklinde kararlaştırılmıştır.

tamamında Batı-Avrasya dairesinin haplogrubu olarak gösterilen (R1a1a) mensubiyeti tespit edilmiştir[56]. Bu sonuç açık bir şekilde Tarım Havzasının bu en erken Bronz Çağı insan kalıntıları bile gen bakımında yani etnik olarak karışık bir populasyon olduğunu, dahası varsayımların – İndo-europoid, Keltik, Nordik gibi – aksine Güney Sibiryalı kavimlerle – bilhassa da bunlar arasından "Türk dilli" olanlar – akraba olduklarını gösteriyordu[57].

Nitekim tüm bu bilimsel adımlar, sinolog V. H. Mair'in görüşlerinde yine bir revizyona sebep olacaktır: "*Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı'nın Tarım Havzası popülasyonlarının kesin bir şekilde tanımlanabilmesi için daha kapsamlı fizik-antropolojik ve genetik çalışmaların yapılması gerekmektedir*"[58]. Söz konusu bilimsel gelişmeler, V. H. Mair gibi çalışma hayatını Tohar araştırmalarına ve "Tohar" orijinli olduklarını düşündüğü Tarım Havzası mumyalarına vakfetmiş önemli bir bilim adamının fikirlerinde kademeli olarak –2006 ve 2010– nasıl bir değişime yol açtığını gözler önüne sermektedir.

Yapılan araştırmalar, M.Ö. 700'lerden sonra –bize göre bu tarih batıya yapılan Saka göçleriyle bağlantılıdır– Orta Asya'da doğu ve batı menşe'lilerin bir arada varlıklarını sürdürdükleri ve karıştıkları görülürken[59]; Güney Sibirya'da bu sürecin daha gerilere Bronz Çağı'na kadar gitmekte olduğunu, Baykal Gölü çevresinde ise çok daha eski zamanlara uzandığını göstermektedir[60]. Bu bölgeler ve atlı-savaşçı {yarı-göçebe – göçebe} kültürleri, bizleri bir kez daha Xiaohe halkının da ilişkili olduğu Bronz Çağı kültürleri, Afanasyevo ve Andronovo'ya götürür. Konuştukları lisanlar[61] hakkında herhangi bir veriye

---

[56] Chunxiang Li, et al., "a.g.m.", s. 6. R1a1a haplogrubuna bilhassa Avrasya coğrafyasında rastlanmaktadır: daha çok Doğu Avrupa, Orta Asya, Güney Asya, Altaylılar başta olmak üzere Sibirya ve eski Sibirya kavimleri, seyrek olarak da Doğu Asya.

[57] Chunxiang Li, et al., "a.g.m.", s. 1-12.

[58] V. H. Mair, "The Mummies of East Central Asia", s. 32.

[59] C. Lalueza-Fox, M. L. Sampietro et al., "Unravelling migrations in the stepe: mitochondrial DNA sequences from ancient Cenral Asians", s. 941-47.

[60] C. Keyser, C. Bouakaze et al., "Ancient DNA provides new insights into the history of South Siberian Kurgan people", s 395-410; K. P. Mooder, T.G. Schurr et al. "Population affinities of neolithic Siberians: a snapshot from prehistoric Lake Baikal", s. 349-361; bkz. Chunxiang Li, et al., "Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronz Age", s. 10.

[61] Tüm bu genetik çalışmalardan önce, Batı ve Rus bilim dünyasında, Çin kaynaklarınca, tarihî vesikalarda Çin'in batı ve kuzey-batısında arz-ı endam eden sarışın, kızılımsı-beyaz tenli ya da gür sakallı tasvir edilen kavimler ile arkeolojik kazılar sonucu keşfedilen Pazırık ve Tarım Havzası'nın mumyaları doğrudan İranî kökenli ve dolayısıyla Hint-Avrupa dilli kavimler olarak fişlenirken Frye en azından şunları söyleyecekti: "*Taklamakan Çölü'nde bulunan mumyalar da dâhil olmak üzere arkeolojik veriler bizlere, kadim zamanlarda Çin'in batı bölgelerinde yaşayan yerli ahalinin,*

sahip olmamakla birlikte, en azından Bronz Çağı'nın ilk dönemlerinden itibaren bu kültür dairesinin –bilhassa Minusinsk-Abakan yani Güney Sibirya merkezli Afanasyevo– kavimlerinin fizik-antropolojik bakımından birbirlerine benzedikleri bilinmektedir.

Haziran 2013'de Viyana'da düzenlenen uluslararası "Tohar Yazmaları ve İpek Yolu Kültürü" Sempozyumunda Çinli araştırmacılar Lanhai Wei, Hui Li ve Wenkan Xu'nun sundukları tebliğ özetinde kaybolmuş bir Hint-Avrupa dili konuştukları varsayılan Toharlar ile Yüeh-chih'lerin arasında var olduğu düşünülen kökensel bağlantıların ve isnat edilen aynileştirmelerin {Tohar = Yüeh-chih} son zamanlarda yapılan arkeolojik ve genetik çalışmalardan sonra iyiden iyiye azaltıldığı ve yeni çalışmalarla birlikte bu ikisinin farklı topluluklar olduklarının açık bir şekilde ortaya çıkarılacağını iddia etmişlerdir[62].

fiziksel bakımından mongoloid ırktan çok europoid ırka benzediklerini gösterir. Mamafih, bu eski kavimler çok uzun zaman öncesinden itibaren orada yaşıyor olabileceklerinden onların İndo-Europoid bir dil konuştuklarını varsayamayız": bkz. R. N. Frye, *The Heritage of Central Asia*, 1996, s. 121.

[62] L. Wei, H. Li & W. Xu, "Different Origin of Tocharians and Yuezhi: Advances in Archeology and Genetics", International Conference on Tocharian Manuscripts and Silk Road Culture, 25-29 Haziran 2013: http://www.univie.ac.at/tocharian/abstracts/Xu.pdf.

6.6. Sakalar'ın "Türklüğü" Meselesi

Çalışmamızın önceki bölümlerinde Saka ya da Batı dünyasının adlandırdığı şekilde İskitler'in kökenleri hususunda ortaya atılan tezlere, Bizans kaynaklarında geçen Saka-Massaget-Gök-Türk/Türk soy bağlantısına ve son olarak da Sakalara ait insan buluntularının antropolojik bakımdan "Turanî/Turanid" tipe benzerliklerine değinmiştik. Şimdi ise Gök-Türkler'in ana-yurdu kabul edilen *Suo/So* ülkesi ile Güney Sibirya'daki ilk Saka yurtları arasındaki bağlantıya ve bilim adamlarının Saka buluntuları üzerinde yapmış oldukları genetik araştırmalara yer vereceğiz.

Saka gruplarının tamamının "Türk ya da Altay kökenli" olduklarına dair bir iddiamız söz konusu olmamakla beraber kadim zamanlarda Güney Sibirya ve Altay bölgesi yoğunluklu olmak üzere bilhassa bu merkezî sahadan Amu-derya Havzası'na kadar inen engin coğrafyada muhtelif "Türk" kökenli Saka topluluklarının arz-ı endam ettikleri görüşündeyiz. Heredot ve Hippokrat'ın eserlerinde, İskitler'in "yaşam-tarzları", "sosyo-kültürel yapıları", "kurgan-gömü" geleneklerine dair verilen bilgelerin, sonraki dönemlerdeki Türk veya daha geniş kapsamıyla Altaylı kavimler ile muazzam derecede örtüştüğü görülmektedir. Daha evvel "Turanî Tip" kısmında da belirttiğimiz üzere insan kalıntılarının antropolojik tetkiki bakımından yoğun bir şekilde dolikosefalik Akdeniz europoid tipine sahip "Pamir Sakaları" hâriç; Tanrı Dağları, Altaylar, Doğu Kazakistan ve Aral bölgesi Sakaları önemli oranda mongoloid unsur karışımları barındıran "Andronovo" modeline, yani Turanî tipe benzemekteydiler. Buna karşın İranistler ise T. A. Mollaev'in de belirttiği gibi hayli ön-yargılı üç "Hint-Avrupacı"nın (J. H. Klaproth, K. V. Müllenhoff, V. F. Miller) ortaya attıkları bilimsel metodolojiden uzak bir teorik yaklaşım üzerinden hareket ederek, Eski Çağ kaynaklarında farklı dillerde ve alfabelerde yazılmış, Saka-İskitlere ait olduğu düşünülen herhangi bir etnonim, antroponim vs. alarak, gelişigüzel bir biçimde İranî ve İndî lisanlardaki sözcüklerle karşılaştırmışlar; bunun sonucunda da tüm Saka gruplarını zorlama bir şekilde İranî kökenlere

dayamışlar, bu da yetmezmiş gibi bu mesnetsiz hipotezlerini "genel kabul gören" resmî bir tarih anlayışına dönüştürmüşlerdir. Hâlbuki uyguladıkları bu sağlıksız filolojik metod ile herhangi bir kelimenin etimolojisi dünyadaki herhangi bir lisan üzerinden yapılabilmekte ve bu da aslında hipotezlerini ne kadar zayıf temellere oturttuklarını göstermektedir[63]. Halbuki, 19. yüzyılda Doğu Sus yakınlarındaki çivi yazılı metinler üzerinde çalışan Mordtmann'ın Saka dilinde tespit ettiği Türkçe ve Fin-Ugor kökenli kelimeler ve bilhassa fiiller [Belge II] – Mordtmann'a göre bu Saka lisanının Ural ve Altay dillerinin henüz ayrılmadığı döneme ait bir dil olduğunu ve Türk-Tatar kökenli olduklarını iddia etmektedir – ile 1969'da Kazakistan'ın Issık bölgesinde bulunan ve "Altın Elbiseli Adam" ile ün yapan Esik Kurganı'nda (M.Ö. V-IV.yy. ile tarihlendirilmiştir) bulunan küçük bir kaptaki Runik yazının Süleymanov tarafından yapılan transkripsiyonu [Belge III] Sakaların ya da onların arasındaki bazı kolların Altaylı olabileceğini önemli ölçüde destekler nitelikte delillerdir[64]. Bunların dışında, özellikle kuzey-doğudaki Sakaların "Türklüğüne" dair çok önemli bir kanıt, Altaylar'daki Pazırık buluntuları arasında yer alan 183 cm. x 200 cm. ebatlarındaki gayet incelikli dokunmuş bir halıdan gelmekte; yapılan araştırmalarda, bu eski halının Senneh ya da Pers düğümüyle değil de Türkiye'de dokunan halılara özgü olduğu bilinen ve Gördes {Manisa'nın Gördes ilçesi} düğümü ya da diğer adıyla Türk düğümü denilen stilde dokunmuş olduğu tespit edilmektedir[65]. Bu arada unutulmamalıdır ki Pazırık Sakaları'nın Yüeh-chih'ler ile özdeşleştirilmesi de sözkonusudur[66]. Bu bağlamda sözkonusu ilişkinin varlığı mevzu bahis ise doğal olarak Pazırık Sakaları, Yüeh-chih'ler ve Türkler arasında güçlü bir bağlantının olduğu ileri sürelebilir.

Daha önce Bizans kaynakları üzerinden hareketle bahsettiğimiz Saka – Massaget – Kermichion – Hun – Gök-Türk bağlantısını bizatihi Sakalar'ın ve Gök-Türkler'in ana yurtları bağlamında tekrar ele alarak hipotezimizi güçlendirmeye çalışacağız.

Tarihçiler, filologlar, antropologlar ve etnologlar arasında en azından Bronz Çağı'ndan itibaren çok geniş bir yayılma alanına sahip olan proto-Türkler'in,

---

[63] Anatole A. Klyosov, "The Principal mystery in the relationship of Indo-European and Türkic linguistic families, and an attepmt to solve it with the help of DNA genealogy: reflections of a non-linguist", *Journal of Russian Academy of DNA Genealogy*, 2010, s. 5-7: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/60_Genetics/Klyosov2010DNK-GenealogyEn.html

[64] İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s. 21.

[65] Findley, *The Turks in World History*, s. 25-26.

[66] Gumilev, *Hunlar*, s. 55 (dn. 54).

anayurdlarının neresi olduğu hususunda kesin bir görüş birliği olmamakla beraber, bununla ilgili belli başlı birkaç görüşe kısaca yer vereceğiz[67];

a- Dil açısından yer tespit edenler: Altayların doğusu Wiedeman (1838), Radloff (1891), Kingan/Kadırgan Dağları'nın doğusu Ramstedt (1928), Ligeti (1940), K. H. Menges (1968) 90. boylamın doğusu.

b- Çin kayıtlarına göre yer tespit edenler: Klaproth (1824), Hammer (1832), Castren (1848), Schott (1849), Vambery (1885), Asistov (1896), Oberhummer (1912), E. Posker; Baykal'ın doğusu (1924),W. Koppers (1937); Baykal'ın güneybatısı.

c- G. Almasy (1902): Kırgız bozkırlarıyla Tanrı Dağları veya Altaylar arası, etnolojiye dayanarak O. Menghin (1937): Altay Dağları ile Kırgız bozkırları arası.

d- Sanat tarihçisi Strzygowsky (1935): Tanrı Dağları – Kuzey-batı Asya sahası arası, Kültür tarihçisi Zichy (1938): İrtiş Nehri ile Ural Dağları arası.

e- Avrasya/Aral Gölü -Tanrı Dağları arası: Z. V. Togan (1928 ve 1946), Gyula Nemeth (1934), Necip Üçok (1943). Jean-Paul Roux, Türkler'in ana-vatanını Avrasya'nın kuzeyine en uzak doğu uçlarına Sibirya'nın orman ve tayga kuşağına götürmektedir.

Gök-Türkler'in kökenlerine ve ilk yurtlarına dair bilinen en eski bilgileri barındıran Çin yıllıklarında dört temel yer adı görmekteyiz. Esas olarak *"Hunlar'ın başka bir soyu"*[68] oldukları belirtilen Gök-Türkler'in, ilk yaşadıkları bölgelerle ilgili verilen üç yer adı şu şekildedir: Altay Dağları, P'ing-liang ve Hsi-hai (Batı Denizi).

> *"T'u-chüe'ler* önceden **P'ing-liang** (şimdiki P'ing-liang Chün) muhtelif Hu'larından idi. Aslında Hunların başka bir soyudurlar. Soyadları A-shih-na'dır. Sonraki Wei (zamanında) T'ai-wu, Ch'ie-ch'ü ailesini yıktı. A-shih-na beş yüz aileyle Juan-Juan'lara sığındı. Chin-shan'da **(Altay Dağları)** ikamet ettiler... Başka bir rivayete göre ise onların ülkesi **Hsi-hai**'nin (Batı Denizi: Etsin Göl bataklığı) yukarısında komşu ülke tarafından yıkıldı. Erkek, kadın,

---

[67] Reha Oğuz Türkkan, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler*, c. I, 2002, s. 417. Ayrıca bkz. R. O. Türkkan, "Türklerin İlk Yurdu ve Yayılış Sahaları", *Türk Dünyası El Kitabı* (Giriş Bölümü), c. I, b. 2, s. 3; Kafesoğlu, *a.g.k.*, s. 48-49; Roux, *Türklerin Tarihi*, b. 3, s. 50-51. Arkeolojik çalışmalar doğrultusunda kadim Türk ana-yurdunun Altay Dağları'nın kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatısı arasındaki bölge olduğu yönündeki tez, bu hususdaki en kuvvetli görüş olarak durmaktadır; bkz. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 45.

[68] [*CS* (50), s. 909; *PS* (99), s. 3285; *TT* (197) 1067c; *TFYK* (958) 23/a, (967) 8/a-b; *WHTK* (343), 2687a]: bkz. Ahmet Taşağıl, "Gök-Türklerin Menşei Problemi", s. 419 (dn. 4); Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, s. 9.

küçük-büyük herkes öldürüldü. Henüz on yaşında bir oğlan çocuğu hayatta kaldı..."[69].

Görüldüğü üzere bu yerler; ana yurtlarıymış gibi verilen P'ing-liang ve/veya Hsi-hai bölgeleri ile kaçarak yerleşmek zorunda kaldıkları ve Çinlilerin onları resmî şekilde tanıdıkları bölge olan Altay Dağları idi. P'ing-liang ile Hsi-hai sahaları bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasının Kansu eyaleti civarlarına işaret etmektedir. Yani bu bilgilere göre Gök-Türkler, Sonraki Wei hanedanı zamanında uğradıkları bir saldırı sonucunda, Kansu civarlarındaki yurtlarından kaçarak Altay Dağları'na gelmiş ve buraya yerleşmişlerdir. Lakin yine Çin kaynaklarında, Gök-Türklerin ilk çıktıkları ana vatanlarının Hunlar'ın kuzeyindeki "*Suo/So*" ülkesi olduğuna dair bir rivayet daha bulunmaktadır[70].

CS, PS, TT, TFYK ve *WHTK* gibi muhtelif Çin kaynaklarından aktarılan bilgilere göre Suo ülkesi Hunlar'ın kuzeyindedir. Bilim adamlarına göre Hunlar'ın kuzeyi olarak gösterilen bu bölge, Altay Dağları'nın kuzeyinde, Yenisey nehrinin kaynaklarının bulunduğu geniş havzada yer alıyordu. Suo ülkesinin yeriyle ilgili kayıtlarda; ülkenin çok soğuk olması Abakan (A-fu), Kem (Chien), Yenisey (Ch'u-che) gibi nehirlerle Batı Sayan dağlarından (Chien-ssu-ch'u-che-shih) söz edilmesi, bu görüşü güçlendiren kanıtlardır[71]. Gök-Türkler bir şekilde bu ana yurtlarından ayrılmak zorunda kalmış ya da bu merkezden güneye doğru yayılmışlardı. Neticede bugünkü Kansu bölgesi dolaylarına yurt tutanlar, büyük bir saldırı nedeniyle M.S. 450'lerden itibaren kendilerine yeni bir yurt vazifesi yapacak olan Altay dağlarının güney eteklerine yerleşmişlerdir[72].

---

[69] A. Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, s. 95, 110.

[70] Gök-Türklerin menşeiyle ilgili olarak 2 ana efsane vardır. Bunlardan biri herkesin malumu olduğu üzere dişi bir kurttan türeme efsanesidir. Diğeriyse işte bu *Suo* ülkesinden neşet etme hadisesidir: [*HTS (Hsin T'ang-Shu)* 215A, s. 6028; *TFYK* (956), 31a; *TT* (197), 1067c] bkz. Taşağıl, "Gök-Türklerin Menşei Problemi", s. 419-420; Taşağıl, *Gök-Türkler (I-II-III)*, s. 9-10. "urgan, sicim; bağlamak, sarmak" anlamına gelmekte olan Çince So/Suo karakteri ve So/Suo'lar için kullanılan *So-t'ou* (So-başlılar) tabirleri bu ülke halkının uzun saç tarzına (örgülü ya da serbest) istinaden yapılan bir tanımlama olmalıdır: bkz. Denis Sinor, "The establishment and dissolution of the Türk empire", s. 287-88. Bu hususta Japon âlim Kurakichi Shiratori'nin görüşleri için ayrıca bkz. K. Shiratori, "The queue among the peoples of North Asia", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 4 (1929), s. 1-69.

[71] Taşağıl, "a.g.m", s. 420.

[72] S. V. Kiselev, *Drevnaya İstoriya Sibiri*, 1951; A. Bernstam, *Sosialno-ekonomiçeskiy stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurok*, (VI, VII), Moskva-Leningrad, 1946: bkz. Ahmet Taşağıl, "Gök-Türklerin Menşei Problemi", s. 420 (dn. 9). "*Batı Denizi'nin kuzeyi, batı tarafları ile Altay dağlarının güneyinde yaşarlardı*": Taşağıl, "a.g.m.", s. 420. Batı Denizi (Hsi-hai) olarak tarif edilen yer Turfan yakınla-

"*Suo*" ülkesi, Sakalar'ın doğudaki asıl ana-yurtları bağlamında da üzerinde durulması gereken çok önemli bir noktadır. Çünkü bu tarif edilen sahalar, esasında bugün Rusya Federasyonu'na bağlı Güney Sibirya'daki Tuva Cumhuriyeti'nin Turan bölgesinde tespit edilen ve Erken Sakaların en kuzey-doğudaki mirasçılarına ait olan *Arjan/Arzhan* Kurganlarıyla (I-II)[73] bağlantılı yerlerdir. Geniş kapsamda Altay dilli ve bilhassa da Türk dilli Sakaların mevcudiyeti, onların ata-soyları bağlamında Kuzey Ti'leri {Kızıl Ti, Ak Ti, Hsien-yün, Ting-ling, Kao-che, T'ie-le/Töles, Dokuz Oğuz-On Uygur}, Hunlar ve Gök-Türkler ile olan bağlantıları bakımından bilhassa ehemmiyet arz eden bir meseledir. N. Aristov[74], onu takip eden L. P. Potapov[75] ve ayrıca O. Pritsak, *Suo/So* ülkesinin yeri hususuna değinmişlerdir. Pritsak *So/Soo*'yu Yakutların kendilerine verdiği isim olan *Sakha/Saka/Saha* ile özdeşleştirmiştir[76]. Pritsak'dan önce Şiratori, Usunları Aşina ailesi ve Türkler ile ilişkilendirdiği çalışmasında *Suo*'nun 索, *Sai* ya da *Saka/Sacae*'nin transkripsiyonu olabileceğini söylemiştir[77]. Türk tarihi konusunda önemli Çin kaynaklarının okunup

rındaki Etsi Göl bataklıkları için kullanılmıştır: S. G. Klyashtorny – V. A. Livsic, "The Sogdian Inscription of Bugut", *AOH*, 1972, s. 71; bkz. Taşağıl, "a.g.m.", s. 420 (dn. 6).

[73] Batı Sayan Dağları ile Tannu Dağları arasında yer alan Tuva/Tıva'da, Yenisey Nehri'nin bir kolu olan Uyuk Irmağı kenarında bulunan (Turan bölgesi) Arjan kazı-alanı, yüzlerce kurganın gömülü olduğu Saka Çağı'nın en önemli merkezlerinden biridir. Bölgedeki ilk çalışmalar Sovyet bilim adamı M. P. Gryaznov tarafından 1970'lerde yapıldı (Arjan-I). Arjan-I kurganının yaşı M.Ö. VII.-VI. yüzyıllar olarak tespit edilirken, çıkarılan maddî kültür buluntuları arasında M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarla tarihlendirilen eşyalar vardır. Daha sonra 1998-2003 yılları arasında H. Parzinger, K. Çugunov ve A. Nagler liderliğindeki Alman-Rus arkeoloji heyeti Arjan'daki ikinci önemli saha çalışmasını başlattı. 1997-2003 seneleri arasında yapılan çalışmalarda birçok kurgan, içlerindeki muazzam miktarlardaki muhtelif değerli eşyalar ve insan kalıntılarıyla birlikte gün yüzüne çıkartıldı. Arjan-2 M.Ö. VII. yüzyıl sonlarıyla tarihlendirildi. Bkz. Hermann Parzinger, "Scythians: Nomadic Horsemen Of the Eurasian Steppe", s. 19-24; Barbara Armbruster, "Gold Technology of the ancient Scythians – gold from the Kurgan Arzhan 2, Tuva", s. 187-193. Arjan-1 Kurganı hakkında detaylı bilgi için bkz. M. P. Gryaznov, *Arjan (Tsarskiy kurgan ranneskifskavo vremni)*, Nauka, Leningrad, 1980.

[74] So/Suo ülkesini ve T'u-chüeh'lerin (Türk) kökenini Güney Sibirya'da Altayların kuzeyindeki Biya nehrinin yukarı mecralarında Kuu/Kuğu nehirleriyle birleştiği Yukarı-Çelkandı bölgesine ve orada yaşayan Kumandı ve Çelkandı (Kuu-kiji) boylarına bağlamaktadır; bkz. L. P. Potapov, *Etniçeskiy sostav i proishojdenye altaytsev (İstoriko-etnografiçeskiy oçerk)*, Nauka, Leningrad, 1969, s. 54. Ayrıca bkz. N. A. Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave Turkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob ih çislennosti*", ott. İz.: Jivaya starina, vıb. 3-4, 1896, s. 279.

[75] L. P. Potapov, *a.g.k.*, 1969, s. 54.

[76] O. Pritsak, (1959b), "Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische", *Philologiaen Turcicae Fundamenta*, ed. J. Deny, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, s. 600 (598-640).

[77] Shiratori Kurakichi (1941-1), "Uson ni Tsuite no Kō" (A Study of the Wusun), *Saiikishi Kenyu*

tartışılmasında katkıları olan yakın zamanların önemli Çinli tarihçisi Yu Taishan da *Suo*'nun [Çince transk. *Sheak*], *Sai* ya da Saka/Sacae'nin başka bir transkripsiyonun olabileceğini, böylece Yüeh-chih ve Usunlar ile Türkler arasındaki ortak bazı unvan ve kelimelerin nereden gelebileceğinin de böylelikle açıklanabileceğini belirtmiştir[78]. *Zuozhuan, Lüshi Chunqui, Guanzi, Yizhoushu* gibi Ch'in hanedanı öncesi kayıtlarda, Jung'ların *Yun* soyadlı kavimlerinden olan *Suoju*'ların, transkripsiyonunu [*Sai-kia*] olarak vererek Taishan, bu kavmi M.Ö. II. yy. ortalarında Greko-Baktriya krallığına son veren Strabo'da geçen 4 meşhur Saka halkından *Sacarauli/Sakarauli*'lerle özdeşleştirmiştir[79]. Binaenaleyh belirtmekte yarar vardır ki Yu Taishan, Saka – Yüeh-chih ve Usunlar'ın etnik orijinleri hususunda bilimsel yargıdan uzaklaşarak diğer birçokları gibi pan-İranist bir pozisyon izlemekten geri durmamış, konuyu birazcık tartışsa da kısa ve analitik yargılamadan uzak analizleriyle onları topyekün Hint-Avrupa dilli İndo-europoidler olarak kimliklendirmiştir. *Birçok önemli araştırmacıyı adeta bir mutasyon şeklinde saran sözkonusu bu pan-İranist geleneksel tutuma ise en iyi cevap yine tamamen bilimsel ve yorumdan uzak genetik çalışmalardan gelmiştir.* Son dönemlerdeki genetik testler bilhassa Doğu-Kuzeydoğu Sakaları'nın soy haritalarının en çok günümüz Türk kavimleriyle (Altay kiji, Uygur, Kazak) ve bazı Ugor unsurlarla (Samoyi Selkup'lar gibi) eşleştiğini göstermiştir[80]. İnsan kalıntıları ve mumyalarından alınan örnekler üzerinde yapılan DNA analizleri sonucunda, Saka menşe'li Altayların kadim Pazırık Kültürü halkının [S. I. Rudenko ve M. P. Gryaznov (Pazırık Nekropolü), V. D. Kubarev (Yusıd, Ulandrık, Sailugem gömü kompleksleri); N. V. Polosmak ve V. I. Molodin (Ukok Platosu); Samaşev ve Francfort (Berel Nekropolü); Molodin, H. Parzinger ve D. Tseveendorj (Olon-Kurin Gol nekropolü)][81] genetik açıdan bilhassa günümüz etnik Altaylıları[82] {yani Altay Türkleri} ile çok yakın akraba oldukları, bunun

---

A (Studies on the History of the Western Region), Tokyo, 1941, s. 1-67; bkz. Taishan, "A Study of Saka History", s. 139 (dn. 41).

78 Taishan, "The Origin of the Kushans", s.15.

79 Taishan, "A Study of Saka History", s. 2, 23, 33. *Suoju – Sacarauli* özdeşleştirmesini daha önce Cen tarafından da yapılmıştır. Cen Zhongmian, *Hanshu Xiyuzhuan Dili Jiaoshi* (Commentary on Place Names in the Chapter Concerning the Western Regions in the Hanshu), Beijing, 1981, s. 332-334; bkz. Taishan, "A Study of Saka History", s. 23 (dn. 23), 40.

80 M. Gonzalez-Ruiz et al., "Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia), s. 9, 10; V. I. Molodin, "The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues", s. 26.

81 V. I. Molodin, "The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues", s. 25.

82 *"Elimizdeki Pazırık grubu örnekleri genetik açıdan günümüz Altaylılarından hiçbir dikkat çekici farklılığı*

dışında yine günümüz Türk boylarından Uygurlar ve Kazaklar ile Batı Sibirya'nın Ural dilli kavimlerinden Samoyed Selkup'larla da yüksek oranlarda genetik akrabalıkları tespit edilmiştir[83]. Ortada tartışmaya yer olmayan bilimsel veriler dursa da Molodin gibi görüşleri dayanaktan yoksun bilim insanları bu sonuçları bile hâlâ "İranî-Samoyî" gibi göstermektedir. Hâlihazırda "*DNA analizleri hiçbir İndo-İranî ya da İndo-Europoid halkla eşleşmeyip neden Türk ve Ugor menşeli kavimlerle eşleşmiştir?*" şeklinde bir soruyu acaba Molodin kendisine sordu mu bilemiyoruz.

Görüldüğü üzere özellikle Batılı bilim adamları, neredeyse tamamını Türk boylarının oluşturduğu Batı Avrasya gen havuzunu adeta iranî ya da europoid olarak sunma eğilimindedirler – Doğu Avrasya gen havuzunda ise Moğol, Tunguz, Sibirya ve bazı Ugorik kavimlerin yanı sıra yine birçok Türk halkı da bulunmaktadır. Halbuki Batı Avrasya gen havuzunun üyeleri olan günümüz Türk kavimlerinin bireyleri – bu gen havuzunun mensupları özellikle Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve Güney Altay sahası Türkleridir – fizik antropolojik özellikleri bakımdan kendi aralarında büyük benzerlikler gösterirlerken, bölgedeki Hint-Avrupa dilli kavimlerden {İranlı, Hintli, Slavik popülasyonlar, Belluci, Peştu vs.} ciddi şekilde ayrılırlar. Dolayısıyla bu gen havuzunun "Avrasya Türk halkları gen havuzu" veya buna benzer bir isimle daha spesifik bir biçimde adlandırılmasının uygun olacağı kanısındayız.

Son dönemlerde yapılan çalışmalar neticesinde Sakalar ve bilhassa da Gök-Türkler'in ana-yurdu kabul edilen Güney Sibirya'nın (Altay dağları civarları ile Sayan dağlarının batısı) aynı zamanda proto-Türkler'in de ana-yurdu olması ihtimalini kuvvetli görüyoruz. Neticede tüm bu bilimsel çalışmaların ışığında, Sibirya Sakaları, Yüeh-chih'ler ve Türkler arasında yakın sosyo-kültürel kodlarının ve coğrafî ortaklıkların yanısıra çok güçlü genetik akrabalıkların da bulunduğunu açık bir şekilde söyleyebiliriz.

---

yoktur"; bkz. M. Gonzalez-Ruiz et al., "Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)", s. 9, 10.

[83] Molodin, "a.g.m.", s. 26.

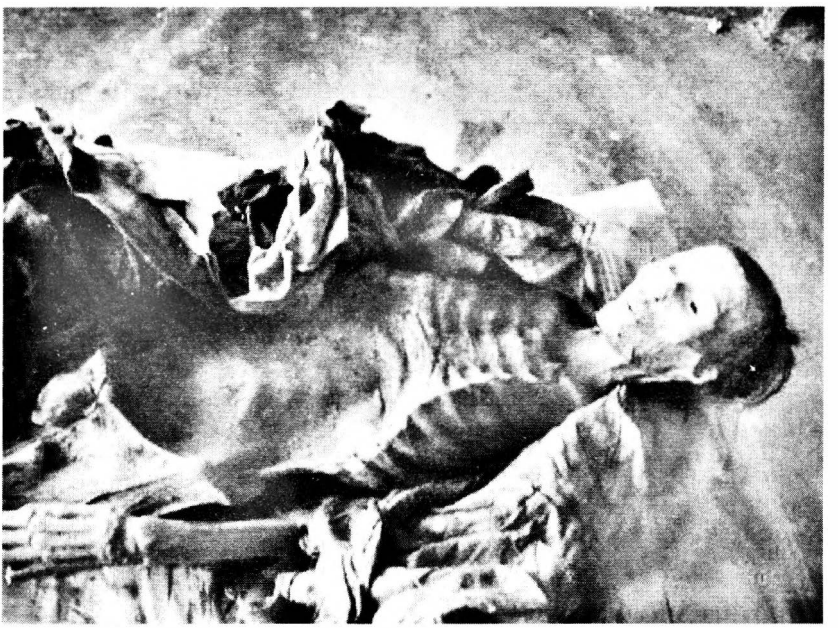

Resim – 7[84]:

[84] 2006 senesinde Moğolistan Altayları'nda bulunan ve yaklaşık 2300 yıllık olduğu düşünülen bir Saka/İskit savaşçısının kalıntıları. 167 cm. boyunda ve 50-60 yaşları arasında olduğu tespit edilen bu İskit'in yüz şekli hayli korunmuş şekilde günümüze ulaşmıştır. Yüz morfolojisindeki mongoloid emarelerin yüksekliği ise hayli dikkat çekicidir. Bkz. http://topnews.in/ancient-mummy-opened-scythian-cavalier-had-bone-disease-248839; submitted by Sahil Nagpal 21/06/2008.

Yedinci Bölüm
SONUÇ

Doğu Chou hükümdarlığı zamanında Çin "Merkezî Ülkesi'nin" kuzey ve kuzeybatı sınırlarında, Çin ile savaşçı göçebe kavimler arasında M.Ö. 720'lerde başlayarak M.Ö. 623'te son bulan bir dizi savaş gerçekleşmiş; Doğu Chou'ya bağlı feodal bir devlet olan Ch'in'in idarecisi Dük Mu tarafından nihayetlendirilen son savaşla birlikte, M.Ö. 623 civarlarında "Batı Jungları" üzerinde egemenlik tesis edilmiştir. Bu süreç zarfında şiddetlenen Çin hücumlarına karşı daha yekpare ve organize hareket etmek isteyen kuzey ve kuzey-batıdaki "Türk" boyları ise Şansi ve Şensi'nin kuzey bölgelerinden Ordos ve Moğolistan'a uzanan hatta Ak Ti – Kızıl Ti konfederasyonlarını oluşturmuşlardır.

Bu çatışma döneminde, yani M.Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğinden M.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen süreçte, muhtelif etnik kökenlerde ama çok benzer kültür yapılarına mensup atlı-savaşçı kavimler, batı yönünde büyük bir göç hareketine girişeceklerdir. Güneyde Pamir Dağları'ndan Hindistan'ın kuzeyine; batıda, Soğdiyana ve Baktriya-Margiana'nın refah içindeki vaha kentlerine; kuzeyde ise Kazakistan bozkırları üzerinden Aral Gölü çevresi, Don-Volga Nehir havzaları ve Ukrayna bozkırlarından Tuna Nehri boyunca Karpat ve Macar ovalarına kadar uzanan bu hat zamanla İç Asya'dan harekete geçen savaşçı ordaların nesilden nesile aktarılan geleneksel göç güzergâhları halini alacaktı. Muhtelif dönemlerde Avrasya'nın atlı-savaşçı bozkır kavimleri bu güzergâhları defalarca kullanarak büyük göç hareketleri gerçekleştirmişlerdir. Neticede M.Ö. VII. yüzyılda Doğu Chou İmparatorluğu'na bağlı Ch'in feodal devletinin, kuzey ve batı sınırlarındaki göçebe kavimlere vurduğu darbeler büyük bir göç dalgasını tetiklemiş ve bize göre yüzyıllar boyunca isimleri kaynaklardan silinmeyecek olan Avrasyalı ilk meşhur atlı-savaşçı topluluk Saka/İskitler'in gerçek anlamda tarih sahnesinde adlarını duyurmalarına vesile olmuştur. Batıdaki Asur ve Grek kaynaklarının söz konusu dönemde yani M.Ö. VII. yüzyılda doğudan gelen yoğun bir atlı-göçebe dalgasından bahsettikleri bilinmektedir. İlk olarak Asur kaynaklarında Kral Asarhaddon zamanında (M.Ö. 680-668)

"Aşguzai" (*Ažkuzai, Iškuzai*) adıyla geçtiği düşünülen bu savaşçı göçebelere, Yunanlılar *Skyth* demiş ve M.Ö. 653'te Medlere ağır bir darbe vuran bu fatihlerin M.Ö. 653-624 yılları arasında Medya'yı yönetimleri altında tuttuklarından bahsetmişlerdir.

Sakalar'ın hem Çin hem de Yunan yazılı kaynakları tarafından doğrulanan diğer bir önemli batı göçü hareketi ise muhtemelen M.Ö. 206/205 civarlarında vuku bulmuş olmalıdır. Karizmatik Hun Şanyüsü Mo-tu, doğusundaki Tunghu'lar üzerine sefer ettikten sonra, vakit kaybetmeden batıdaki Yüeh-chih'lere darbe indirmiş ve bu hadise kuvvetle muhtemel batı yönünde zincirleme bir göç reaksiyonuna sebep olmuştur. Bu kanıya varmamızı sağlayan en önemli veri ise Yunan kaynaklarında aynı yıllar içerisinde Selevkoslar'ın eski valiliklerinden biri olan Baktriya'nın, yoğun bir göçebe saldırısı tehdidi altında olduğu haberinin verilmiş olmasıdır. Batılı kaynaklar tarafından bu yeni istilacılar da topyekûn olarak Saka/İskit adıyla tesmiye edileceklerdir. M.Ö. 177/176 civarında Mo-tu ve oğlu Lao-shang Chi-yü zamanlarında (M.Ö. 174-161/160) birbiri ardına indirilen darbeler sonucunda Yüeh-chih'lerin kadim yurtları olan Kansu bölgesinden, İli-Çu Havzası'na göç etmeleri; ardından Şanyü Ch'ün-chen zamanında (M.Ö. 161/160-126) Hunlara bağlı meşhur Usun Kunmo'nun M.Ö. 146/145 civarlarında batı bölgelerine ve M.Ö. 130 civarlarında bizzat Yüeh-chih'ler üzerine yapmış olduğu seferler, bozkır kavimlerinin milattan önceki dönemlerde İç Asya'dan Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan sahalarına yaptıkları son büyük göç hareketleri safhasını yani "Saka – Yüeh-chih" göç dalgasını nihayetlendiren hadiseler olmuştu. M.Ö. 130'larda Baktriya sahası ve kuzeyine gerçekleşen göç hareketenin etkisi M.Ö. 127'lere kadar Arşaklılar İranı'nın {Partya} doğu sınırlarında kendini hissettirecektir.

Büyük Yüeh-chih'lerin yeni yaşam alanlarında tesis ettikleri yönetim anlayışı; kendine bağlı yarı-özerk konumdaki prensliklerden birinin yani "Kuşan Yabguluğu'nun" iktidarı ele geçirimesi ile farklı bir boyut kazanacak ve dünya tarihinin sayılı devletlerinden birinin, "Kuşan İmparatorluğu'nun" doğuşuna vesile olacaktır. Katıksız göçebe kökenlerine rağmen çok geniş bir coğrafyada hüküm sürerek ileri bir tarım, sanat ve bilim medeniyeti inşa eden Yüeh-chih'ler, M.S. III. yüzyılın ortalarında İran'ın yeni idarecileri Sasanîler tarafından çökertilecek, lâkin bakiyeleri olan küçük prenslikler Hindistan'ın kuzeyinde hüküm sürmeye devam edeceklerdir. Orta Asya'nın doğusunda vuku bulan yeni gelişmeler ise, tekrardan Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'ın bu mümbit sahalarının atlı-savaşçı bozkır kavimleri ile yeşermesine zemin hazırlayacaktır.

M.S. I. yüzyılın sonlarında Cungarya, Tanrı Dağları'nın doğusu ve Altaylar'ın güneyinde vuku bulan kanlı Hun – Çin savaşlarının yarattığı etkiye bi-

naen mağlup Kuzey Hun boyları Yedi-su bölgesine göç etmiş ve M.S. 91 senesinde alınan kesin yenilgiden sonra ise boşalan Hun topraklarına proto-Moğol kökenli oldukları düşünülen Hsien-pi'ler yerleşmiştir. Ardından, yeni müstevliler eski topraklarında kalan 100.000 çadırdan fazla Hun bakiyesiyle kaynaşmış ve uzun yıllar Çinlileri zora sokacak "melez" bir göçebe imparatorluğun tohumlarını atmışlardır. M.S. 120-150 tarihleri arasında Hunlar, yeni yurtlarından Tarım Havzası'ndaki vaha kentlerine akınlar düzenlese de başarıya ulaşamamışlardır. Tun-huang hâkimi, M.S. 137'de Barköl civarında Hunlar'a ağır bir yenilgi tattırmış, ayrıca M.S. 151'de Hami'ye yapılan Hun taarruzu da Tun-huang orduları tarafından püskürtülmüştür. Neticede Kuzey Hunları M.S. 170'lerden itibaren Cungarya'dan da atılarak Tarbagatay'ın ötesine kesin bir şekilde itilmişlerdir. Dolayısıyla M.S. II. yüzyılın ortalarıyla birlikte Kuzey Hunları'nın politik gücü tamamen kırılmış ve bu dönemden sonra ise Hunlar'ın Tarbagatay-Hazar civarı bozkırlardaki yayılma dönemi başlamıştır. En azından bir kısmının Han Çinlileri ve daha sonra Hsien-pi'lerle yapılan savaşlarda yerinden olan Hun topluluklarından indiklerini tahmin edebileceğimiz bu göçebeler, ilerleyişleri sırasında hiç şüphe yok ki farklı göçebe toplulukları da kendi bünyelerine katarak batı yönünde harekete geçmişler ve bugünkü Kazakistan topraklarında bir devlet vücuda getirmişlerdir.

M.S. IV. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Çin birbirlerine karşı egemenlik mücadelesi veren birçok küçük devletçiğe bölünmüş ve bu kargaşadan dolayı bölgeye tam bir istikrarsızlık ortamı çökmüştür. Bu devletçiklerin çoğu Büyük Seddin kuzeyinden gelen, aralarında ekseriyetle Hun ve Hsien-pi kökenli savaş şefleri tarafından kurulmuş ya da idare edilmişlerdir. Batıdaki Çin nüfuzu ortadan kalkarken Tarım Havzası'nın vaha devletleri de Tanrı Dağları'nın kuzeyinden, Moğolistan'ın batı uçlarından gelen göçebelerin yoğun saldırılarına maruz kalmışlardır. M.S. IV. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya'da oluşan istikrarsız döneme muhtemelen bazı ekolojik sebepler de eklenince, şartlardan rahatsız olan göçebeler, Türk kökenli Hun boylarının idaresi altında meydana getirilen konfederasyonlar halinde batıya hareket ettiler. Göçe koyulan bu konfederasyonlar kuvvetle muhtemel iki ana kola bölünmüşlerdi. Bir kol Aral Gölü civarına ilerleyip Avrupa'ya girerek Roma – Bizans, diğer kol ise güney-batı yönünde ilerleyerek İran'daki Sasanî ve Hindistan'daki Gupta İmparatorlukları için büyük problem oluşturacaklardır. Bazı araştırmacılar Çin kaynaklarında *Hsiung-nu/Xiong-nu* adıyla geçen Asya Hunlarını, Avrupa Hunları ya da İran-Hindistan Hunları'ndan ayırırken, bazıları da bunların birbirleriyle bağlantılı olduklarını düşünmektedirler. Çalışmamızın ilk bölümlerinde bahsettiğimiz üzere, Çin kaynaklarında geçen Hsiung-nu ve geçmişte onlarla

bağlantısı olduğu düşünülen Hsien-yün gibi eski kavim adları üzerinde yapılan linguistik çalışmalar, bu adların *Hun/Kun/Gun* şeklinde bir transkripsiyonu olduğunu tespit edilmiştir. Ayrıca arkeolojik bulgular ve tarihsel kanıtlar sayesinde artık günümüzde bilim adamlarının çok büyük bir bölümü Hunlar'ın tüm Avrasya boyunca birleşik bir imparatorluk kurduğunu ve değişik coğrafyalardaki Hun unsurlarının gerek diplomatik gerek ticarî ve askerî alanlarda birbirleriyle ilişki içinde bulunduklarını kabul etmektedir. Kesin olarak kanıtlanmasa da ilk kez Fransız oryantalist De Guignes tarafından ortaya konulan "Hsiung-nu = Hun" aynileştirmesi, bilim camiasında genel kabul görmüş bir tespit olarak karşımızda durmaktadır; diğer bir deyişle Çin kaynaklarındaki *Hsiung-nu* ile Roma kaynaklarındaki *Hun*, Hint *Veda*'larındaki *Hunā* ve İran *Avesta* metinlerindeki *Xiiaona/Hyaona* ile Pehlevice metinlerindeki *Hyôn (Xyon/ Xiyon)* aslında aynı meşhur adı ifade etmekteydi.

Bu bağlamda M.S. IV. yüzyılın ortalarından M.S. VI. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte Baktriya/Toharistan merkezli olarak kurulan savaşçı göçebe devletlerin kökenleri, birbirini takip eden farklı göç dalgalarıyla gelen muhtelif kavimlerden ziyade, işte bu tek ve aynı büyük göç hareketiyle (M S. 350-370) gelen, tam anlamıyla yekpare bir yapıya sahip olmasa da aynı siyasi mirası devam ettiren tek bir topluluğa dayanmaktaydı – aynı şekilde M.S. 370 civarında Alanları yenerek Avrupa'ya giren ve kavimler göçünü başlatan Hunlar da bu sürece dâhildi. Yani Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'ın menşei İndo-İranî devlet ya da prenslikleri, söz konusu dönem zarfında Orta Asya'dan gelen aynı göçebe stoğuna bağlı fakat farklı boy veya klanların hâkimiyetine girmiş ve hanedan aileleri değişse de aslında tek bir göçebe kitle ile mücadele etmişlerdir. Tang Hanedanı döneminde yazılan Çin kaynaklarından *T'ung-tien*'de, *Yeh-ta/Yeta* dedikleri Eftalitler'in, Altay Dağları'nın güneyindeki topraklarından Hotan'ın batısına geliş zamanlarının yaklaşık olarak M.S. 360-370 yılları arasına denk getirilmiş olması; bu bağlamda M.S. 350'lerde İran'ın doğu sınırlarında beliren Chionit/Hionit'ler ve M.S. 370'lerde Avrupa coğrafyasına sokulan Hunlar düşünüldüğünde, söz konusu tespitlerin ne denli doğru olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında harekete geçen kalabalık Hun kitlelerinin bilim çevrelerince genellikle M.S. I. yüzyılın sonlarında batıya kaçan Kuzey Hunları'na dayandırıldığını ve onların da Çin kaynaklarında, Türklükleri neredeyse şüphe götürmez olan Kao-ch'e/Töles boyları ile hemen hemen aynı dil ve kültüre sahip olduklarının yazıldığını belirtmemiz gerekmektedir.

M.Ö. VII. yüzyıldan M.S. VI. yüzyılın 3. çeyreğinde gerçekleşen Gök-Türk fethine kadar Toharistan merkezli olarak Orta Asya'nın batısına göç eden ve

devletler kuran atlı-savaşçı bozkır kavimlerinin siyasi tarihlerine dair yapmış olduğumuz açıklamalardan sonra, şimdi de tartışmalı olan menşe'lerine dair tespitlerimize geçelim.

Gök-Türk çağının başlangıcına kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'da görülen bozkır kavimlerinin – Saka/İskit, Yüeh-chih, Chionit-Kidarit-Eftalit – menşei her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Biz bu çalışmamızda bölgedeki yerleşik Helen, Hint ve Pers medeniyetleri ile Budizm'in topyekün etkisine bağlı birtakım linguistik ya da numizmatik tesirleri bir kenara koyarak, bilhassa bazı kaynaklarda yer alan kısıtlı hatta "seçilmiş" bilgiler ve kurganlardan ortaya çıkartılmış bazı insan kalıntıları üzerinden hareketle açık ten, kızılımsı veya sarımsı saç rengi, renkli göz, uzun boy gibi muhtelif fiziksel özellikler nedeniyle birçok bilim adamının bu kavimleri doğrudan "Hint-Avrupalı, europoid, İranî" şeklinde kimliklendirmelerine dair itirazlarımıza da yer vermiş bulunmaktayız. Bu bağlamdaki analizlerimizi ise tartışmalı kavimlerin Doğulu ya da Batılı kaynaklarda yer alan soy-şecereleri ile fizik-antropolojik ve genetik çalışmaların sonuçları üzerinden ortaya koyduk.

Çin kaynaklarında aktarılan şecereler, tanımlamalar ve lokasyon bilgileri göre Güney Sibirya sahasında yaşayan ve bilhassa Türk kavimlerinin içine girdiği Ti (Kuzey Yabancıları) dairesinde yer alan Ting-ling'lerin; Çinliler'in "Batı Jung'ları" dairesinde ele aldığı ve Hunlar ile yakın ilişkili Usunlar'ın; kır-kır burunları ve Çinliler'e nazaran gür sakalları ile bilinen Chieh Hunları'nın; uzun boylarıyla dikkat çeken bazı Hun prenslerinin; Toharistan, Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'da hâkimiyet tesis eden "beyaz tenli ve güzel görünümlü" Eftalit/Akhunlar'ın diğer İç Asyalı göçebe unsurlarla kıyaslandığında farklılık arz eden fiziksel yapılarından bahsederek, onların "Türklüklerine" işaret eden çeşitli etimolojik, filolojik, sosyo-kültürel ve fizik-antropolojik veriler ile soy-şecereleri hakkında bilgi vermeye çalıştırk. Son dönemlerdeki genetik çalışmalarla bir nebze de olsa kırıldığını düşündüğümüz fakat uzunca bir döneme damgasını vuran "yanlış" bir genel algının aslında ne denli ciddi çelişkiler içerdiğini ve genetik soy-bilim araştırmalarıyla ortaya çıkan gerçeklerin "İndo-Europoid/Hint-Avrupacı" bilim adamlarının hipotezlerini nasıl çökerttiğine değinmeden önce, tarihsel süreç bağlamında bilindik bazı hakikatleri yeniden hatırlatmak istiyoruz. Güney Sibirya'da Yenisey bölgesinde Türkçe taş kitabeler bırakan Kırgızlar'ın; muhtemelen IX. yüzyılda bağlı bulundukları Kimek Konfederasyonu'ndan ayrılarak Yenisey civarlarındaki İrtiş-Ob Nehir Havzaları'ndaki yurtlarından güney-batıya hareket eden ve dillerinin Türkçe olduğu hususunda herhangi bir şüphe bulunmayan Kıpçaklar'ın, IX. – XIII. yüzyıllar arasında yazılmış Çin veya Batı dünyasına ait kaynaklarda "kızıl/sarı

saçlı, yeşil/mavi gözlü" şeklinde tarif edilmeleri, aslında Türk boyları arasında bu durumun hayret verici bir şey olmadığının en önemli göstergelerindendir. İnsan kalıntılarının yüz morfolojilerinin tespitindeki gelişmeler ve bilhassa da genetik soy bilimi alanındaki ilerlemeler sayesinde, bugün artık Altaylar, Güney Sibirya, Kazakistan ve Doğu Türkistan'da sözde M.Ö. VII. yüzyıllarda başlayarak M.Ö. III. yüzyılda Hunların etkisiyle hızla arttığı söylenen mongoloid etkinin, Bronz Çağı'ndan itibaren var olduğu kesin bir şekilde görülmektedir. Aslında bu demek oluyor ki günümüzde çok kullanılan "europoid" tip tabiri tıpkı XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar Avrupalı bilimsel-ırkçıların dilinden düşmeyen "Ari/Aryan" tabiri gibi, içi tam olarak doldurulamamış bir sembol görevi görmektedir. Beyaz ten, sarı ya da kızıl saç, mavi göz ya da uzun boy gibi fiziksel özellikler sadece "europoid/kafkasoid ya da İranî" denilen kavimlere özgü fiziksel özellikler olmayıp, bilhassa Türkçe konuşan veya Türk kökenli olduğu hemen hemen kesin olan kadim Altaylı boylarda da görülmekteydi. Yukarıda da belirttiğimiz üzere "Hint-Avrupacı" bakış açısına göre Güney Sibirya, Altaylar, Kazakistan bozkırları ve Doğu Türkistan bölgesindeki europoidler, güya Demir Çağı'nın başlangıcından itibaren hızla mongoloidleşmeye başlamışlar ve Hun çağından itibaren de bu etki güçlenerek artmıştır; yani diğer bir deyişle söz konusu bölgelerdeki ahali Demir Çağı'na kadar tamamen europoid idi. *Peki bu durumda bilimsel gelişmeleri bir tarafa koyarak ve sadece tarihsel süreci göz önünde bulundurarak, söz konusu dönemlerden en az 1600 sene sonra ortaya çıkan Kıpçaklar ya da Tang hanedanı kaynaklarındaki Kırgızlar neden sarımsı/kızıl saçlı ve yeşil/mavi gözlü olarak tarif edilmişler ve bilinen mongoloid yüz antropolojilerinin beraberinde bu "europoid" özellikleri genel halk kitleleri bağlamında nasıl taşımaya devam etmişlerdir?* Bu sorunun cevabı aslında oldukça basittir; aynı nesil üzerinden çoğalmış, kökleri derin ve kadim zamanlara kadar uzanan güçlü bir genetik miras.

Genetik soy-bilimi çalışmalarının, konumuz kapsamındaki kökenleri tartışmalı kavimler ile bağlantılı tarih araştırmaları üzerinde yarattığı etkilere, Sakalar ya da Batı dünyasının tesmiye ettiği şekliyle İskitler'in kökeni meselesiyle başlayabiliriz. Güney Sibirya'dan Macar Ovası'na kadar uzanan devasa bir coğrafyada at koşturmuş olan Sakalar'ın ırkî bakımdan heterojen bir yapıya sahip oldukları neredeyse kesindir. Bununla birlikte yapılan arkeolojik ve genetik çalışmalara binaen özellikle Güney Sibirya ve Orta Asya coğrafyalarında yaşam sürmüş Saka grupları arasında Türk kökenli unsurların ağırlıkta olduğu söylenebilir. Moğol ve Mançu-Tunguz kökenli kavimlerin batısında, Altay – Sayan dağları arasındaki Güney Sibirya sahasında adeta ortak bir anavatandan neşet eden Türkler ve Sakalar, sosyo-kültürel ve antropolojik bağlantılarının

yanısıra genetik bakımdan da çok yakın akrabaydılar. Yapılan antropolojik tespitlere göre M.Ö. VII-V. yy.'da Aral Gölü sahası civarında yaşayan Sakalar'ın "Andronovo katmanının brakisefal *europoid* tipi" ile önemli ölçüde Orta Asya orijinli mongoloid formların karışımı bir popülasyon olduklarını gösterirken; yine Doğu Kazakistan, Altay ve Tanrı Dağları ile Pamir Dağları'nın doğusunda bulunan Saka dönemine ait antropolojik materyal de söz konusu popülasyonlar arasında kalıtsal benzerlikler göstermekteydi – Pamir Dağları'nın diğer bölgelerinde ise dolikokran Akdeniz tipinin hâkim unsur olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Andronovo'nun sözde *europoid* denilen halkı ise aslında Avrupaî bir görünümden ziyade Turanî/Turanid bir görünüme sahip idi. Son dönemlerde yapılan antropolojik çalışmalar sayesinde Turanî tipin "Andronovo formuna" bilhassa günümüz Doğu Türkistan Kazakları'nda yüksek oranda rastlandığı tespit edilmiştir. Saka/İskitlere atfedilen ve "Hint-Avrupacı" bilimadamları tarafından İndo-europoid atlı-savaşçı göçebe kültürünün en önemli temsilcilerinden biri olarak gösterilen Altayların kadim Pazırık Kültürü'ne mensup ahalinin kalıntıları üzerinde yapılan genetik çalışmalar ise adeta bu sonuçları daha da kuvvetlendirir niteliktedir. Türk ya da Gördes düğümü denilen yöntem ile halılarını dokuyan kadim Pazırık halkının genetik açıdan günümüz etnik Altaylıları yani Altay Türkleri ile çok yakın akrabalığı tespit edilmekle beraber, aynı zamanda günümüz Uygur, Kazak ve Batı Sibirya'nın Ural dilli kavimlerinden Samoyed Selkup'larla da akrabalıkları tespit edilmiştir. M. Gonzalez-Ruiz ve arkadaşları, kadim Pazırık halkının genetik akrabalıkları hususunda yapmış oldukları çalışmanın sonuçlarını yayımladıkları 2012 seneli makalelerinde şu önemli cümleye yer vermektedirler;

> "Elimizdeki Pazırık grubu örneklerinin genetik açıdan günümüz Altaylılarından hiçbir dikkate çekici farklılığı yoktur"[1].

Sonuçlar ağırlıklı olarak günümüz Türk kökenli kavimleriyle bağlantıyı açık bir şekilde gözler önüne sermesine rağmen Hint-Avrupacı olarak tabir edebileceğimiz kimi bilim adamları seleflerinden kalan subjektif bir tutumla bu sonuçları bile hâlâ "İranî-Samoyî" şeklinde göstererek, nedense "Türk, Turkic/Türkî veya Turanî" ifadesini kullanmaktan şiddetle kaçınmaktadırlar. Acaba bahsi geçen bu bilim insanları *"Pazırık halkına ait DNA analizleri neden hiçbir İndo-Europoid halkla eşleşmeyip Türk ve Ugor menşeli kavimlerle eşleşti ?"* sorusunu kendilerine bir kez olsun sormayı akıllarına getirdiler mi bilemiyoruz.

[1] M. Gonzalez-Ruiz et al., "Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)", s. 9-10.

Esasında sorunun temelinde genetikçiler tarafından "Batı Avrasya" grubu içinde tanımlanan ve büyük oranda günümüz Orta Asya Türk boylarıyla bağlantılı haplogruplar bazen "europoid/kafkasoid/İranî/İndo-europoid", zaman zaman da mongoloid karışımı "europoid", "iranî" veya "kafkasoid" olarak değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır.

Yüeh-chih'ler ile özdeşleştiren Toharlara ait olduğu düşünülen insan kalıntıları üzerinde yapılan genetik araştırmalar da benzer sonuçları ortaya çıkartmıştır. Doğu Türkistan'da bulunan mumyalarla şöhrete kavuşan Tarım Havzası'nın kadim halkı bilim çevrelerince genel olarak Toharlar ile (Çin. *Tuhuoluoren*), Toharlar ise Kansu'nun meşhur yeşim-taşı tüccarı halkı Yüeh-chih'lerle bağlantılandırılmakta ve kaybolmuş bir "Hint-Avrupa dili" konuşan proto-europoid bir ırk olarak nitelendirilmekteydiler. Toharca'nın bir Hint-Avrupa dili olup olmadığı hususu aydınlığa kavuşturulamadığı gibi, Yüeh-chih'lerin batıya göçleri başlamadan evvel eski yurtlarında yaşadıkları dönemlerde hangi dili konuştukları da kesin olarak bilinmemektedir. Bilim adamları bu problemi çözebilmek için büyük gayret harcamış olsalar da henüz tatmin edici bir sonuca ulaşmış değillerdir. Dahası, Haziran 2013'de Viyana'da düzenlenen uluslararası "Tohar Yazmaları ve İpek Yolu Kültürü" Sempozyumu'nda Çinli araştırmacılar Lanhai Wei, Hui Li ve Wenkan Xu'nun sundukları tebliğ özetinde; kaybolmuş bir Hint-Avrupa dili konuştukları varsayılan Toharlar ile Yüeh-chih'ler arasında var olduğu düşünülen kökensel bağlantıların ve aynileştirmelerin (Tohar = Yüeh-chih), son zamanlarda yapılan arkeolojik ve genetik çalışmalardan sonra iyiden iyiye azaltıldığı ve sürdürülecek olan yeni çalışmalarla bu ikisinin farklı topluluklar olduklarının açık bir şekilde ortaya çıkarılacağını savunmuşlardır.

V. Mair ve Mallory'nin başını çektiği Batılı araştırmacılar Yüeh-chih'lerle ilişkilendirdikleri Toharlara ait olduğunu düşündükleri Tarım Havzası'nın kadim mumyalarını fizik-antropolojik özellikleri bağlamında değerlendirerek tamamen kafkasoid/europoid (Keltik-Nordik) olarak nitelendirmiş ve Erken Demir Çağı'nın başlangıcına kadar bölgede herhangi bir mongoloid tesiri reddetmişlerdir. C. Lalueza-Fox, 2004'te yayımlanan makalesinde, her ne kadar Yao ve meslektaşlarının 2002 ve 2003 senelerinde Uygur Otonom bölgesinde çok az denek üzerinde yaptıkları mtDNA analizleri sonuçlarına atıfta bulunarak Doğu Asya'dan gelen istila-göç hareketleri nedeniyle *"Pre-historik europoid'lerin genetik izlerinin silindiği ve günümüz Asyalıları üzerinde hiçbir bakiyesi kalmamıştır"* şeklindeki yorumuyla Toharlar'a dramatik bir son hazırlasa da, Tarım Havzası'nın kuzeyinde Demir Çağı'na ait insan kalıntıları üzerinde yapılan mtDNA analizleri, "Batı Avrasya" ve "Doğu Avrasya" gen kuşaklarının karı-

şımı olarak tanımlanan ve daha çok "Batı Avrasya" gen dairesinde gösterilen günümüz Türk kavimlerinden Uygur ve Kazak menşeli örneklerle "son derece benzer" çıkmıştır. Bilim çevrelerinde hayret uyandıran asıl büyük buluş ise 2010 senesinde yapılan bir araştırmanın sonuçları paylaşıldığında yaşanacaktır. Tarım Havzası'nın en eski arkeolojik sit alanı kabul edilen Xiaho mezarlığının en alt katmanından (3980±40 yıllık) seçilen genetik örnek alınmaya müsait insan kalıntıları üzerinde yapılan Y-Kromozom (Baba soyu) ve mtDNA (Ana soyu) analizlerinin sonuçları çok önemli ve bir o kadar da şaşırtıcı olmuş; fizik-antropolojik yapıları nedeniyle "Kelt ya da İskandinav" kökenli oldukları düşünülen Bronz Çağı Xiaho halkının anne soyundan gelen mtDNA'sında Doğu Avrasya makro-haplogrubu olan C'nin alt-haplogrubu olan C4 motifine 20 örneğin 14'ünde yani % 70 oranında rastlanmıştır. Büyük oranda Sibirya sahasının Türk dilli boyları olan Altaylılar (Kuzey ve Güney grupları), Tuvalar, Şorlar, Yakutlar ve Hakaslar ile Tunguz dilli Evenkler başta olmak üzere bölgenin diğer yerli kavimlerinde (Çukotko-Kamçatka dilli Çukçiler ve Koryaklar ile Moğol dilli Buryatlar'da) görülen bir haplogrup olan C – C4 motifi daha az sıklıkta olmakla beraber Moğolistan, Daur, Kore ve Orta Asya sahalarında da görülmektedir. Baba neslinden geçen Y-Kromozom analizlerinde ise 7 erkeğin tamamında Batı-Avrasya dairesinin haplogrubu olarak gösterilen (R1a1a) mensubiyeti tespit edilmiştir. Bu sonuçlar açık bir şekilde Tarım Havzası'nın bu en erken Bronz Çağı insan kalıntıları bile gen bakımında yani etnik olarak karışık bir populasyon olduğunu, dahası varsayımların aksine mongoloid özellikleri yüksek derecede baskın Sibirya'nın günümüz Türk, Tunguz ve Çukotko-Kamçatka dilli boylarıyla akrabalıklarını göstermekteydi.

Tüm bu bilimsel adımlar, yaptığı araştırmalarla son dönemlerdeki Tohar çalışmalarının ateşli bir destekçisi olan ve uzunca bir dönem Erken Demir Çağı'na kadar bölgede herhangi bir mongoloid tesirin olmadığını savunan V. H. Mair'in, görüşlerinde de önemli bir revizyona sebep olacaktı: "*Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı'nın Tarım Havzası popülasyonlarının kesin bir şekilde tanımlanabilmesi için daha kapsamlı fizik-antropolojik ve genetik çalışmaların yapılması gerekmektedir*"[2].

Türk kavminin filizlendiği ve nüvesinin bulunduğu Altay Dağları'nın kuzey mıntıkası ve Sayan Dağları'nın batısı yani daha genel tabiriyle Güney Sibirya sahasında yaşayan proto-Türk unsurlar, batı – güneybatı cenahlarındaki proto İndo-Europoid'ler ile güneydeki proto-Tibetliler, doğularındaki proto-Moğol ve proto Mançu-Tunguz kavimlerinden evvel kuvvetle muhtemelen Güney

[2] V. H. Mair, "The Mummies of East Central Asia", s. 32.

Sibirya'nın Yenisey Nehri kıyılarında arz-ı endam eden Yenisey-Ostyak dilli kavimler ile temasa geçmiş olmaları kuvvetle muhtemel gözükmektedir. Hem genetik çalışmalar hem de Asya Hunları'nın lisanlarına dair günümüze değin ulaşan bazı kelimeler bu tespitimizi büyük oranda doğrular niteliktedir. Geç Bronz Çağı, Erken ve Geç Demir Çağları'na ait kurganlarda keşfedilen insan kalıntıları üzerinden elde edilen genetik verilerden çıkan sonuçlar, günümüz Türk kavimlerinin genetik haritalarını Demir hatta Bronz çağına kadar götürmekte, zaman zaman "İranî" yaftası vurulan birçok kadim Kuzey Asya halkının gen haritalarının başta günümüz Güney Sibirya ve Orta Asya Türk boyları olmak üzere, Samoyi-Ugor ve Yenisey ırkları ile yakın ilişkili olduklarını ortaya koymaktadır. Şunu da belirtelim ki Bronz Çağı Yüeh-chih'leri ve Pazırık Sakaları ile günümüz Altay Türkleri ve Kuzey Amerika Kızılderilileri (bilhassa Na-Dene kolu)[3] arasında Sibirya bağlantısı üzerinden çok yakın genetik akrabalıkların varlığı söz konusudur.

Bu noktadan sonra çok önemli bir soru ile konuyu yeni ve hayli karmaşık bir sahaya çekeceğiz. Güney Sibirya ve Orta Asya'nın kadim Türk boylarının bazılarında mongoloid özelliklere ek olarak görülen sarı/kızıl saç, mavi göz gibi Altay dilli kavimlerde (Moğol, Mançu-Tunguz, Kore, Japon) eşine az rastlanır bir takım fiziksel özellikler hangi bağlantıyla Türklerin gen havuzuna girmiş olabilirdi – *eğer ki proto-Türkler arasında başlangıçtan beri bu hususiyetlere haiz bir kol yok ise ya da proto-Türk dediğimiz soy aslında tamamen indo-europoid bir ırk olup daha sonradan mongoloid Altaylılar tarafından Türkleştirilmediyse!* –? Bu bağlamda atlı-çoban kültürünün en önemli temsilcisi olan Türkler ve kadim İndo-Cermenler'in Bronz Çağı ve öncesinde ortak kültür sahaları olan Güney Sibirya'da (Afanesyevo ve Andronovo) kültürel ve genetik bir temasa geçmiş olabileceklerini düşünmekteyiz. Maamafih sözkonusu coğrafyada temasa geçilen İndo-Cermen unsurun ise Erken Orta Çağ'da Batı dünyasında adlarını sıkça duyuran İsveç menşeli Gotlar'ın ataları ya da onlarla çok yakın akraba bir kavim olduğu görüşündeyiz. Aynı zamanda ilk yurtlarında tipik bir göçebe atlı-savaşçı Avrasya kavmi olduğu anlaşılan Yüeh-chih'lerle, onlarla bağlantılandırılmaya çalışılan Toharları ayırmak kaydıyla; ırkî açıdan Toharlar ile Gotlar arasında da bir akrabalık olabileceği kanısındayız. Hatta H. Hjörtsjö ve A. Walander öncülüğünde 1928-1934 yılları arasında yapılan arkeolojik çalışmalara göre, bu etkinin M.Ö. I.-M.S. III. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan ve Tibet sınırlarında varlığını sürdürüyor olma ihtimali dahi vardır.

[3] E. Çağrı Mızrak, "Na-Denelerin Orta Asya ve Sibirya'nın Göçebe Kavimleri ile Bağlantıları", s. 26-46.

Esasında Roma tarih yazını geleneğinde "Got soy kütüğünün", diğer "Kuzeyli ya da Cermenik" kavimlerden farklı bazı özellikleri bulunmaktadır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi Jordanes (VI. yy.), Cassiodorus'un kayıp çalışmasının bir özeti mahiyetinde olan ve Gotlar'ın kökenlerine dair en önemli kaynakların başında gelen, *De Origine Actibusque Getarum* (*Getica*) adlı eserinin IV. Bölümü'nde Gotların, anavatanları olan *Scandza Adası*'ndan Gadaric'in oğlu Filimer önderliğinde kendi dillerinde *Oium* dedikleri İskitya'ya geliş süreçlerini ve Hun soyunun Got cadılar ile orman iblislerinin münasebetinden ortaya çıktığını yazmış, ayrıca tarihçiliğini güvenilir bulduğu *Josephus*'un Gotlar'ın kökenini neden *Magog* kütlesine bağlı İskit ırkına dayandırdığını anlayamadığını belirtmiştir. Dolayısıyla kendince bu yanlışı düzeltmek için bilhassa Scandza'dan detaylı olarak bahsettiğini de söyleme ihtiyacı duymuştur. Ne ilginçtir ki Senatör Cassiodorus (M.S. 487-583) da Gotların kökenini *Getae*'ler ve İskitler'e dayandırmış, kaldı ki aslında Cassidourus'un eserinin özeti olan Jordanes de aslında onlara *Getae* demeye devam etmiştir. *Getae* denilen halkın ise bizzat Saka/İskit stoğundan kabul edilen Avrasyalı göçebe kavim Massagetler ile ilişkili olduğu düşünülmektedir – yine unutmayalım ki Bizans kaynakları da Gök-Türkleri, soy bakımında Hunlar'dan ziyade geçmişteki Sakalar ve Massagetler ile bağlantılandırmışlardır.

Kaynaklardaki bu soy ilişkilendirmesinin – yani Got-Saka/İskit ve Got-Hun – en önemli nedenlerinden birinin, Gotlar'ın diğer bilindik İskandinav ve Cermen kökenli kavimlerden farklı olarak, kadim "atçılık/at yetiştiriciliği" kültürünü önemli ölçüde devam ettirmeleri olduğu görüşündeyiz. Gotlar'ın, çok eski zamanlarda Güney Sibirya ve Orta Asya'da yaşam sürmüş indo-europoid göçebelerde görülen bu kültürü devam ettirmeleri veya başka birtakım ortak kültürel değerlere sahip olmaları büyük ihtimalle onların bozkır göçebeleri ile bağdaştırılmasına sebep olmuştu. Örneğin Ammianus Marcellinus (IV. yy.), *Res Gestae* isimli eserinin Gotlar ile ilgili faslında onların ordularında kullandıkları süvari birliklerinden ve ne denli mahir süvariler olduklarından bahsetmekte, hatta eserinin sonunda yer alan Edirne/Hadrianople Savaşı'nda (M.S. 378), İmparator Valens'in yanarak ölmesine sebebiyet veren saldırının bir Got süvari hücumu olduğunu yazmaktadır[4]. Ammianus ve Sozomen gibi klasik batı kaynakları tarafından Avrupa'ya giren Hunlar'ın karakteristik silahlarından biri olarak gösterilen kementin de Kuzeyli kavimler arasında yalnızca Gotlar tarafından kullanılmış olması dikkate değer bir başka veridir[5]. Saka/

[4] [Kitap 31, Bölüm XIII] *Roman History of Ammianus Marcellinus*, çev. C. D. Yonge, 1902, s. 612-615.

[5] Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, 1973, s. 239-240.

İskit, Sarmat, Hun, Alan gibi Avrasyalı atlı-göçebe kavimler tarafından kullanılan bu silahı hangi coğrafyada, kimden ve ne zaman aldıkları kesin olarak belli değildir. Cermenik – İskandinav kavimler arasında Gotlar, savaş stratejileri ve yaşam tarzları açısından diğerlerinden ayrılmakta ve görüldüğü üzere klasik kaynaklar tarafından ilginç bir şekilde Saka/İskitlere dayandırılmaktaydılar. Özellikle Güney Sibirya sahasında yapılan çalışmalar sonucunda Orhun ya da runik alfabesi dediğimiz yazının Türk boyları tarafından çok eski dönemlerden beri kullanıldığının anlaşılması ve bu alfabenin Türkler dışındaki en meşhur kullanıcılarının eski İskandinavlar olması; ayrıca Usun ve Gök-Türklere ait destanlarda görülen Kurt ve Kuzgun/Karga figürlerinin, aynı zamanda Gotların da mensubu olduğu İskandinav kavimleri için dinsel iki önemli sembol olması – "Tanrıların Babası" dedikleri Odin'in, Huginn ve Muninn isimli iki kuzgunu ile Geri ve Freki isimli iki kurdu vardır – araştırılması gereken bir başka husustur. Gerçekten de kadim zamanlarda Kuzey'in bu iki cesur ahfadı yani Türkler'in ve Vikingler'in ataları arasında bir takım kültürel etkileşimler meydana gelmiş olabilirdi.

Meselenin, bilimsel verilere dayalı bir de "genetik" etkileşim yönü bulunmaktadır. 2010 tarihinde yayımlanan önemli bir genetik çalışmada İskandinavya'nın güneyindeki eski dönemlere ait örneklere ait haplogrup tayfının mtDNA sekansları sonuçlarının filo-genetik akrabalık analizlerini yapan araştırmacılar, büyük oranda Batı Avrasya popülâsyonlarının haplogrup varyasyonlarıyla (H, I, T, U, K, J, V, W, X) uyumluluk gösterdiğini tespit ederek önemli bir bağlantıya ışık tutmuşlardır. Bunlar arasında bilhassa Neolotik, Erken Bronz, Roma Demir ve Viking Çağları'nda H (% 44), U (% 22) haplogrupları en yoğun olarak tespit edilmiştir. H ve U haploguplarının varlığı, çalışmamız bağlamında çok önemli bir ilişkinin ipuçları niteliğindedir. Kazakistan'da (bilhassa doğu kesiminde) Bronz ve Demir Çağlarına ait insan kalıntılarında (27 örnek), H haplogrubu (en yüksek sayıda: 7 örnek) ile U5 ve U5a1 haplogruplarının tespit edilmesi; Demir Çağı'na ait Moğolistan'daki Hun mezarlarında U2e haplogrubunun tespit edilmesi, aslında kadim zamanlarda Orta Asya'da İskandinavlar ile Türklerin ataları arasında var olmuş bir çeşit genetik bağlantıya işaret edebilir.

Nedense İndo-Europoid/Hin-Avrupalı kavimler denildiğinde, bilim adamları fizik-antropolojik bakımdan birbirlerine uzak milletleri "dil akrabalığı" bağlamı altında bir araya toplayarak ortak bir havuza sokmakta – örneğin İskandinav, Cermen, Baltık, Slav, Akdeniz, Alpin, Hintli, İranî (Fars, Kürt, Peştu vs.), Kafkas (Çerkez, Lezgi, Oset, Çeçen, Gürcü, vs.) gibi – antropolojik çeşitlilik skalalarını hayli geniş tutmaktadırlar. Hatta defalarca zikrettiğimiz gibi,

genetik çalışmaların sonuçlarını yorumlarken de benzer bir tutum sergileyen bazı araştırmacılar, Batı Avrasya gen havuzu içine dâhil ettikleri Orta Asya Türklerine dahi zaman zaman "İranî" diyebilecek kadar ileri gitmektedirler. Fakat "mongoloid" kavimler mevzu bahis olduğunda ise skala hayli dar, yani antropolojik çeşitlilik zayıf tutulmaktadır. Bize göre atlı-savaşçı proto-Türkler diyebileceğimiz soy, fizik-antropolojik bakımdan Kuzey Orta Asya Mongoloid tipinin özel bir varyasyonu olan Turanid/Turanî – ya da Güney Sibirya mongoloid tipi de denilmektedir– tipe mensup olup kuvvetle muhtemel kendi içlerinde Kuzey ve Güney kollarına ayrılmaktaydılar. Nüvesi Kuzey Altaylar ve Güney Sibirya sahası olan Altay-Sibirya Sakaları, Yenisey Kırgızları, Tingling'ler, Gök-Türkler ve sonraki dönemlerde ortaya çıkan Kıpçaklar gibi boyların temsil ettiği Kuzey kolu; beyaz/kızılımsı ten, renkli göz ve sarı/kızıl saç gibi fiziksel özellikleri bünyesinde bulundurmakla birlikte, Bronz Çağı veya öncesinde Moğolistan coğrafyasına yayılarak Ordos Platosu, Kuzey Şansi ve Şensi sınır hatlarında Çin'e karşı giriştikleri mücadelelerle bilinen ve en meşhur temsilcilerinin Hsien-yün'ler ve Hunlar olduğunu düşündüğümüz Güney kolu ise daha koyu ten ve saç rengine sahip oldukları görüşündeyiz – köken olarak Asya'daki Batı ve Kuzey Hun devletlerinin bakiyelerine dayanan Avrupa Hunları, Roma kaynaklarında aşırı esmer tenleri ve mongoloid yüz tipleri ile tasvir edilmişlerdir. Bronz Çağı öncesinde de var olduğunu düşündüğümüz Türk dilli bu her iki proto-tip, yaşadıkları coğrafyaların ekolojik ve demografik – örneğin Ordos ve Kuzey Şansi-Şensi sınır hatlarındaki Türk boyları binlerce yıl Sinid, Tibet ve kısmen Moğol unsurlar ile daha sık temasa girmişlerdir – özelliklerinden dolayı farklılaşmış olabilirlerdi. Şunu da tekrar belirtelim ki "Türk soyunun" ilk temsilcilerinin nerde ve ne zaman ortaya çıktığını tam olarak bilemesek de "İlk Yurdun" Kuzey Altay – Güney Sibirya sahası olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte Türkler'in, Bronz Çağı öncesinde aynı coğrafyayı paylaştıkları Güney Sibirya'daki Yenisey-Ostyak, Samoyi-Ugor ve Gotlar ile yakın olduğunu düşündüğümüz bazı İndo-Cermen menşeli ırklar ile karşılıklı olarak etkileşime geçmiş olabilecekleri fakat kalabalık ve kuvvetli olan Türklerin diğer unsurları domine ederek, geride kalan kitleleri "Türkleştirdikleri" kanısındayız. Ayrıca, sıkı kültürel bağlarının yanında Altay bölgesi Sakaları (M.Ö. IV. yy.), Hunlar (M.Ö. III.-M.S. I. yy.) ve Bronz Çağı Yüeh-chih'lerinin genetik analizlerine bakıldığında, bunların günümüz başta Sibiryalı Türk kavimleri ile belirli oranlarda Sibirya'nın diğer yerel unsurlarıyla (Yenisey-Ostyak, Samoyi-Ural, Evenk/Tunguz) akrabalıklarının tespit edilmesi İç Asya'nın bu eski kavimlerinin güçlü Sibirya bağlarını göstermektedir.

Hangi dil ailesine mensup olursa olsunlar Demir Çağı'ndan Gök-Türk Çağı'na kadar İç Asya'dan Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'a göç etmiş Saka – Yüeh-chih – Tohar – Chionit/Kidarit/Eftalit (Hunlar) gibi kökenleri tartışmalı kavimlerin mensuplarının az ya da çok derecede mongoloid tesirler taşıyan – büyük oranda "Turanid" tipe yakın – yüz morfolojilerine sahip olduklarını ve İç Asya'daki yurtlarındayken genetik açıdan günümüz Güney Sibirya ve Orta Asyalı Türk boyları ile yakın akraba olduklarını düşünmekteyiz. Bilhassa M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. VI. yüzyıla kadarki Batı-Türkistan göçlerinin önemli aktörleri olan Yüeh-chih'ler ve Hunlar'ın (Chionit/Kidarit/Eftalit) Çin'in kuzey sınırlarındaki yurtlarında katıksız atlı göçebeler olmaları, söz konusu dönem düşünüldüğünde "Türk kökenli" olma ihtimallerini yükselten basit ama çok önemli başka bir veri olabilir. Bunun nedeni Çin kaynaklarında söz konusu dönemlerde yaşam süren Moğol, Mançu-Tunguz ve Kuzey Tibet kökenli göçebelerin atalarının muhtelif ölçülerde ilkel tarım yaptıklarının yazılmasıdır. Batılı ya da Doğulu araştırmacılar biyolojik tip ve soyla ilgili araştırmalarında Bronz ve Demir Çağları'nın kökenleri tartışmalı Orta-Asyalı göçebe kavimlerle ilgili olarak gelip takılacakları noktanın muhtelif "Turanî/Turanid" tipler ve günümüz Orta Asya ile Sibirya Türk boyları ile akrabalıklar olacağı kanısındayız. Kısacası bu noktadan sonra ırki kimliklerinin ne olduğu hususunda geriye sadece muhtemelen hiçbir zaman tespit edilemeyecek ve hipotezlerden öteye gidemeyecek olan "lisan" unsurunun kaldığına kuşku yoktur.

Eğer ki proto-Türkler'in ve proto-Türkçe'nin ortaya çıktığı saha kesin olarak tespit edilirse, bölgede yapılacak kazılar ile ortaya çıkartılacak olan insan kalıntılar sayesinde Türkler'in fizik-antropolojik ve genetik şecereleri hususunda daha net tanımlamalar yapılabilir. Nitekim aynı sorun diğer kavimlerin ataları için de geçerli bir durumdur. Türk tarihçilerinin yapması gereken şey, gerek duyulduğunda objektif yabancı araştırmacıların da destekleri alınarak arkeologlar, antropologlar ve genetikçilerin içerisinde bulunduğu bilim-heyetleri oluşturarak, ortaya koyacakları ciddi çalışmalar ile "proto-Türk" tipini ya da tiplerini tüm fizik-antropolojik ve genetik analizleri ile meydana çıkarmak ve böylece Batılı, Rus ve Çin bilim adamlarının tekelini kırarak sağlam bir "Türk Tezi" inşa etmektir. Çok geniş bir coğrafyaya dağılmış olan geçmiş ve günümüz Türk boyları üzerinde yapılacak olan kapsamlı soy-bilim çalışmalarından elde edilecek verilerin, kökenleri tartışmalı eski Avrasya bozkır kavimlerine ait buluntular üzerinde yapılacak araştırmaların sonuçları ile karşılaştırılması sayesinde, geçmişin büyük sır perdelerinin bizlere açılacağına ve böylece "Türklerin" tarih sahnesinde oynadığı rolün aslında tahminlerin çok daha ötesinde olduğunun ortaya çıkacağına inanmaktayız.

Şunu da belirtelim ki kadim zamanlardan itibaren sayısız güçlü devlet ve birçok imparatorluk kurmuş, bilhassa askerî ve siyasî manada pek çok ırktan, dinden, kültürden türlü kavim ve kabileyi organize ederek onlara önderlik etmeyi başarmış olan Türkler, dünyayı bir vücut olarak kabul edersek adeta onun kan dolaşımı olmuşlardır. Binlerce kilometrelik göç yolları, yerleşim sahalarının coğrafî ve demografik elverişsizlikleri; Çin, İran ve Hindistan gibi güçlü yerleşik kültürlerin tesirleri pek tabiî ki Türkler'in farklı etnik unsurlarla doğal bir karışma-melezlenme sürecine girmelerine neden olmuştur. Bu bağlamda "Türklük" tabiri anlamında bizler için esas olan "dil ve kültür" birlikteliğidir. Tarihsel süreçte Türk'ün aydınlık çağı olan Ortaçağ'da, Türkler ve onların tesirinde harmanlanan diğer atlı-okçu kavimler, Bozkırın gök kurtları, İslam'ın kılıcı ve kalkanı olmuşlardır.

Sekizinci Bölüm

Kaynakça

A) KİTAPLAR

Account of the T'u-yü-hun in the History of the Chin Dynasty [Chin-shu 97. 4a-7b] (1953), trans. and ed. Thomas D. Carroll, University of California Press, Berkeley&Los Angeles.

AHMETBEYOĞLU, Ali (1995), *Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları*, TDAV, İstanbul.

Alban Tarihi (Kalankatlı Moses Alban Tarihi ve Mhitar Koş Alban Salnamesi), (2006) terc.: Azerb.Türk. Ziya Bünyadov; Türkiye Türk. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul.

ALTHEIM, Franz (1959), *Geschichte der Hunnen*, I, de Gruyter, Berlin.

BAMZAI, P. N. K. (1994), *Culture and Political History of Kashmir*, vol. 1, M. D. Publication Pvt. Ltd., Delhi.

BEAL, Samuel (2001), *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of Western World*, vol. II, Psychology Press.

BEAL, S. (1969), *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World*, vol. I-II, Oriental Books Reprint Corporation Delhi.

BEAL, S. (1906), *Si-Yu-Ki*, vol. I, K. Paul-Trench-Trübner & Co., London.

BENJAMIN, C. G. R. (2007), *The Yuezhi: Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria*, Silk Road Studies XIV, Turnhout: Brepols.

BISWAS, Atreyi (1973), *The Political History of the Hunas in India*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi.

Bizans Kaynaklarında Türkler: Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes (2009) , ed. İsmail Mangaltepe, Doğu Kütüphanesi, b. 1, İstanbul.

BREGEL, Yuri (2003), *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden-Boston.

BRIKİNA, G. A. (1982), *Yugo-zapadnaya Fergana v Pervoy Polovine I*, Nauka, Moskva.

BUTANAYEV, Viktor – BUTANAYEVA, İrina (2007), *Yenisey Kırgızları*, Çev. Yaşar Gümüş, Ötüken Yay., İstanbul.

CHAVANNES, Edouard (2007), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, İstanbul.

CUNNINGHAM, Sir A. (1962), *Later Indo-Scythians*, reprint: Indological Book House, Varanasi.

CZEGLÉDY, Károly (1998), *Bozkır Kavimleri'nin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin (2004), *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.

DANI, Ahmad Hasan (2001), *History of Northern Areas of Pakistan*, Sang-e-Meel Publications, Lahore.

DANI, A. H. (1999), *The Historic City of Taxila*, Sang-E-Meel Publications, Lahore-Pakistan.

DANIELS, P. – BRIGHT, W. (eds.) (1996), *The Worlds Writing Systems*, Oxford University Press, New York.

DEBETS, G. F. (1948), *Paleoantropologiya SSSR*, Akademiya Nauk SSSR, Moskva.

DE GROOT, J. M. (1921), *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit in chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, I, Berlin & Leipzig.

DE GROOT, J. M. – ASENA, G. A. (2011), *Hunlar ve Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul.

DEGUGINES, Joseph (1976), *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongoles et des autres Tartares occidentaux*, çev. Hüseyin Cahid [Yalçın], haz. Selahaddin Alpay, *Büyük Türk Tarihi*, c. 2, b. 1, Türk Kültür yay., İstanbul.

DENIKER, J. (1913), *The Races of Man*, 3. ed., Charles Scribner's Sons, New York.

DEY, N. L. (1990), *The Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India*, Low Price Publications, Delhi.

DICKENS, Mark (2004), *Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*, University of Cambridge: Faculty of Oriental Studies.

DONUK, Abdülkadir (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul.

DUNLOP, D. M. (1967), *The History of Jewish Khazars*, Princeton University Press, New York.

DURMUŞ, İlhami (2008), *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

DUTT, Sukumar (1966), *Buddhism in East Asia: An Outline of Buddhism in the History and Culture of the Peoples of East Asia*, Indian Council of Cultural Relations, Bhatkal Books Int., Bombay.

EBERHARD, W. (1960), *A History of China*, trans. E. W. Dickes, 2nd. Revised ed., Universty of California Press, Berkeley&Los Angeles.

EBERHARD, D. Wolfram (1952), *Conquerors and Rulers*, Brill, Leiden.

EBERHARD, D. W. (1947), *Çin Tarihi*, TTK, Ankara.

EBERHARD, D. W. (1942), *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara.

ELVIN, Mark (1973), *The Pattern of the Chinese Past*, Eyre Methuen, London.

Encyclopedia of Buddhism (2004), ed. Robert E. Buswell, vol. I, Macmillian Reference, New York.

ENOKI, Kazuo (1959), *On the Nationality of the Ephthalites*, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, No. 18, Toyo Bunko, Tokyo.

ERGİN, Muharrem (1992), *Orhun Abideleri*, b. 15, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ESİN, Emel (1978), *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) (2006), çev. İsenbike Togan, G. Kara, C. Baysal, TTK, Ankara.

FAIRBANK, John K. – GOLDMAN, Merle (2006), *China: A New History*, 2. enlarged edition, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.

FINDLEY, C. V. (2005), *The Turks in World History*, Oxford University Press, New York.

FRANKE, Otto (1904), *Chinesische Quellen zur Kenntnis der Turkvolker und Skythen Zentralasiens*, Berlin.

FRUMKIN, Gregoire (1970), *Archaeology in Soviet Central Asia*, Brill, Leiden.

FRYE, R. N. (1996), *The Heritage of Central Asia (From Antiquity to The Turkish Expansion)*, ed. Bernard Lewis and Heath W. Lowry, Markus Weiner Publishing, Princeton.

FRYE, R. N. (1984), *The History of Ancient Iran*, Handbuch der Altertumswissenschaft ; 3. Abt., T. 7.

FRYE, Richard N. (1979*), Islamic Iran and Central Asia (7th-12th Centuries)*, Variorum Reprints, London, XVIII: "Napki Malka and The Kushano-Sasanîans, Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History", Studies in Honor of George C. Miles, ed. Dikran K. Kouymjian, Beirut, 1974, 115-122.

FRYE, Richard N. (1963), *The Heritage of Persia*, The World Publishing Company, Clevland&New York.

FLEET, John F. (1888), *Corpus Inscriptionum Indicarum: Inscriptions of the Early Guptas*, vol. III., Government of India Central Publications Branch, Calcutta.

GARTHWAITE, Gene R. (2005), *The Persians*, ed. Morris Rosabbi, Blackwell Publishing, Oxford.

GHIRSHMAN, R. (1948), *Les Chionites-Hepthalites*, Le Caire.

GOLDEN, Peter B. (2015), *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

GOLDEN, Peter B. (2006), *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul.

GOLDEN, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara.

GROUSSET, René (2011), *Stepler İmparatorluğu*, çev. Halil İnalcık, TTK, Ankara.

GROUSSET, René (1970), *The Rise and Splendour of the Chinese Empire*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.

GÖKALP, Cevdet (1973), *Shih-Wei Kabileleri (Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüd Denemesi)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara.

GRUMM-GRJİMAYLO, G. Ye. (1926), *Zapadnaya Mongoliya i Uryanhayskiy Kray*, T. 2, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad.

GRYAZNOV, M. P. (1980), *Arjan (Tsarskiy kurgan ranneskifskavo vremni)*, Nauka, Leningrad.

GU, Sharron (2011), *A Cultural History of Chinese Language*, McFarland & Company Inc., North Carolina.

GUMİLËV, L. N. (2002), *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.

GUMİLËV, L. N. (2003), *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, çev. Ahsen Batur, b. 3, Selenge Yayınları, İstanbul.

GÜNGÖR, Kemal (1941), *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etno-Antropolojik Tetkiki*, AÜ-DTCF Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü Neşriyatı, No. 24, İdeal Basımevi, Ankara, 1941.

HAMİLTON, H. C. – FALCONER, W. (1856), *The Geography of Strabo*, vol. II, H. G. Bohn, London.

Han Hanedanlığı Tarihi (Bölüm 94 A/B) Hsiung-nu (Hun) Monografisi (2004), çev. ve neşr.: Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, TTK, Ankara.

Han Hanedanlığı Tarihinde Batı Bölgeleri (96A-B) (2012), çev. ve neş. Ayşe Onat, TTK Basımevi, Ankara.

HEREDOTUS, *The Histories*, trans. Robin Waterfield, Oxford University Press, 1998.

Heredotos Tarihi, çev. Mümtekim Ökmen, İstanbul, 1975, kitap- IV.

HERMANN A. (1935), *Historical Commercial Atlas of China*, Harvard-Yenching Institute, Monograph Series, vol. I, Harvard Univ. Press.

History of India (1987), ed. A. V. Williams Jackson, vol. II, Vincent A. Smith, Asian Educational Services, New Delhi.

HJÖRTSJÖ, C. H. – WALANDER, A. (1947), *Das schädel und Skelettgut archäologischen Untersuchungen in Ost-Turkistan*, Stockholm.

HSUAN-CHIH, Yang (1984), *A Record of Buddhist Monasteries in Lo-Yang*, trans. Yi-t'ung Wang, Princeton.

İNAN, Abdülkadir (2013), *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*, bas. 7, TTK, Ankara.

JETTMAR, Karl (1967), *Art of the Steppes*, Greystone Press, New York.

KAFESOĞLU, İbrahim (1997), *Türk Milli Kültürü*, 15. baskı, Ötüken, İstanbul.

KENT, Roland G. (1950), *Old Persian (Grammar-Texts-Lexicon)*, American Oriental Society, New Haven-Connecticut.

KİSİLEV, S. V. (1951), *Drevnaya istoriya Yujnoy Sibiri*, İzd-vo Akademii nauk SSSR, Moskva.

KLYASHTORNY, S. G. – SULTANOV, T. İ. (2004), *Türk'ün Üç Bin Yılı*, b. II, Selenge Yayınevi, İstanbul.

KONUKÇU, Enver (1973), *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara.

KURBANOV, Aydogdy (2010), *The Hephthalites (Archeological and Historical Analysis)*, PhD thesis submitted to the Department of History and Cultural Studies of the Free University, Berlin.

LATTIMORE, Owen (1940), *Inner Asian Frontier of China*, American Geographical Society, New York.

LAYPANOV, K. T. – MİZİYEV, İ. M. (2008), *Türk Kavimlerinin Kökeni*, Selenge Yay., İstanbul.

LIGETI, L. (2008), *Tarihte Türk Yurtları*, Örgün Yayınevi, İstanbul.

LIGETI, L. (1998), *Bilinmeyen İç-Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara Üniversitesi Basımevi.

LINDOW, John (2001), *Handbook of Norse Mythology*, Oxford Universty Press.

LOVELL, Julia (2006), *The Great Wall*, Grove Press, New York.

MAENCHEN-HELFEN, Otto J. (1973), *The World of the Huns (Studies in their History and Culture)*, Berkeley.

MAJUMDAR, R. C. (1952), *Ancient India*, Motilal Banarsidass Publishers, Delhi.

MALLORY, J. P. – MAIR, V. H. (2000), *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, Thames&Hudson, London.

MARSHALL, Sir John H. (1918), *A Guide to Taxila*, Superintendent Government Printing, India-Calcutta.

MARSHALL, Sir John H. (1918), *A Guide to Sanchi*, Government Printing, Calcutta.

MARQUART, J. (1914), *Uber das Volkstum der Komanen*, Berlin.

MARQUART, J. (1901), *Ērānšahr*: nach der Geographic des Ps. Moses Xoranac'i, Berlin.

MAU-TSAI, Liu (2006), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu, Selenge, İstanbul.

MCGOVERN, W. (1939), *The Early Empires of Central Asia*, University of North Carolina Press, Chapel Hill.

MEICUN Lin (1998), *The western region of the Han-Tang dynasties and the Chinese Civilisation*, Wenwu Chubanshe, Beijing.

MEMİŞ, Ekrem (1987), *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya.

MESUDÎ (2004), *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, ed. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul.

METCLIFFE, C. T. (1982), *The Rajput Tribes" on the basis of the Agnipurana*, vol. I, Cosmo Publications, New Delhi.

MINNS, E. H. (1970), *The Scythians and Northern Nomads*, Cambridge Ancient History – 3, Böl. 9, Cambridge.

NARAIN, A. K. (1957), *The Indo-Greeks*, The Clarendon Press, Oxford.

NEMETH, Gyula (1982), *Attila ve Hunları*, çev. Şerif Baştav, AÜDTCF Yay., Ankara.

ÖGEL, Bahaeddin (1988), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Genişletilmiş 3. baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV), İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÖZBEK, Metin (1979), *İnsan ve Irk*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

PARKER, E. H. (1895), *A Thousand Years of Tartars*, Kelly&Walsh Lmt., Shanghai-Hongkong-Yokohama-Singapore.

PAULA, Christa (1994), *The Road to Miran: Travels in the Forbiden Zone of Xinjiang*, Harper Collins Publ., London.

PİGULEVSKAYA, N. V. (1941), *Siriyskie istochniki po istorii naradov SSSR*, Izv. Ak. Nauk SSSR: Trudy Inst. Vostokoved., XLI, Moskva-Leningrad.

POTAPOV, L. P. (1969), *Etniçeskiy sostav i proishojdenye altaytsev (İstoriko-etnografiçeskiy oçerk)*, Nauka, Leningrad.

RÁSONYİ, László (1993), *Tarihte Türklük*, 3. baskı, TKAE, Ankara.

RAWLINSON, G. (2004), *The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World*, vol. III, reprint: Gorgias Press, New Jersey.

RICE, T. T. (1958), *The Scythians*, Thames and Hudson, London.

ROSENFİELD, John M. (1967), *The Dynastic Arts of the Kushans*, University of California Press, Berkeley&Los Angeles.

ROUX, Jean-Paul (2007), *Türklerin Tarihi*, çev. A. Kazancıgil-L.Arslan, 3. baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

RUDENKO, S. İ. (1953) , *Kultura naseleniya Gornogo Altaya v skitskoye vremya*, Moskva.

SAGAR, K. C., *Foreign Influence on Ancient India*, Northern Book Centre, New Delhi, 1992.

SAINT MARTIN (1849), *Les Huns blancs ou Ephthalites des historiens Byzantins*, Paris.

SANFT, C. T. (2005), *Rule: A Study of Jia Yi's Xin Shu*, St. Paul: Minnesota (Doktora Tezi).

SCHOPPA, Helmut (1933), *Die Darstellung der Perser in der griechischen Kunst bis zum Beginn des Hellenismus*, Universtät Heidelberg: Couburg.

SENIOR, R. C. (1999), *The Coinage of Hermaios and its imitations struck by the Scythians*, Classical Numismatic Studies (No. 3), Lancaster.

SICKMAN L. – SOPER A. (1956), *The Art and Architecture of China*, Baltimore.

SIRCAR, D. C. (1942), *Select Inscriptions Bearing on Indian History and Civilization*, University of Calcutta Press, Calcutta.

STAROSTIN, A., DYBO, A. V., MUDRAK, O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Brill, Leiden.

STEIN, M. A. (1989), *Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī (A Chronicle of the Kings of Kaśmīr)*, vol. 2, reprint: Motilal Banarsidass, Delhi.

STEIN, M. A. (1980), *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, vol. I, Motilal Banarsidas, Delhi.

STEIN, M. A. (1979), *Kalhaṇa's Rājataraṅgiṇī (A Chronicle of the Kings of Kaśmīr)*, vol. 1, Motilal Banarsidass, Delhi.

SULLIVAN, Michael (1984), *The Arts of China*, III. edition, University of California Press, Berkeley-Los Angeles & London.

SYKES, Sir Percy, (1930), *A History of Persia*, vol. I, Third Edition, Macmillan&Co., Limited St. Martin's Street, London, 1930.

ŞEŞEN, Ramazan (1995), *İbn Fazlân Seyahatnâmesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.

TARN, W. W. (1951), *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge University Press, Cambridge.

TAŞAĞIL, Ahmet (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Basımevi, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (2012), *Gök-Türkler (I-II-III)*, TTK Basımevi, Ankara.

TAŞAĞIL, Ahmet (2013), *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

THAKUR, Upendranath (1967), *The Hunas in India*, Chowkamba Sanskrit Series Office, Varanasi.

The Gothic History of Jordanes, trans. Charles Christopher Mierow, Princeton Universty Press, 1915.

The Roman History of Ammianus Marcellinus, trans. C. D. Yonge, George Bell & Sons, London, 1902.

TONNELAT, E. (1968), "Teutonic Mythology", *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, Paul Hamlyn Publishing, London.

TOGAN, Zeki Velidi (1946), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, İstanbul.

TORDAY, László (1997), *Mounted Archers: The Beginnings of Central Asian History*, The Durham Academic Press, Durham.

WANG, Ping (2012), *The Age of Courtly Writing: Wen xuan Complier Xiao Tong (501-531) and His Circle*, Brill, Leiden.

WATSON, Burton (1961), *Records of the Grand Historian of China*, vol. II, Colombia University Press, New York.

WILKINSON, E. Porter (2000), *Chinese History: A Manual*, II. ed. (Revised and Enlarged), Harvard University Press.

B) MAKALELER

ABETEKOV, A. – YUSUPOV H. (1999), "Ancient Iranian Nomads in Western Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, 2, Delhi, 23-34.

ADAMS, D. Q. (1984), "The Position of Tocharian Among the Other Indo-European Languages". *Journal of the American Oriental Society*, 104 (3), 395-402.

ALRAM, M. (2009), "Huns and Western Turks in Central Asia and Northwest India", A Survey of Numismatic Research 2002-2007, *IAPN (International Assosiation of Professional Numismatics)*, Special Publication 15, Glasgow, 516-519.

ALRAM, M. (2003/2007), "Three Hunic Bullae from Northwest India", *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 177-184.

ALRAM, Michael (2000), "A Hoard of Copper Drachms From the Kapisa-Kabul Region", *Silk Road Art and Achaeology*, 6, The Institute of Silk Road Studies, Kamakura, 129-150.

ALRAM, M. (2002), "A Rare Hunnish Coin Type", *Silk Road Art and Achaeology*, 8, The Institute of Silk Road Studies, Kamakura, 149-153.

ANITHA, M. R., VIJAYANATH V. et al. (2011), "Cephalic Index of North Indian Population", *Anatomica Karnataka*, 5 (1), 40-43.

ARADİ, Éva (2010), "The Yue-chis, Kushans and Hephtalites", *Journal of Eurasian Studies*, 2, April-June: 45-56.

ARADİ, É. (2001), "The History of White Huns", *Mikes International*, 8, Den Haag-Holland, 1-28.

ARDEL, Ahmet (1992), "Türklerin İlk Yurdu ve Yayılış Sahaları", *Türk Dünyası El Kitabı* (Giriş Bölümü), c. 1, bask. 2, Ankara, 7-53.

ARMBRUSTER, Barbara (2009), "Gold Technology of the ancient Scythians – gold from the Kurgan Arzhan 2, Tuva", *Archeo Sciences*, 33, 187-193.

ATWOOD, Christopher P. (2012), "Huns and Xiongnú: New Thoughts on an Old Problem", *Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski*, eds. B. J. Boeck, R. E. Martin and D. Rowland, IN: Slavica Pub., 27-52.

BAILEY, H. W. (1954), "Hārahūṇa", *Asiatica: Festschrift Friedrich Weller*, eds. J. Schubert and U. Schneider, Leipzig, 12-21.

BAILEY, H. W. (1932), "Iranian Studies", *Bulletin of the School of Oriental Studies (BSOAS)*, 6 (4), 945-955.

BARBIERI-LOW, Anthony J. (2000), "Wheeled Vehicles in the Chinese Bronze Age (M.Ö. 2000-M.Ö. 741), *Sino-Platonic Papers*, 99, February: 1-98.

BARFIELD, Thomas J. (1981), "The Hsiung-nu Imperial Confederacy", *The Journal of Asian Studies (JAS)*, 41 (1), November: 45-61.

BARTHOLD, W. (1988), "Kansu" maddesi", *DİA*, c. VI, Milli Eğitim Basımevi, 160-162.

BARTUCZ, L. (1936), "A kiszombori temető gepida koponyái (Die gepiden-Schädel des Gräberfeldes von Kiszombor)", *Dolgozatok*, 12, 178-216.

BIVAR, A. D. H. (1990), "History of Eastern Iran", *The Cambridge History of Iran: The Seleucid, Parthian and Sasanîan Periods*, 3 (1), Cambridge University Press, 181-231.

CHAKRABARTI, K. (1996), "The Gupta Kingdom", *History of Civilizations of Central Asia (The crossroads of civilizations: A. D. 250 to 750)*, vol. III, UNESCO Publishing, 188-203.

CHEKINI, N. N. – NIKITIN, A. V. (1996), "Sasanîan Iran – Economy, Society, Arts and Crafts", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. III, ed. B. A. Litvinsky, UNESCO Publishing, Paris, 35-78.

CHIEN-WEN, Chen (1998), "Further Studies on the Racial, Culturel and the Ethnic Affinites of the Yuezhi", *The Bronze Age and Early Iron Age Peoples of Eastern Central Asia*, Institute for the Study of Man, 767-784.

COMAS D., CALAFELL F., MATEU E. et al. (1996), "Geographic variation in human mitochondrial DNA control region sequence: the population history of Turkey and its relationship to the European populations"., *Mol. Bio. Evol.*, 13 (8), 1067-1077.

CSORNAI, Katalin (2011), "The Literary Remains of the Hun Language in the Ancient Chinese Cronicles (Part I: The Dignitaries), *Journal of Eurasian Studies*, 3 (issue 2), April-June: 30-38.

CSORNAI, Katalin (2009), "Where Huns' Blood Drew", *Journal of Eurasian Studies*, 1, July-September: 28-42.

ÇAKMAK, T. (2003), "Hsiung-nu (Hun) Kişi Ad ve Unvanlarının Eski Çince Yazı Çevrimi, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enst. Dergisi*, 21, Erzurum, 1-17.

ÇAY, Abdülhaluk M. – DURMUŞ, İlhami (2006), "İskitler", *Türkler*, c. I, Ankara, 575-596.

DANDAMAYEV, M. A. (1994), "Media and Achaemenid Iran", *History of Civilization of Central Asia*, vol. II, ed. J. Harmatta-B. N. Puri-G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, Paris, 35-65.

DANI, A. H. – LITVINSKY, B. A. (1996), "The Kushano-Sasanîan Kingdom", *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, vol. 3, UNESCO Publishing, Paris, 103-118.

DANI, A. H. – LITVINSKY, B. A. and SAFI, M. H. Zamir (1996), "Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir and Later Hephthalites", *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, vol. 3, UNESCO Publishing, Paris, 166-186.

DE LA VAISSIÉRE, Étienne (2003), "Is there a 'Nationality of Hephthalites'?", *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 119-132.

DE TAKÁCS, Zoltán (1938), "On the Hsiung-nu Figure at the Tomb of Huo Ch'üping", *Monumenta Serica*, 3, 275-277.

DERENKO, M., MALYARCHUK, B. et al. (2007), "Phylogeographic Analysis of MtDNA in Northern Asian Populations", *The American Journal of Genetics (AJHG)*, 81, 1025-1041.

EBERHARD, W. (1943), "Eski Çin Kültürü ve Türkler", çev. İkbal Berk, *AÜDTCF Dergisi*, 1 (4), 19-29.

EBERHARD W. (2008), "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", çev. Osman G. Özgüdenli, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, İstanbul, 1-8.

ENOKI, K., KOSHELENKO, G. A. & HAIDARY, Z. (1996), "The Yüeh-chih and their migrations", *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, vol. 3, UNESCO Publishing, Paris, 171-191.

ENOKI, K. (1969), "On the Date of the Kidarites (I)", Memoirs of the Research Department of Toyo Bunko, 27, 1-26.

ÉRY, K. (1968), "Anthropological Studies on a Late Roman Population at Majs, Hungary", *Anthropologia Hungarica (Anthrop. Hung.)*, 8, 31-58.

ESİN, Emel (2006), "İç Asya'da Milattan Önceki Bin Yılda Türklerin Atalarına Atfedilen Kültürler", *Türkler*, c. I, Ankara,494-517.

FELIX, Wolgang (1992), "Chionites", *Encyclopædia Iranica*, vol. V/fasc. 5, 485-487.

FLEET, J. F. (1913), "The Date of Kaniṣka", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 965-1011.

FÓTHI, Erzsébet (2000), "Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods", *Acta Biologica Szegediensis*, 44 (1-4): 87-94.

FRYE, Richard N. (1991), "Islamic and Early Islamic Cultures in Central Asia", *Turco-Persian in Historical Perspective*, ed. Robert L. Canfield, Cambridge Universty Press, Great Britain, 35-53.

FRYE, R. N. (1977), "The Sasanîan System of Walls for Defense", *Studies in Memory of Gaston Weit*, ed. M. Rosen-Ayalon, Jerusalem, 7-15.

FRYE, R. N. (1972), "Byzantine&Sasanîan Trade Relations with Northeastern Russia", *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 26, 263-269.

GHOLAMREZA, F. Assar (2006), "A Revised Parthian Chronology of the Perios (165-91 BC.)", *Greek and Hellenistic Studies*, ed. Edward Dabrowa, vol. 11, Jagiellonian University Press, Krakow, 87-158.

GOLALIPOUR, M. J. – JAHANSHAHI M. et al. (2007), "Morphological evaluation of head in Turkman males in Gorgan-North of Iran", *Int. J. Morphol.*, 25 (1): 99-102.

GOLALIPOUR, M. J. (2006), "The Effect of Ethnic Factor on Cephalic Index in 17-20 Years Old Females of North of Iran", *Int. J. Morphol.*, 24 (3): 319-322.

GONZALEZ-RUIZ, M. – SANTOS, C. et al. (2012), "Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia), *PLoS ONE*, 7 (11), November: 1-11.

GOODRICH, Chauncey (1984), "Riding Astride and and the Saddle in Ancient Chiana", *Harvard Journal of Asiatic Studies (HJAS)*, 44 (2), 279-305.

GRENET, F. (2006), "Nouvelles Donnés sur la Localisation des Cinq Yabghus des Yuezhi", *Journal Asiatique*, 294 (2), 325-341.

GUMİLËV, L. N. (1967), "Eftalitı – gortsı ili stepniyaki?", *Opublikovano "Vestnik Drevney istorii"*, 3, 91– 98.

GÜLENSOY, Tuncer (2007), "Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçi, Defter-i Çingis-Nâme, Cengiz-Nâme ve Anonim Şibanî-Nâme'ye Göre Cengiz-Han'ın Soy Kütüğü", *Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies)*, 1 (4), 257-275.

HARMATTA, Janos (1994), "Languages and Literature in the Kushan Empire", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. II (The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations: 700 BC – AD 250), UNESCO, Paris, 417-440.

HARMATTA, J. (1969), Late Bactrian Inscription", *Acta Antiqua Academiae Scientarium Hungarica (AAH)*, 17 (3-4), 297-432.

HE, Zhang (2011), "Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma? (A study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese)", *Sino-Platonic Papers*, 216, October: 1-36.

HENKE J., HENKE L. CHATTHOPADHYAY P. et al., (2001), "Application of Y-chromosomal STR haplotypes to forensic genetics". *Croatian Medical Journal (CMJ)*, 42 (3), 292–297.

HENKEY, Gyula – HORVATH, Izabella (2006), "Sincan ve Çin'deki Kazakların Fiziksel Antropolojileri ile İlgili Yeni Veriler", çev. Bülent Keneş, *Türkler*, c. I, Ankara, 540-543.

HONEY, David B. (1990), "Lineage as Legitimation in the Rise of Liu Yuan and Shih Le", *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, 110 (4), October-December: 616-621.

JADAV, H. R., KARIYA, V. B. et al., "A Study to Correlate Cephalic Index of Various Caste/Races of Gujarat State", *National Journal of Integrated Resarch in Medicine*, 2(2), 18-22.

JETTMAR, K. (1992), "Archäologie in Xinjiang und ihre Bedeutung für Südsibirien", *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie (BAVA)*, 12, 139–153.

KEIGHTLEY, David N. (1999), "The Shang: China's First Historical Dynasty", *The Cambridge History of Ancient China: From the Origins of Civilization to 221 B.C.*, eds. Loewe M. and Shaughnessy Edward L., New York&Cambridge, 232-291.

KEYSER, C., BOUAKAZE, C. CRUBEZY, E. et al. (2009), "Ancient DNA provides new insights into the history of South Siberian Kurgan people", *Human Genetics (Hum. Genet.)*, 126 (3), 395-410.

KEYSER-TRACQUI, C., CRUBEZY, E., PAMZSAV, H. et al. (2006), "Population Origins in Mongolia: Genetic structure analysis of ancient and modern DNA", *American Journal of Physical Anthropology*, 131(2), 272-281.

KEYSER-TRACQUI, C. – CRUBEZY, E. – LUDES, B. (2003), "Nuclear and Mitochondrial DNA Analysis of a 2,000-year-old Necropolis in the Egyin Gol Valley of Mongolia", *American Journal of Human Genetics (Am J Hum Genet.)*, 73 (2), 247-260.

KIM, Kijeong, BRENNER Charles H. MAIR, Victor H. et al. (2010), "A Western Eurasian male is found in 2000-year-old elite Xiongnu Cemetery in Northeast Mongolia", *American Journal of Physical Anthropology*, 142 (3), 429-440.

KLYASHTORNY, S. G. (2006), "The Asian Aspect of the Early Khazar History", *Florilegia Altaistica: Studies in Honour of Denis Sinor on the Occasion of His 90th Birthday*, eds. Elena V. Boikova-Giovanni Strary, Weisbaden, 61-67.

KLYASHTORNY, S. G. – LİVSİC, V. A. (1972), "The Sogdian Inscription of Bugut", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica (AOH)*, 16, 69-102.

KOSHELENKO, G. A. – PİLİPKO, V. N. (1994), "Parthia", *History of Civilizations of Central Asia*, vol. II, UNESCO Publishing, Paris, 131-150.

KÖKSOY, Mümin (2006), "Orta Asya'nın Paleocoğrafik Evrimi ve İnsan Topluluklarına Etkisi", *Türkler*, c. I, Ankara, 478-485.

KUŞKUMBAYEV, Aybolat (2009), "The Magyar Ethnonym in Medieval Written Sources", *Journal of Eurasian Studies*, 1 (4), OCT. – DEC.: 52-61.

KYLASOV, L. R. (1996), "Northern Nomads": *History of Civilization of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris, 311-320.

LALUEZA-FOX, C. – SAMPIETRO, M. L. et al. (2004), "Unravelling migrations in the stepe: mitochondrial DNA sequences from ancient Cenral Asians", *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences (Proc. Biol. Sci.)*, 271, 941-947.

LÉVI, Sylvain (1936), "Kanişka et Śātavāhana: deux figures symboliques de l'Inde au premier siècle", *Journal Asiatique*, Paris, 61-121.

LIGETTİ, Lajos (1951), "Çin Yazısıyla Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi", çev. Hasan Eren, *DTCF Dergisi*, 9 (3), Ankara, 301-327.

LIPTÁK, P. (1959), "The Avar Period Mongoloids in Hungary", *Acta Archaeologica Hungarica*, 10, 251-279.

LITTAUER, Mary A. (1977), "Rock Carvings of Chariots in Transcaucassia, Central Asia and Outer Mongolia", *Proceedings of the Prehistoric Society (PPS)*, 43, 243-262.

LIU, Xinru (2001), "Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies", *Journal of World History*, 12 (2), Fall: 261-292.

LIUQI, Yang, SIJI, Tan, HAIJING Yu et al. (2008), "Gene admixture in Ethnic Populations in Upper Part of Silk Road revealed by mtDNA Polymorphism", *Science in China Series C-Life Sciences*, 51 (5), May: 435-444.

LITVINSKY, B. A. (1996), "The Hephthalite Empire", *History of Civilizations of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, 3, UNESCO Publishing, Paris, 138-154.

LOESCHNER, Hans (2008), "Notes on the Yuezhi – Kushan Relationship and Kushan Chronology", *Oriental Numismatic Society*, 197, April: 1-28.

MACARTNEY, C. A. (1944), "On the Greek Sources fort he History of the Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 2 (2), 266-75.

MAENCHEN-HELFEN, Otto (1945), "The Yüeh-chih Problem Re-examined", *Journal of the American Oriental Society*, 65 (2), April-June: 71-81.

MAENCHEN-HELFEN, O. (1939), "The Ting-ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies (HJAS)*, 4 (1), 77-86.

MAHAJAN, Anupama , KHURANA, Baljeet S. et al. (2009), *"The study of Cephalic Index in Punjabi Students"*, Journal of Punjab Academy of Forensic Medicine & Toxicology, 9, 24-26.

MAIR, V. H. (2010), "The Mummies of East Central Asia", *Penn Museum-Expedition*, 52 (3), Winter: 23-32.

MAIR, V. H. (1990), "History of Chinese Turkistan in the Pre-Islamic Period" , *Sino-Platonic Papers*, Department of East Asian Languages and Civilizations, Universty of Pennsylvania, Philadelphia-USA, 16, C-4.

MALLORY, J. P. (2010), "Bronze Age Languages of the Tarim Basin", *Expedition*, 52 (no. 3), 44-53.

MARSHALL, Sir J. H., (1914), "The Date of Kanishka", *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)*, 473-486.

MCNEILL, William H. (1984), "Human Migration in Historical Perspective", *Population and Development Review*, 10 (1), Wiley-Blackwell Publishing, New York, s. 1-18.

MELCHIOR, Linea, LYNNERUP, Niels, SIEGISMUND Hans R. et al. (2010), "Genetic Diversity among Ancient Nordic Populations", ed. Michael Hofreiter, *Plos One.*, 5 (7), 1-9.

MELYUKOVA, A. I. (1990), "Scythians and Sarmatians", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, 97-117.

MIZRAK, Egemen Çağrı (2014), "Kuzey Amerika Yerlileri Na-Deneler'in Orta Asya ve Sibirya'nın Göçebe Kavimleri ile Bağlantıları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi (MTAD)*, 11 (3), 26-46.

MOLODIN, V. I. (2008), "The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains: Conservation and Survey Issues", *Preservation of The Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, World Heritage Convention, 2008, 25-30.

MOODER, K. P. – SCHURR, T.G. et al. (2006), "Population affinities of neolithic Siberians: a snapshot from prehistoric Lake Baikal", *American Journal of Physical Anthropology (Am. J. Phys. Anthropol.)*, (129), 349-361.

MUKHAMEDJANOV, A. R. (1994), "Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age", *History and Civilizations of Central Asia*, vol. II, ed. J. Harmatta-B. Puri ve G. F. Etemadi, UNESCO Publishing, Paris, 265-290.

NARAIN, A. K. (2006), "Kuşan Devleti", çev. Murat Yaşar, *Türkler*, 1, Ankara, 821-826.

NARAIN, A. K. (1994), "Indo-Europeans in Inner Asia", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 1, ed. Denis Sinor, reprinted: Athenaeum Press Ltd., 151-176.

NEELIS, Jason (2007), "Passages to India: Śaka and Kuṣāṇa Migrations in Historical Contexts", *On the Cusp of an Era (Art in the pre-Kuṣāṇa World)*, ed. Doris Meth Srinivasan, Leiden, 55-94.

NISKANEN, Markku (2002), "The origin of the Baltic-Finns from the physical anthropological point of view", *Mankind Quarterly*, 43 (2): 121-153.

OBRUSÁNSKY, Borbála (2010), "State Structure of the Huns", *Journal of Eurasian Studies*, 2 (1), Jan.-Mar.: 55-70.

ONAT, Ayşe (1987), "Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri (IV. ve V. yy.)", *Tarihte Türk Devletleri*, c. I, Ankara, 29-36.

OZANSOY, Fikret (1973), "Jeolojik Tarihinde Biyolojik ve Kültürel Evrim İlişkisi", *Antropoloji (Fizik Antropoloji-Paleo Antropoloji-Etnoloji-Prehistorya)*, sayı: 6, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 181-191.

ÖGEL, Bahaeddin (1948a), "Çin Kaynaklarına göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *AÜDTCF Dergisi*, 6 (3), Mayıs-Haziran: 259-278.

ÖGEL, B. (1948b), "İlk Töles Boyları", *Belleten*, c. XII (sayı. 48), TTK, Ankara, 795-833.

ÖGEL, B. (1948c), "Uygurlar'ın Menşe Efsanesi", *AÜDTCF Dergisi*, F. 2, Ocak-Şubat: 17-26

ÖGEL, B. (1959), "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *AÜDTCF Dergisi*, 17 (1-2), 261-273.

PARKER, E. H. (1896), "The Origin of the Turks", *The English Historical Review*, 11 (43), July: 431-445.

PARZINGER, Hermann (2008), "Scythians: Nomadic Horsemen Of the Eurasian Steppe", *Preservation of The Frozen Tombs of the Altai Mountains*, UNESCO, World Heritage Convention, 19-24.

PAVLİNSKAYA, L. R. (1989), "The Scythians and Sakians: VIII. to III. Centuries BC.", *Nomads of Eurasia*, ed. Vladimir Basilov, trans. Mary Fleming Zirin, Natural History Museum of Los Angles County: Seattle, 19-40.

PECK, Harry T. (1898), "*[Arsăces]*", *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*, Harper&Brothers, New York, 133.

PIGGOT, Stuart (1974), "Chariots in Caucasus and in China", *Antiquity*, 48 (189), 16-24.

PRITSAK, O. (1982) , "The Hunnic Language of the Attila Clan", *Harvard Ukranian Studies*, 6 (4), 428-476.

PRITSAK, O. (1959), "Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische", *Philologiaen Turcicae Fundamenta*, ed. J. Deny, Franz Steiner, Verlag, Wiesbaden, 598-640.

PULLEYBLANK, Edwin G. (1992), "Ch'ien Hanshu", *Encyclopædia Iranica*, vol. V, ed. Ehsan Yarshater, Mazda Publishers, California, 400-401.

PULLEYBLANK, E. G. (1970), "The Wu-sun and Sakas and The Yüeh-chih Migration", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33 (1): In Honour of Sir Harold Bailey, University of London, 154-160.

PULLEYBLANK, E. G. (1962), "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", *Asia Major*, 9 (58), 206-265.

RAPİN, Claude (2007), "Nomads and the Shaping of Central Asia: From the Early Iron Age to the Kushan Period", in *After Alexander – Central Asia Before Islam*, Oxford University Press, 29 – 72.

REJ, Anup (2003), "Scythians and Sarmatians (Migration of the Aryan Tribes)", *The Royal Norwegian Embassy*, Bangkok, 1-10.

REXHEPI, Agron, MEKA, Vjollca (2008), "Cephalofacial morphological characteristics of Albanian Kosova population". *Int. J. Morphol.*, 26(4), 935-940.

RICHARDS M., MACAULAY V., HICKEY E. et al., (2000), "Tracing European founder lineages in the Near Eastern mtDNA pool", *Am. J. Hum. Genet.*, 67 (5), 1251-1276.

RIOTTO, Maurizio (2009), "Ancient Koreans and Xiongnu: What was the Nature of their Relationship ?", *Journal of Northeast Asian History (JNAH)*, 6 (1), June: 5-35.

ROMGARD, Jan (2008), "Ancient Human Settlements in Xinjiang and the Early Silk Road Trade", *Sino-Platonic Papers*, 185, November.

SHAH G. V. – JADHAV H. R. (2004), "The Study of Cephalic index in Students of Gujarat", *J. Anat. Soc. India*, 53 (1): 25-26.

SHAUGHNESSY, Edward L. (1988), "Historical Perspectives on the Introduction of the Chariot into China", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 48 (1), June: 189-237.

SHAUGHNESSY, E. L. (1983-85), "The Date of the 'Duo Yuo *ding*' and its Significance", *Early China*, (9-10), s. 55-69.

SHIRATORI, Kurakichi (1929), "The queue among the peoples of North Asia", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 4, Tokyo, s. 1-69.

SIMS-WILLIAMS, Nicholas (2002), "Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions", *Indo-Iranian Languages and Peoples*, 116, Oxford University Press, 225-242.

SIMS-WILLIAMS, N. – CRIBB, J. (1995), "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great", *Silk Road Art and Archeology*, 4, 75-142.

SINOR, Denis (1990), "The Hun Period", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, 177-205.

SINOR, Denis (1990), "The establishment and dissolution of Türk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, vol. I, Cambridge University Press, 285-316.

SMITH, V. A. (1903), "The Kushan or Indo-Scythian Period in Indian History (From B.C. 165 to A.D. 320)", *Journal of Royal Asiatic Studies (JRAS)*, 1903, 1-64.

TAISHAN, Yu (2011), "The Origin of the Kushans", *Sino-Platonic Papers*, no. 212, ed. V. H. Mair, University of Pennyslvania, July: 1-22.

TAISHAN, Yu (2006), "A New Theory About Zhang Qian's Mission to the Western Regions", in A Study of History of the Relationship Between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions, *Sino-Platonic Papers*, no. 173, October: 3-17.

TAISHAN, Yu (2000), "A Hypothesis about the Source of the Sai Tribes", *Sino-Platonic Papers*, no. 106, ed. V. H. Mair, University of Pennyslvania, September: 1-200.

TAISHAN, Yu (1998), "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, no. 80, ed. V. H. Mair, University of Pennyslvania, July: 1-225.

TAŞAĞIL, Ahmet (2005), "Gök-Türklerin Menşei Problemi", *XIV. Türk Tarih Kongresi* (9-13 Eylül 2002), c. III, Ankara, 419-424.

TEZCAN, Mehmet (2012), "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi [TAED]*, 48, Erzurum, 305-342.

TEZCAN, Mehmet (2010), "V. – VI. Yüzyıl Ermeni Kaynaklarının Hun ve Eftalit Tarihi Bakımından Önemi", *XV. Türk Tarih Kongresi* (11-15 Eylül 2006), c. 2, TTK Basımevi, Ankara, 273-284.

TEZCAN, M. (2007), "V. yüzyılda Ermeni-Sasanî Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, Erzurum, 183-202.

TEZCAN, M. (2006), "Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu* (31 Ekim – 1 Kasım 2002), TTK Yayınları XXVI, 12, Ankara, 9-57.

TEZCAN, M. (2006), "Kuşanların Menşei", *Türkler*, c. I, Ankara, 789-814.

TEZCAN, M. (2005), "Eski Türklerde Din-Devlet İlişkileri", *XIV. Türk Tarih Kongresi* (9-13 Eylül 2002), c. 3, Ankara, 113-173.

THORNTON, C. P. – SCHURR, T. G. (2004), "Genes, language and Culture: An example from the Tarim basin", *Oxford Journal of Archaelogy*, 23 (1), February: 83-106.

TUNA, Osman N. (1992), "Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, II (2), Ankara, 7-58.

TÜRKKAN, Reha Oğuz (2006), "Türk Tarih Tezleri", *Türkler*, c. I, Ankara, 409-423.

TÜRKKAN, Reha Oğuz (1992), "Türklerin İlk Yurdu ve Yayılış Sahaları", *Türk Dünyası El Kitabı (Giriş Bölümü)*, c. I, bas. 2, Ankara, 3-6.

VOJDANI, Z., BAHMANPOUR, S. et al. (2009), "A Cephalometry in 14-18 years old girls and boys of Shiraz-Iran high school", *Int. J. Morphol.*, 27 (1), 101-104.

VOVIN, Alexander (2000), "Did the Xiong-nu speak a Yeniseian Language?", *CAJ*, 44 (1), 87-104.

WALTER, M. N. (2006), "Sogdians and Buddhism", *Sino-Platonic Papers*, 174, Kasım: 1-63.

WENGER, S. (1968), "Data to the Anthropology of a Late Roman Period Population in the SE Transdanubia", *Annales historico-naturales Musei nationalis hungarici (Annls. hist.-nat. Mus. natn. hung.)*, (60), 313-342.

WEIDMANN, T. E. J. (1996), "Barbarian", *The Oxford Classical Dictionary*, eds. Hornblower, S. – Spawforth, A., 3rd. ed., Oxford University Press, Oxford, 233.

YAO, Y. G., NIE L., HARPENDING, H. et al. (2002), "Genetic relationship of Chinese ethnic populations revealed by mtDNA sequence diversity", *Am. J. Phys. Anthropol.*, 118, 63-76.

YAO, Y. G., KONG, Q. P., MAN, X. Y., et al. (2003), "Reconstructing the evolutionary history of China: a caveat about inferences drawn from ancient DNA", *Mol. Biol. Evol.* 20 (2), 214–219.

YU, Ying-shih (1994), "The Hsiung-nu", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, 1, ed. Denis Sinor, reprinted: Athenaeum Press Ltd., Great Britain 118-150.

ZADNEPROVSKY, Y. A. (1999), "Migration Paths of the Yueh-chih based on Archeological Evidence", *Circle of Inner Asia Art Newsletter*, 9, Nisan: 3-6.

ZEIMAL, E. V. (1996), "The Kidarite Kingdom in Central Asia", s. 124, *History of Civilizations of Central Asia: The Crossroads of Civilisations (A. D. 250 to 750)*, vol. 3, UNESCO Publishing, Paris, 123-137.

ZUEV, Yu. A. (1960) "The Strongest Tribe –Ezgil–", *Historical and Cultural Relations Between Iran and Dasht-i Kipchak in the 13-18th cc.*, Materials of International Round Table, Almaty, 2004, 31-61.

C) KİTAP TANITIMI

TEKOĞLU, Ş. Recai (1989): "V. Georgiev, *Introduction to the History of the Indo-European Languages*, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofya, 1981", *Anadolu Araştırmaları*, 11, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 183-200.

D) İNTERNET KAYNAKLARI

"A meeting of Civilisations: The Mystery of China's Celtic Mummies": http://www.independent.co.uk/news/ world/asia/a-meeting-of-civilisations-the-mystery-of-chinas-celtic-mummies-413638.html (26-08-2006).

ARRIEN, *Anabasis*, trans. E. J. Chinnock, UK, 1893: http://websfor.org/alexander/arrian/book4b.asp.

BENJAMİN, C. G. R. (2003), "The Yuezhi Migration and Sogdia", Ērān und Anērān, Webfestschrift Marshak: http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/benjamin.html

"Genetic testing reveals awkward truth about Xinjiang's famous mummies": http://www.khaleejtimes.com/DisplayArticle.asp?xfile=data/todaysfeatures/2005/April/todaysfeatures_April37.xml&section=todaysfeatures (19-04-2005).

DEBETS, G. (1974), "Essay on the Graphical Presentation of the Genealogical Classification of Human Races", Soviet Ethnology and Anthropology Today, ed. Yu. Bromley, De Gruyter, 291-318.

https://books.google.com.tr/books/about/Soviet_Ethnology_and_Anthropology_Today.html?id=tvDwhfF97UIC&redir_esc=y; ISBN: (3110856530, 9783110856538).

HILL, John E., *The Western Regions according to the Hou Hanshu*, The *Xiyu juan*,"Chapter on the Western Regions" *HouHanshu* 88, Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices), Translated by John E. Hill © September2003; http://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html#sec13.

JIAJUN, Li, "West Han Artifacts of Han Yangling Mausoleum Museum, Maoling Mausoleum Museum and Xianyang Museum in Xi'an", *Art Museum*, Xi'an Jiaotong Universty, s. 18-32: bkz. http://www.pnclink.org/pnc2009/english/PresentationMaterial/Oct08/08-Rm4-AncientChina1/1520-08-AncientChina-ppt-LiJiajun.pdf.

JUSTINUS, Marcus Junianus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, translated, with notes, by the Rev. John Selby Watson, Henry G. Bohn, London, 1853; http://www.forumromanum.org/literature/justin/english/trans42.html

KAMPERS, Franz (1912), "Theodoric the Great", *The Catholic Encyclopedia*, vol. 14, New York: Robert Appleton Company: Revised in 11 Jul. 2013; http://www.newadvent.org/cathen/14576a.htm.

KARCAUBAY, Sartkojauli, "Gök-Türk'ün Toprak Halkı", *Atlas Dergisi*, 238, Ocak 2013; http://www.atlasdergisi.com/kesfet/kultur/gokturkun-toprak-halki.html [©2014 atlasdergisi.com].

KLYOSOV, Anatole A. (2010), "The Principal mystery in the relationship of Indo-European and Türkic linguistic families and an attepmt to solve it with the help of DNA genealogy: reflections of a non-linguist", *Journal of Russian Academy of DNA Genealogy*, 3 (1), 3-58: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/60_Genetics/Klyosov2010DNK-GenealogyEn.htm

LI, Chunxiang, LI, Hongjie, MAIR, V. H. et al. (2010), "Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the Bronz Age", *BMC Biology*, 8 (15), 1-12: http://www.biomedcentral.com/content/pdf/1741-7007-8-15.pdf.

MELCHIOR, Linea, KIVISILD, T., LYNNERUP N. et al. (2008), "Evidence of Authentic DNA from Danish Viking Age Skeletons Untouched by Humans for 1,000 Years", ed. Niyaz Ahmed, *Plos One.*, 3 (5), e2214 [https://doi.org/ 10.1371/Journal.pone0002214].

NAGPAL, Sahil, "Ancient Mummy opened: Scythian cavalier had bone-disease", 21 June 2008; http://topnews.in/ancient-mummy-opened-scythian-cavalier-had-bone-disease-248839.

NEHRU, Lolita, "Khalchayan", *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2013; http://www.iranicaonline.org/articles/khalchayan, 15 August 2006.

"Pingliang", Encyclopædia Britannica Online, http://www.britannica.com/EBchecked/topic/461026/Pingliang, © Ency.Brit., Inc. 2013.

POLYBIUS, *Histories*, trans. E. S. Shuckburgh, Macmillian Publ., London-New York, 1889, reprint:Bloomington,1962:http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D10%3Achapter%3D49

PROCOPIUS, *History of the Wars [Book I-II (of VIII)]*, trans. H. B. Dewing, Harvard Universty Press, I. ed., 1914: e-book www.gutenberg.net, Release Date: September 27, 2005 [eBook #16764].

"Qiang References in the Book of the Later Han (Chapter 117: The Biography of the Western Han)", ed. by Rachel Meakin: http://www.qianghistory.co.uk/qiang-references-in-the-hou-han-shu.php

"Rajatarangini", *Encyclopædia Britannica, Encyclopædia Britannica Online, 10 oct. 2012.* Encyclopædia Britannica Inc., 2012. Web. 10 Oct. 2012.

TASKIN, V. S. (1990), "The Hun Language", *Materials on the History of Nomadic Peoples in China*, Issue 2, Moscow: http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/HunnicPhraseEn.htm, 08/12/2011©Turkic World.

WEI, L. – LI, H. – XU, W., "Different Origin of Tocharians and Yuezhi: Advances in Archeology and Genetics", *International Conference on Tocharian Manuscripts and Silk Road Culture*, 25-29 June 2013: http://www.univie.ac.at/tocharian/abstracts/Xu.pdf.

"Yanan-Yenan", Collins English Dictionary Online, Harper Collins Publishers © Collins 2013: http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/yanan#yanan_1

ZUEV, Yu. A. (1960), "K Etniçeskoy İstorii Usuney (Ethnic History of Usuns)", *Akademiya Nauk Kazahskoy SSR*, T. VIII, Alma-Ata, 5-25: http://archive.is/jNcw1/ http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Usuns/ZuevHunsandUsunsRu.htm / http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Usuns/ZuevHunsandUsunsEn.htm (©TürkicWorld 11.08.2007).

E) WADE-GILES – PINYIN TRANSKRİPSİYON TABLOLARI

Encyclopedia of Asian Studies (1988), ed. A. T. Embree, vol. IV, Charles Scribners's Sons & Collier Macmillian Pub., New York & London, s. 375-376.

Han Hanedanlığı Tarihinde "Batı Bölgeleri" (2012), çev. ve haz. Ayşe Onat, TTK, Ankara, s. 107-112.

http://library.ust.hk/guides/opac/conversion-tables.html, last modified 29 Sept. 2009©HKUST (Hong Kong Universty of Science and Technology Library);

http://www.lib.uchicago.edu/e/easia/py-wd.html, last generated on 21 Febr. 2007©The Universty of Chicago Library.

Dizin

İsimler ve Kavim Adları

A-fu-chih-lo 164, 165
Ak Hun 11, 16, 17, 18, 81, 85, 113, 127, 132, 134, 137, 141, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 163, 164, 166, 169, 171, 172, 175, 176, 181, 182, 187, 212
Aksungur (Ahşunvar) 155, 156, 157
Alhon 131, 169, 173
Alpin 193, 226, 227, 230, 284
Amerikanoid 228
Anabasis 12, 50, 51, 58, 303
Andronovo 200, 208, 209, 232, 233, 252, 258, 259, 263, 265, 279, 282
Antiochus 62, 68
Aparni 59, 62
Ardişir 83
Ardoxsho 86
Arşak 62, 68, 83
Artabanus 69
Asarhaddon 49, 273
A-shi-na 217
Asian 13, 65, 78, 102, 129, 136, 137, 213, 218, 262, 290, 293, 294, 295, 297, 298, 300, 304
Asii 59, 63, 64, 65, 218
Askan 128
Askel (Askil) 127, 128, 129, 130
Aşguzai 49, 274
Atilla 171, 200, 201, 202, 221
Avar 125, 126, 142, 164, 200, 221, 225, 226, 227, 228, 229, 298
Avesta 51, 119, 133, 276
Āyadgār-i Zarērān 119, 134
Aygan 128
Badagis 172
Baktrice 26, 27, 80, 82, 87, 131, 148, 169
Baladitya 173, 174
Balaş (Valaş) 162
Balbal 118
Baltık 24, 192, 193, 200, 230, 231, 284
Balto-Slavik 24
Barskan 130
Bayırku 28, 129
Behman Yasht 134
Behram Gur 127, 153, 154, 155
Boma 211, 212
Bögü 136
Brahmi 25, 26, 80, 87, 171
Brakisefal 235, 236, 237, 238
Bronz Çağı 41, 182, 243, 244, 245, 252, 255, 257, 258, 259, 263, 266, 278, 281, 282, 285
Buda 86, 173, 174
Budizm 87, 277
Bulak 130
Bulgar 130
Bumin 137
Buryatlar 281
Büyük Yüeh-chih 23, 28, 29, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 62, 66, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 120, 141, 146, 148, 150, 152, 216, 274
Cermenik 24, 192, 196, 283, 284
Ch'iang 15, 21, 35, 36, 40, 41, 90, 103, 104, 108, 109, 114, 148, 151, 152, 181, 219, 258, 259, 260
Ch'ien Li Ma 32
Ch'ih Ti 97, 133, 136
Ch'in 20, 31, 33, 65, 96, 97, 98, 99, 106, 111, 114, 132, 133, 270, 273
Ch'üan-Jung 95, 97, 104
Chandragupta 166, 167
Chang-ch'ien 28, 35, 36, 45
Chao 20, 98, 103, 111, 114, 181, 219, 220, 223
Chi'u-chiu-ch'üeh 80
Chia-i 41
Chieh-Hunları 102, 114, 219, 220, 222, 223, 225, 277
Chin-shu 110, 148, 223, 287
Chionit 16, 17, 18, 115, 117, 119, 125, 126, 130, 134, 149, 150, 151, 152, 276, 277, 286
Chi-to-lo 120
Chi-yü 20, 34, 38, 39, 274

Chou 11, 13, 16, 58, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 105, 110, 113, 118, 132, 133, 146, 147, 151, 181, 183, 184, 273
Chou-shu 118, 146, 147, 181, 183, 184
Chunni 106, 119
Chun-wei 101, 102, 103
Chün'Ch'en 80
Colcha 122
Cro-Magnoid 227
CroMagnoid-C 233
Cuncha 122
Cyxares 50
Chang-ch'ien 28, 35, 36, 45
Chin-shu 110, 148, 223, 287
Chionit 16, 17, 18, 115, 117, 119, 125, 130, 134, 149, 150, 151, 152, 276, 277, 286
Chi-to-lo 120
Chou-shu 118, 146, 147, 181, 183, 184
Chuniot (Shahkot) 172
Chunni 106, 119
Chun-wei 101, 102, 103
Colcha 122
Comedai 64, 68
Congling (Pamirler) 152, 214
Cro-Magnoid 227
CroMagnoid-C 233
Cuncha 122
Cyxares 50
Çiğil 130
Çukçiler 281
Çukotko-Kamçatka 281
Çuvaş 230
Dahae Sakaları (Dahae İskitleri) 29, 51, 57, 59, 60, 62, 68
Demir Çağı 211, 243, 245, 253, 261, 263, 278, 280, 281, 284, 286
Dinarik 227
DNA 193, 241, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 261, 263, 266, 270, 279, 294, 297, 302, 303
Dokuz-Oğuz 136
Dolikosefal 235, 236, 237, 238
Eftalit 22, 85, 106, 119, 120, 123, 142, 143, 150, 151, 152, 154, 155, 157, 159, 161, 162, 163, 165, 169, 171, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 216, 222, 277, 286, 301
Ept'a 151
Erkin 129, 130
Eshkingil 131
Eskimo 230
Eusebius 158
Euthydemos 62
Even 208
Evenk 208, 285
Ezgil (İzgil) 40, 103, 124, 129, 130, 178, 179, 181
Faganiş (Afganiş) 177
Filimer 199, 200, 283
Fin-Ugor 17, 266
Firuz (Perozes) 122, 125, 128, 155-162
Freki 217, 284
Gasian 65, 66
Gatfar 177
Genetik 245, 247, 252, 278
Glazkovo Kültürü 208
Gokarna 175
Gollas 175
Gondophernes 81
Got 58, 116, 199, 200, 217, 283
Gök-Türk 11, 16, 17, 118, 123, 124, 126, 127, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 142, 143, 147, 152, 163, 176, 177, 178, 180, 184, 185, 192, 200, 204, 211, 213, 216, 217, 225, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 276, 277, 283, 284, 285, 286, 293, 301, 303
Grek 24, 26, 58, 64, 66, 67, 69, 81, 86, 87, 119, 122, 128, 141, 273, 287
Greko-Baktriya 59, 62, 63, 64, 65, 67, 69, 78, 270
Grumbates 117, 118
Gurgan Seddi 154
Güger gin 130
Gwat/Gwot 22
Hakaslar 262, 281
Han-shu 12, 19, 20, 27, 32, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 98, 100, 101, 102, 107, 109, 110, 132, 135, 210, 213, 214, 215, 216
Haytal (Hayetal, Hetal) 141, 142, 155
Heredot 12, 19, 50, 57, 58, 60, 125, 128, 265

Hermaenus 81
Hint-Avrupa 16, 17, 22, 24, 27, 30, 53, 124, 150, 152, 187, 206, 213, 222, 232, 233, 260, 263, 264, 265, 270, 271, 277, 279, 280
Hintçe 19, 26, 82, 142
Hion 51, 119, 134, 138, 139, 192, 228
Hotanca 26
Hou Han-shu 33, 40, 41, 46, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 100, 101, 109, 110, 181
Hsia 76, 90, 101, 102, 113, 219, 220
Hsien-pi 32, 33, 114, 115, 116, 137, 206, 222, 275
Hsien-yün 58, 92, 94, 95, 96, 97, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 133, 136, 269, 276, 285
Hsi-hou 43, 73, 79, 216
Hsi-tun 74, 75, 79
Hsiu-mi 73, 76, 79, 216
Hsiung-nu 15, 19, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 42, 43, 44, 45, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 115, 119, 133, 136, 137, 144, 145, 146, 196, 203, 207, 210, 214, 215, 216, 219, 221, 222, 224, 225, 247, 275, 290, 294, 295, 302
Hsüan-tsang 130, 173, 184, 185
Hsün 95, 101, 103, 104
Hu 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 73, 98, 104, 105, 108, 109, 114, 146, 147, 171, 214, 219, 221, 267
Hua 92, 142, 143, 144, 145, 146, 164
Hugin 217
Hui-he (Hui-ho) 213
Hun 11, 15, 17, 20, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 60, 63, 68, 70, 72, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 141, 142, 146, 148, 149, 151, 152, 156, 157, 158, 160, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 176, 182, 183, 187, 192, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 228, 233, 248, 266, 274, 275, 276, 277, 283, 284, 285, 290, 291, 294, 295, 299, 301, 304
Hunā (Huna) 106, 119, 120, 134, 142, 167, 168, 169, 171, 175
Hun-Got 200
Hunni 106, 119
Hun-yü 101, 102, 103, 104, 135, 210
Huo 40, 45, 142, 143, 164, 185, 203, 295
Huo Ch'ü-ping 45, 203, 295
Huvişka 81, 82
Hürmüz 84, 117, 155
Hüsrev Anuşirvan 154, 163, 176, 180
Hyaona 51, 106, 119, 120, 134, 276
İ-fu 165, 166
İndo-europoid 17, 28, 213, 233, 248, 263, 270, 279, 280
İndo-Got 217
İndo-İrani 25
İskandinav 183, 217, 227, 244, 246, 248, 281, 283, 284
İskender 58, 59, 62, 154
İskit 22, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 78, 116, 124, 127, 180, 192, 198, 200, 201, 218, 272, 274, 277, 283
İstemi 123, 176, 177, 178, 179
İtalo-Keltik 24
Jordanes 12, 57, 60, 61, 198, 199, 201, 202, 221, 283, 293
Juan-Juan 33, 123, 125, 145, 151, 152, 164, 165, 166, 176, 192, 212, 214, 222, 267
Jung 21, 65, 94, 95, 96, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 110, 132, 133, 211, 213, 214, 270, 277
Justin 64, 69, 123, 124, 178, 179
K'ang-chü 16, 39, 67, 77, 78, 116, 216
Kadiş (Kadiseni) 163
Kafkasoid (europoid/kafkasoid) 210, 233, 255-259, 261, 278, 280
Kalhana 68, 171, 172, 175
Kanişka 19, 81, 82, 84, 85
Kao-ch'e 116, 136, 141, 147, 152, 163, 164, 165, 166, 213
Kao-fu 74, 75, 79
Karasuk Kültürü 209
Karluk 217
Karmir Xyon 134

Kaşu 130
Kavad (Cabades) 156, 161, 162, 163
Keltik 24, 25, 196, 257, 263, 280
Kermichion 11, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 178, 266
Ket 224
Ketçe 224
Khams-Tibet 256, 258
Khingila 131, 176
Kırgız 211, 230, 231, 267
Kızıl Hun 132, 134, 135, 137, 212
Kidara 119, 121, 126
Kidarit 16, 17, 18, 115, 119, 121, 122, 125, 153, 155, 156, 176, 277, 286
Kiot 138
Kipunada 85
Kiros 57
Kiyan 138
Kiyat 138
Ko-k'un 135, 210
Koryaklar 281
Kuei-fang 89, 92, 94, 95, 104
Kuei-shuang 26, 65, 73, 76, 77, 79, 80, 216
Kujula Kadphises 73, 75, 80, 81, 82, 205, 216
Kumara 167
Kumaragupta 121, 169
Kun-beg (Kun-biy)217
Kunmo 43, 44, 45, 47, 48, 66, 69, 70, 71, 274
Kusha 22, 24, 65
Kuşan 11, 19, 22, 26, 29, 65, 70, 73, 76, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 120, 121, 125, 127, 141, 149, 154, 167, 168, 171, 205, 206, 216, 260, 274, 290, 299
Kutrigur 123, 179
Küçük Yüeh-chih 35, 38, 39, 40, 41, 47, 71, 120, 148, 151, 153, 181
Kül-Tegin 136
Lao-shang 20, 34, 35, 38, 39, 40, 42, 47, 71, 72, 274
Lapp 230
Latin 24, 85, 106, 116, 119, 120, 123, 150
Latioi 78
Leükoy Hunnoy 150
Levha Mezar Kültürü 208
Li Kuang-li 12, 20, 214
Liang-shu 144, 145, 146, 147, 164, 181, 185, 186
Liu Yüan 220
Luan-ti 109
Mahasena 86
Mançu-Tunguz 225, 278, 281, 282, 286
Maniak 123
Marcellinus 12, 116, 117, 118, 119, 125, 186, 197, 198, 199, 201, 221, 283, 293
Massaget 11, 51, 57, 58, 124, 128, 129, 150, 178, 197, 265, 266
Mavrikios 123, 179
Mazdek 163
Mediteran (Mediteryan) 193, 227
Menander 123, 124, 126, 179, 180, 183
Meng-tien 99
Mezosefal 235, 236, 237, 238
Mihirakula 172, 173, 174, 175
Mithra 86
Mithridates 69
Mi-wu-t'u 165
Mongoloid 17, 202, 205, 208, 227, 228, 229, 285
Mo-tu 20, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 63, 71, 100, 103, 107, 111, 135, 210, 223, 274
mtDNA 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 261, 262, 280, 284, 298, 300, 302
Munin 217
Nakş-ı Rüstem 12, 50, 84, 134
Narseh 85, 117
Nordik 193, 211, 227, 240, 257, 263, 280
Odin 217, 284
Oğuz 129, 136, 217, 267, 269, 302
Ostrogotlar 201
Ou-t'ou 32
Pa-Hua 144
Pai Ti 97, 133
Paleo-Sibir 208, 228, 232
Pa-li-yen 165
Pamiro-Fergana 207, 259
Parni 29, 59, 62, 68
Pasiani 59, 63, 65
Patumitra 167
Pazırık Sakaları 266, 282

Pers 50, 57, 60, 70, 86, 106, 116, 119, 134, 142, 157, 158, 159, 161, 178, 182, 234, 266, 277
Phraates 68
Poliandri 181, 182
P'o-lo-men 165
Polybius 12, 62, 63
Prakritçe 25, 26, 87
Pravarasena 175
Priskos 59, 119, 121, 122, 125, 287
Procopius 12, 125, 128, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 182, 183, 186
Proto-Moğol 33, 135, 289
Proto-Tibet 40, 181, 259
Proto-Toharca 25
Proto-Türk 25
Proto-Türkçe 25
Psametik 49
Purāna 167
Pushiyamitra 166
Qasch 23
Qusou 23
Rajatarangini 68, 304
Roma 12, 30, 83, 86, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 130, 157, 163, 178, 180, 192, 196, 198, 201, 205, 226, 227, 245, 260, 275, 283, 284, 285
Sacae 56, 57, 59, 60, 63, 123, 269
Sacarauli 59, 63, 270
Sahte-Avarlar 126
Sai 21, 28, 43, 49, 66, 89, 95, 96, 97, 104, 105, 269, 301
Saka 11, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 76, 77, 78, 82, 85, 116, 124, 126, 134, 181, 188, 192, 196, 209, 215, 218, 232, 260, 263, 265, 266, 269, 270, 272, 273, 274, 277, 278, 283, 286, 301
Saka Haumavarga 51
Saka Tayaiy paradraya 51
Saka Tigraxauda 51, 134
Samoyed 271, 279
Samoyi-Ugor (Samoyi-Ural) 225, 282
Samudragupta 166, 167
Sarmat 124, 200, 221, 226, 227, 284
Sasani 84, 120, 156
Selevkos 62, 68, 83
Selkup 270, 279
Seoses 162
Shang 11, 89, 90, 91, 92, 95, 98, 102, 103, 108, 109, 113, 151, 219, 297
Shan-Jung 96, 102, 103
Shih-chi 12, 19, 20, 27, 29, 34, 35, 37, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 65, 73, 75, 77, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 107, 109, 110, 132, 135, 145, 210, 213, 214, 215
Shih Lo 219, 223
Shuang-mi 73, 76, 77, 79, 216
Sinid 200, 212, 228, 258, 285
Siva (Oesho) 174, 175
Skandagupta 167, 168, 170
Skudja 22
Soğdça 26, 106
Spet Xyyon 134
Strabo 12, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 218, 270, 290
Sui-shu 119, 146, 147, 181, 183
Sung-Yün 173
Şanyü (Ch'an-yü) 32, 35, 36, 38, 40, 41, 43, 45, 47, 48, 71, 72, 100, 103, 105, 108, 109, 274
Şapur 83, 84, 85, 116, 117
Şato Türkleri 138
Şorlar 262, 281
T'ou-man 31, 32
Tang-shu 27, 67, 135, 146, 147
Taştık Kültürü 211
Tatar 52, 127, 193, 230, 231, 266
Teleas 62
Tes Kitabesi 136
Theophan 128, 129
Theophanes 124, 126, 127, 128, 129, 134, 146, 178, 179, 183
Thujina 171, 172
T'ieh-li 28, 129, 136, 213
Ti-li 136, 213
Ting-ling 114, 135, 136, 147, 200, 205, 210,

211, 212, 213, 215, 217, 219, 225, 269, 277, 285, 298
Tochar 64
Tohar 15, 17, 22, 23, 140, 206, 218, 220, 260, 263, 264, 280, 281, 286
Toharca 20, 22, 24, 25, 27, 65, 224, 260, 280
Toramana 167, 170, 171, 172
Töles (Tölis) 129, 131, 135, 136, 141, 147, 164, 165, 166, 213, 269, 276, 299
Trako-Frik 24
T'u-chüeh 118, 133, 135, 137, 146, 184, 185, 211, 269
Tuhsi 130
Tu-mi 75, 216
Tung-hu 32, 33, 34, 38, 63, 98, 99, 104, 115, 221, 274
Tungid (Tungusid/Tungusoid) 200, 232
Tura 51, 134
Turani/Turanid 53, 205, 219, 220, 227, 229, 230, 231, 232, 265, 279, 285, 286
Tuva 211, 269, 294
Tuvalar 262, 281
Tu-yü-hun (T'u-yü-hun) 148, 151, 152
Türk 11, 13, 15, 17, 22, 23, 27, 28, 30, 32, 49, 50, 51, 52, 53, 57, 58, 87, 96, 100, 105, 106, 108, 112, 113, 115, 118, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 143, 147, 150, 151, 152, 157, 162, 163, 164, 165, 171, 176, 177, 179, 183, 187, 189, 192, 193, 194, 198, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 222, 225, 228, 230, 231, 233, 238, 248, 257, 262, 265, 267, 268, 269, 271, 273, 275, 277, 278, 279, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 299, 301, 302
Türkmen 189, 238, 239
Türko-Tatar 230
Türk-Tölis 130, 212
Uar 123, 143, 192, 228
Ugor 218, 225, 230, 270, 279, 282, 285
Usun 36, 38, 39, 43, 45, 47, 63, 66, 68, 69, 70, 71, 152, 153, 200, 215, 216, 217, 218, 222, 225, 274, 284
Usun (Wu-sun) 36
Uygur 129, 135, 136, 137, 139, 190, 213, 250, 252, 255, 262, 269, 279, 280, 287
Varahran 84
Vasişka 82
Vasudeva 82, 83, 85
Verethragna 86
Vima 80, 81, 82
Visigotlar 201
Wei-ho (Hui-ho) 129
Wei-shu 141, 146, 147, 148, 149, 152, 165, 166, 182, 183, 186, 212, 213, 214, 215, 220
Wen-ti 34
Wu-huan 32, 33, 115, 222
Xiyona 51, 134
Yabgu 43, 73, 75, 116, 176, 177, 178, 179, 216, 217, 301
Yabguluk 44, 72, 75, 76, 80
Yakutlar 208, 230, 249, 262, 281
Yasodharman 173, 174
Yaşt 51
Yedzigerd 154, 155, 161
Yen Shih-ku 213, 214, 215
Yen-chih 31, 32, 135
Yenisey-Ostyak 223, 224, 282, 285
Yeta, Ye-ta (Ye-t'a) 276
Y-Kromozom 247, 248, 262, 281
Yörük 188, 239
Yuğ 119
Yüeh-chih 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 120, 125, 139, 141, 146, 150, 152, 181, 187, 192, 205, 206, 214, 215, 216, 218, 220, 222, 248, 252, 259, 260, 264, 266, 270, 271, 274, 277, 280, 282, 285, 286, 295, 298, 300
Ywati 78

Yer Adları

Abakan (A-fu) 268
Afganistan 11, 16, 53, 82, 84, 87, 121, 143, 173, 177, 189, 258
Altay Dağları 20, 42, 53, 147, 190, 232, 252, 255, 267, 268, 276, 281
Altaylar 115, 152, 189, 233, 265, 267, 274, 278, 285
Amu-derya 28, 35, 52, 58, 59, 64, 66, 67, 73, 74, 76, 77, 78, 81, 83, 86, 125, 141, 143, 147, 150, 154, 155, 258, 265
Arjan/Arzhan Kurganları 269, 289
Badagis 172
Baktriya 11, 16, 24, 25, 26, 28, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 48, 55, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 83, 85, 121, 143, 146, 150, 152, 181, 206, 256, 258, 260, 273, 274, 276
Baktriya-Margiana 258, 273
Baktra 62, 74, 78, 79, 121, 145, 172
Balkanlar 50, 192, 231, 238
Batı Türkistan 17, 48, 49, 56, 58, 59, 64, 134, 143, 150, 153, 163, 181, 190, 274, 276, 277, 286
Baykal 189, 200, 203, 208, 210, 212, 228, 229, 232, 263, 267
Belh 62, 74, 78, 83, 121, 142, 145, 154, 172, 177, 185
Bengal 82, 166
Ch'i-lien/Qilian Dağları 19, 20, 31, 35, 39, 40, 42, 43, 46, 216
Chuniot (Shahkot) 16, 17, 18, 115, 117, 119, 125, 126, 130, 134, 149, 150, 151, 152, 276, 277, 286
Comedai 64, 68
Congling (Pamirler) 40, 152, 214
Cungarya 42, 115, 164, 190, 274
Çerçen 201, 253, 257
Çin 11, 15, 16, 19, 21, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 41, 42, 45, 46, 47, 49, 51, 54, 60, 63, 65, 66, 71, 77, 86, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 129, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 164, 165, 166, 171, 177, 180, 181, 183, 186, 189, 190, 193, 196, 201, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 233, 250, 252, 254, 255, 258, 260, 261, 263, 267, 268, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 295, 296, 298, 299
Dekkan 167
Doğu Kazakistan 115, 232, 243, 265, 279
Doğu Türkistan 23, 46, 151, 153, 163, 166, 190, 201, 206, 218, 233, 250, 252, 253, 258, 259, 260, 268, 278, 279, 280, 282
Egyin Göl 244, 247
Fergana 20, 28, 29, 39, 51, 62, 66, 67, 77, 177, 188, 287
Gandhara 85, 120, 171, 173, 174, 175, 176, 295
Ganj 26, 81, 83, 87, 166, 169, 197
Gobi 104
Gujarat 166, 235, 239, 297, 300
Gumugou 252, 255, 257, 259
Gupta 12, 85, 166, 167, 168, 169, 172, 275, 294
Halçayan 76, 78, 187, 205, 206
Hami 115, 252, 256, 258, 275
Harezm 67, 83, 106, 119, 150
Herat 84, 172
Hetao 20, 31
Hindikuş Dağları 64, 69, 77, 121, 146, 152, 169
Hindistan 11, 16, 17, 23, 26, 49, 57, 64, 68, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 106, 121, 125, 143, 147, 151, 153, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 189, 192, 196, 231, 235, 236, 238, 260, 262, 273, 274, 275
Hirkanya 59, 63, 68, 122, 156
Ho-hsi/Hexi 21
Hotan 23, 24, 26, 83, 106, 119, 144, 148, 163, 165, 185, 253, 276

Hsi-Hai 267, 268
Huang-ho 19, 39
Issık Göl 39, 40, 42, 47, 66, 67, 69, 71, 215
İç Asya 15, 16, 25, 49, 70, 71, 111, 112, 137, 148, 165, 166, 171, 190, 201, 203, 206, 213, 217, 219, 248, 273, 274, 277, 285, 286, 295
İli-Çu Havzası 29, 38, 42, 47, 67, 274
İpek Yolu 83, 106, 176, 250, 264, 280
İran 11, 16, 17, 28, 29, 49, 53, 54, 63, 68, 69, 74, 77, 83, 84, 85, 120, 125, 126, 131, 134, 141, 142, 144, 145, 149, 150, 153, 156, 161, 162, 163, 164, 166, 169, 178, 189, 192, 231, 234, 239, 257, 262, 274, 275, 276
Jaulian Manastırı 172
Jhang 172
Kabil 75, 77, 80
Kafkasya 50, 91, 120, 154, 189, 231
Kansu 19, 20, 21, 33, 36, 39, 46, 47, 66, 67, 70, 71, 98, 112, 147, 148, 181, 182, 250, 252, 256, 257, 268, 274, 280, 294
Kapisa 80, 169, 177, 181, 293
Karaşahr 144, 163, 165
Kargalık 144, 146, 165
Kaşgar 84, 144, 163, 165
Kaşka-derya 64, 78, 86
Kem Nehri 268
Keşmir 85, 144, 164, 170, 171, 172, 173, 174, 175
Kırgızistan 190, 271
Kiszombor 187, 188, 294
Kokunor 39, 47, 147, 151, 250
Kuça 25, 27, 144, 165, 206
Kunlun Dağları 40, 252, 253
Kuzey Hindistan 11, 16, 17, 48, 49, 63, 64, 81, 131, 149, 150, 167, 235, 274, 276, 277, 286
Lop Nor 252, 254, 259
Loulan 252, 254, 257
Macaristan 17, 142, 187, 192, 200, 226, 227, 228
Magadha 166, 169, 173
Mançurya 15, 17, 32, 189, 190, 208
Mayhan Uul 204
Merv 77, 83, 84, 125, 154, 156, 188
Minusinsk 208, 209, 211, 264
Moğolistan 15, 19, 31, 32, 98, 99, 100, 103, 111, 112, 115, 116, 136, 138, 151, 164, 190, 191, 194, 204, 208, 225, 244, 247, 248, 250, 257, 262, 272, 273, 275, 281, 284, 285
Noin-Ula 208
Ordos 19, 33, 89, 92, 98, 99, 111, 112, 208, 273, 285
Orhon 111, 139
Orta Asya 16, 33, 54, 56, 57, 70, 82, 83, 84, 87, 90, 112, 120, 147, 151, 153, 154, 155, 162, 163, 168, 169, 171, 176, 177, 180, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 200, 202, 207, 228, 232, 233, 243, 244, 250, 252, 256, 258, 262, 263, 274, 275, 276, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 295, 297, 299
Özbekistan 76, 78, 121, 190, 258, 271
Pamir Dağları 53, 64, 149, 152, 273, 279
Panjal Geçidi 175
Panonya 124, 178, 190, 226, 227
Pazırık 263, 266, 270, 279, 282
Pencap 172, 237
Peşaver 80, 81, 84, 87
Phison (İndus) 175
Sakala (Sialkot) 172, 174, 175
Sayan Dağları 189, 210, 225, 267, 269, 281
Semerkant 62, 67, 86
Sibirya 53, 111, 118, 142, 189, 190, 208, 209, 210, 211, 220, 225, 227, 231, 232, 233, 248, 252, 258, 259, 262, 263, 265, 267, 269, 271, 277, 278, 281, 282, 283, 285, 286, 299
Sincan-Uygur 201, 250, 261
Sir-derya 52, 59, 65, 66, 78, 116, 128, 130, 150
Scandza Adası 199, 200, 283
Soğdiyana 11, 16, 55, 59, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 77, 84, 149, 150, 156, 180, 273
Suo/So Ülkesi 265, 268, 269, 270
Surhan-derya 76, 78, 86
Şansi 33, 89, 90, 95, 96, 99, 110, 111, 250, 273, 285
Şensi 33, 95, 96, 99, 110, 111, 203, 273, 285
Şerabad derya 79, 86, 87

Tacikistan 84, 121, 177, 190
Tannu Dağları 269
Tanrı Dağları (Tien-shan) 20, 39, 46, 53, 115, 116, 130, 164, 190, 215, 232, 233, 252, 253, 256, 258, 259, 265, 267, 274, 275, 279
Tarbagatay 115, 190, 275
Tarım Havzası 23, 25, 42, 64, 115, 116, 151, 169, 252, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 275, 280, 281
Taşkent 67, 84, 86, 176, 177, 191
Taşkurgan 79, 145
Ta-yüan/Dayuan 28
Tibet 15, 24, 33, 39, 41, 71, 104, 112, 113, 138, 139, 148, 151, 152, 181, 190, 201, 207, 222, 250, 258, 260, 282, 285, 286
Tieban 257
Toharistan 16, 24, 31, 121, 142, 143, 146, 149, 152, 153, 155, 163, 169, 170, 177, 181, 184, 185, 276, 277
Tun-huang/Dunhuang 19, 20
Turan 83, 84, 269
Tuva/Tıva 269
U-chang 173
Ural Dağları 53, 191, 267
Xiaohe 252, 254, 255, 257, 259, 263
Yanbulak 252, 256, 258
Yedi-su 115, 275
Yenisey 200, 208, 209, 210, 211, 212, 218, 223, 224, 225, 228, 229, 252, 268, 269, 277, 282, 285, 287
Ye-po-lo (Apalala) 173
Zabul 181
Zerefşan 64, 67, 86, 177